НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ІНФОРМАЦІЇ, БЕЗПЕКИ І ПРАВА» НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ТИХОМИРОВ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 340.1:[342.7:004]

ДИСЕРТАЦІЯ

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРАВА ЛЮДИНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ

12.00.01 «Теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень»
Юридичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____О.О. Тихомиров

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Тихомиров О.О. Інформаційні права людини: теоретико-правова концептуалізація. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Національна академія Служби безпеки України. – Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», Київ, 2024.

У дисертації вирішено актуальну наукову проблему, яка полягає у розвитку знань про стан і перспективи прав людини в сучасних умовах інформатизації, що виявилося у формуванні узгодженої теоретико-правової концепції інформаційних прав людини.

Досліджено ґенезу концепту «інформаційні права людини», що дало уявлення про витоки змісту прав людини, пов’язаних з інформацією і інформаційною діяльністю, які сягають зародження і розвитку ідеї прав людини, а також про поступовий розвиток окремих інформаційних прав як органічних багатофункціональних компонентів у їх системі. Запропоновано власну етапізацію розвитку інформаційних прав людини, визначену основними віхами інформатизації з орієнтиром соціальну інформатизацію, в межах якої виділено стадії концептуалізації соціальної інформатизації, інтернетизації, цифровізації.

Здійснено осмислення інформаційних прав людини на засадах плюралізму сучасної правової науки, зокрема з огляду на наявну варіативність розуміння прав людини, а також з позицій природного права, позитивізму, соціологічного та інтегративного праворозуміння, що забезпечило багатогранність і, водночас, цілісність їх сприйняття. Відзначено своєрідну поліаспектну дуальність функціонального значення інформаційних прав людини як фундаменту та інструменту.

Узагальнено ключові юридичні характеристики інформації, що сприяло виявленню її взаємозв'язків з іншими інформаційно-зумовленими об'єктами правовідносин в контексті відображення у їх сукупності об'єктного кола та фундаментального змісту інформаційних прав людини. Надано авторську когнітивну інтерпретацію інформації. На основі інтеграції загальнотеоретичних і галузево-правових підходів до висвітлення юридичного змісту категорії «інформація» виділено основні властивості, що формують її загальноправову модель, яка за потреби може отримувати відповідні галузеві інтерпретації.

Встановлено співвідношення інформаційних прав людини як поняття з основними суміжними поняттями – правом на інформацію, правом людини на інформацію, правами людини в цілому.

Здійснено контент-аналіз загальновизнаних і регіональних актів з прав людини, а також міжнародних актів з проблем визначення, реалізації і захисту прав людини в епоху інформатизації чим продемонстровано особливості змістової структури комплексу інформаційних прав людини, зумовлені шляхами юридичного визнання його різних компонентів, що полягають в: утворенні базису з фундаментальних визнаних прав людини з іманентною інформаційною природою; розширенні змісту або інформаційної трансформації окремих прав людини; формуванні нових прав.

Як своєрідний комплекс в системі прав людини інформаційні права запропоновано визначати багатоаспектно – у феноменологічному, антропологічному, аксіологічному, соціологічному, природно-правовому, формально-юридичному, структурному, комунікативному, когнітивному, інструментальному, безпековому ракурсі. Окреслено перспективи інституалізації таких прав у контексті становлення інформаційного права як своєрідної галузі та запровадження нових форматів систематизації інформаційного законодавства на основі сучасних інформаційних технологій.

Здійснено класифікацію інформаційних прав людини за різними критеріями, зокрема: поколіннями прав людини (права першого, другого,

третього поколінь); особливостями державного забезпечення («негативні» та «позитивні»); способом (характером) здійснення (активні та пасивні); суб'єктами (індивідуальні й колективні); критерієм юридичної визначеності (визначені та невизначені, визнані й невизнані, усталені та неусталені); змістом (концептуальні чи абстрактні, конкретні); функціональним призначенням (фундаментальні, інструментальні); місцем у структурі системи прав людини (первинні та похідні).

Підкреслено проблему ідеологічного дисбалансу між правами і обов'язками у західній ліберальній доктрині прав людини, у зв'язку з чим як невід'ємний насамперед забезпечувальний компонент в системі інформаційних прав людини виділено інформаційні обов'язки людини. Ознаки безпосереднього юридичного встановлення інформаційних обов'язків та їх функції в системі прав людини (в різних формах і з різним ступенем конкретизації) підтверджено контент-аналізом положень ключових міжнародних документів з прав людини. Запропоновано концепцію «м'якого» та «жорсткого» обов'язку, що дало змогу розглядати їх також в площині елементів правової доктрини, чинників і показників інформаційної свідомості і культури.

Досліджено цифрові права як складну еволюційно сформовану категорію в системі прав людини і, водночас, поточний вияв інформаційних прав людини у їх зокрема моральному, етичному, ідеологічному і юридичному вимірах. Проаналізовано варіанти наукових дефініцій цифрових прав, на основі чого визначено їх ключові акценти, які представляють науковий інтерес. Запропоновано авторське розуміння структури і змісту цифрових прав як самостійного комплексу в системі прав людини (каталог цифрових прав), а також визначено особливості, наявні форми, рівні, перспективи їх юридичного визнання, зокрема основні шляхи конституалізації. Виокремлено ключові аспекти еволюції парадигми цифрових прав (прогресивний, політичний, регуляторний, інструментальний).

Здійснено осмислення інформаційних прав людини в ракурсі проблеми юридичного визначення меж таких прав, встановлення і обґрунтування їх обмежень, зокрема в національному українському контексті та в умовах правового режиму воєнного стану. Встановлено, що через розподілений характер закріплення змісту інформаційних прав людини на різних рівнях українського законодавства ускладнюється усвідомлення їх юридичних меж, які не завжди безпосередньо випливають з конституційних формулювань. А в умовах правового режиму воєнного стану в України, з урахуванням принципів взаємодії норм Міжнародного права прав людини і Міжнародного гуманітарного права, відзначено недостатність правової визначеності у законодавчому встановленні обмежень визнаних і забезпечених конституційними гарантіями негативних інформаційних прав людини.

У зв’язку з поширенням техносолюціонизму і техноромантизму в осмисленні юридичного майбутнього технологій штучного інтелекту, враховуючи його наявну наукову рефлексію, а також в контексті перспектив негативного впливу на права людини невиправданого прискорення процесів набуття ним «правосуб’єктності», виявлено і сформульовано низку дискусійних гіпотез, які наразі створюють основні контексти осмислення штучного інтелекту у вітчизняних юридичних наукових публікаціях. На засадах природного права, антропоцентризму, пріоритету прав людини надано аргументи щодо можливого спростування цих гіпотез і необхідності розгляду штучного інтелекту наразі винятково як засобу, а його подальшої юридизації, насамперед, в контексті вирішення етичних проблем створення і впровадження таких технологій.

З огляду на культурні трансформації в інформаційному суспільстві, як результат інтеграції правової та інформаційної культури і як чинник просування інформаційних прав людини, запропоновано виокремлювати інформаційно-правову культуру, здійснено її авторську інтерпретацію та окреслено відповідні маркери в суспільстві. У контексті потреб самозахисту людини від негативних впливів інформації та як чинник гармонійної

реалізації інформаційних прав у вільному інформаційному просторі, що полягає у саморегуляції власної інформаційної діяльності, виокремлено та осмислено інформаційну гігієну, проблема якої особливо стає відчутною в умовах тривалих надзвичайних станів, зокрема пандемії, війни.

Ураховуючи невід'ємність безпекових аспектів у змісті інформаційних прав людини, здійснено міждисциплінарне представлення інформаційної безпеки, в межах якого відстежується взаємозумовленість процесів розуміння й забезпечення інформаційної безпеки та інформаційних прав людини. Надано авторську інтерпретацію поняття «інформаційна безпека» у трьох базисних складових (техніко-технологічній, психологічній, правовій) та на трьох рівнях (індивідуальному, загальному, захисному), що визначають як загальні, так і індивідуальні засади, умови, чинники існування і розвитку людини й суспільства в інформаційній сфері, необхідні зокрема для просування інформаційних прав людини.

Проведено узагальнення теоретичних знань про правопорушення в інформаційній сфері за допомогою запропонованої конструкції «інформаційний делікт», якою безпосередньо чи опосередковано охоплюються і всі порушення інформаційних прав людини в різних аспектах їх розуміння. Виокремлено широке і вузьке розуміння інформаційного делікту, форми фактичного виразу, ознаки в різних варіаціях та основні типологічні групи, надано авторську дефініцію.

На тлі виявленої варіативності й мінливості інформаційних деліктів здійснено аналіз зумовленості їх поширення особливостями і недоліками функціонування правової системи, що представлено комплексом детермінант, серед яких: інтелектуальний розвиток; варіативність і динамічність явищ інформаційної сфери; ціннісно-орієнтаційні зміни в суспільстві; економічне підґрунтя інформаційного розвитку суспільства й кожної людини; політико-ідеологічні умови. Правові причини надмірної інформаційної деліктності та наслідки її впливу запропоновано сприймати через низький або недостатній рівень законності в інформаційній сфері та

оцінювати в межах європейської системи критеріїв і показників верховенства права.

Юридичну відповідальність за інформаційні делікти розглянуто як комплексний інститут, який є своєрідною проєкцією загального інституту юридичної відповідальності на сферу інформаційних правовідносин, охоплює усталені галузеві види юридичної відповідальності та може мати власну суто інформаційно-правову природу (здебільшого в перспективі розвитку інформаційного права). На основі конкретних положень актів законодавства України, які містять ознаки інформаційних деліктів як порушень інформаційних прав людини, здійснено систематизацію та інтерпретацію відповідальності за їх вчинення в контексті галузевих особливостей цивільного, адміністративного, кримінального права (мети, функцій, підстав, способів юридичного визначення тощо).

З метою підтвердження послідовності формування історичного, соціального, політичного, ідеологічного, організаційного, правового підґрунтя запропонованої в дисертації концепції інформаційних прав людини висвітлено процеси їх становлення в розрізі загальносвітових соціальних перетворень, їх історії і перспектив.

На основі змістового огляду ключових документів ООН щодо майбутнього людства та їх національної інтерпретації, а також різноформатних обговорень, які їх супроводжували, продемонстровано: наступність у просуванні основних цінностей і пріоритетів людства та їх концептуалізацію в загальній ідеї сталого розвитку, окресленій системою Цілей сталого розвитку; зв’язок розуміння сутності інформаційного суспільства, перспектив його розвитку, основних ціннісних орієнтирів та шляхів подолання проблем з ідеєю сталого розвитку, принципами прав людини та верховенства права, які під впливом інформатизації наповнюються своєрідним інформаційним змістом; взаємозалежність і взаємодоповнюваність процесів досягнення Цілей сталого розвитку та шляхів вирішення проблем становлення інформаційного суспільства в

контексті формування політичних, ідеологічних і концептуальних міжнародно-правових передумов юридичного закріплення інформаційних новацій у правах людини; втілення концептуальних ідей розвитку людства, зокрема щодо «інформатизації» прав людини, основних інструментів їх національного узгодження та відображення у стратегічному плануванні майбутнього України з урахуванням перспективи її повоєнного відновлення.

Ключові слова: права людини, інформаційні права людини, цифрові права, інформаційні обов'язки людини, інформаційний делікт, інформаційна безпека, інформаційне право, інформаційне суспільство, сталий розвиток.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати:

Монографії:

1. Тихомиров О. О. Права людини: інформаційний вимір: монографія. Одеса: Вид-во «Юридика», 2023. 304 с.

статті у виданнях, що індексуються Scopus:

2. Tykhomyrov O. O, Kostenko O. M., Bieliakov K. I., Aristova I. V. «Legal personality» of artificial intelligence: methodological problems of scientific reasoning by Ukrainian and EU experts. *AI & SOCIETY* (Q1). February 2023. DOI: https://doi.org/10.1007/s00146-023-01641-0 (дата звернення: 25.08.2023).

3. Tykhomyrov O. O., Bieliakov K. I., Kostenko O. V., Radovetska L. V. Digital rights in the human rights system. *InterEULawEast* (Q3). 2023. Vol. X (1). P. 183−207. DOI: https://doi.org/10.22598/iele.2023.10.1.10; URL: https://hrcak.srce.hr/file/440551 (дата звернення: 25.08.2023).

4. Tykhomyrov O. O., Tykhomyrov D. O., Radovetska L. V., Vatral A. V. Informational human obligations: state and prospects of doctrine interpretation.

The Age of Human Rights Journal (Q4). 2023. № 21. e 7698. DOI: https://doi.org/10.17561/tahrj.v21.7698 (дата звернення: 25.08.2023).

статті у фахових виданнях України:

5. Тихомиров О. О. Інформаційна безпека: соціотехнічна парадигма. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2014. № 1 (14). С. 13−20.

6. Тихомиров О. О. Інформаційні права людини як цивільно-правова категорія. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 1 (34). С. 104−109.

7. Тихомиров О. О. Інформаційні правопорушення: теоретико-правова концепція. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2015. № 1 (17). С. 38−47.

8. Тихомиров О. О. Цивільно-правова відповідальність за інформаційні правопорушення. *Порівняльно-аналітичне право:* електронне видання. 2015. № 2. С. 37−40. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/2_2015.pdf (дата звернення: 25.08.2023).

9. Тихомиров О. О. «Інформація» у доктрині цивільного права України. *Держава і право:* зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2015. Вип. 67. С. 156−167.

10. Тихомиров О. О. Правові детермінанти інформаційної деліктності в контексті Rule of law Checklist. *Порівняльно-аналітичне право:* електронне видання. 2018. № 4. С. 354−357. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/08/Porivnyalno-analitichne-pravo-4-2018_1.pdf (дата звернення: 25.08.2023).

11. Тихомиров О. О. Інформаційний делікт як підстава «інформаційної» юридичної відповідальності: відмітні ознаки. *Інформація і право*. 2019. № 1. С. 37−44.

12. Тихомиров О. О. Правова культура в інформаційному суспільстві: до проблеми осмислення інформаційно-правової культури. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2020. № 3 (56). С. 74−80.

13. Тихомиров О. О., Коваленко О. О. Право на приватність в умовах сучасних комунікацій. *Юридичний електронний науковий журнал:* електронне видання. 2020. № 5. С. 133−136. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-5/29 (дата звернення: 25.08.2023).

14. Тихомиров О. О. Інформаційні права людини в контексті плюралізму праворозуміння. *Юридичний вісник*. 2021. № 6. С. 14−23.

15. Тихомиров О. О. Інформаційні права людини та право на інформацію: співвідношення понять. *Правові новели*. 2021. № 15. С. 72−78.

16. Тихомиров О. О. Класифікація інформаційних прав людини: розвиток підходів. *Інформація і право*. 2022. № 1 (40). С. 46−53.

17. Тихомиров О. О. Проблеми обмеження інформаційних прав людини в умовах воєнного стану в Україні. *Juris Europensis Scientia.* 2022. Вип. 6. С. 62−67.

18. Тихомиров О. О. Еволюція інформаційних прав людини. *Інформація і право*. 2023. № 1 (44). С. 50−57.

19. Тихомиров О. О. Межі і обмеження інформаційних прав людини. *Право і суспільство.* 2023. № 1. С. 31−39.

20. Тихомиров О. О. Ідея інформаційної гігієни в контексті інформаційної безпеки і захисту інформаційних прав людини. *Правові новели*. 2023. № 20. С. 59−65.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Тихомиров О. О. Кіберзлочин: теоретико-правові проблеми. *Інформаційна безпека: виклики і загрози сучасності*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 5 квіт. 2013 р.). Київ: Центр навч.-наук. та наук.-практ. видань НА СБ України, 2013. С. 179−182.

2. Тихомиров О. О. Щодо проблем правової підготовки фахівців з інформаційної безпеки. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави* : матеріали наук. практ. конф. (Київ, 20 берез. 2014 р.): у 2 ч. Київ: Центр навч.-наук. та наук.-практ. видань НА СБ України, 2014. Ч. 2. С. 184−187.

3. Тихомиров О. О. До осмислення правової природи протиправних діянь в кібернетичній сфері. *Європейське право та європейська правова освіта – пріоритетні напрями підготовки вітчизняних фахівців права*. матеріали постійно діючого наук.-теорет. семінару (Київ, 14 квіт. 2014 р.). Київ: НАВС, 2014. Вип. 3. С. 73−75.

4. Тихомиров О. О. Правові гарантії захищеності людини в процесі інформаційного протиборства. *Проблеми протидії правопорушенням в інформаційній сфері «інформаційні війни»*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 6 черв. 2014 р.) / Правова інформатика. НТУУ «КПІ». 2014. № 2 (42). С. 136−137.

5. Тихомиров О. О. Інформаційні права людини: генераційний підхід. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 19 берез. 2015 р.): у 2 ч. Київ: Наук-вид. відділ НА СБ України, 2015. Ч. 1. С. 158−162.

6. Тихомиров О. О. Деякі когнітологічні проблеми інформації як об’єкта права. *Безпека людини в умовах глобалізації: сучасні правові парадигми*: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24 лют. 2017 р.): у 2 т. Київ: НАУ, 2017. Т. 2. С. 156−158.

7. Тихомиров О. О. Інформаційні права людини: до проблеми правового визначення. *Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та практичні аспекти*: матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 12 квіт. 2018 р.). Київ: НАВС, 2018. С. 384−387.

8. Тихомиров О. О. Щодо правової оцінки «інформаційної відповідальності» як засобу забезпечення інформаційної безпеки. *Стан та*

перспективи реформування сектору безпеки і оборони України: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 30 листоп. 2018 р.). Київ: ФОБ Кандиба Т.П. 2018. С. 499−501.

9. Тихомиров О. О. Інформаційно-правова культура як гарантія прав і свобод людини. *Юриспруденція в сучасному інформаційному просторі*: матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 1 берез. 2019 р.): у 2 т. Київ: НАУ, 2019. Т. 1. С. 110−112.

10. Тихомиров О. О. Щодо осмислення ціннісного виміру інформації в контексті прав людини. *Основні права людини: розуміння та виклики:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 10 груд. 2019 р.). Київ: Видавничій дім «Гельветика», 2019. С. 58–60.

11. Тихомиров О. О. Інформаційні права людини чи нові форми реалізації прав людини в інформаційному суспільстві? *Здобутки кафедри теорії держави і права крізь призму історичного поступу Національної академії внутрішніх справ*: матеріали круглого столу (Київ, 24 берез. 2021 р.). Київ: Видавничий дім «Освіта України», 2021. С. 115−116.

12. Тихомиров О. О. Національна безпека в контексті реалізації новітніх прав людини. *Незалежність України: права людини та національна безпека*: матеріали Першої Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 21 трав. 2021 р.) / Національний університет «Львівська політехніка»; упоряд. Л. В. Ярмол. Львів: Галицька видавнича спілка, 2021. С. 301−303.

13. Tykhomyrov O. O. The problem of nformational human rights' interference in the security safeguarding process. *International economics and business symposium (Effects of covid-19)* (Gaziantep, Turkey, 27−28 May 2021). Gaziantep, Turkey, 2021. P. 311.

14. Тихомиров О. О. Інформаційні права людини в Україні: від декларацій до реалізації. *Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, IT та інтернет права*: матеріали П'ятої Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 28 трав. 2021 р.). Львів: Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2021. С. 172−175.

15. Тихомиров О. О. До проблеми прав людини в умовах становлення «правового статусу» штучного інтелекту. *Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 2 груд. 2021 р.) / наук. керівник конф. О. А. Баранов; упоряд.: В. М. Фурашев, С. О. Дорогих. Київ−Одеса: Фенікс, 2021. С. 170−174.

16. Тихомиров О. О. Щодо «цифровізації» прав людини. *Права людини в епоху цифрових трансформацій*: матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лют. 2022 р.). Київ: НАУ, 2022. С. 72−76.

17. Тихомиров О. О. Моральні, світоглядні, культурні засади прав людини як базис удосконалення діяльності СБ України. *Актуальні проблеми забезпечення прав і свобод людини в діяльності Служби безпеки України*: матеріали круглого столу (Київ, 5 жовт. 2022 р.). Київ: НА СБУ, 2022. С. 139−141.

18. Тихомиров О. О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні в контексті вимог правової визначеності і передбачуваності. *Актуальні проблеми права в умовах воєнного стану*: матеріали наук. круглого столу кафедри цивільно-правових дисциплін НА СБУ (Київ, 28 квіт. 2023 р.). Київ: НА СБУ, 2023. С. 16−19.

19. Тихомиров О. О. Каталог цифрових прав людини. *Scientific Practice: Modern and Classical Research Methods:* матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Boston, USA, May 26, 2023). Boston, 2023. С. 76−79.

20. Tykhomyrov O. O. To the problem of legal observation of the meaning the abuse of the right to information. *XI International Scientific an Conference «Challenges in Science»* (Washington, USA, May 26−28, 2023). Washington, 2023. P. 259−261.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Тихомиров О. О., Тугарова О. К. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері: навч. посіб. Київ: Нац. акад. СБУ, 2015. 172 с.

2. Теорія держави і права: навч. посіб. для підгот. фахівців з інформ. безпеки / О. О. Тихомиров, М. М. Мікуліна, Ю. А. Іванов та ін.; за заг. ред. Л. М. Стрельбицької. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 332 с.

3. Тихомиров О. О., Радовецька Л. В. Методологія юридичних досліджень сфери безпеки. *Методологія в праві*: монографія / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін; за заг. ред. І. Безклубого. Київ: Грамота, 2017. С. 317−328.

4. Юридична деонтологія. Від навчання до практики: навч. посіб. / О. О. Тихомиров, Л. В. Радовецька, С. П. Лясковська та ін. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2019. 332 с.

5. Тихомиров О. О. Інформаційний делікт: понятійно-термінологічний і типологічний аспекти. *Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології*: монографія / І. В. Арістова, О. А. Баранов, О. П. Дзьобань та ін.; за заг. ред. проф. К. І. Бєлякова. Київ: КВІЦ, 2019. С. 169−180.

6. Тихомиров О. О. Правові детермінанти інформаційної деліктності. *Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології*: монографія / І.В. Арістова, О. А. Баранов, О. П. Дзьобань та ін.; за заг. ред. проф. К. І. Бєлякова. Київ: КВІЦ, 2019. С. 180−186.

7. Тихомиров О. О. Юридичні ознаки та особливості складу інформаційних деліктів. *Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології*: монографія / І. В. Арістова, О. А. Баранов, О. П. Дзьобань та ін.; за заг. ред. проф. К. І. Бєлякова. Київ: КВІЦ, 2019. С. 186−194.

8. Тихомиров О. О., Бєляков К. І. Інформаційний делікт. *Деліктологія*: монографія / За заг. ред. С. В. Пєткова, І. М. Копотуна. Куновіце: Академія ГУСПОЛ, 2020. Т. 1. С. 209−232.

9. Тихомиров О. О. Право на інформацію. *Енциклопедія соціогуманітарної інформології* / коорд. проєкту, заг. ред. проф. К. І. Бєляков. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Т. 1. С. 182−195.

10. Тихомиров О. О. Права людини інформаційні. *Енциклопедія соціогуманітарної інформології* / коорд. проєкту, заг. ред. проф. К. І. Бєляков. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Т. 1. С. 175−178.

11. Тихомиров О. О. Правопорушення в інформаційній сфері (інформаційні делікти). *Енциклопедія соціогуманітарної інформології* / коорд. проєкту, заг. ред. проф. К. І. Бєляков. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Т. 1. С. 197−200.

12. Сучасні основи професійної діяльності правника: навч. посіб. / Л. В. Радовецька, О. О. Тихомиров, О. К. Тугарова та ін. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2022. 344 с.

13. Тихомиров О. О., Породько В. В., Полонська О. І. Правове регулювання захисту персональних даних в Україні: навч. посіб. Київ: Нац. акад. СБУ, 2022. 138 с.

SUMMARY

Tykhomyrov O.O. Information human rights: theoretical and legal conceptualization. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Legal Sciences in specialties 12.00.01 “Theory and History of the State and Law; History of Political and Legal Studies”. – National Academy of the Security Service of Ukraine. – State scientific institution “Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine”, Kyiv, 2023.

A fundamental scientific issue, touching upon the advanced scientific legal knowledge and the formation of regulatory principles and legal changes in the field of human rights in terms of deepening the informatization processes via theoretical and legal conceptualization of human information rights is discussed in the study.

The origin of the concept “human information rights” has been researched. The idea of the content of human rights related to information and information activities, which comes back to the roots and formation of the meaning of human rights, as well as the gradual development of individual information rights as major multifunctional components in their system is mentioned. Independent stages of the development of human information rights are given, the key milestones of informatization with a focus on social informatization, within conceptualization stages of social informatization, digitalization are defined.

The comprehension of human information rights is carried out on the basis of the pluralism of modern legal science, in particular, taking into account the essential variability of the comprehension of human rights, as well as from the point of natural law, positivism, sociological and integrative legal comprehension, ensured versatility and the integrity of perception. The feature of the dual aspect of duality in different aspects of the functional meaning of human information rights as basis and tools are mentioned.

The functional legal characteristics of information are summarized, contributing to the identification of its correlation with other information-based entities of legal basis in the context that reflect in their complex of the scope of objects and the fundamental content of human information rights. The author's cognitive concept of the information is provided. The key issues that form a general-law model based on the integration of general theoretical and branch-law approaches that highlight the legal content of the “information” category can obtain appropriate branch interpretations.

The correlation of human information rights as a concept with basic related concepts, the right to information, the human right to information, basic human rights, have been discussed.

A universally recognized content analysis and regional acts on human rights, as well as international acts on the definition, implementation and protection of human rights in the age of information is carried out. It indicates the peculiarities of the content structure of information human rights, determins ways of legal recognition of various components, consisting of basis formation of fundamental human rights with an immanent informational origin, expanding the content or information transformation of individual human rights, formation of new rights.

Being a part of the system of human rights, information rights are defined as multidimensional − in phenomenological, anthropological, axiological, sociological, natural-legal, formal-legal, structural, communicative, cognitive, instrumental, secure perspectives. The following perspectives for the institutionalization of such rights are outlined in the context of the information law, formation as a unique field and the new formats introduction of systematization of information legislation is based on modern information technologies.

The classification of human information rights is carried out according to various criteria, in particular, by generations of human rights (rights of the first, second, third generation); state provision features (“negative” and “positive”); a method of implementation (active and passive); identities (individual and collective); the criterion of legal confidence (defined and undefined, recognized and unrecognized, established and unestablished); a content (conceptual, abstract or detailed); a functional aim (fundamental, instrumental); a position in the structure of the human rights system (primary and derived).

The functional issue of ideological imbalance between rights and responsibilities in the Western liberal doctrine of human rights is emphasized, due to it, the individual information duties are defined as an integral and primarily providing component in the system of human information rights. Signs of the direct legal establishment of information obligations and their functions in the human rights system (in various forms and degrees of specification) are confirmed by the content analysis of the provisions of key international human rights documents. The concept of “soft” and “hard” duties is proposed, it made plausible

to consider them in terms of legal doctrine elements, factors and indicators of information awareness and culture.

Digital rights are studied as a evolutionarily complex that forms both a category in the system of human rights and the current manifestation of information human rights in particular moral, ethical, ideological and legal dimensions as well. Classification of scientific definitions of digital rights on the basis of their functional themes with scientific novelty is determined. The author's concept of the structure and content of digital rights as an independent complex in the system of human rights (catalogue of digital rights) is offered, as well as the features, available forms, levels, prospects for their legal recognition, in particular, the essential ways of constitutionalization. The key aspects of the evolution of the paradigm of digital rights are highlighted (progressive, political, regulatory, instrumental).

The comprehension of human information rights is carried out from the perspective of the legal definition of the rights restrictions formation and justification of suchrestrictions, in particular in the national Ukrainian context and under the terms of the legal regime of martial law. In particular, it was found that due to the distributed character of the content of human information rights at different levels of Ukrainian legislation, it is unclear interpretation of legal barriers, that do not follow from the constitutional wording exactly. And in terms of the legal regime of martial law in Ukraine, taking into account essential principles of interaction of the norms of International Human Rights Law and International Humanitarian Law, the insufficiency of legal confidence in the legislative branch of restrictions that admited and provided by constitutional guarantees of negative information human rights is highlighted.

Due to the spreading of techno-solutionism and techno-romanticism in the comprehension of the legal future of artificial intelligence technologies, taking into account its existing scientific reflection, as well as in the context of the prospects of the negative impact on human rights of unjustified acceleration of the processes

of its acquisition of “legal personality”, a number of controversial issues areidentified and formulated, which currently create the major contexts for comprehension of artificial intelligence in home legal scientific publications. Based on the principles of natural law, anthropocentrism, the priority of human rights, arguments are given regarding the possible disproof of such hypotheses and the necessity to consider artificial intelligence as a means, and its further legalization primarily in the context of solving ethical problems of creation and implementation of such technologies.

Taking into account the cultural transformations in the information society, as a result of the integration of legal and information culture and as a factor in the promotion of human information rights. The information and legal culture is given to be highlighted, the author's concept and the corresponding markers in society are carried out. In the context of the necessity of human self-protection from the negative effects of information and as a factor in the harmonious realization of information rights in a free information space, consisting in self-regulation of the personal information activity, information hygiene is defined and comprehended, and the issue becomes noticeable in terms of long-term states emergency, in particular, pandemics, warefare.

Considering the indispensability of security aspects in the content of human information rights, an interdisciplinary comprehension of information security is carried out, due to the interdependence of the processes of understanding and ensuring information security and human information rights are monitored. The author's concept of “information security” is dealt with three essential components (technical and technological, psychological, legal). It is presented on three levels (individual, general, protective) that determine both general and individual principles, conditions, factors of human existence and development and society in the information sphere that are vital to the promotion of human information rights.

Generalization of theoretical knowledge with regard to offenses in the information sphere is carried out with the help of the proposed construction

“information tort” that directly or indirectly takes all violations of human information rights in various aspects of their comprehension. Information tort is given as broad and narrow comprehension; forms of actual expression, signs in various variations and main typological groups are highlighted, and the author's concept is provided.

The study of the dependence across the peculiarities and shortcomings of the functioning of the legal system that is represented by a complex of determinants such as, intellectual development; variability and dynamism of information sphere phenomena; value-oriented changes in society; the economic basis of the information development of society and every individual; political and ideological conditions are highlighted amidst the revealed variability and changeability of information torts. The legal causes of excessive information crime and the consequences of its influence are proposed to be perceived due to the insufficient level of legality in the information sphere and evaluated within the Rule of Law Checklist.

Legal responsibility for information torts is considered as a complex institution, that is a kind of projection of the general institution of legal responsibility in the field of information legal relations. It covers the set types of legal responsibility and has individual informational and legal origin (mostly in the perspective of the development of information law). On the basis of essential provisions of acts of the legislation of Ukraine, that contain signs of information torts as violations of human information rights, systematization and interpretation of responsibility for their violation in the context of branch specifications of civil, administrative, and criminal law (aims, functions, grounds, methods of legal definition, etc.) is carried out.

In order to confirm the sequence of the formation of the historical, social, political, ideological, organizational, and legal basis of the concept of human information rights that is given in the dissertation, the processes of their formation in the context of global social transformations, their history and prospects are highlighted.

Due to the basic review of essential UN documents regarding the future of humanity and their national comprehension, as well as to various discourses that accompanied them, the author clears up the following items: continuity in the promotion of key human values and priorities and its conceptualization in the general meaning outlined by the system of Sustainable Development Goals (SDG); the correlation between the comprehension of the essence of the information society, the prospects for its development, the major value guidelines and means to overcome problems with the meaning of sustainable development, the human rights principles and the rule of law, that are filled with a peculiar information content due to the influence of informatization; interdependence and complementarity of the processes achieving by the (SDG) and the ways of solving the formation issues of the information society in the context of political, ideological and conceptual formation of the international legal premises for the legal strengthening of information innovations in human rights; the implementation of conceptual ideas of human development, in particular regarding the "informatization" of human rights, the essential tools of their national coordination and reflection in the strategic planning of the future of Ukraine, taking into account the perspectives of its post-war reconstruction.

Key words: human rights, information human rights, digital rights, information human obligations, information tort, information security, information law, information society, sustainable development.

LIST OF PUBLICATIONS OF THE ACQUIRER:

Scientific works in which the main scientific results are published:

Monographs:

1. Tykhomyrov O. O. Human rights: information dimension: monograph. Odesa: Yuridyka Publishing House, 2023. 304 p.

Articles in publications indexed by Scopus:

2. Tykhomyrov O. O, Kostenko O. M., Bieliakov K. I., Aristova I. V. «Legal personality» of artificial intelligence: methodological problems of scientific reasoning by Ukrainian and EU experts. *AI & SOCIETY* (Q1). February 2023. DOI: https://doi.org/10.1007/s00146-023-01641-0.

3. Tykhomyrov O. O., Bieliakov K. I., Kostenko O. V., Radovetska L. V. Digital rights in the human rights system. *InterEULawEast* (Q3). 2023. Vol. X (1). P. 183−207. DOI: https://doi.org/10.22598/iele.2023.10.1.10; URL: https://hrcak.srce.hr/file/440551.

4. Tykhomyrov O. O., Tykhomyrov D. O., Radovetska L. V., Vatral A. V. Informational human obligations: state and prospects of doctrine interpretation. *The Age of Human Rights Journal* (Q4). 2023. № 21. e 7698. DOI: https://doi.org/10.17561/tahrj.v21.7698.

Articles in professional publications of Ukraine:

5. Tykhomyrov O. O. Information security: sociotechnical paradigm. *Information security of a person, society, state.* 2014. No. 1 (14). P. 13−20.

6. Tykhomyrov O. O. Human informational rights as a civil legal category. *Legal Bulletin. Air and space law.* 2015. No. 1 (34). P. 104−109.

7. Tykhomyrov O. O. Information crimes: theoretical and legal concept. *Information security of a person, society, state.* 2015. No. 1 (17). P. 38−47.

8. Tykhomyrov O. O. Civil liability for information offenses. *Comparative and analytical law:* electronic scientific publication. 2015. No. 1. P. 37−40. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/1_2015.pdf

9. Tykhomyrov O. O. "Information" in the doctrine of civil law of Ukraine. State and law: coll. of science pr. *Legal and political sciences.* Issue 67. Kyiv: Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine. 2015. P. 156−167.

10. Tykhomyrov O. O. Legal determinants of information delict in the context of the Rule of law Checklist. *Comparative and analytical law:* electronic scientific publication. 2018. No. 4. P. 354−357.

11. Tykhomyrov O. O. Informational delict as a basis for "informational" legal liability: distinctive features. *Information and law.* No. 1. 2019. P. 37−44. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/08/Porivnyalno-analitichne-pravo-4-2018_1.pdf

12. Tykhomyrov O. O., Kovalenko O. O. The right to privacy in the conditions of modern communications. *Legal electronic scientific journal.* Zaporizhzhia. No. 5, 2020. P. 133−136.

13. Tykhomyrov O. O. Legal culture in the information society: to the problem of understanding the informational and legal culture. *Legal Bulletin "Air and Space Law".* 2020. Volume 3. No. 56. P. 74−80.

14. Tykhomyrov O. O. Human informational rights and the right to information: relationship of concepts. *Legal novels.* 2021. No. 15. P. 72−78.

15. Tykhomyrov O. O. Human informational rights in the context of legal pluralism. *Legal Bulletin.* 2021. No. 6. P. 14−23.

16. Tykhomyrov O. O. Classification of human information rights: development of approaches. *Information and law.* 2022. No. 1 (40). P. 46−53.

17. Kostenko O. M., Bieliakov K. I., Tykhomyrov O. O., Aristova I. V. "Legal personality" of artificial intelligence: methodological problems of scientific reasoning by Ukrainian and EU experts. *AI & SOCIETY.* Published: 09 February 2023. URL: https://doi.org/10.1007/s00146-023-01641-0 (Scopus, Q1).

18. Tykhomyrov O. O. Evolution of human informational rights. *Information and law.* 2023 No. 1 (44). P. 50−57.

19. Tykhomyrov O. O. Limits and limitations of human information rights. *Law and society.* No. 1. 2023. P. 31−39.

20. Tykhomyrov O. O. Problems of restricting human informational rights in the conditions of martial law in Ukraine. *Juris Europensis Scientia.* Vol. 6. 2022. P. 62−67.

Scientific works certifying the approval of the dissertation materials:

1. Tykhomyrov O. O. Cybercrime: theoretical and legal problems. *Information security: modern challenges and threats:* coll. materials of sciences. practice conference (Kyiv, NA SB of Ukraine, April 5, 2013). Kyiv: Center for Education and science. and science and practice editions of NA SS of Ukraine, 2013. P. 179−182.

2. Tykhomyrov O. O. Regarding the problems of legal training of specialists in information security. *Actual problems of state information security management:* coll. materials of science and practice conf. (Kyiv, NA SS of Ukraine, March 20, 2014): at 2 p.m. Kyiv: Center for Education and Science. and science and practice editions of NA SS of Ukraine, 2014. Part 2. P. 184−187.

3. Tykhomyrov O. O. Towards an understanding of the legal nature of illegal acts in the cybernetic sphere. *European law and European legal education are priority directions for the training of domestic legal specialists*: materials of the constantly active science and theory seminar (April 14, 2014): Vol. 3. Kyiv: NAIA, 2014. P. 73−75.

4. Tykhomyrov O. O. Legal guarantees of human security in the process of information warfare. *Problems of combating offenses in the information sphere "information wars":* materials of the scientific and practical conference (Kyiv, June 6, 2014) NTUU "KPI" // Legal Informatics. 2014. No. 2 (42). P. 136−137.

5. Tykhomyrov O. O. Human information rights: a generational approach. *Actual problems of state information security management:* materials of the science and practice conference (Kyiv, NA SS of Ukraine, March 19, 2015): at 2 p.m. Kyiv: scientific and publishing department of NA SS of Ukraine, 2015. Part 1. P. 158−162.

6. Tykhomyrov O. O. Some cognitive problems of information as an object of law. *Human security in the conditions of globalization: modern legal paradigms:* materials of the VII International science and practice conf. (Kyiv, NAU, February 24, 2017). Volume 2. P. 156-158.

7. Tykhomyrov O. O. Human information rights: to the problem of legal definition. *The state of observance of human rights in modern conditions: theoretical and practical aspects:* materials of the VIII All-Ukrainian science and practice conf. (Kyiv, April 12, 2018). K. NAIA. 2018. P. 384-387.

8. Tykhomyrov O. O. Regarding the legal assessment of "information responsibility" as a means of ensuring information security. *State and prospects of reforming the security and defense sector of Ukraine:* materials of the II Between birth of science practice conf. (November 30, 2018). Kyiv: FOB Kandyba T.P. 2018. P. 499−501.

9. Tykhomyrov O. O. Informational and legal culture as a guarantee of human rights and freedoms. *Jurisprudence in the modern information space:* materials of the 1st International science and practice conf. (Kyiv, NAU, March 1, 2019). Volume 1. P. 110−112.

10. Tykhomyrov O. O. Understanding the value dimension of information in the context of human rights. *Basic human rights: understanding and challenges:* materials of the International science and practice conf. (Kyiv, December 10, 2019). Kyiv: Helvetica Publishing House, 2019. P. 58–60.

11. Tykhomyrov O. O. Human information rights or new forms of human rights realization in the information society? *Achievements of the department of theory of state and law through the prism of historical progress of the National Academy of Internal Affairs:* mater. round table (Kyiv, March 24, 2021). Kyiv: Publishing house "Education of Ukraine", 2021. P. 115-116.

12. Tykhomyrov O. O. National security in the context of the implementation of the latest human rights. *Independence of Ukraine: human rights and national security:* collection of materials of the First International science and practice conf. (Lviv, May 21, 2021) / Lviv Polytechnic National University; according to L.V. Yarmol. Lviv: Galician Publishing Union, 2021, pp. 301−303.

13. Tykhomyrov O. The problem of informational human rights' interference in the security safeguarding process. *2 International economics and business symposium (Effects of covid-19)* (May 27−28, 2021, Gaziantep/Turkey). P. 311.

14. Tykhomyrov O. O. Human information rights in Ukraine: from declarations to implementation. *Actual problems of intellectual, information, IT and Internet law:* materials of the Fifth International science and practice conf. (Lviv, May 28, 2021) Lviv: Jurid. FC Lviv. national University named after I. Franka, 2021. P. 172−175.

15. Tykhomyrov O. O. To the problem of human rights in the conditions of formation of the "legal status" of artificial intelligence. *Social and digital transformation: theoretical and practical problems of legal regulation:* materials of All-Ukrainian science and practice conference (Kyiv, December 2, 2021) / science. head of conference O.A. Baranov; edited by: V.M. Furashev, S.O. dear ones Kyiv-Odesa: Phoenix, 2021. C. 170−174.

16. Tykhomyrov O. O. Regarding the "digitalization" of human rights. *Human rights in the era of digital transformations:* Collection of materials of the XII International. science and practice conf. (Kyiv, NAU, February 22, 2022). P. 72−76.

17. Tykhomyrov O. O. Moral, worldview, cultural principles of human rights as a basis for improving the activities of the Security Council of Ukraine. ON the SB of Ukraine. *Actual problems of ensuring human rights and freedoms in the activities of the Security Service of Ukraine:* coll. of materials round table (Kyiv, October 5, 2022). Kyiv: NA SSU, 2022. C. 139−141.

18. Tykhomyrov O. O. Limitation of human rights in the conditions of martial law in Ukraine in the context of the requirements of legal certainty and predictability. *Actual problems of law in the conditions of martial law:* mater. of science round table of the Department of Civil and Legal Disciplines (April 28, 2023). Kyiv: NASSU. C. 16−19.

19. Tykhomyrov O. To the problem of legal observation of the meaning of the abuse of the right to information. XI International Scientific an Conference "Challenges in Science" (May 26−28, 2023; Washington, USA), P. 259−261.

20. Tykhomyrov O. O. Catalog of digital human rights. *Scientific Practice: Modern and Classical Research Methods:* IV International science and practice conf. (May 26, 2023; Boston, USA). C. 76−79.

Scientific works that additionally reflect the scientific results of the dissertation:

1. Tykhomyrov O. O., Tugarova O. K. Legal responsibility for offenses in the information sphere: a study guide. Kyiv: National. Acad. SBU, 2015. 172 p.

2. Theory of the state and law: a study guide for the training of information security specialists / O. O. Tykhomyrov, M. M. Mikulina, Yu. A. Ivanov and others; in general ed. L. M. Strelbytska. Kyiv: Condor Publishing House, 2016. 332 p.

3. Tykhomyrov O. O., Radovetska L. V. Methodology of legal research in the field of security. Methodology in law: a monograph / I. Bezklubii, I. Hrytsenko, M. Kozyubra and others; in general ed. I. Bezklubogo. Kyiv: Gramota, 2017. P. 317−328.

4. Legal deontology. From study to practice: study guide / O. O. Tykhomyrov, L. V. Radovetska S. P. Lyaskovska et al. Kyiv: "Condor" Publishing House, 2019. 332 p.

5. Tykhomyrov O. O. Information tort: conceptual, terminological and typological aspects. Legal responsibility for offenses in the information sphere and the basics of information delictology: monograph / I. V. Aristova, O. A. Baranov, O. P. Dzhoban and others; in general ed. Prof. K. I. Bieliakova Kyiv: KVITS, 2019. P. 169−180.

6. Tykhomyrov O. O. Legal determinants of information tort. Legal responsibility for offenses in the information sphere and the basics of information delictology: monograph / I. V. Aristova, O. A. Baranov, O. P. Dzhoban and others; in general ed. Prof. K. I. Bieliakova Kyiv: KVITS, 2019. P. 180-186.

7. Tykhomyrov O. O. Legal signs and features of information torts. Legal responsibility for offenses in the information sphere and the basics of information

delictology: monograph / I. V. Aristova, O. A. Baranov, O. P. Dzhoban and others; in general ed. Prof. K. I. Bieliakova Kyiv: KVITS, 2019. P. 186−194.

8. Tykhomyrov O. O., Bieliakov K. I. Information tort. Delictology: a monograph / In general. ed. S. V. Petkova, I. M. Kopotuna. Kunowice: HUSPOL Academy: 2020, T. 1. P. 209−232.

9. Tykhomyrov O. O. The right to information / Encyclopedia of socio-humanitarian informatics (Volume I) / co-ord. project, total ed. Prof. K. I. Bieliakov. Kyiv: Helvetica Publishing House, 2020. Vol. 1. P. 182-195.

10. Tykhomyrov O. O. Informational human rights / Encyclopedia of socio-humanitarian information science (Volume I) / co-ord. project, total ed. Prof. K. I. Bieliakov. Kyiv: Helvetica Publishing House, 2020. Vol. 1, pp. 175−178.

11. Tykhomyrov O. O. Offenses in the information sphere (information torts) / Encyclopedia of socio-humanitarian informology (Volume I) / coord. project, total ed. Prof. K. I. Bieliakov. Kyiv: Helvetica Publishing House, 2020. Vol. 1, pp. 197−200.

12. Modern foundations of the professional activity of a lawyer: study guide / L. V. Radovetska, O. O. Tykhomyrov, O. K. Tugarova and others. Kyiv: "Condor" Publishing House, 2022. 344 p.

13. Tykhomyrov O. O., Porodko V. V., Polonska O. I. Legal regulation of personal data protection in Ukraine: study guide. Kyiv: National. Acad. SBU, 2022. 138 p.

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень 31

Вступ 32

Розділ 1. Теоретичні та методологічні засади концептуалізації прав людини в інформаційному суспільстві

1.1. Стан досліджень сфери інформаційних прав людини в українській правовій науці 46

1.2. Теоретичні засади, методологічна основа, нормативно-правова та емпірична база дослідження прав людини в інформаційному вимірі 59

1.3. Ґенеза інформаційних прав людини 77

1.4. Плюралістичні засади розуміння права і прав людини в дискурсі про інформаційні права 89

Висновки до розділу 1 101

Розділ 2. Теоретична конструкція інформаційних прав людини

2.1. Юридичні властивості інформації як «критерію» прав людини 108

2.2. Поняття та юридичне закріплення інформаційних прав людини 130

2.3. Типологія інформаційних прав людини 159

2.4. Інформаційні обов’язки в концепції інформаційних прав людини 168

Висновки до розділу 2 183

Розділ 3. Актуальні аспекти інформаційних прав людини

3.1. «Цифровізація» прав людини 190

3.2. Межі та обмеження інформаційних прав людини 213

3.3. Проблема «правосуб’єктності» штучного інтелекту в контексті прав людини 235

3.4. Культурологічний аспект інформаційних прав людини 256
3.5. Інформаційна безпека як засада інформаційних прав людини 277
Висновки до розділу 3 288

Розділ 4. Правопорушення та юридична відповідальність в концепції інформаційних прав людини

4.1. Ідея інформаційного делікту як порушення інформаційних прав людини..... 295
4.2. Правові детермінанти інформаційної деліктності..... 320
4.3. Юридична відповідальність у сфері інформаційних прав людини: інтерпретаційний підхід 329
Висновки до розділу 4 368

Розділ 5. Політичні, правові та організаційні основи визначення перспектив розвитку інформаційних прав людини: міжнародний досвід і вітчизняна реалізація

5.1. Право на розвиток як основа визначення перспектив людства наприкінці XX − початку XXI століть 374
5.2. Розвиток і права людини в міжнародних документах щодо інформаційного суспільства..... 388
5.3. Інтеграція результатів Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства та Цілей сталого розвитку у сфері прав людини..... 397
5.4. Національні програми розвитку: міжнародні основи та вітчизняна реалізація..... 415
Висновки до розділу 5 423

Висновки 427
Список використаних джерел 452
Додатки 515

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВСІС – Всесвітній саміт інформаційного суспільства

ЄКПЛ – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

ЄС – Європейській Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЗМІ – засоби масової інформації

ІКТ – інформаційно-комунікаційні технології

IoT – Інтернет речей

ІТ – інформаційні технології

КК України – Кримінальний кодекс України

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

МГП – міжнародне гуманітарне право

МППЛ – міжнародне право прав людини

МСЕ – Міжнародний союз електрозвязку

ООН – Організація Об’єднаних Націй

ПФВР – Політичний форум високого рівня зі сталого розвитку (HLPF)

ПРООН – програма розвитку ООН

РЄ – Рада Європи

ЦК України – Цивільний кодекс України

ЦСР – цілі сталого розвитку

ШІ – штучний інтелект

ЮНКТАД – Конференція ООН з торгівлі та розвитку

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Стан і перспективи розвитку прав людини зумовлені низкою різноманітних перетворень, пов'язаних з виникненням нових загроз, небезпек і протиріч, та появою нових напрямів і форм розвитку суспільних відносин, упорядкування та захист яких здійснюється за допомогою правових засобів.

XXI століття ознаменоване визнанням домінування тенденцій інформатизації і глобалізації, які розширюють горизонти людського життя, стирають межі традиційної суспільної комунікації, утворюють нові формати соціальної взаємодії, що на тлі становлення ціннісних пріоритетів глобального інформаційного суспільства неминуче веде до істотних змін у праві. Під впливом глибокої інформатизації соціального життя еволюція права відбувається як у напрямі розвитку просторів і механізмів правового регулювання, так і на рівні ідеологічних, філософських, теоретичних засад. При цьому доктринальні зміни у праві пов'язані з переосмисленням параметрів гідного життя людини в нових умовах інформаційного зростання, що відповідним чином позначається на правах людини.

Пріоритети інформаційного суспільства знайшли своє втілення у ключових міжнародних документах, які відображають бачення майбутнього людства, зокрема в Окінавській хартії глобального інформаційного суспільства 2000 року, підсумкових документах Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства, що проводиться з 2003 року, Цілях сталого розвитку, затверджених Генеральною асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у 2015 році. Шляхи національної адаптації положень згаданих документів з урахуванням реалій Українського державотворення містяться в низці вітчизняних стратегій, програм і планів дій, серед яких актуальними є Стратегія національної безпеки України (2020 р.), Стратегія інформаційної безпеки (2021 р.), Національна програма інформатизації (2022 р.), Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до

2030 року» (2019 р.), Національна стратегія у сфері прав людини (2021 р.), проєкт Плану відновлення України від наслідків війни (2022 р.) та відповідні йому національні програми.

Сучасний етап інформаційних перетворень у праві можна вважати переходом від декларативного визнання невідворотності інформаційного розвитку та пріоритетності відповідних потреб людини і суспільства, зокрема у їх «цифровому» прояві, до відображення у стандартах прав людини, подальшої імплементації в національні законодавства й запровадження у правову практику необхідних засад, принципів, норм, механізмів, спрямованих на вирішення актуальних проблем, зумовлених зростанням темпів інформаційного розвитку.

Зазначені процеси вимагають своєчасного і виваженого наукового осмислення, в межах якого на рівні теорії права відбувається узагальнення, міжгалузева інтеграція, інтерпретація, поглиблення й оновлення знань про наявні та потенційні інформаційно зумовлені зміни у праві. Результатом цього у сфері прав людини має стати формування та послідовна інституалізація своєрідного комплексу інформаційних прав людини як фундаментальної правової цінності інформаційного суспільства.

Ступінь наукової розробки теми. За відсутності теоретико-правової моделі інформаційних прав людини як в теорії права, так і в галузевих юридичних науках, їх дослідження здійснюється переважно фрагментарно – у зв’язку з вирішенням конкретних актуальних проблем правового регулювання інформаційних відносин, у контексті забезпечення й захисту окремих прав людини на різних етапах інформатизації, зокрема в умовах цифрової трансформації. Це веде до ситуативного формування і розвитку відносно самостійних напрямів досліджень і правового регулювання, приміром прав особи у зв’язку з автоматизованою обробкою персональних даних, цифрових прав тощо, гармонійна теоретична інтеграція яких не завершена та залишатиметься актуальною і надалі.

Для теоретико-правової концептуалізації інформаційних прав людини, з урахуванням вітчизняного контексту їх наукового осмислення, основоположне значення мали наукові позиції українських учених, зокрема С. В. Бобровник, С. Д. Гусарєва, В. В. Дудченко, А. П. Зайця, М. С. Кельмана, М. І. Козюбри, А. М. Колодія, М. В. Костицького, А. М. Кучука, Л. А. Луць, С. І. Максимова, Ю. М. Оборотова, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, О. В. Петришина, П. М. Рабіновича, Л. Г. Удовики, А. Є. Шевченка, Ю. С. Шемшученка, а також з філософії, теорії та історії прав людини – М. Г. Братасюк, С. П. Головатого, Д. А. Гудими, С. І. Максимова, С. П. Рабіновича, О. М. Руднєвої, М. В. Савчина та багатьох інших.

Складність і багатогранність предмета дослідження зумовили комплексний характер наукового пошуку, основу якого становлять наукові здобутки дослідників різних галузей права, серед яких праці таких учених, як І. В. Арістова, О. А. Баранов, К. І. Бєляков, А. М. Благодарний, М. М. Великанова, О. П. Дзьобань, О. Д. Довгань, І. М. Доронін, О. А. Заярний, О. О. Золотар, Р. А. Калюжний, О. О. Кармаза, І. Ф. Корж, Б. А. Кормич, О. М. Костенко, Т. А. Костецька, О. В. Кохановська, Н. І. Майданик, Р. А. Майданик, А. І. Марущак, В. Я. Настюк, Н. Б. Новицька, А. М. Новицький, М. І. Панов, В. Г. Пилипчук, В. С. Політанський, Н. А. Савінова, І. М. Шопіна та інших.

Фундамент джерельної бази доповнили також дослідження зарубіжних учених, присвячені питанням становлення інформаційного суспільства, ліберальній доктрині прав людини, власне інформаційним правам, серед яких Alexander J.M., Anderson-Gold S., Berners-Lee T., Castells M., Custers B., Celeste E., Cerf V., De Hert P., Jones C., Jorgensen R.F., Karppinen K., Kloza D., La Rue F., Mathiesen K., Motilal S., Raz J., Szoszkiewicz Ł., Toffler E., Tomalty J., Tully S., Trajkovic M., Vasak K.

Вагомий науковий внесок зазначених учених у розроблення досліджуваної проблематики є беззаперечним, проте їхні дослідження

об’єктивно зумовлювалися відповідними періодами і завданнями формування правових наукових знань, розвиток яких має враховувати сучасні глобалізаційні виклики й новітні загрози в інформаційній сфері, що негативно впливають на права людини, практику їх реалізації, захисту і охорони.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 рр. в частині п. 1−5 підрозділу 1.1. «Правові механізми забезпечення і захисту прав та свобод людини», п. 6 підрозділу 1.2. «Удосконалення національної правової системи та її адаптації до європейського права», п. 1, 2 підрозділу 1.9. «Правове забезпечення інформаційної сфери», п. 3, 8 підрозділу 1.10. «Правове забезпечення у сфері цифрової трансформації», а також проблематиці науково-дослідної роботи «Проблеми юридичної відповідальності за правопорушення в інформаційній сфері в умовах формування інформаційного суспільства» (номер державної реєстрації 0112U002074) Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України».

Тему дисертації затверджено Вченою радою Національної академії Служби безпеки України 31 січня 2017 р. (протокол № 1) та уточнено 29 березня 2023 р. (протокол № 4).

Результати дослідження розглянуто та обговорено на засіданні науково-практичного семінару в Державній науковій установі «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України» 28 листопада 2023 р.

Мета і завдання дослідження. *Метою* роботи є формування концептуальних основ юридичного розуміння інформаційних прав людини як складової загальної теорії права.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі *завдання:*

– здійснити аналіз стану наукових розробок у сфері інформаційних прав людини;

– сформувати методологічну основу концептуалізації інформаційних прав людини;

– визначити еволюційні особливості й тенденції формування інформаційних прав людини;

– розкрити особливості сучасної інтерпретації інформаційних прав людини на засадах плюралізму праворозуміння;

– встановити юридичні властивості інформації як критерію, що зумовлює своєрідність інформаційних прав людини;

– охарактеризувати стан юридичного закріплення інформаційних прав людини;

– сформувати розуміння і надати визначення інформаційних прав людини як складової системи прав людини;

– визначити змістове наповнення поняття «інформаційні обов’язки людини» в контексті предмета дослідження;

– виокремити пріоритетні напрями розвитку інформаційних прав людини в умовах загальної цифровізації та поширення технологій штучного інтелекту;

– виявити та проаналізувати засадничі взаємозв’язки прав людини, культури і безпеки в інформаційному суспільстві;

– розглянути проблеми порушень інформаційних прав людини в контексті теорії правопорушень;

– здійснити інтерпретацію та систематизацію юридичної відповідальності у сфері інформаційних прав людини у загальнотеоретичному і галузевих аспектах;

– встановити місце інформаційних прав людини у міжнародних стратегіях розвитку людства та їх впровадження в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері прав людини в умовах інформатизації.

Предмет дослідження – теоретико-правова концептуалізація інформаційних прав людини.

Гіпотеза дослідження базується на припущенні, що в ході поетапної соціальної інформатизації, яка виявляється на ціннісному, світоглядному, ідеологічному, нормативному, інструментальному та інших рівнях, відбувається формування нових правових феноменів як відображення актуальних потреб і пріоритетів суспільства і людини, зокрема феномену «інформаційні права людини», так і його уособлення в формі відносно самостійного комплексу своєрідних компонентів системи прав людини. Розробка концепції інформаційних прав людини як елемента базисних теоретико-правових знань стане однією з основ комплексного підходу до розвитку в Україні інформаційного суспільства та правової держави, а отримані висновки сприятимуть подальшому вдосконаленню наукових пошуків як у теорії права, так і в інформаційному праві й інших сферах юридичних наукових досліджень.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження ґрунтується на загальнометодологічних і наукознавчих положеннях юридичної науки та міждисциплінарному позиціонуванні предмета дослідження. Ключовими її складовими, конкретизованими відносно предмета і завдань дослідження, стали: філософсько-правові засади, зокрема положення аксіології, феноменології, антропології, гносеології, герменевтики, праксеології права; теоретико-правові засади, насамперед властиві сучасним природно-правовому, позитивістському, соціологічному, інтегративному праворозумінню; принципи наукового пізнання (усебічності, науковості, історизму); методологічні підходи (діяльнісний, системний, функціональний, аксіологічний, герменевтичний, компаративний), а також окремі наукові методи.

Зокрема, *діяльнісний* підхід дав змогу спрямувати осмислення інформаційних прав людини з урахуванням можливостей людської діяльності, зокрема щодо: структури і змісту діяльності (підрозділи 2.2., 2.3, 3.2., 3.5); засобів здійснення і гарантій (підрозділи 2.4, 3.1, 3.3, 5.2, 5.4); нормативної основи (підрозділи 2.2, 2.4, 3.2, 4.2); функціонального значення і соціальної ролі (підрозділи 1.4, 2.4, 3.1, 5.2); середовища здійснення (підрозділи 3.4, 3.5); виокремлення типологічних ознак (підрозділи 2.3, 2.4, 4.1); законності, режиму, механізму здійснення (підрозділи 3.2, 4.2, 4.3) тощо. Застосування *системного* підходу сприяло з'ясуванню властивостей інформаційних прав людини та їх забезпечення як певних систем у взаємозв'язку з іншими системами, зокрема інформаційної безпекою (підрозділ 3.5), ІТ (підрозділ 3.3), культурою (підрозділ 3.4), а також як елемент (підсистему) правової системи (підрозділ 2.2), інформатизації і цифровізації (підрозділи 1.3, 3.1), державної і міжнародної діяльності (підрозділи 5.1−5.4). *Аксіологічний* підхід забезпечив виявлення як власної та інструментальної цінності інформаційних прав (підрозділи 1.3, 1.4, 2.2) і обов'язків людини (підрозділ 2.4), так і пов'язаних з ними інформаційних правопорушень як антицінностей (підрозділ 4.1). *Функціональний* підхід широко застосовувався для дослідження різних форм взаємовпливів інформаційних прав людини та інших соціальних, правових явищ (підрозділи 1.4, 2.2, 3.3, 3.4, 3.5), *герменевтичний* – при осмисленні різноманітних компонентів інформаційних прав людини шляхом аналізу юридичних наукових текстів, нормативно-правових та інших документів (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 4.1, 4.2, 4.3, 5.1, 5.2, 5.3, 5.4), а *компаративний* – для виявлення спільного і відмінного між інформаційними правами та іншими суміжними явищами (підрозділи 2.2, 2.4, 3.1, 5.1), вивчення процесів їх розвитку у зіставленні в різні історичні періоди (підрозділи 1.3, 5.1, 5.2, 5.3, 5.4), з'ясування їх поширення на певних територіях (підрозділи 2.2, 2.4, 3.1).

Нормативну основу дослідження становлять міжнародно-правові документи, національне законодавство України, нормативно-правові акти зарубіжних країн.

Науково-теоретичним підґрунтям дисертації є теоретико-методологічні розробки та експертно-аналітичні оцінки вітчизняних і зарубіжних фахівців.

Емпіричною базою дисертаційного дослідження стали довідкові видання, звітні та статистичні матеріали, судова практика українських і зарубіжних судів, а також Європейського Суду з прав людини за темою дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що дисертація є першою в Україні науковою працею, яка вирішує наукову проблему фрагментарності, прогальності та, подекуди, суперечності теоретико-правових знань про стан і перспективи прав людини в сучасних умовах інформатизації.

У процесі здійснення дослідження одержано низку нових наукових результатів, які мають важливе теоретичне і практичне значення, зокрема:

уперше:

– розроблено теоретико-правові основи концепції інформаційних прав людини як комплексу базових знань, що відображають їх зміст, тенденції розвитку, місце в системі прав людини, взаємозв’язки з основними традиційним елементами загальної теорії права;

– окреслено ґенезу уявлень про інформаційні права людини та виокремлено основні тенденції і стадії їх розвитку в контексті соціальної інформатизації;

– виявлено дуальність функціонального значення інформаційних прав людини в системі прав людини як фундаменту та інструмента, що становить їх сутнісну властивість;

– визначено шляхи розвитку інформаційних прав у загальних і регіональних міжнародних актах з прав людини;

– виявлено особливості інформаційних прав людини в аксіологічному, антропологічному, феноменологічному, природно-правовому, інструментальному та інших аспектах;

– обґрунтовано виокремлення поняття «інформаційні обов'язки людини» як змістового елемента системи інформаційних прав людини та засобу забезпечення балансу в їх реалізації;

– здійснено тлумачення цифрових прав як сучасної генерації інформаційних прав людини, розроблено авторський варіант структури і наповнення каталогу цифрових прав людини;

– обґрунтовано необхідність дотримання принципу людиноцентричності та пріоритетності прав людини у вирішенні проблем правового регулювання штучного інтелекту, передусім щодо визнання його «правосуб'єктності»;

– надано інтерпретацію інформаційно-правової культури як сучасної складової правової культури та підґрунтя утвердження інформаційних прав людини;

– запропоновано теоретико-правове розуміння інформаційного делікту, в межах якого інтерпретовано поняття порушення інформаційних прав людини;

– сформульовано авторські визначення понять «інформаційні права людини», «інформаційні обов'язки людини», «цифрові права людини», «інформаційно-правова культура», «інформаційна гігієна», «інформаційний делікт»;

удосконалено:

–методологію дослідження інформаційних прав людини в частині осмислення їх багатогранності та місця в системі прав людини на основі плюралізму розуміння права і прав людини;

–трактовку концепції поколінь прав людини в аспекті місця та ролі інформаційних прав людини;

– теоретичну інтерпретацію «інформації» як правового феномену в контексті її когнітивного сприйняття;

– застосування класифікаційного підходу до осмислення інформаційних прав людини у частині його авторського тлумачення та відповідного розширення кола класифікаційних критеріїв;

– теоретико-правові уявлення щодо інституалізації інформаційних прав людини в площині розвитку інформаційного права та систематизації інформаційного законодавства;

– систему юридичних знань про інформаційну безпеку на основі інтеграції соціального і технологічного в її розумінні та в контексті ідеї інформаційних прав людини;

дістала подальший розвиток:

–конструктивна критика ліберальної доктрини прав людини на базі визнання змістової і ціннісної єдності інформаційних прав та інформаційних обов’язків людини;

–теоретичні положення щодо співвідношення права на інформацію та інформаційних прав людини;

–доктринальні положення щодо меж і обмежень прав людини в частині їх інтерпретації у сфері інформаційних прав людини в Україні, зокрема в умовах воєнного стану;

–ідея інформаційної гігієни в контексті реалізації і захисту інформаційних прав людини;

–положення теорії юридичної відповідальності в аспекті виокремлення комплексного інституту юридичної відповідальності за інформаційні правопорушення та його особливостей;

–уявлення про право на розвиток і місце інформаційних прав людини в системі стратегічного планування розвитку людства на міжнародному та вітчизняному рівнях;

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що матеріали дослідження становлять як науково-теоретичний, так і практичний інтерес. Викладені в роботі висновки і пропозиції впроваджено та можуть бути використані в:

– *науково-дослідній сфері* – як основа для подальших розробок у царинах інформаційних прав людини та їх забезпечення, інформаційних правопорушень і відповідальності за їх вчинення, інформаційної безпеки, правових засад упровадження новітніх інформаційних технологій (акт Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України» від 27 жовтня 2022 р.);

– *правотворчій та правозастосовній діяльності* – у процесі вдосконалення державної політики і законодавства України у сфері інформаційних прав людини та їх забезпечення (довідка Міністерства культури та інформаційної політики України від 15 вересня 2023 р.);

– *освітньому процесі* – при підготовці навчальних матеріалів з дисциплін «Теорія держави і права», «Юридична деонтологія», «Правове регулювання захисту персональних даних» та інших (акт Національної академії СБ України від 26 червня 2023 р.)

– *просвітницькій і правовиховній діяльності* – для підвищення правової та інформаційної культури, культури у сфері прав людини, поінформованості з питань інформаційних прав і свобод та засобів їх захисту.

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана здобувачем самостійно. Всі сформульовані висновки, положення, пропозиції є результатом особистих досліджень і міркувань здобувача. Використання для аргументації наукових праць та інших джерел інформації супроводжено відповідними посиланнями.

Наукові положення дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук у дисертації не використовувалися.

У статті «Право на приватність в умовах сучасних комунікацій» (співавторка Коваленко О.О.) внеском здобувача є положення щодо передумов порушення інформаційної приватності, форм її прояву та взаємозв'язків з інформаційно-правовою культурою. У статті «Legal personality» of artificial intelligence: methodological problems of scientific reasoning by Ukrainian and EU (співавтори: Костенко О.М., Бєляков К.І., Арістова І.В.) здобувачеві належить концепція обґрунтування проблеми «правосуб'єктності» штучного інтелекту, основні висловлені гіпотези та аргументація щодо можливих перспектив її розвитку та вирішення. У статті «Digital rights in the human rights system» (співавтори: Бєляков К.І., Радовецька Л.В., Костенко О.В.) здобувачем розроблено положення щодо співвідношення цифрових та інформаційних прав, структури і змісту каталогу цифрових прав та шляхів їх юридичного визнання. У статті «Informational human obligations: state and prospects of doctrine interpretation» (співавтори: Тихомиров Д.О., Радовецька Л.В., Ватраль А.В.) здобувачем запропоновано власну ідею інформаційного обов'язку у взаємозв'язку з інформаційними правами людини та здійснено аналіз її юридичного відображення.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та висновки дослідження оприлюднені автором у виступах на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Інформаційна безпека: виклики і загрози сучасності (м. Київ, 5 квітня 2013 р.); «Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави» (м. Київ, 20 березня 2014 р.); «Проблеми протидії правопорушенням в інформаційній сфері «інформаційні війни» (м. Київ, 6 червня 2014 р.); «Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави» (м. Київ, 19 березня 2015 р.); «Безпека людини в умовах глобалізації: сучасні правові парадигми» (м. Київ, 24 лютого 2017 р.); «Стан дотримання прав людини в умовах сучасності:

теоретичні та практичні аспекти» (м. Київ, 12 квітня 2018 р.); «Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України» (м. Київ, 30 листопада 2018 р.); «Юриспруденція в сучасному інформаційному просторі» (м. Київ, 1 березня 2019 р.); «Становлення сучасного українського суспільства: політичні, управлінські, економічні та правові аспекти» (м. Київ, 27 березня 2015 р.); «Основні права людини: розуміння та виклики» (м. Київ, 10 грудня 2019 р.); «Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, IT та інтернет права» (м. Львів, 28 травня 2021 р.); «Незалежність України: права людини та національна безпека» (м. Львів, 21 травня 2021 р.); «International economics and business symposium (Effects of covid-19)» (Gaziantep, Turkey, 27−28 may 2021); «Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання» (м. Київ, 2 грудня 2021 р.); «Права людини в епоху цифрових трансформацій» (м. Київ, 22 лютого 2022 р.); «Challenges in Science» (Washington, USA, May 26−28 2023); «Scientific Practice: Modern and Classical Research Methods» (Boston, USA, May 26, 2023); на наукових семінарах і круглих столах: «Європейське право та європейська правова освіта – пріоритетні напрями підготовки вітчизняних фахівців права (м. Київ, 14 квітня 2014 р.); «Здобутки кафедри теорії держави і права крізь призму історичного поступу Національної академії внутрішніх справ» (м. Київ, 24 березня 2021 р.); «Актуальні проблеми забезпечення прав і свобод людини в діяльності Служби безпеки України» (м. Київ, 5 жовтня 2022 р.); «Актуальні проблеми права в умовах воєнного стану» (м. Київ, 28 квітня 2023 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, що сформульовані в дисертації, відображено у 53 наукових публікаціях, серед яких: одноосібна монографія; три статті у виданнях, що індексуються науково-метричною базою Scopus – журналах 1-го, 3-го і 4-го квартилей; шістнадцять статей у виданнях, які визначені МОН України як фахові з юридичних наук, двадцять наукових доповідей у збірниках, оприлюднених на міжнародних,

всеукраїнських науково-практичних конференціях, круглих столах і семінарах, тринадцять праць, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою і завданнями дослідження. Робота складається з анотації, вступу, п’яти розділів, що містять 20 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 530 сторінок, з них 420 сторінок основного тексту, анотації на 27 сторінках. Список використаних джерел містить 608 найменувань, які викладено на 63 сторіках; додатки розміщено на 16 сторінках.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У розділі розглянуто стан юридичних наукових досліджень сфери інформаційних прав людини, здійснено формування методології дослідження, зокрема адаптацію методологічних засад, підходів і методів до особливостей предмета та завдань дисертації, виявлено еволюційні особливості інформаційних прав людини, а також та осмислено їх базові властивості і прояви на плюралістичних засадах праворозуміння.

1.1. Стан досліджень сфери інформаційних прав людини в українській правовій науці

Проблеми прав людини, їх ґенези, класифікацій, особливостей процесів і механізмів захисту та забезпечення тощо осмислюються науковцями в межах різних юридичних наук, результати таких наукових розвідок оприлюднено в чисельних наукових монографіях і статтях, обговорюються на наукових конференціях і симпозіумах. Їх певною мірою втілено в пропозиціях і рекомендаціях щодо удосконалення вітчизняного законодавства і міжнародно-правових документів.

Вступний контент-аналіз англомовного і україномовного сегменту Інтернету за допомогою Google показує, що тільки за пошуковими запитами за ключовими словами теми дослідження загалом можна отримати сотні мільйонів результатів. Немала частина з них є науковими публікаціями, порівняну кількість яких демонструють ресурси Google Scholar.

Результати аналізу станом на 23 січня 2023 року наведено в Табл. 1. При цьому в системі Google для отримання переліку найбільш релевантних

результатів використовувалися точні пошукові запити (оператор «»), у системі Google Scholar для врахування всіх контекстів використовувалися поєднувальні запити (оператор +).

Спеціалізований електронний каталог Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського щодо прав людини охоплює більш як 2 тис. наявних у бібліотеці документів. Загальновідомо, що серед таких наукових публікацій за рівнем нормативно визначених вимог щодо їх підготовки, оприлюднення та визнання виокремлюються тексти дисертацій як кваліфікаційних наукових праць, які відповідають актуальним завданням сучасного розвитку науки і практики, спрямовані на осмислення закономірностей природи і суспільства, підготовлені для захисту та одержання наукового ступеня. Основні наукові здобутки дисертаційних досліджень оприлюднюються у вигляді монографій або статей в окремо визначених наукових журналах, збірниках наукових праць, матеріалах наукових конференцій, набувають наукового визнання в процесі захисту дисертацій тощо [375, с. 12–14].

Таблиця 1.1

Кількісні результати пошукових запитів щодо прав людини, інформаційних прав, інформаційних прав людини (станом на 23 січня 2023 року)

Пошуковий запит	**Google**	**Google Scholar**
«human rights»	539 млн	4,5 млн
«information rights»	5,5 млн	4,6 млн
«information human rights»	97,5 тис.	4,4 млн
«права людини»	1,5 млн	477 тис.
«інформаційні права»	4 тис.	171 тис.
«інформаційні права людини»	2 тис.	92 тис.

Окрім того, створений Державною науковою установою «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України» спільно з Управлінням планування та координації правових досліджень

Апарату Президії Національної академії правових наук України Інтернет-ресурс «Правова наука», дозволяє аналізувати за допомогою засобів інформаційного пошуку стан і результати захищених дисертаційних досліджень в галузі юридичних наук, а також правових досліджень, які проводяться у різних наукових установах і навчальних закладах України через базу даних затверджених тем кандидатських і докторських дисертацій.

Зазначене вище обумовило вибір, з одного боку, предметного поля дисертацій з питань прав людини, зокрема інформаційних прав, а також інших пов'язаних з ними інформаційних та правових явищ, а, з іншого – здійснення його проблемного та кількісного аналізу станом на 23 січня 2023 року з використанням бази даних «Правова наука» [267].

Варто підкреслити, що ця база даних охоплює дисертації починаючи з 1991 року, тобто здійснених до оприлюднення у 2018 році примірного переліку та опису предметних напрямів досліджень у межах спеціальності 081 «Право», затвердженого наказом МОН України [268], тому структуризація описання результатів аналізу цього предметного поля здійснена за чинними той час переліком наукових спеціальностей в галузі юридичних наук [279] та паспортами відповідних спеціальностей [240].

Найбільшого поширення дисертаційні наукові дослідження прав людини та їх забезпечення набули у сферах наукових досліджень спеціальностей 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень», 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право», 12.00.11 «Міжнародне право».

Так, в межах спеціальності 12.00.01 досліджувалися:

– загальнотеоретичні (доктринальні) та історичні проблеми прав людини і громадянина, зокрема: актуальні проблеми загальної теорії прав людини (Добрянський С.П., 2003); особливості доктрини прав людини в романо-германській правовій системі (Васецький В.Ю. 2006); становлення ідеї прав людини у політико-правовій думці України у період IX − початку XX століття (Мороз С.П., 2002); проблеми захисту прав людини

(Наливайко О.І., 2002) та обмежування здійснення прав людини (Панкевич І.М., 2000);

– особливості діяльності держави та її окремих органів щодо забезпечення прав людини стосовно: позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини (Христова Г.О., 2019); ролі органів державної влади у забезпеченні прав людини (Стахура Б.І., 2016) та органів внутрішніх справ у реалізації функції захисту прав людини (Берестовський І.В., 2012); забезпечення реалізації загальнолюдських стандартів прав людини в діяльності міліції (Гіда Є.О., 2000); судових гарантій прав людини (Качанов Є.О., 2019);

– міжнародні стандарти у сфері прав людини в аспекті: національної імплементації міжнародних договорів щодо прав людини (Раданович Н.М., 2000); теоретичної характеристики ролі цих стандартів в розвитку правової системи України (Руднєва О.М., 2011);

– питання загальнотеоретичного осмислення практики європейського суду з прав людини відносно: становлення та формування прецедентного права в Україні в контексті практики європейського суду з прав людини (Велічук С.М., 2014); правових позицій Європейського суду з прав людини щодо права на повагу до сімейного життя (Слабан М.М., 2017);

– особливості реалізації окремих прав людини в площині: захисту прав пацієнта (Галай В.О., 2010); прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні (Миколаєнко Ю.І, 2019); права на життя в системі прав людини (Рогова О.Г., 2006).

Серед наукових досліджень спеціальності 12.00.02 виокремлювалося осмислення:

– загальних проблем теорії і практики конституційного регулювання прав людини і громадянина, зокрема: конституційного механізму забезпечення прав людини і громадянина (Пушкіна О.В., 2008); конституційно-правового регулювання прав людини в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав (Кириченко Ю.В., 2018);

прямої дії норм Конституції України у сферах реалізації та захисту прав людини (Моткова О.Д., 2019);

– конституційні засади діяльності окремих державних і недержавних суб’єктів щодо захисту прав людини: Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини як суб’єкта забезпечення національної безпеки України (Барчук В.Б., 2006); громадських об'єднань та їх місця в системі захисту прав людини (Дорофеєва В.І., 2018); судових гарантії конституційних прав людини (Остапенко В.В., 2018), а також гарантій прав людини при здійсненні негласних слідчих дій (Гринь А.А., 2018);

– інші аспекти реалізації окремих прав людини: права на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини (Липачова Л.М., 2002); розвитку економічних прав людини і громадянина в Україні (Гончаренко О.М., 2006); права особи на доступ до публічної інформації та його забезпечення (Кушнір І.В., 2018).

У дисертаційних дослідженнях спеціальності 12.00.11 увага акцентувалася на:

– особливостях діяльності та статусу міжнародних установ у сфері прав людини: Комітету ООН з прав людини (Зубарева А.Є., 2015); міжнародного контролю у сфері прав людини (Кавун В.Ф., 2008); механізму захисту прав людини в рамках ООН (Мережко О.О., 1996);

– ролі держави у сфері прав людини: зобов’язаннях України щодо прав людини у зв’язку зі вступом до Ради Європи (Анісімова М.Ф., 2001); відступу держав від міжнародних зобов’язань у сфері прав людини (Борисов Є.Є., 2020); співробітництва України з Радою Європи у сфері прав людини (Гіждіван Л.Ю., 2001); відповідальності держав за порушення міжнародних зобов’язань (Гусейнов Л.Г., 2000); концепції «обов’язку захищати» (Любашенко В.І., 2017);

– організації та діяльності Європейського суду з прав людини: його юрисдикції (Супрун Д.М., 2002; Базов О.В., 2016); характеристиці інституту дружнього врегулювання (Бурма С.К., 2015); практики захисту права

власності (Горобець Н.Г., 2018); впливу на формування національних правозахисних систем (Капустинський В.А., 2006); звичаєвої природи прецедентного характеру його рішень (Кононенко В.П., 2009); звернень до цього Суду як реалізації права на правосуддя (Севостьянова Н.І., 2011);

– міжнародних стандартах щодо захисту прав людини та їх імплементації: статусу і функціонування національних установ із захисту і заохочення прав людини (Бурлак О.В., 2010); становлення договірних та інституційних засад міжнародно-правового захисту соматичних та репродуктивних прав людини (Ксьондзик К.В., 2018); особливостей міжнародно-правового захисту прав людини при здійсненні екстрадиції (Нестеренко С.С., 2010), а також громадянських і політичних прав людини в арабському світі (Саад Зайнаб, 1994); значення Європейської соціальної хартії (Сидоренко Н.С., 2003) та Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод (Федорова А.Л., 2003).

У порівнянні з вищезазначеними науковими спеціальностями дещо менше уваги проблематиці власне прав людини та їх забезпечення приділялося в дисертаціях зі спеціальностей 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право», 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право».

Зокрема, у сфері наукових досліджень спеціальності 12.00.03 основою наукових досліджень було переважно вивчення практики Європейського суду з прав людини щодо: цивільно-правового захисту прав пацієнтів (Дроздова О.В., 2017); виконання його рішень (Іванець І.П., 2016); застосування відповідної практики при розгляді цивільних справ (Ляшенко Н.А., 2017); захисту зазначеним Судом права власності (Новіков Д.В., 2018).

Подібним чином у дисертаціях спеціальності 12.00.07 також переважно осмислювалася практика Європейського суду з прав людини: місця його рішень у системі джерел адміністративного права (Солодова К.Ю., 2020); використання під час вирішення податкових спорів (Бучинський О.Й., 2019);

питання забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні (Кайдаш О.Ю., 2017).

Натомість, в інших сферах наукових досліджень подекуди вивчалися лише окремі питання прав людини та їх забезпечення, або питання прав людини та їх забезпечення в ці роки взагалі не були предметом спеціальних дисертаційних наукових пошуків. Так, у межах спеціальностей: 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» – правове регулювання захисту соціально-економічних прав людини в сфері праці (Веприцький Р.С., 2009); захист конституційних соціальних прав людини і громадянина в Україні (Епель О.В., 2020); 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально – виконавче право» – реалізація практики Європейського суду з прав людини у кримінальному праві України (Сорока О.О., 2015); 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» – презумпція невинуватості в кримінальному процесі України та практиці Європейського суду з прав людини (Юдківська Г.Ю., 2008); 12.00.12 «Філософія права» – роль соціальної справедливості у забезпеченні соціально-економічних прав людини і громадянина в Українській державі (Мозоль Н.І., 2010).

Таким чином, доцільно зробити висновок, що, з одного боку, власне проблеми інформаційних прав людини як своєрідного комплексу здебільшого залишаються поза межами дисертаційних досліджень з прав людини в різних галузях юридичних наук, проте, з іншого, останні створюють досить широкий контекст для осмислення прав людини саме в інформаційному вимірі.

Варто зазначити, що права людини та їх забезпечення вивчалися й в межах досліджень інших взаємопов’язаних з ними правових понять і явищ таких як правовий статус, гарантії, правове регулювання, реалізація права тощо. Проте, враховуючи чисельність таких дисертацій, доцільно обмежитися переважно їх кількісним аналізом, результати якого дають

уявлення щодо питомої ваги таких досліджень в науковому осмисленні прав людини.

Так, різноманітним аспектам правового статусу різних суб'єктів права присвячено 253 дисертації, а з них правовому статусу людини і громадянина лише 9. Набагато менше уваги приділялося юридичним характеристикам різних варіантів правового стану – 17 дисертацій, а правового стану людини, громадянина, особи лише 1 дисертація. Тоді як близьке, пов'язане з ними поняття правового положення людини і громадянина взагалі спеціально не досліджувалося.

Юридична проблематика різноманітних гарантій досліджувалася у 46 дисертаціях, тоді як гарантій прав людини і громадянина − у 19.

Звертає на себе увагу те, що постулати «кожен суб'єкт має права та обов'язки», «права одного забезпечуються обов'язками інших», «немає прав без обов'язків, а обов'язків без прав» та їм подібні є загальновизнаними. Багато інших правових явищ пов'язані з розумінням цих взаємозв'язків і повинні розглядатися з використанням поняття «юридичний обов'язок», проте останнє досліджувалося лише у 7 дисертаціях. Утім набагато більше уваги в окремих юридичних науках приділялося близькому поняттю «зобов'язання» – у 90 дисертаціях, зокрема в сферах наукових досліджень цивільного і міжнародного права, що пов'язано з вивченням ними договірних відносин, у тому числі відповідно у 62 та 10 дисертаціях.

Як здається, подібна диспропорція спостерігається й у дослідженні проблем правового регулювання, реалізації права та правового регулювання прав людини і громадянина та їх реалізації. Так, юридичним аспектам правового регулювання присвячено більш як 911, а реалізації права – 220 дисертацій, тоді як правовому регулюванню прав людини і громадянина – 5, реалізації прав людини і громадянина – 0;

Юридичні питанні забезпечення правових явищ були предметом вивчення 529 дисертацій, а забезпечення прав людини і громадянина – 50, з них охороні їх прав – 16, захисту – 49.

Осмислення своєрідності інформаційних прав у зіставленні з іншими правами людини нерозривно пов’язано з дослідженнями різноманітних правових аспектів явищ інформаційної сфери, які здійснювалися в площині знову таки різних галузей юридичних наук.

Зокрема, в дисертаціях за спеціальністю 12.00.01 увага акцентувалася на: інформаційній функції українського права (Антошина І.В., 2015); правовому забезпеченні інформаційної політики сучасної України (Арнаутова Л.М., 2014); ролі преси у правовому інформуванні громадян (Денісова О.С., 2003); ролі відомчих ЗМІ у формуванні правосвідомості (Легеза Ю.О., 2005); забезпеченні інформаційної безпеки України (Максименко Ю.Є., 2007, Тихомиров О.О., 2011); правових засадах інформаційного суспільства (Мукомела І.В., 2016; Ромащенко В.А., 2018); суб'єктах інформаційних правовідносин (Рождественська О.С., 2009).

Поле наукових досліджень у межах спеціальності 12.00.02 окреслено питаннями: конституційних засад правого регулювання інформаційної сфери (Чубарук Т.В., 2010); доступу до інформації в Україні та країнах ЄС (Богдан Ю.В., 2019; Нестеренко О.В., 2008; Тептюк Є.П., 2018); захисту інформації про особу (Кардаш А.В., 2019); статусу ЗМІ (Поклонська О.І., 2018; Чалабієва М.Р., 2019); права особи на доступ до публічної інформації та його забезпечення Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини (Кушнір І.В., 2018).

У сфері спеціальності 12.00.03 інформаційні аспекти правових явищ осмислювалися в контексті досліджень: інформаційної функції цивільного права (Матійко М.В., 2009); цивільно-правових проблем інформаційних відносин в Україні (Кохановська О.В, 2006); регулювання зобов'язальних інформаційних відносин (Кодинець А.О., 2017); правового режиму конфіденційної інформації (Дідук А.Г., 2008); цивільно-правової охорони авторських прав в умовах розвитку інформаційних технологій (Ващинець І.І., 2006); особливостей авторського права у сфері функціонування всесвітньої інформаційної мережі Інтернет (Пастухов О.М., 2002); правочинів та їх

недійсності в інформаційному суспільстві (Давидова І.В., 2018); інформації (Петров Є.В., 2003), інформації з обмеженим доступом (Кулініч О.О., 2006) та інформації про особу (Серебряник О.О. 2016) як об'єктів цивільних прав.

У площині таких наукових галузей, як адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право (спеціальність 12.00.07) здійснено більш як 60 дисертаційних досліджень, які присвячено:

– фундаментальним основам правового пізнання процесів інформатизації в України (Бєляков К.І., 2009);

– інформаційній політиці: державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ України (Арістова І.В., 2002); державна інформаційна політика України (Мосенко Ю.О., 2011);

– функціонуванню електронних інформаційних ресурсів: державних електронних інформаційних ресурсів (Аблякимов Е.Е., 2010); електронних інформаційних ресурсів судового засідання (Коляденко П.Л., 2016); використання інформаційного ресурсу підрозділами податкової міліції (Мацюк В.Я., 2004); захисту інформаційних ресурсів України (Олійник О.В., 2006); управлінню інформаційними ресурсами органів Державної податкової служби України (Рекуненко Т.О., 2012) та органів внутрішніх справ України (Сировой О.В., 2006);

– напрямам, факторам державної та іншої діяльності в інформаційній сфері: державного управління в інформаційній сфері (Бурило Ю.П., 2008); систематизації інформаційного законодавства (Залізняк В.А., 2011); інформаційної функції Державної фіскальної служби України (Бамбізов Є.Є., 2017); взаємодії органів внутрішніх справ із ЗМІ (Недов С.Л., 2009); ролі інформаційної культури в управлінській діяльності (Новицька Н.Б., 2007); особливостям інформаційних відносин в сфері державної служби (Пахомова І.А., 2015); моніторингу паспортних даних в системі єдиного інформаційного простору правоохоронних органів (Петровський О.М., 2018); отриманню органами державної влади України інформації

(Сопілко І.М., 2010); реалізації права громадськості на доступ до публічної інформації про діяльність Служби безпеки України (Фурман І.Г., 2014); інформаційної діяльності друкованих ЗМІ (Харенко О.В., 2016); регулюванню інформаційних відносин в сфері банківської діяльності (Чернадчук Т.О., 2012); інформатизації навчального процесу у вищих навчальних закладах Міністерства внутрішніх справ України (Шевчук Р.М., 2009);

– інформаційному забезпеченню різних суб'єктів та видів діяльності: законотворчого процесу в Україні (Маруженко О.П., 2009); управління в органах внутрішніх справ (Фролова О.Г. , 2002); антикорупційної діяльності в Україні (Голота Н.П., 2020), адміністративної діяльності у сфері справляння податків (Косиця О.О., 2014), діяльності органів державної фіскальної служби України (Семир'янов Д.Я., 2004, Стаценко-Сургучова І.С., 2008, Литвин Н.А., 2019); обігу інформації в органах прокуратури України (Лушер В.В., 2014); кадрової політики органу публічної адміністрації (Чухлебов І.О., 2017); діяльності недержавних громадських організацій (Цьвок М.С, 2016);

– особливостям функціонування окремих видів та засобів інформації: інформації з обмеженим доступом (Баскаков В.Ю., 2012; Коренюк О.О., 2019); аудіовізуальних ЗМІ (Вознесенська О.А., 2012); податкової інформації (Мандзюк О.А., 2014); інформації в галузі реклами (Тацишин І.Б., 2009); технічному захисту інформації (Шепета О.В., 2011); інформаційним правовідносинам (Шпенов Д.Ю., 2012);

– правам громадян на інформацію: їх обмеженням на екологічну інформацію (Дика Ю.В., 2008); реалізації права громадян на доступ до інформації, що перебуває у розпорядженні суду (Костенко І.В., 2016); регулювання права громадян на інформацію в сфері державного управління (Кузенко Л.В., 2003); права громадян на інформацію (Лопатін С.І., 2010); реалізації права на інформацію (Марценюк О.Г., 2009);

– протидії негативним впливам інформатизації суспільства: інформаційним війнам в Україні (Абакумов В.М., 2011); адміністративної деліктології (Заярний О.А., 2018); захисту суспільства від шкідливої інформації (Лисенко О.О., 2011); інформаційним правопорушенням (Правдюк С.М., 2015);

– питанням інформаційної безпеки: людини (Золотар О.О, 2018); держави (Мирошниченко М.М, 2018); цивільної авіації (Золотар О.О, 2011); безпеки мореплавства (Іванов Д.А., 2008); політики інформаційної безпеки України (Кормич Б.А., 2004); регулюванню інформаційної безпеки України (Линник Г.М., 2010); інформаційній безпеці органів виконавчої влади (Логінов О.В., 2005); механізму забезпечення інформаційної безпеки в Україні (Перун Т.С., 2019); інформаційній безпеці людини як споживача телекомунікаційних послуг (Сулацький Д.В., 2011).

Поле наукових розвідок зі спеціальності 12.00.08 окреслюється переважно кримінально-правовими та кримінологічними аспектами використання ЗМІ, охорони інформації в комп’ютерних системах та телекомунікаційних мережах та іншими подібними, зокрема питаннями: кримінально-правової політики забезпечення інформаційного суспільства в Україні (Савінова Н.А., 2013); кримінальної відповідальності за злочини у сфері комп’ютерної інформації (Азаров Д.С, 2002); використання ЗМІ для запобігання злочинів серед неповнолітніх (Бугера О.І., 2006); характеристикам ЗМІ як кримінологічного феномену (Д’ячкова М.О., 2018); кримінально-правової охорони інформації в комп’ютерних системах та телекомунікаційних мережах (Орлов С.О., 2004); незаконного збуту та розповсюдження комп’ютерної інформації з обмеженим доступом (Рудик М.В, 2007); кримінально-правової характеристики передачі або збирання відомостей, що становлять конфіденційну інформацію (Самойлова О.С., 2006).

Проблематика дисертаційних досліджень спеціальності 12.00.09 охоплювала:

– проблеми інформаційного забезпечення розслідування злочинів (Лук’янчиков Є.Д., 2005), зокрема, початкового етапу досудового розслідування (Бухонський С.О., 2017); використання комп'ютерних технологій для фіксації криміналістично значимої інформації (Бірюков В.В., 2001) та при розгляді кримінальної справи у суді (Дем`янчук В.А, 2009); використання можливостей ЗМІ (Стеценко Ю.В., 2006; Дубівка І.В., 2017), оперативної інформації (Коваленко Е.Д., 2007) та інформації, отриманої телекомунікаційним шляхом (Михальчук Т.В., 2009); взаємодії слідчого з фахівцями під час збору інформації про особу (Волобуєва О.О., 2006); інформаційного забезпечення судово-балістичної експертизи (Тютюнник Т.В., 2008);

– питання особливостей розслідування: злочинів у сфері інформаційних комп’ютерних технологій (Мотлях О.І., 2005); злочинів вчинених у банківській системі України з використанням сучасних інформаційних технологій (Поливанюк В.Д., 2008); декларування недостовірної інформації (Черенков А.М., 2020);

– аспекти отримання та використання: вербальної (Удалова Л.Д., 2006) та антроподжерельної невербальної інформації в кримінальному провадженні (Ващук О.П., 2018); інформації про зовнішність особи методами та засобами інформатики (Мартиненко І.В. , 2005); інформаційних систем в експертних підрозділах МВС України (Пілюков Ю.О., 2010); зняття інформації з каналів зв’язку (Сергєєва Д.Б., 2008); особистісної інформації у процесі розкриття та розслідування злочинів (Томин С.В., 2006).

Предметами дисертаційних досліджень інших наукових спеціальностей стали: 12.00.04 (господарське право, господарське процесуальне право) – правове регулювання використання інсайдерської інформації на ринку цінних паперів (Саєнко В.В., 2002); 12.00.10 (судоустрій, прокуратура та адвокатура) – організаційно-правові засади інформаційного забезпечення доступності правосуддя (Левицька С.Ю., 2018) та роботи суду (Раца В.А., 2018); 12.00.11 (міжнародне право) – міжнародно-правове

забезпечення, регулювання та захист: міжнародної інформаційної безпеки (Грицун О.О., 2017); розвитку глобального інформаційного суспільства (Кирилюк О.В., 2017); права людини на приватність персоніфікованої інформації (Пазюк А.В., 2004); регулювання інформаційної сфери (Пазюк А.В., 2016) та діяльності ЗМІ в європейському інформаційному просторі (Терехова Т.А., 2018); 12.00.12 (філософія права) – філософсько-правові засади становлення і розвитку інформаційного суспільства в Україні (Кушакова-Костицька Н.В., 2019); взаємодії права та моралі в умовах інформаційного суспільства (Сердюк І.В., 2018).

Серед напрямів досліджень спеціальностей 12.00.05 (трудове право та право соціального забезпечення), 12.00.06 (земельне та аграрне право, екологічне та природоресурсне право), на правових аспектах інформації увага дисертантів окремо не акцентувалася.

1.2. Теоретичні засади, методологічна основа, нормативно-правова та емпірична база дослідження прав людини в інформаційному вимірі

Як продемонстровано у попередньому підрозділі в юридичній літературі наявні різні позиції вчених щодо розуміння інформаційних прав людини, контекстів їх розгляду, аспектів дослідження, взаємозв’язків з різними правовими поняттями та явищами, які окрім того мають різний рівень теоретичного узагальнення в матеріалах наукових конференцій, наукових статтях, монографіях, дисертаціях – на рівні ідей, гіпотез, понять, концепцій тощо.

Фрагментарного та, водночас, взаємопов’язаного і певною мірою своєрідного розуміння інформаційні права людини набувають у полі нормативно-правових документів, судових та інших правозастосовних рішень, актів юридичного тлумачення, а також у сфері безпосередньої реалізації людиною своїх інформаційних прав.

Загальне та відмінне у цих площинах варіативної інтерпретації та практичного використання інформаційних прав зумовило необхідність і доцільність вироблення їх такої теоретичної концепції, яка має не тільки наукову природу, але й нормативно-правове та практичне значення.

Концептуалізація розглядається в дисертації як процес теоретичного осмислення інформаційних прав людини в контексті сучасних процесів розвитку інформаційного суспільства, метою якого є авторська інтерпретація основних узгоджених між собою теоретичних положень, що розкривають зміст одного з варіантів сучасного розуміння інформаційних прав людини.

Концептуалізація як сходження від конкретного до абстрактного іманентно передбачає можливість і необхідність зворотного процесу – сходження від абстрактного до особливого, тобто конкретизації та операціоналізації основних складових концепції інформаційних прав людини, або уточнення їх змісту, розгортання цих основних понять у більш конкретні, часткові, приватні поняття (понятійні ряди), а також виокремлення таких ознак і складових, які дають змогу переходити до площини кількісних вимірів.

Окрім того, юридична або правова як концептуалізація, так і, відповідно, конкретизація та операціоналізація повинні орієнтуватися на єдність правової науки і практики, тобто забезпечувати адаптацію або трансформацію теоретичних та галузевих положень в нормативно-правові та інші юридичні практичні поняття та визначення, що використовуються в правовій практиці.

Зазначене зумовлює також єдність і відмінність теоретичних або наукових концептуалізацій та нормативно-правових, які сформульовані у відповідних нормативно-правових документах. Їх єдність зокрема, забезпечується спільним об’єктом відображення – власне інформаційними правами людини у взаємозв’язку з іншими правовими явищами, а відмінності полягають передусім у їх спрямованості – гносеологічній та регулятивній, що

впливає на особливості створення, призначення та використання цих концепцій.

Важливо зазначити, що теоретична концептуалізація має плюралістичну природу, яка виявляється в множинності різних концепцій щодо розуміння того або іншого правового явища, а практична концептуалізація тяжіє до одноманітного юридичного розуміння, правової визначеності.

Загалом концепція як спосіб чи форма нормативно-правового закріплення напрямів правового регулювання певних сфер суспільної діяльності останнім часом широко застосовується у вітчизняному законодавстві. Так, термін «концепція» використано у більш ніж 1000 нормативно-правових актів, зокрема тих, що стосуються предмета дослідження, приміром у: Концепції реформування Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, затверджена Указом Президента України від 22 жовтня 2021 року № 544/2021; Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 року № 1556-р; Концепції комунікації у сфері ґендерної рівності, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 року № 1128-р; Концепції розвитку електронної демократії в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 року № 797-р; Концепції боротьби з тероризмом в Україні, затвердженої Указом Президента України від 5 березня 2019 року № 53/2019; Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 року № 710-р; Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 року № 67-р.

Подібні концепції, як правило, визначають мету, основні принципи, завдання та напрями вдосконалення суспільної діяльності, державної

політики, стають основою для розробки та прийняття відповідних планів, програм та інших стратегічних документів.

Виходячи з єдності та відмінностей теоретичної та практичної концептуалізацій, базу дослідження становили як відповідні досягнення загальнотеоретичної юриспруденції, галузевих юридичних наук, так і нормативно-правові документи різного рівня, рішення національних і міжнародних судів, емпіричні дані.

Зазначене вище зумовило й алгоритм здійснення концептуалізації інформаційних прав людини та опису отриманих результатів у дисертації.

Теоретичну основу дослідження інформаційних прав людини становлять наукові положення, викладені в наукових працях фахівців із загальної теорії права та державознавства, філософії права, порівняльного правознавства, наук конституційного та адміністративного права, інформаційного та міжнародного права, які стосуються сучасних тенденцій та особливостей розвитку юридичної науки (Гусарєв С.Д. [69], Завальнюк В.В. [94], Оборотов Ю.М. [204], Оніщенко Н.М. [230], Петришин О.В. [242]) та зокрема:

– загальної теорії права (Цвік М.В. [293], Косович В.М. [147], Козюбра М.І. [130; 131], Мінченко О.В. [208]) та праворозуміння (Максимов С.І. [190], Козюбра М.І. [133], Оборотов Ю.М. [255], Рабінович П.М. [309]);

– державознавства (Погорілко В.Ф., Бобровник С.В. [252]), філософії держави (Бостан С.К. [38]), окремих теорій сучасної (Оборотов Ю.М. [226]), правової (Гринюк Р.Ф. [66], Заєць А.П. [97]), постсоціалістичної (Нижник Н.Р. [219]) держави;

– філософії, теорії і історії прав людини (Братасюк М.Г. [43], Головатий С.П. [61], Єльникова М.О. [92], Кучинська О.П., Іванов М.С. [172], Максимов С.І. [189], Рабінович П.М. [308], Руднєва О.М. [328], Оніщенко Н.М. [229], Савчин М.В. [334], Гудима Д.А. [68]);

– інформаційного суспільства, електронного урядування (Новицький А.М. [223], Савінова Н.А. [332], Кастельс М. [113]);

– правової інформології (Бєляков К.І. [32]).

Формування методології проведеного дослідження базувалося на загальнометодологічних та наукознавчих положеннях юридичної науки щодо: філософсько-методологічних засад юридичної науки (Гусарєв С.Д. [70], Кельман М.С. [119], Костицький М.В. [157], Козюбра М.І. [132]); загального розуміння юридичної методології, її призначення і структури, взаємозв'язків з предметними знаннями (Кельман М.С. [117; 120], Козюбра М.І. [132]); поліметодологічності наукових досліджень (Костицький М.В. [153]); співвідношення методології, методики та методів (Костицький М.В. [154]); принципів пізнання, наукових парадигм (Ковальський В.С. [125], Кучук А.М. [174]); методологічних підходів та методів (Кельман М.С. [118]); особливостей міждисциплінарного (Бостан С.К., Бостан Л.М. [39]) та методологічних підходів, зокрема діяльнісного (Гусарєв С.Д. [71]), герменевтичного (Дудченко В.В. [87]), аксіологічного (Кучук А.М. [173]), цивілізаційного (Крестовська Н.М. [165], Бехруз Х.Н. [24]), компаративного (Кресін О.В. [164], Бехруз Х.Н. [25]), соціологічного (Сердюк О.В. [341]), системного (Ганьба Б.П. [57]), функціонального (Лощихін О.М. [181]), семіотичного (Балинська О.М. [7], Павлишин О.В. [239]), феноменологічного (Мінченко О.В. [207]), а також окремих наукових методів (Кельман М.С. [116]); методологічного потенціалу предметних знань (Костицький М.В. [156], Кельман М.С. [122]); формування понятійно-категоріального апарату (Бобровник С.В. [37], Кельман М.С. [121]), зокрема правових дефініцій (Подорожна Т.С. [253], Косович В.М. [148]).

Основними складовими сформованої на цій основі методології дослідження інформаційних прав людини та їх концептуалізації стали: філософсько-правові засади; теоретико-правові засади, насамперед, які

властиві сучасному праворозумінню; принципи наукового пізнання; методологічні підходи; наукові методи.

Особливості структури методології дослідження інформаційних прав людини та їх концептуалізації зумовлюють необхідність додаткової конкретизації зазначених вище елементів відносно предметної сфери, мети і завдань дисертації.

Філософського-правові засади методології дослідження базуються на онтології, гносеології, антропології, праксеології права [8−12].

Онтологія права на основі використання структурної моделі правової реальності в «статичному аспекті – як суперечливої єдності смислового і предметно-інституціонального моментів (природного і позитивного права), і динамічному – як послідовного руху від ідеальних форм (ідея права) до знакових (правові норми і закони) і до конкретних взаємодій між суб'єктами (правове життя)» [191, с. 7] завдавала площину визначення основних понять множинності буття інформаційних прав людини, зокрема у формі норм права і правових ідей, морального і юридичного, потреб і реальних можливостей, положень нормативно-правових актів і правовідносин, концепцій, теорій тощо.

Гносеологія права зумовила своєрідність основи осмислення інформаційних прав людини. Оскільки «світ права є особливим, що відрізняє його від інших сфер людського буття» [129, с. 5], то правові поняття закладали особливий ракурс пізнання інформаційних прав людини та їх концептуалізації.

Антропологія права орієнтувала на осмислення людиновимірності процесів інформатизації та цифрової трансформації, зокрема на проблеми домінування прав людини [67; 260], їх забезпечення і захисту.

Аксіологія права спрямовувала методологію дослідження на ціннісне сприйняття інформаційних прав людини та інформаційної безпеки, а також

та інтерпретацію інформаційних загроз, небезпек, їх негативних наслідків як антицінностей [300].

Праксеологія права стала основою для розуміння та інтерпретацій понять інформаційної діяльності, юридизації і забезпечення інформаційних прав людини, деліктизації правопорушень в інформаційній сфері тощо.

Феноменологія права сприяла розширенню меж сприйняття права, встановлюваних традиційними типами праворозуміння, що у пізнанні інформаційних прав людини орієнтує не тільки на інтегративне, багатогранне розуміння в контексті правової реальності, але й забезпечує акцентуацію уваги на активності суб'єктів права та їх життєвому досвіді, інтерсуб'єктивності спілкування людей, зокрема у формі конфлікту і співробітництва, на основі взаємного визнання прав та обов'язків, єдності та відмінності об'єктивного і суб'єктивного права, пошуку їх підстав у правовому житті [134; 306; 335; 403].

Варіативність сприйняття прав людини, зокрема інформаційних прав, їх форм буття та пізнання зумовлює необхідність використання в процесі їх осмислення різних підходів до праворозуміння, які становили теоретико-правову основу методології дослідження.

Різні сучасні теорії права використовувалися у їх не стільки предметному, скільки методологічному значенні, тобто вони завдавали не тільки своєрідні для кожного з напрямів праворозуміння параметри, площину, поле вивчення інформаційних прав людини, але й притаманні їм зв'язки, співвіднесення між собою [22; 192], що дало змогу дослідити інформаційні права людини комплексно в різних проявах та їх взаємозалежності.

Так, положення юридичного позитивізму [183; 188; 305; 349; 396] використовувалися при осмисленні інформаційних прав людини та пов'язаних з ними інформаційних і правових явищ у контексті їх закріплення у нормативно-правових актах, зумовленості діяльністю державою та її інститутів.

Природно-правове праворозуміння [42; 43; 86; 312] орієнтувало на людиномірність правової реальності, оскільки «звернення до ідей природного права, характерне для періоду суспільно-політичних і правових реформ, поєднується з прагненням конкретизувати зміст природно-правових уявлень, понять і концепцій, встановити їх соціальне та юридико-регулятивне значення, виявити не лише переваги, але й методологічні обмеження, властиві методології юснатуралізму» [312, с. 3].

Соціологічне праворозуміння [152; 199; 340] виводить осмислення інформаційних прав людини за межі як юридичного позитивізму, так і ідеології природного права та орієнтує на осмислення їх соціально-правової природи.

У дослідженні використовувалися й такі підходи до праворозуміння як інтегративний [58; 309], комунікативний [6; 384; 385], семіотичний [7] та інші.

Разом з тим до теоретичних засад дослідження належать більш конкретизовані теоретичні правові ідеї, які визначають основи розуміння явищ правових явищ та їхньої взаємодії, зокрема: концепції верховенства права і «human rights by design»; ідеї взаємовизначеності юридичних прав і обов’язків, діалектичної єдності прав і свобод людини, сприйняття права людини як потреби і можливості; критика ліберальної доктрини прав людини щодо балансу прав і обов’язків; концепція поколінь прав людини.

Принципи наукового пізнання [125; 174] як певні ідеї, вимоги, правила, що мають науково зумовлений характер, сприяли забезпеченню повноти і комплексності осмислення інформаційних прав людини, насамперед з позицій:

– усебічності, що орієнтувало на осмислення інформаційних прав людини у множинності їх взаємозв’язків і взаємодій з іншими суспільними та правовими явищами;

– науковості, що визначало пріоритетність об’єктивного наукового знання над іншими формами їх пізнання (буденного, релігійного, міфологічного тощо);

– історизму, що спрямовувало на висвітлення інформаційних прав людини у їх ґенезі та розвитку.

До інших методологічних принципів, що були використані в дисертації, відносяться принципи об’єктивності, конкретності, неупередженості тощо.

Однією з складових використаної в дослідженні інформаційних прав людини методології є методологічні підходи. Серед багатоманіття розумінь методологічних підходів, наведених в науковій літературі, було обрано їх трактування як об’єднаних домінуючим методом, а також засадами дослідження, взаємозалежних наукових методів пізнання. Це обґрунтовується тим, що така інтерпретація і відповідне застосування методологічних підходів, з одного боку, дає змогу вирізняти їх серед інших складових методології, а з іншого – на відміну від суто теоретичних підходів, акцентувати на їх методологічній спрямованості та зв’язках з іншими складовими методології, зокрема методами дослідження, а також на їх зумовленості особливостями предмету, мети і завдань дисертації.

З огляду на плюралізм форм існування та варіативність можливих інтерпретацій інформаційних прав людини, їх пов’язаність з різноманітними сферами життя людини, а також враховуючи предмет і завдання дисертації, її методологія не обмежується одним методологічним підходом, а охоплює комплекс необхідних і достатніх методологічних підходів, зокрема: діяльнісного, системного, функціонального, структурного, аксіологічного та інших.

Поняття діяльність використовується в різних соціально-гуманітарних науках в якості пояснюючого принципу, теоретичної моделі, методу наукових досліджень, які дають можливість розглянути навколишній світ як прояв, форму, умову, результат цілеспрямованого впливу людини та суспільства [71]. Загальним для них є те, що діяльність має цілеспрямований

характер та здійснюється певними суб'єктами в конкретних історичних, соціальних і культурних умовах, орієнтована на забезпечення суспільних і власних потреб суб'єкта, впорядковується різноманітними соціальними регуляторами, а також внутрішніми переконаннями її суб'єкта, в процесі її здійснення використовуються різноманітні засоби.

Тому діяльнісний підхід до осмислення інформаційної сфери [28], інформаційних прав людини передбачає необхідність використання інших методів – системного, структурного, функціонального, а також психологічних, конкретно-соціологічних тощо, і застосовувався для осмислення різних складових й аспектів інформаційних прав та їх забезпечення, зокрема: структури (складу) діяльності; засобів здійснення; гарантій; нормативної основи; функціонального значення; соціальної ролі; середовища здійснення; виділення типологічних ознак; ефективності; законності (правомірності); режиму, механізму здійснення [73, с. 4–5].

Крім діяльнісного, фундаментальним методологічним підходом дослідження є системний підхід, який дозволяє розглянути інформаційні права людини та їх забезпечення як певні системи у взаємозв'язку з іншими системами, зокрема інформаційної безпекою, ІТ, культурою, а також як елемент (підсистему) правової системи, інформатизації і цифровізації, державної і міжнародної діяльності тощо.

Реалізація системного підходу відбувалася у двох напрямах: пізнавальному (описовому) і конструктивному (проєктивному) [98, с. 39]. У першому випадку здійснювалося дослідження інформаційних прав, інших правових явищ та понять, що становлять предмет дослідження, як цілісності, зокрема через виявлення ознак, рис, особливостей інформаційних прав, їх функцій у суспільній та правовій реальності, з урахуванням їх структурних особливостей. У другому напрямі дослідження спрямовувалося на сферу інформаційних прав в конкретних умовах їх існування та визначення проблем, що можуть виникнути, а також мети, завдань, засобів, способів і методів їх розв'язання відповідно визначених цілей. Цей підхід надав

можливість дослідити інформаційні права людини як у єдності, цілісності, так і виявити внутрішню диференціацію, у співвідношенні з системою прав людини, взаємодією із зовнішнім середовищем.

Для забезпечення різнобічності дослідження був використаний порівняльно-правовий або компаративний підхід, що зумовлював дослідження об'єкта у множинності й варіативності його проявів і станів, та спрямовував отримання результатів пізнання шляхом порівняння, зіставлення, протиставлення та за допомогою інших способів з'ясування загального, особливого та унікального. Так, порівняння як найпростіший і універсальний спосіб пізнання застосовувався для співвідношення споріднених правових явищ з метою виявлення подібності й розходжень між ними загалом або окремих їх властивостей, тоді як порівняльно-історичний використовувався для вивчення процесів розвитку; порівняльно-просторовий – для з'ясування поширення досліджуваних правових явищ або понять на певній території; порівняльно-типологічний метод орієнтував на встановлення загального та відмітного у споріднених правових явищах в різних цивілізаціях тощо.

Наступним методологічним підходом осмислення предмета дисертації є функціональний, який застосовувався для дослідження різних форм взаємовпливів інформаційних прав людини та інших соціальних, правових явищ.

Аксіологічний підхід у методології дослідження інформаційних прав людини, що засновується на основі принципів аксіології, спрямовувався на виявлення як їх власної та інструментальної цінності, так й інформаційних правопорушень як антицінностей, де цінністю є їх відсутність.

Герменевтичний [76; 87] підхід використовувався як універсальний при проведенні осмислення різноманітних понять і правових явищ через аналіз існуючих юридичних наукових текстів, нормативно-правових та інших документів, їх проєктів, актів тлумачення тощо, з метою адекватного

з’ясування їх змісту та обсягу, конкретизації, подальшого вдосконалення тощо.

Ураховуючи множинність наукових методів правового пізнання [40; 193] для забезпечення комплексності, обґрунтованості та достовірності наукових результатів дослідження інформаційних прав людини, причому не тільки в межах методологічних підходів, а й поза ними, було використано різні методи раціонального пізнання, загальнонаукові, конкретно-наукові та спеціальні наукові методи, вибір і застосування яких зумовлено особливостями предмета, мети й завдань дослідження.

Загальні методи раціонального пізнання є найпростішими та універсальними прийомами наукового, буденного, практичного та інших форм мислення, які застосовувалися для дослідження будь-яких явищ та понять, що складають предмет дослідження. Окрім того, ці методи використовувалися як елементи інших більш складних методів (загальнонаукових, конкретно наукових, спеціально наукових) та методологічних підходів. Серед них варто виокремити методи аналізу й синтезу, аналогії, абстрагування, порівняння.

З множини загальнонаукових методів у дисертації використано методи, насамперед, класифікації, структурний, функціональний, використання яких було спрямоване на: виокремлення та обґрунтування критеріїв диференціації інформаційних прав людини, інформаційних деліктів та інших правових явищ для їх осмислення на основі розподілу на певні групи та їх аналіз як загалом так і окремо; внутрішньої побудови складних правових явищ, виявлення та осмислення їх складових, зв’язків між ними тощо; виокремлення форм і напрямів взаємодії різних правових явищ між собою та зовнішнім середовищем.

Використання структурного методу дало змогу дослідити склад інформаційних правопорушень, а також зв’язки між їх складовими, структурні компоненти права на інформацію, структуру інформаційних прав людини як комплексу, структуру юридичної відповідальності, структури

каталогу цифрових прав, або інформаційної правової культури, складових рівнів інформаційної безпеки тощо.

Функціональний метод застосовувався, насамперед, для з'ясування напрямів взаємодій, взаємовпливів різних досліджуваних явищ між собою та зовнішнім середовищем, зокрема, функціонального значення інформаційних прав людини в системі прав людини, цифрових прав у цифровому середовищі, функціонування ШІ та систем автоматизованого прийняття рішень (ADM), функцій юридичної відповідальності у праві тощо.

Класифікаційний метод був основним для диференціації інформації як об'єкта правового пізнання, інформаційних прав людини, інформаційних обов'язків людини, інформаційних деліктів та юридичної відповідальності та деяких інших досліджуваних явищ і понять.

Ураховуючи теоретичний рівень концептуалізації інформаційних прав людини, власне конкретно-соціологічні методи (опитування, анкетування, аналіз документів, спостереження, рейтингування, вивчення і збір статистичних даних, методи опрацювання отриманої правової інформації) в дисертації безпосередньо не застосовувалися, але аналіз результатів таких досліджень, що здійснювалися іншими дослідниками або експертними групами, а також різного роду статистичні дані дали змогу розглядати досліджувані явища в площині їх кількісних параметрів.

Подібним чином і прогностичний метод [180; 404] застосовувався для виокремлення цілей, завдань, напрямів та умов подальших наукових досліджень і юридичних перспектив інформаційних прав людини, зокрема в контексті цілей сталого розвитку, нормативно закріплених стратегій, концепцій, державних програм та інших стратегічних документів міжнародного, регіонального та вітчизняного значення.

Систематизація та опис нормативно-правової бази дослідження прав людини в інформаційному вимірі здійснені за видами правових актів, суб'єктами їх прийняття, а також за колом проблем, що розв'язувалися в

дослідженні, та предметами правового регулювання правових актів, що стосуються:

– сфер прав людини та їх забезпечення, зокрема інформаційних прав;

– інформаційного суспільства, інформатизації та цифрової трансформації;

– повноважень суб’єктів правового регулювання, реалізації та забезпечення як прав людини, так й інформаційної сфери країни;

– стратегічного планування та перспектив розвитку сфер прав людини та інформатизації України.

Фундаментальне значення для всіх питань, що розглядалися в монографії мають: Конституція України, Декларація про державний суверенітет України, Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України», а також міжнародні та європейські правові документи.

Коло нормативно-правових актів та інших правових документів, які безпосередньо регулюють царину прав людини та їх забезпечення, зокрема, окреслюється:

– міжнародними, регіональними та європейськими правовими документами: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Американська конвенція з прав людини тощо;

– рішеннями Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ);

– Кодексами України: Кодекс адміністративного судочинства України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Цивільний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України;

– Законами України: «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про правовий режим воєнного стану», «Про авторське право і суміжні права»; «Про

всеукраїнський референдум», «Про захист прав споживачів», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про запобігання корупції», «Про телебачення і радіомовлення» тощо;

– рішеннями Конституційного Суду України;

– іншими нормативно-правовими актами України.

Проблеми правового регулювання інформатизації та цифрової трансформації досліджувалися на основі використання:

– міжнародно-правових документів: Хартія про партнерство заради інформаційних прав і свобод та захисту суспільної моралі, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Наслідки науково-технічного прогресу для прав людини», Програма ЄС «Цифрова Європа» (2021−2027 рр.), Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку до 2030 року», Декларація РЄ про права людини та верховенство права в інформаційному суспільстві, Резолюція Європейського парламенту з рекомендаціями до Комісії щодо норм цивільного права щодо робототехніки, Лісабонська декларація – Цифрова демократія з метою, Європейська декларація про цифрові права та принципи цифрового десятиліття, Загальний регламент захисту даних ЄС (GDPR);

– Законів України: «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про електронні комунікації» «Про звернення громадян», «Про захист прав споживачів» тощо;

– постанови Верховної Ради України «Про затвердження завдань Національної програми інформатизації на 2022−2024 роки»;

– указів Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 червня 2021 року «Щодо удосконалення мережі ситуаційних центрів та цифрової трансформації сфери національної безпеки і оборони»; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України»;

– інших підзаконних нормативних актів законодавства України.

Основою для осмислення правового регулювання у галузі забезпечення, гарантування, охорони та захисту прав людини стали:

– документи ООН, ЄС та Ради Європи, зокрема, резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Права людини при здійсненні правосуддя», «Принципи щодо статусу національних установ, що займаються заохоченням та захистом прав людини», «Заохочення, захист та реалізація прав людини в Інтернеті», Декларація про право та обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати та захищати загальновизнані права людини та основні свободи, Конвенція про кіберзлочинність, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Резолюція Європейського Парламенту про дотримання законодавства щодо прав людини та запровадження базових стандартів ОБСЄ, Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних;

– Закони України: «Про ратифікацію Протоколів № 15 та № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини»;

– постанови Верховної Ради України: «Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод», «Про спеціальну доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Стан дотримання Україною європейських стандартів з прав і свобод людини», «Про проведення парламентських слухань на тему: «Проблеми виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини»;

– указ Президента України «Про Повноважного Представника Президента України з питань додержання прав і свобод людини і громадянина»;

– постанови Кабінету Міністрів України: «Деякі питання виконання рішень судів, що гарантовані державою, а також рішень Європейського суду з прав людини», «Про внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України щодо статусу Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини», «Про утворення Комісії з питань виконання рішень Європейського суду з прав людини»;

– накази: Офісу Генерального прокурора «Про організацію діяльності прокурорів з протидії порушенням прав людини у правоохоронній та пенітенціарній сферах»; Уповноваженого ВРУ з прав людини «Про затвердження Положення про представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» тощо.

Дослідження проблем стратегічного планування та перспектив розвитку України у сферах прав людини та інформатизації України здійснювалося з використанням:

– Законів України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», «Про національну безпеку України», «Про засади державної регіональної політики», «Про засади державної мовної політики», «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України», «Про державні цільові програми»; «Про Національну програму інформатизації»;

– указів Президента України про затвердження: Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, Національної стратегії у сфері прав людини, Стратегії національної безпеки України, Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України;

– постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України щодо схвалення: Програми діяльності Кабінету Міністрів України, Концепції розвитку системи електронних послуг, Порядку розроблення та виконання

державних цільових програм, плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки, Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні;

– наказу Мін'юсту України про затвердження «Методології та методики проведення моніторингу реалізації Національної стратегії у сфері прав людини до 2020 року та плану дій з її реалізації».

Емпіричну базу дослідження становили різноманітні дані, що характеризують кількісні виміри стану прав людини в Україні та світі, зокрема інформаційних прав, та їх забезпечення, приміром:

– міжнародні рейтинги за різні роки, які свідчать про динаміку змін в Україні у порівняні з іншими країнами: рейтинг процвітання, глобальний рейтинг інновацій, європейський рейтинг відкритості даних, міжнародний рейтинг кібербезпеки, світовий рейтинг щастя, рейтинг економічної свободи у світі, індекси демократії, людського розвитку, процвітання, свободи преси, а також індекс розвитку електронного урядування, індекс он-лайн послуг та їх компонентів, індекс телекомунікаційної інфраструктури та її компонентів, індекс участі в електронному урядуванні, що характеризують рівень впровадження електронного урядування в країнах світу;

– статистика щодо реалізації глобальних показників Цілей сталого розвитку України;

– статистичні дані Державної служби статистики України, Міністерства цифрової трансформації України, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства культури та інформаційної політики, Міністерства юстиції та інших центральних органів виконавчої влади;

– показники ратифікації Україною та іншими державами міжнародних документів з прав людини, статистичні дані діяльності Європейського суду з прав людини, зокрема й виконання Україною рішень цього суду;

– опитування громадян України та інших держав, що проводилися різними соціологічними організаціями.

1.3. Ґенеза інформаційних прав людини

Осмислення будь-якого явища у праві є неможливим без встановлення його історичних взаємозв'язків з іншими явищами, подіями, факторами, які чинили чи продовжують чинити вплив як на право загалом, так і на його окремі компоненти і прояви.

Зважаючи на це, ґенеза інформаційних прав людини, з одного боку, зумовлюється власне своєрідними інформаційними соціальними і правовими трансформаціями, а з іншого – є невіддільною як від становлення прав людини, так і від історичного поступу права (науки і практики), зміни його парадигм, домінуючих доктринальних течій, розвитку ідеологічного і соціокультурного базису.

Загалом розвиток концепції прав людини перебуває під впливом тенденцій, що сягають в глибоку історію правової організації суспільства у різних культурних цивілізаціях. Сьогодні це виявляється не стільки у юридичному змісті самих прав, скільки у їх сприйнятті як системи загальновизнаних цінностей крізь призму національних традицій і світоглядів, зокрема уявлень про місце людини в природі, соціумі, світі.

Сучасне юридичне сприйняття прав людини як універсальних прав та принципів органічного співіснування людини, суспільства і держави, знайшло втілення в багатьох міжнародних домовленостях та національних законодавствах демократичних держав. При цьому ідея юридичного оформлення прав людини базується на поглядах західної правової доктрини з притаманними їй лібертанськими та індивідуалістичними акцентами, зумовленими своєрідністю формування поглядів про взаємодію людини і держави в європейській культурі.

Утім, існування у світі різних історично сформованих центрів правового розвитку з власними унікальними світоглядами не може не впливати на просування прав людини саме як загальносвітової універсальної ідеї.

Зародження концепції прав людини відбулося завдяки антропоцентризму античної філософії, з якої вийшли ідеї рівності, автономії людини як суб'єкта та пошуки витоків права в природі самої людини, що і стало основою західної доктрини прав людини, на якій базується сучасне Міжнародне право прав людини (МППЛ).

Філософія Стародавнього Сходу спиралася на інші, до певної міри, протилежні західним уявлення щодо ролі людини у світі, людської природи і сутності. Даосизм і конфуціанство сприймали людину в єдності з природою, з позицій первинності внутрішнього, духовного самовдосконалення та необхідності виконання вимог, створених природою, вищою силою, державою. Людина тоді є більше виконавцем законів природи і держави, ніж носієм власної волі.

Як зазначає Д.А. Гудима, «Давньосхідне природне право має на меті повне підпорядкування людини силам природи (природним явищам, Богу) і державній владі (вождю, фараону, царю, імператору), легітимованій через посередництво таких сил, а європейське природне право, навпаки, спрямоване або на добровільне самообмеження вродженої (природної) людської свободи через формування державної влади, або на обмеження такої влади з огляду на зазначену свободу» [68, с. 17]. Очевидно, що такий «антагонізм» з плином історії та збільшенням міжкультурної взаємодії розмивається, впливаючи, утім, на глибинні засади права як надбання людства.

Так, у середині XX-го століття глобалізаційні процеси зумовили формування ідеї прав людини як загальновизнаного стандарту і поширення домінуючої «індивідуалістичної» західної доктрини прав людини у світі через декларації ООН. Але, під впливом давньої філософії, що зберігається і в наш час, це часто-густо призводить до певного дисонансу, передусім на сході, через наявні світоглядні й моральні розбіжності, зумовлені своєрідністю різних культур. Майже з моменту прийняття Загальна декларація прав людини піддається критиці щодо недостатньої наповненості

тими положеннями, які поряд з автономією і рівністю, що транслюються через права, окреслювали б універсальну соціально-необхідну роль людини в своєму суспільстві й світі загалом (обов'язки, відповідальність).

Однак не тільки східне світосприйняття зосереджується на відповідальності людини як засаді гармонії співіснування. В абстрактній формі правові наголоси на обов'язках людини перед собою, сім'єю і суспільством містилися зокрема і в регіональних американських деклараціях з прав людини [423; 424].

Результатом універсалізації цих ідеї стала, запропонована на розгляд ООН у 1997 році Загальна декларація обов'язків людини [415], підготовлена міжнародною організацією – Радою взаємодії колишніх глав держав і урядів (InterAction Council). І хоча згадана ініціатива не набула офіційної підтримки в ООН, вона є показником впливових доктринальних течій у сфері прав людини та свідчить про існування проблеми універсальних обов'язків людини, які у взаємозв'язку з правами утворюватимуть загальновизнаний стандарт. Розвиток подібних ідей в умовах глобального інформаційного суспільства може доповнюватися новим інформаційним змістом.

Іншим вагомим чинником зменшення домінування індивідуалістичних акцентів у концепції прав людини, є виникнення нових, здебільшого когнітивних, концептів «колективних прав людини» [562], які не маючи юридичного оформлення своєї загальновизнаності широко обговорюються як права нових поколінь, або ж як права народу, нації [317], людства [108]. Такими є право на мир, сталий розвиток, безпечне довкілля, користування спільним культурним спадком. Усі вони можуть набувати своєрідних інформаційних проєкцій на сучасному і подальших етапах становлення інформаційного суспільства.

У площині забезпечення колективних прав лежать також відповіді на основні виклики інформаційної епохи – подолання інформаційної нерівності, подальша демократизація через інформатизацію діяльності держави, створення безпечного інформаційного середовища, формування

національних інформаційних просторів як засад збереження національної ідентичності й суверенності тощо. У зв'язку з цим обговоренню підлягають можливі нові інформаційні прояви прав людини, такі як право на інформаційну безпеку, інформаційний розвиток, доступність ІТ, якісний і безпечний контент, послуги із застосуванням ІТ.

Виокремлення таких прав має прагматичний юридичний сенс, передусім, з позицій формування механізмів їх забезпечення та розвитку відповідного культурно-ідеологічного підґрунтя, що в глобалізованому світі вимагає консолідації зусиль міжнародних і національних організацій, державного і приватного сектору, суспільства і кожної людини. Тобто, «колективність» в контексті створення і підтримання сприятливого інформаційного середовища може розглядатися як іманентна властивість цих прав, а також багатьох інших прав людини, зміст і сфера реалізації яких трансформується під впливом сучасних ІТ.

В європейському правовому просторі «інформатизація» прав людини, окрім наукових дискусій, відобразилася в прийнятті декларативних документів міжнародного права, що засвідчують актуальні зміни суспільних пріоритетів, зумовлені розвитком ІТ – Декларація про права людини і верховенство права в інформаційному суспільстві [448], Лісабонська декларація (Цифрова демократія з метою) [452], Європейська декларація цифрових прав і принципів цифрового десятиліття [461], а також у формуванні й удосконаленні етичних принципів професійних інформаційних агентів (ЗМІ, журналістів, провайдерів комунікаційних послуг) [91; 123; 350; 528].

Згадані вище тенденції «колективізації» та «інформатизації» прав людини, а також акценти на відповідальності й обов'язках, доповнюються багатьма іншими факторами, разом створюючи фон будь-яких новацій, зокрема тих, які ведуть до появи і розвитку інформаційних компонентів системи прав людини та механізмів їх забезпечення, а отже, і відповідної рефлексії в правовій науці та юридичній практиці.

Факторами неюридичного характеру є глобалізація, геополітика, економічні кризи і зростання, екологічні зміни тощо, а також, що найактуальніше, інформаційні протистояння та реальні воєнні конфлікти, формат реалізації і впливу яких істотно змінився в сучасному глобалізованому світі.

У праві ці чинники зумовлюють виникнення нових напрямів правового регулювання, конвергенції правових систем, формування міждержавних регіональних правових просторів, перегляд і формування нових механізмів міжнародного впливу, гарантування й захисту, створення додаткових міжнародних інституцій для вирішення актуальних проблем тощо.

Сьогодні вже є очевидним, що у становленні інформаційних прав людини є і власні тенденції, утворені найбільш впливовим напрямом науково-технічного прогресу за останнє століття – інформатизацією.

З огляду на це хронологія розвитку і просування здобутків у галузі ІТ, які зумовлюють беззаперечні соціальні трансформації, може слугувати певним «мірилом» еволюції інформаційних прав людини.

У цьому значенні розгортання процесів інформатизації варто розглядати як послідовність етапів, визначених не стільки виникненням певних технологій, скільки охопленням ними життя людини, що дає змогу співвідносити використання ІТ з життєво-важливими потребами людини та загрозами в нових умовах, а також відповідними змінами у праві.

Для юриспруденції, зокрема в площині прав людини, важливими є насамперед наслідки впливу ІТ саме на людину і відносини між людьми, тобто – інформатизація суспільства, яку К.І. Бєляков називає безальтернативним соціальним процесом, зумовленим наростанням використання ІТ. «…Результатом цього процесу є виникнення інформаційного суспільства, що знаменує радикальні перетворення не тільки у сфері виробництва і технологій, в галузі культури, духовному житті та побуті, але й головним чином у соціально-економічних, адміністративних і правових відносинах» [27, с. 37−38].

Водночас асоціювання інформатизації суспільства суто із зростанням його комунікаційного потенціалу на базі новітніх ІТ буде хибним. Тому К.І. Бєляков наголошує, що «соціальну інформатизацію в принципі треба трактувати як розвиток, якісне удосконалення, радикальне посилення когнітивних соціальних структур і процесів за допомогою ІТ» [27, с. 41]. На цій теоретичній позиції в процесі інформатизації суспільства можна виділяти електронізацію, комп'ютерізацію, медиатизацію та інтелектуалізацію [27, с. 39-42].

Утім, не всі з цих етапів вбачаються однаково визначними з точки зору формування концепту інформаційних прав людини, оскільки за сутністю свого впливу на суспільство на перших трьох інформатизація здійснила в основному нарощування технологічних засобів обміну та обробки інформації. В процесі електронізації, комп'ютерізації, медиатизації розвиток інформаційних прав людини відбувався фрагментарно – як вирішення окремих актуальних на той час проблем в інформаційній сфері, приміром, забезпечення засобами зв'язку, захисту таємниці телефонних розмов, автоматизованої обробки інформації особистого характеру (персональних даних), функціонування ЗМІ на основі нових ІТ.

Лише останній з названих етапів – інтелектуалізація являє собою процес еволюції свідомості, що веде до більш ефективного отримання і продукування знань. Саме інтелектуалізація поповнює ціннісні орієнтири, змінює суспільні пріоритети, розширює простори людського життя. Зрештою в межах інтелектуалізації доцільно розглядати цифровізацію (digitalization) – поточну стадію актуалізації інформаційних прав людини і їх юридичного визнання в форматі «цифрових прав» [361].

Основні віхи еволюції інформаційних прав людини як юридично оформленої ідеї безпосередньо пов'язані з усвідомлення і визнанням інформації як суспільної цінності. З огляду на це, виділяється певна межа, яка є зламом епох з різним впливом інформаційних процесів на суспільство. Таке розмежування зумовлено істотним зростанням динаміки прогресу ІТ та

означене проголошенням Резолюцією ООН у 1946 році «свободи інформації» як «основного права людини» і «критерію усіх видів свободи» [590]. З цього моменту можна констатувати виникнення інформаційної парадигми прав людини, вплив якої надалі тільки посилюється.

Первинні прояви інформаційних прав виявляються і в період, який не пов'язаний з активним розвитком ІТ – до середини минулого століття. Тоді під впливом загальних історичних тенденцій становлення прав людини відбувалося також формування базисних засад інформаційних прав в їхньому сучасному розумінні. Право як виразник поточних соціальних пріоритетів, в інформаційному ракурсі, ще за відсутності визначального технологічного впливу, зумовлювалося переважно потребами забезпечення свободи волі щодо вираження поглядів і переконань (свободи слова). Про це відносно діяльності парламенту йдеться в англійському Білі про права (1689 рік) [560], вже як про одну з основних свобод людини – у першій поправці до Конституції США (Біль про права, 1789 рік) [556] та як найцінніше право – у французькій Декларації прав людини і громадянина (1789 рік) [445].

Згодом ще одним напрямом формування фундаментальних засад інформаційних прав став юридичний розвиток простору приватності, а також критична оцінка в цьому контексті доступних на той час можливостей обміну інформацією, таких як поштове листування, телефонний і телеграфний зв'язок.

Юридичне обговорення права на приватність започаткувала стаття американських юристів Самюеля Уоррена (Samuel D. Warren II) та Луїса Брандіса (Louis Brandeis), опублікована в Harvard Law Review у 1890 році [538]. Право на приватність у ній виправдовувалося тими самими мотивами, які роблять його актуальним і зараз – посяганнями на особисту інформацію з використанням нових технологій.

Саме права на свободу вираження поглядів і переконань та на приватність утворили базисний елемент системи прав людини з органічною інформаційною природою. Згодом вони формалізувалися в міжнародних

стандартах прав людини, а в наш час, під впливом прогресу ІТ, їх компоненти продовжують розвиватися в межах окремих напрямів правового регулювання на міжнародному і національному рівнях, тим самим претендуючи на сприйняття їх як відносно самостійних інформаційних прав людини.

Початком утвердження інформаційних прав людини можна вважати визнання концепції глобального інформаційного суспільства як пріоритетної моделі суспільства майбутнього, що було задекларовано Хартією глобального інформаційного суспільства, прийнятою на саміті країн G7 в Окінаві у 2000 році [512]. Цим документом проголошено бачення переходу до суспільства, в якому досягнення його інтересів зумовлюється інтелектуальним зростанням, можливостями людей використовувати знання та ідеї, та в якому ІТ слугують «…цілям створення сталого економічного зростання, підвищення суспільного добробуту та сприяння соціальній згуртованості».

Хартія означила низку нових завдань, вирішення яких лежить в площині сучасних перетворень прав людини – подолання розриву в інформації і знаннях, розвиток людських ресурсів відповідно до вимог інформаційної ери, ІТ-грамотність та підвищення інформаційних навичок, освіта за допомогою ІТ тощо [512]. Деякі з положень цього документа відображають ідеологічний базис прав людини в інформаційному суспільстві, його ключові принципи – інформаційну (цифрову) рівність, доступність інформації і знань, доступність і безпечність інформаційних технологій. Необхідність вирішення окреслених Хартією проблем продовжує визначати пріоритети сталого розвитку людства і в перспективах до 2030 року, визначених ООН [573].

Наступним визначальним моментом утвердження ідей інформаційних прав стало усвідомлення єдності «віртуального» і реального життя з точки зору сприйняття прав людини. Збільшення швидкості Інтернету та його загальнодоступність у більшій частині світу почали змінювати масштаби

соціальної комунікації. Залежність від Інтернету стали набувати найважливіші сфери соціального життя – управління, комерція, освіта, медицина, транспорт, а разом з ними і приватне життя.

Визнаючи вектор таких змін беззаперечним, у 2012 та 2016 роках у своїх резолюціях Рада з прав людини Генеральної Асамблеї ООН наголосила на тому, що Інтернет-технології утворюють своєрідний простір, в якому, як і в реальному житті, мають місце права людини та потреби їх захисту [587; 588]. Цим фактично було визнано, що права людини в сучасному суспільстві мають інформаційний вимір, і цей вимір, так само як і звична реальність, охоплюється дією права. Водночас Парламентська асамблея Ради Європи закликала до визнання і легалізації права на доступ до Інтернету як «основного права» [568].

Зрештою поточний етап ґенези інформаційних прав, пов’язаний з розвитком концепції цифрової трансформації суспільства, та новим відбиттям прав людини вже у світлі цифровізації – як системи «цифрових прав», ключовим з яких залишається право на доступ до Інтернету.

В юридичному сенсі цифрова ініціатива щодо прав людини започаткована Португалією, яка головувала в Раді Європи у 2021 році, у вигляді Хартії прав людини в цифрову епоху [430], а її розвитком стали загальноєвропейські декларативні документи з «цифрових прав», зокрема проєкт Європейської декларації про цифрові права та принципи цифрового десятиліття.

Отже, ґенезу концепту інформаційних прав людини можна представити таким чином.

До середини XX століття – «дотехнологічний» період – з акцентом на іманентних інформаційних потребах людини, що вимагають задоволення за будь-якого рівня технологій, якими є можливість публічно висловлювати свої думки, спілкуватися, обмежувати втручання інших у свої життя.

З розгортанням інформатизаційних процесів у другій половині XX століття інформаційні права людини просувалися передусім через

розвиток окремих механізмів захисту визнаних прав людини в умовах проникнення ІТ в різні сфери суспільного життя. Таким шляхом є формування через правозахисну практику ЄСПЛ прав особи, пов'язаних з автоматизованою обробкою персональних даних, які є складовою права на приватність. У цей же період, утім, формуються юридичні обриси права на інформацію як базисного (ідеологічного) концептуального права і загальносоціальної цінності в інформаційному суспільстві.

З початку XXI століття вже можна констатувати виняткову технологічну зумовленість і динамічність розвитку інформаційних прав людини, що у зв'язку з процесами їх юридичного визначення дає змогу умовно виокремити три стадії:

1) «концептуалізація соціальної інформатизації» – відзначена декларативним закріпленням перспективи глобального інформаційного суспільства та проникненням його потреб, принципів, пріоритетів становлення у національні і міжнародні стратегії розвитку;

2) «інтернетизація» – пов'язана з визначенням на міжнародному рівні «права на доступ до Інтернету» як невід'ємної умови здійснення прав людини в сучасному суспільстві з відкритою дискусією щодо перспективи визнання його самостійним правом людини;

3) «цифровізація» – зумовлена безпрецедентним проникненням цифрових технологій як різновиду ІТ в усі царини життя, внаслідок чого, зокрема в європейському правовому просторі, на декларативному рівні, і не тільки, інформаційні права людини продовжують оформлюватися у своєму новому юридичному прояві – «цифрових правах» [361].

Разом з власними тенденціями становлення та загальними тенденціями розвитку прав людини ідея інформаційних прав і в майбутньому доктринальні положення, що її відображатимуть, формуються в просторі наукової і практичної юридичної діяльності.

Варто підкреслити, що динаміка соціальної інформатизації призводить до такого розвитку подій, коли правова наука не завжди ефективно проявляє

себе у ролі провідника практики. Зокрема недовиконаними залишаються задачі прогнозування інформаційних перетворень у праві та розвитку й прагматизації теоретичного базису. Тому юридичні знання про інформаційні права людини продукуються часто-густо саме юридичною практикою, яка вирішує нагальні проблеми інформаційних відносин, створюючи тим самим відокремлені напрями з власними юридичними позиціями. Накопичення знань винятково таким шляхом негативно впливає на їх системність і структурованість, узгодженість і змістову інтерпретацію використовуваних термінів, але, водночас, надає широку емпіричну базу для наукового осмислення інформаційних прав людини як цілісності.

У практичній юриспруденції засади розуміння змісту і механізмів забезпечення інформаційних прав виявляються в процесі правового супроводження (регламентації) соціально важливої діяльності в інформаційній сфері або ж інформаційної складової діяльності в інших сферах. Таким чином, інформаційні права та обов’язки різних суб’єктів (людини, держави, приватного сектору тощо) деталізуються, що втілюється в судовій практиці, нормативно-правовому регулюванні (законодавстві), корпоративних засадах інформаційних агентів (етичних принципах діяльності). В результаті утворюються своєрідні напрями інформаційно-правового регулювання, до яких належать:

– засоби масової інформації, насамперед в контексті права на вільне вираження поглядів і переконань (свободи слова), неприпустимості цензури, захисту і відповідальності журналістів;

– обробка даних про особу (персональних даних);

– визначення концепту права на інформацію як універсального права різних суб’єктів інформаційних відносин;

– доступ до публічної інформації;

– електронне урядування і електронні послуги;

– впровадження ІТ (комунікаційних, комп’ютерних, цифрових технологій тощо, зокрема ШІ, IoT, блокчейн), а також етичні стандарти їх створення і використання;

– доступ до Інтернету, цифрових технологій і сервісів;

– формування національного інформаційного контенту як складової безпеки в глобалізованому світі.

Серед тенденцій, що зумовлюють подальший розвиток правової науки, відповідні доктринальні зміни та водночас безпосередньо впливають на формування концепту інформаційних прав людини (зокрема, його змісту як нових прав, проявів вже визнаних прав, способів їх заохочення й захисту) особливо виокремлюються:

– удосконалення стандартів прав людини як універсальних і фундаментальних правових вимог відповідно до вимог часу;

– нові віхи інформатизації, що зумовлюють інформаційні новації в праві;

– становлення глобального інформаційного суспільства;

– утворення соціогуманітарної інформології – інтегрованого міждисциплінарного наукового напряму забезпечення інформатизації [88; 89];

– розвиток інформаційного права як своєрідного комплексного елементу системи права і законодавства та, відповідно, його інститутів, одним з яких доцільно вважати інформаційні права людини;

– трансформації міжнародного права у зв’язку з агресивною геополітикою та збройними конфліктами у новому тисячолітті;

– виникнення нових парадигм інформаційної безпеки, зокрема у зв’язку з потребами поєднання соціального, психологічного, юридичного і технологічного (О.О. Тихомиров [364], Р. Банк [13]), забезпечення інформаційного суверенітету (О.М. Солодка [343; 344]), веденням війн нового типу (О.Ю. Рак [316], О. Полтораков [257]).

1.4. Плюралістичні засади розуміння права і прав людини в дискурсі про інформаційні права

Досліджувані інформаційні прав людини з їх природними властивостями та особливостями формування й розвитку належать до явищ правової дійсності. Звісно, для виокремлення інформаційних прав як самостійного об’єкту наукового сприйняття визначальними є глибинні трансформації людського життя, зумовлені соціальною інформатизацію, а також іншими змінами, які інформатизація посилює і прискорює. Але, як частина правової дійсності, інформаційні права виникають і розвиваються у нерозривному зв’язку з іншими правовими явищами, а також різноманітними визначальними для них тенденціями і чинниками.

Як правове явище інформаційні права поступово стають об’єктом наукового осмислення в системі прав людини (як своєрідний компонент, комплекс, вимір, вияв тощо) і у праві загалом (як показник, орієнтир його розвитку в інформаційному суспільстві). Тому наукова інтерпретація інформаційних прав людини можлива в усіх аспектах, притаманних правовому науковому сприйняттю, зокрема в межах антропології, аксіології, феноменології, герменевтики, праксеології тощо.

У феноменологічному ракурсі пізнання сутності права пов’язане з виокремленням його ідеальної основи – «ейдосу», який відображає іманентний стан буття, вирізняє право серед явищ соціальної дійсності, зокрема серед інших соціальних регуляторів. Права людини у тому значенні, яке їм надається сьогодні, зокрема як першоджерела права, із впевненістю можна віднести до «ейдосу» права. Отже, будь-які зміни прав людини, зокрема їх інформаційний розвиток, мають сприйматися, оцінюватися і осмислюватися саме як сутнісні перетворення права. Згідно з цією ідеєю, інформаційні права людини, якщо вже вони набули визнаної соціальної

цінності та втілення у реальному житті, є логічним розвитком сутності прав людини в інформаційному суспільстві.

Складність осмислення інформаційних прав людини часто-густо схиляє дослідників до феноменології як однієї із базових методологічних засад їх пізнання. «Інформаційні права і свободи людини та громадянина становлять цілісний екзистенціальний феномен, який можна пізнати виключно крізь призму їхніх системних властивостей…», зазначає І. Діордіца. Така думка дає автору змогу говорити про інформаційні права людини «…в екологічній сфері, економічній сфері, політичній сфері, управлінській сфері тощо, які корелятивно поєднані і в своїй інтегративній сукупності становлять систему інформаційних прав і свобод» [78, с. 117]. Загалом цю позицію варто підтримати.

Однією з найважливіших методологічних засад сучасного теоретико-правового осмислення правових явищ є праворозуміння. І в разі наукового формування концепту інформаційних прав людини праворозуміння забезпечує повноту й різноманіття знань, дає змогу уникнути обмеженого однобічного сприйняття, орієнтує на природну багатогранність, притаманну правовим явищам.

Дискусія щодо праворозуміння загалом і розуміння прав людини зокрема, у правовій науці належить до вічних. Напевно жоден з видатних теоретиків і філософів права, які не потребують додаткового представлення, у свій час не оминув увагою цієї дискусії у тому чи іншому контексті. Таким чином, у науковій правовій думці закріпився плюралізм праворозуміння, який збагачує знання про право та його явища.

Ще в перший половині XX століття український учений Б.О. Кістяківський наголошував на незрівнянній суперечливості теорій у науці про право і запропоновував визначати поняття права багатоаспектно.

Хоча дискусії щодо розуміння права точаться і зараз, у сучасній правовій науці, зарубіжній і вітчизняній, спостерігається відмова від намагань знайти єдине універсальне визначення праву. Французький

правознавець Н. Рулан (N. Rouland) пояснює це тим, що «право – це процес інтелектуальної кваліфікації, а не реальний об'єкт, наданий апріорі природою» [537, с. 30].

Подібні підходи набули широкої підтримки, особливо в західному загальнотеоретичному правознавстві, та, на противагу універсальності, орієнтують на багатогранність права як феномену. Як наслідок, сучасне праворозуміння орієнтується на множинність правової дійсності – її вияв у суб'єктах і нормах права, правах і обов'язках, правосвідомості і культурі, реалізації права тощо. Очевидно, що в умовах глобальної інформатизації компоненти та прояви права піддаються певним змінам не тільки формального, а й більш глибинного, сутнісного характеру. В результаті формується система своєрідних інформаційно зумовлених компонентів правової дійсності – інформаційно-правова свідомість і культура, інформаційні правовідносини, інформаційні правопорушення (делікти) та відповідальність тощо. Розвиток і взаємозв'язки цих явищ визначають динаміку утвердження нових своєрідних правових цінностей інформаційного суспільства, якими є інформаційні права людини, а також можливості їх праксеологічного вияву – у вигляді конкретних юридичних принципів, прав, гарантій тощо.

Проблема осмислення інформаційних прав людини зумовлена не тільки плюралізмом розуміння права як явища, а й багатозначністю сприйняття самих прав людини в межах цього плюралізму – в моральному чи юридичному вимірі, у взаємозв'язку з державою і нормами права, у співвідношенні з правами громадянина, в контексті впливу на право, і навпаки, багатьох інших чинників, передусім політичних, культурних, ідеологічних. Осягненню такого спектру кореляцій і варіацій прав людини безумовно сприятимуть антропологічні підходи у праворозумінні.

Навіть в уявленнях про те, які права вважати саме правами людини, єдності немає. Ключова проблема тут пов'язана з виділенням категорії «фундаментальні права людини», якою акцентуються права, належні

людській істоті від її природи і з народження. Вважається, що такі права походять з особистісної сфери людини, є невідчужуваними та відображають передусім виміри свободи й гідного життя, наприклад, право на життя, право на особисту недоторканність.

Утім, це не означає незмінюваності фундаментальних прав людини. Вони дійсно є першоджерелом права, ядром ідеї прав людини. Але засади соціальної організації в різні часи, в різних умовах не були однаковими. Із розвитком, уявлення про гідне життя ускладнюються, доповнюються новими невід'ємними змістовими елементами, якими у наш час є інформаційні блага. Тому, в антропологічному аспекті іманентність змісту фундаментальних прав людини логічно розглядати на конкретному етапі еволюції людства, а сьогодні, – в умовах глобального інформаційного суспільства, з його життєво важливими інформаційними цінностями й потребами та своєрідною інформаційною культурою, що знаходять своє відображення в засадничих елементах правової реальності [365].

Повертаючись до сприйняття інформаційних прав людини крізь призму сучасного праворозуміння, із властивою йому плюралістичністю, інтегративністю, варто звернутися до дефініції прав людини, наданої М.І. Козюброю: «права людини – це визнані світовим співтовариством блага й умови життя, яких може домагатися особа від держави і суспільства, в яких вона живе, та забезпечення яких реальне в умовах досягнутого людством прогресу» [96, с. 50]. У цьому визначенні наголошується на розумінні прав людини не як суто моральних чи юридичних можливостей, які без належного ставлення нерідко залишаються номінальними, а на їх реальній цінності як певного блага, підкріпленого спроможністю людини вимагати його забезпечення.

М.В. Савчин, узагальнюючи підходи до обґрунтування прав людини у правовій доктрині, акцентує увагу на поєднанні трьох акцентів – морального, процедурного та сутнісного, який «примирює суперечливі аспекти морального та процедурного підходів і розкриває права людини в контексті

людської гідності». У зв'язку з цим поняття прав людини осмислюється в низці контекстів, серед яких: розуміння свободи як здатності особи до вільного і відповідального вибору; нерозривного зв'язку прав людини та рівності і її рівного масштабу (стверджувальна рівність); недопущення дискримінації; гідності як фундаменту прав людини; юридичної техніки та прав людини у світлі основоположних конституційних цінностей [334].

Такі підходи ґрунтуються на природно-правовій доктрині, яка становить основу сучасної юриспруденції. Вихідні її положення – природні невідчужувані права людини, справедливість, рівність, свобода, гідність, а також зумовленість цих гуманістичних ідеалів самою природою людини та не залежність від держави і різниці в соціальних умовах.

В інформаційному суспільстві зазначені моральні й правові цінності в своїй основі залишаються незмінними, але набувають нових проявів і масштабів, з якими людство раніше не стикалося. Саме тому, документи ООН, ЮНЕСКО, РЄ про інформаційне суспільство у своїх перших рядках завжди наголошують на людиноцентричності, необхідності розвитку людини, інформаційній автономії особистості, що загалом мають підвищувати якість життя кожної людини і людства в цілому.

Так, повноцінна свобода в інформаційному суспільстві виявляється не тільки в її традиційних вимірах, а й в широкому залученні кожної людини до комунікацій, інформаційних обмінів, доступності інформаційних технологій і ресурсів, можливостях самовираження «он-лайн». Проблема досягнення рівності зумовлюється подоланням нової форми соціальної диференціації – так званої «цифрової нерівності» (digital divide), забезпеченням якості й доступності Інтернету та інших технологічних здобутків інформаційного прогресу. Життя в мережі, on-line або віртуальне життя, нерідко анонімне, із своєрідною свободою, сприяє формуванню «віртуальної особистості», що чинить істотний вплив на реальність та виводять на новий рівень проблеми соціалізації, самоідентифікації та гідності людини.

Інформаційні трансформації змінюють і саму людину – її життєві горизонти, ступінь автономії, прагнення до розвитку, бачення свого місця серед інших людей, що не може не вплинути й на уявлення про природні права. Як слушно зазначає О.О. Золотар, «умови дотримання прав людини в інформаційному суспільстві залежать не тільки від ступеня сприяння інформаційного середовища, але також від внутрішніх характеристик самого суб'єкта (наприклад, інформаційного потенціалу, когнітивності, здатності до саморозвитку)» [105].

Отже, нові невід'ємні інформаційні засади й цінності людського життя визнаються в інформаційному суспільстві тими природними благами, відображенням яких у правовому вимірі стають інформаційні права людини.

Підтвердженням останньої тези є не тільки природно-правовий ракурс інформаційних прав людини. В сучасному синтезованому праворозумінні природно правова доктрина закладає відправні світоглядно-ціннісні засади права. Водночас відкидати надбання інших правових концепції не варто, особливо якщо абстрагуватися від їх суперечливих світоглядних засад і зосередитися на тому, що відображає багатоманітність форм прояву права, його реальні грані й аспекти як цілісності [133].

Юридико-позитивістський підхід, попри всі його засадничі «вади», дає змогу здійснити нормативну інституалізацію інформаційних прав людини, розглянути їх як сучасний компонент правової системи, як реальний правовий інститут, що має не тільки ціннісний чи ідеологічний вимір, а й закріплення в об'єктивному (писаному) праві. Вважати сьогодні інформаційні права людини суто моральними, абстрактними установками інформаційного суспільства було б не правильно як с позицій теорії прав людини і практики їх забезпечення, так і з огляду на вже набуту інформаційними правами юридичну конкретизацію в актах міжнародного права та національного права різних держав, зокрема й України.

Починаючи з нормативного концепту «право на інформацію», визначеного Законом України «Про інформацію», інформаційні права

людини стали даністю українського законодавства. Деталізацію їх компонентів можна знайти на галузевому рівні законодавства. Приміром такими є: права фізичної особи на таємницю особистого життя, на інформацію про стан свого здоров'я, на достовірну інформацію про стан довкілля, право споживача на інформацію про продукцію – у цивільному законодавстві; або ж права, що виходять з принципу гласності судочинства, – у процесуальних галузях, зокрема право на інформацію про розгляд своєї справи, на ознайомлення з відповідними процесуальними рішеннями тощо.

Утім, юридизація частини інформаційних прав людини наразі перебуває в фазі свого становлення. І тут раціональне позитивістське мислення багато в чому сприятиме удосконаленню зовнішнього закріплення правових норм, передусім набуттю інститутом інформаційних прав людини передбачуваності, визначеності, упорядкованості, гарантованості – тих необхідних якостей, які виступають сьогодні критеріями верховенства права.

Соціологічне праворозуміння орієнтує на сприйняття прав людини як певної соціальної дійсності, що зумовлює зміст правових норм. Дійсно, юридична інституалізація інформаційних прав людини не відбувається штучно, вона зумовлена розвитком своєрідного «живого» інформаційного порядку сучасного соціального життя. Інформаційні відносини, зумовлені технологічним розвитком, органічним чином вживлюються в усі царини людської діяльності та поступово стають звичною, невід'ємною їх частиною, формуючі й відповідні правові потреби.

Наприклад, вільний доступ до інформації неможливо уявити без Інтернету, навіть більше, сьогодні проблема полягає не стільки в його наявності, скільки в якості, насамперед, у надійності, швидкості й безпечності. Реальні загрози безпеці людини зумовили відхід від романтичних ідей повної самоорганізації Інтернету. Прийшло усвідомлення того, що в Інтернет-середовищі, як і в будь-якому іншому, по-своєму виявляються проблеми прав людини, безпеки, правопорушень, відповідальності [365].

Загалом, нові обговорювані права людини, зокрема ті що відносять до третього і четвертого поколінь, наприклад, право на інформаційну безпеку, значною мірою ґрунтується саме на засадах соціологічної юриспруденції, тобто на усвідомленні й визнанні того соціально-правового, що наразі не набуло юридичних обрисів у писаному праві. Окрім того, в соціологічному розрізі інформаційних трансформацій суспільства постають обговорювані сьогодні проблеми інформаційної та інформаційно-правової культури, інформаційної екології, інформаційної гігієни, існування і вирішенні яких також безпосередньо пов'язане з інформаційними правами людини.

У сучасній правовій науці природно-правовий, юридико-позитивістський, соціологічний типи праворозуміння нерідко називаються основними, оскільки саме на позиціях синтезу їх ідей – поєднанні в праві природно-людського, суспільно-правового й формально-державного, ґрунтується інтегративне праворозуміння. Однак цінність сучасного праворозуміння виявляється у його змістовому плюралізмі в межах інтеграції основних ідей, що адаптується до потреб часу і простору. Тому, можливі варіації розгляду інформаційних прав людини крізь призму різних концепцій інтегративного праворозуміння. Приміром, в комунікативному напрямі інформаційні права людини відіграватимуть роль сутнісних правомочностей людини, опосередкованих новими природними інформаційними потребами соціальної комунікації, а в компаративному – потребують осмислення в контексті альтернативності соціальних регуляторів (лише одним з яких є право), що діють у конкретних суспільствах в умовах інформаційного зростання.

Зрештою, плюралізм та інтеграція концепцій розуміння права надають можливості розглядати перспективи доповнення системи правових уявлень інформаційним праворозумінням, яке базуватиметься на первинності інформаційної природи соціальних взаємозв'язків, сприйнятті права як інформації і знань, а механізмів його дії як потоків правової інформації, що

здійснюють визначальний вплив на суспільство, в якому інформація і знання становлять фундаментальну цінність [365].

Якщо аналізувати думки дослідників щодо позиціонування інформаційних прав серед поколінь прав людини, варто зазначити, що найчастіше, через зумовленість інформаційних прав досягненнями науково-технічного прогресу, такі права в комплексі асоціюються з правами нових поколінь – третього чи четвертого (О. Аврамова, О. Жидкова [1], О.О. Барабаш [14], В.В. Гайтан [56], О.М. Селезньова [337]), подекуди з пропозицією їх об’єднання (С.В. Несинова, Ю.С. Князєва [218]). Хоча зустрічається і безпосередня критика подібних підходів з акцентуванням саме на «індивідуальності» інформаційних прав людини (І. Діордіца [78]).

Водночас, у разі розгляду інформаційних прав більш конкретизовано, їх нові компоненти, приміром такі як «право на доступ до інформаційних мереж та електронних послуг», «право на суспільну комунікацію», можуть бути аргументовано віднесені до третього покоління [536].

Причиною тому, по-перше, природні властивості інформаційних прав, реальне здійснення яких кожною людиною вимагає водночас колективних зусиль, міжнародної співпраці, чим забезпечується базисне середовище інформаційного суспільства – спільний безпечний інформаційний простір з рівним доступом до інформаційних ресурсів і знань. А по-друге, особливості ідеї прав третього покоління, які не мають визначення як власне суб’єктивні юридичні права. Існування таких прав Карел Васак (Karel Vasak) у своїй концепції поколінь розглядав у ракурсі результату «процесів історичної безперервності та зміни, а також як предмет кумулятивного досвіду» [594]. Тому здебільшого вони відіграють роль орієнтирів забезпечення й захисту визнаних прав людини перших двох поколінь у нових умовах життя.

Такими, зокрема, є інформаційні права, визначені концептуально, – як засади існування глобального інформаційного суспільства. Вони важливі для його стійкості, мають бути забезпечені повсюдно та стимулювати розвиток кожної людини, що визначено Окінавською хартією глобального

інформаційного суспільства [512]. Ці права утворюють певний ціннісний, світоглядний і правовий базис, а отже, навіть не будучи фундаментальними у традиційному значенні прав людини, в функціональному аспекті, можуть вважатися фундаментальними для інформаційного суспільства.

Згідно з ідеєю прав людини третього покоління, інформаційні права, що належать до нього, відносно прав людини першого і другого поколінь, а також більш загальних прав третього покоління, можна розглядати в інструментальному аспекті. Йдеться, зокрема, про право на доступ до інформації і знань та право на інформаційну безпеку, які по суті є похідними від таких прав як право на мир і безпеку, на здорове довкілля, на сталий розвиток. Подібні права людини сьогодні пропонують об'єднати в окрему групу – права людства (rights of humanity) через їх відмітну властивість – вони «повинні бути гарантовані кожній особі, але можуть реалізовуватись тільки усіма» [108, с. 31].

Але, якщо в розумінні інформаційних прав людини не обмежуватися тільки їх концептуальним сприйняттям як нових прав інформаційної епохи, і враховувати всі властиві їм траєкторії юридичного просування в міжнародному праві, а також можливі варіанти юридичної деталізації інформаційних компонентів визнаних прав людини національним законодавством, то прояви інформаційних прав можна віднайти в різних поколіннях прав людини та галузях права.

Останнім часом усе частіше українські дослідники висловлюють думки близькі до такого підходу. Зокрема, А.О. Рябошапченко вважає, що кожній з груп прав людини, відповідно до найбільш поширеного їх розподілу на особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні права і свободи, «притаманний свій механізм реалізації, який із розвитком інформаційних технологій може набувати немислимі раніше форми» [330, с. 210]. В.В. Гайтан наголошує на міжгалузевому значенні інформаційних прав – «будучи галузевими правами, інформаційні права відіграють досить вагому

роль у цивільному праві, господарському, кримінальному, адміністративному, трудовому та інших галузях» [56, с. 107].

Продемонструвати фундаментальний і, водночас, проникний характер інформаційних прав людини дає змогу звернення до конкретних положень законодавства України, що буде здійснено далі.

Ще до прийняття Загальної декларації прав людини, у 1946 році резолюцією Генеральної Асамблеї ООН свобода інформації (freedom of information) була названа фундаментальним правом людини (fundamental human right), що являє собою критерій всіх видів свободи, які захищаються ООН [590]. Цим документом на світовому рівні де-факто було визнано початок епохи безпрецедентної інформаційної зумовленості ключових засад людського життя. Особливості і застереження щодо прав людини в умовах стрімкого поширення ІТ де-юре набули обрисів у низці міжнародних документів, серед яких: Женевська декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання у новому тисячолітті» (Всесвітній саміт Женева 2003 – Туніс 2005, 2003 рік) [447]; Декларація Комітету міністрів з прав людини та верховенства права в інформаційному суспільстві, (РЄ, 2005 рік) [448]; Резолюція щодо заохочення, захисту і здійснення прав людини в Інтернеті (ООН, 2012 рік) [589].

Ідеї, закладені в цих документах, ведуть до того висновку, що інформаційні права людини є доволі складним результатом правового поступу, детермінованого реаліями сучасного інформаційно залежного соціального життя – різновекторними (часто-густо хаотичними) потоками інформації, глобальними комунікаціями, динамічними технологіями, інформаційними трансформаціями світоглядних і культурних засад людської цивілізації тощо. І тому від визнання і належної юридизації інформаційних прав в інформаційному суспільстві визначально залежить реалізація багатьох прав людини, зокрема й фундаментальних [365].

У контексті такої глибинної кореляції з інформаційним суспільством, виявляється поліаспектна дуальність функціонального значення

інформаційних прав людини. Його можна розглядати в системі прав людини в цілому, в структурі можливостей, що становлять конкретне право людини, в контексті концепції поколінь, в системі соціальних благ і цінностей тощо. У кожному з ракурсів інформаційні права можуть відігравати як засадничу роль – фундаментальне значення, так і мати допоміжний, розвивальний чи забезпечувальний характер відносно інших прав, їх груп чи компонентів – інструментальне значення.

Наприклад, одне з визнаних фундаментальних прав – право на свободу вираження поглядів і переконань має іманентний інформаційний характер – являє собою інформаційну свободу людини, яка є атрибутом гідного життя. У цьому разі можна говорити про власну інформаційну природу, тобто це право є інформаційним по суті і завжди таким було, хоча і називалося інформаційним.

Або ж, дотримання права на повагу до особистого життя, що захищається ст. 8 ЄКПЛ, сьогодні неможливе без його новітніх компонентів – «інструментальних» прав, що забезпечують приватність людини в процесі автоматизованої обробки персональних даних (право на доступ до свої даних, право бути забутим, право на обмеження обробки даних тощо). Підтвердженням тому є численні рішення ЄСПЛ з цього приводу та істотне посилення окремого напряму міжнародно-правового регулювання – захисту персональних даних. Його формалізацією в європейському правовому просторі сьогодні є Загальний регламент захисту даних ЄС (General Data Protection Regulation,GDPR), який деталізує відповідні права та вимоги до юридичних механізмів їх забезпечення [468].

Таким чином, унікальна природа інформаційних прав зумовлює своєрідну елементну розгалуженість комплексу в системі прав людини:

по-перше, як визнаних прав людини, які з моменту свого виникнення мають природний інформаційний зміст, але до введення категорії «інформаційні права» такими не називалися (фундаментальне значення в системі прав людини);

по-друге, як компонентів окремих прав людини, що забезпечують можливості їх ефективної реалізації в інформаційному суспільстві (інструментальне значення);

по-третє, як відносно самостійних нових інформаційних прав людини, як сучасних ціннісних правових орієнтирів (фундаментальне значення для інформаційного суспільства) [365].

З іншого боку, специфічна дуальність інформаційних прав людини виявляється і в площині взаємодії з різними елементами (структурами) системи прав людини. Відповідно, характер інформаційних прав може бути інтерпретований як проникний, що зумовлює певну «інформатизацію» змісту багатьох визнаних прав людини, а також – об'єднуючий, оскільки інформаційні права стають показником (критерієм) можливостей реалізації усіх прав людини в умовах постійного поглиблення соціальної інформатизації.

Отже, осмислення інформаційних прав людини має ґрунтуватися на його розумінні як цілісності, як особливого, унікального, своєрідного складно інтегрованого (в аспекті змісту) і, водночас, інтегруючого (в аспекті механізмів здійснення) комплексу в системі прав людини. Це забезпечить усвідомлення його природних властивостей і взаємозв'язків, а також наявних і перспективних юридичних проявів і характеристик, задля формування ефективних політик, спрямованих на утвердження й захист основних цінностей всього людства в умовах глобального інформаційного суспільства.

Висновки до розділу 1

Проведений вступний контент-аналіз демонструє, що сфера інформаційного і, зокрема, наукового інтересу в англомовного та україномовного сегменту Інтернету, означена словами «права людини», «інформаційні права», «інформаційні права людини», є доволі насиченою і

розгалуженою. При цьому в україномовному сегменті наукових Інтернет-публікацій відмічається менша питома вага матеріалів, що відповідають запиту «інформаційні права людини» у різних контекстах, порівняно з англомовним сегментом.

У захищених дисертаційних дослідженнях українських учених правам людини увага приділялася переважно в межах спеціальностей 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень», 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право», 12.00.11 «Міжнародне право», дещо в меншій мірі, передусім в контексті практики ЄСПЛ, – у дослідженнях зі спеціальностей 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» і 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». В інших сферах наукових досліджень (у межах інших наукових спеціальностей) в поодиноких випадках вивчалися лише окремі питання прав людини та їх забезпечення.

Осмислення своєрідності інформаційних прав людини нерозривно пов’язано з урахуванням результатів юридичних наукових досліджень явищ інформаційної сфери, які, навіть маючи дотичне значення, в комплексі створюють сферу теоретичних засад і предметних наукових знань та відповідне понятійно-термінологічне поле. Спектр таких досліджень достатньо широкий та охоплює, зокрема, й різні, частіше галузеві, контексти реалізації і захисту окремих інформаційних прав.

Разом з тим аналіз тематики наукових досліджень у зазначених напрямах свідчить про те, що у загальній картині дослідження інформаційних прав людини мають фрагментарний характер, а отримані результати не акцентуються власне на проблемі інформаційних прав людини як своєрідного комплексу та його історичних, теоретичних, методологічних, філософських засадах, але створюють досить широкий контекст для осмислення прав людини саме в інформаційному вимірі.

Масштабність проблеми інформаційних перетворень у суспільстві, та, як наслідок, у сфері прав людини, зумовили відповідну структуру й обсяги теоретичних і методологічних засад дослідження, що охоплюють здобутки загальної теорії права та державознавства, філософії права, порівняльного правознавства, наук конституційного та адміністративного права, інформаційного та міжнародного права, викладені насамперед у працях провідних українських учених, а також своєрідність концептуалізації інформаційних прав людини як процесу їх теоретико-правового осмислення.

Власне авторська методологія дослідження розроблена на підставі: сучасного розуміння вітчизняної юридичної науки та таких тенденцій її розвитку як антропологізація та людиноцентристська переорієнтація в умовах євроінтеграції, соціалізації, деонтологізації та плюралізації, цифрової трансформації тощо; загального розуміння юридичної наукової методології, її призначення, місця в юридичній науці, взаємозв'язків з предметними знаннями, філософсько-правових засад, методологічного значення та співвідношення принципів пізнання, наукових парадигм, методологічних наукових підходів та методів та інших фундаментальних методологічних положень юридичної науки. Будучи утвореною на засадах необхідності й достатності, авторська методологія має складну структуру, адаптовану до предметної сфери, мети і завдань дослідження, в якій, зокрема, виокремлюються: філософсько-правові засади, що стосуються онтології, гносеології, антропології, праксеології, феноменології права; теоретико-правові засади, передусім властиві сучасному праворозумінню (позитивістському, природно-правовому, соціологічному, інтегративному та іншим типам); принципи наукового пізнання як певні ідеї, вимоги, правила, що мають науково зумовлений характер, зокрема усебічність, науковість, історизм; основні методологічні підходи як об'єднані домінуючим методом взаємозалежні, необхідні і достатні методи дослідження – діяльнісний, системний, функціональний, структурний, аксіологічний, герменевтичний; комплекс наукових методів, притаманних теоретико-правовому осмисленню,

зокрема, методів загального пізнання (аналізу і синтезу, аналогії, абстрагування порівняння), загальнонаукових методів пізнання (класифікаційного, структурного, функціонального).

Ґенеза інформаційних прав людини, з одного боку, зумовлюється своєрідними інформаційними соціальними і правовими трансформаціями, а з іншого – є невіддільною як від становлення прав людини загалом, так і від історичного поступу права (науки і практики), зміни його парадигм, домінуючих доктринальних течій, розвитку ідеологічного і соціокультурного базису. Становлення концепту інформаційних прав людини в різні історичні періоди відбувалося під впливом низки чинників юридичного і неюридичного характеру. Поєднання дії цих чинників формує тенденції, які відображають органічність і своєрідність виникнення, походження, розвитку інформаційних прав людини, а також визначають ключові етапи еволюції їх змісту та юридичного визнання.

Серед тенденцій становлення інформаційних прав людини виділяються: загальні тенденції розвитку прав людини, що в наш час ведуть до їх «глобалізації», «колективізації», «інформатизації»; тенденції практичної юриспруденції, зумовлені необхідністю вирішення актуальних проблем інформаційних відносин та внаслідок яких відбувається юридична деталізація інформаційних прав людини; тенденції розвитку правової науки під впливом науково-технічного прогресу в галузі ІТ та становлення глобального інформаційного суспільства, зокрема формування інформаційного права, а також міждисциплінарних галузей соціогуманітарної інформології та безпекознавства, що мають невіддільні компоненти правових знань. Етапізація розвитку інформаційних прав людини здійснена насамперед виходячи з умовного виділення двох історичних періодів, розмежованих визнанням на рівні ОНН «свободи інформації» як «основного права людини» і «критерію усіх видів свободи», що відбулося у середині минулого століття. До цього моменту відбувалося формування базисних засад інформаційних прав людини – основних прав

людини з первинною інформаційною природою (права на свободу вираження поглядів і переконань, права на приватність). З початку XXI століття, відзначається виняткова технологічна залежність інформаційних прав людини та у відповідності до віх розвитку інформатизаційних процесів у ґенезі інформаційних прав людини можна виділяти «концептуалізацію соціальної інформатизації», «інтернетизацію» та поточну стадію – «цифровізацію».

Означені тенденції «інформатизації» прав людини можуть бути інтерепретовані й підтверджені варіативним осмисленням, базованим на плюралізмі праворозуміння, а також широті розуміння власне прав людини, зокрема в межах як класичних типів і напрямів, так і їх наукової інтеграції, що дає змогу виявити необхідні для подальшої концептуалізації ключові властивості інформаційних прав людини (антропологічні, аксіологічні, феноменологічні, ідеологічні, культурологічні, структурні, функціональні тощо).

Як методологічна основа плюралізм праворозуміння забезпечує багатогранність сприйняття інформаційних прав людини з відправних позицій розуміння права, його природи і онтології, зокрема у:

природно-правовому ракурсі – в контексті невідчужуваності та органічності їх утворення і розвитку, зокрема як нових інформаційних просторів і проявів фундаментальних правових цінностей, благ і умов – життя, свободи, гідності, рівності, справедливості, автономності, необхідності розвитку;

юридико-позитивістському – як сучасного компоненту правової системи, як реального правового інституту, що має не тільки ціннісний чи ідеологічний вимір, а й закріплення в об’єктивному (писаному) праві та відповідні юридичні механізми гарантування, забезпечення, захисту;

соціологічному – орієнтує на зумовленість інформаційних прав людини розвитком своєрідного «живого» інформаційного порядку соціального життя, в якому інформаційні відносини органічним чином утворюються в усіх його

царинах та поступово стають звичною, невід'ємною їх частиною, формуючі нові потреби правового регулювання, зокрема ті, які мають колективний характер задоволення – право на інформаційну безпеку, на вільний і безпечний інформаційний простір, на багатоманітність контенту тощо;

інтегративному – в площині сутнісних правомочностей людини, опосередкованих природними інформаційними потребами соціальної комунікації (комунікативний напрям); з урахуванням альтернативності соціальних регуляторів у конкретних суспільствах в умовах інформаційного зростання (компаративний напрям), а також і власне в інформаційному праворозумінні – виходячи з первинності інформаційної природи соціальних взаємозв'язків, розуміння права як інформації і знань, а механізмів його дії як потоків правової інформації, що здійснюють визначальний вплив на суспільство.

Водночас у «вічній» дискусії щодо прав людини важливим є універсальне збалансоване розуміння прав людини – таке, що не викликатиме суперечок і маніпуляцій, спричинених особливостями їх інтерпретації в різних культурах та правових системах, а сприятиме наближенню людства до консенсусу.

Різні епохи й культури сприяли й продовжують сприяти різним уявленням про права людини і в цьому розмаїтті виявляється багатогранність людського світу. Але, через глобалізацію інформаційних процесів інформаційно-комунікаційні технології стали загальнодоступними й універсальними стосовно людини та безвідносно певної спільноти. При всій варіативності розуміння прав людини саме інформаційно-комунікаційні технології створюють подібні по суті впливи на людину в різних куточках світу. При цьому залучення людства до глобального інформаційного простору зумовлює формування загальної культури інформаційного суспільства, яка вже не є чинником культурної ідентифікації, та, серед іншого, виступає фактором специфічного і водночас спільного для всіх аспекту прав людини – інформаційних прав.

У контексті глибокої кореляції з інформаційним суспільством виявляється дуальне функціональне значення інформаційних прав людини. У багатьох можливих ракурсах розгляду, зокрема в системі прав людини, в структурі можливостей, що становлять конкретне право людини, в контексті концепції поколінь прав людини, в системі соціальних благ тощо вони можуть відігравати як засадничу роль – фундаментальне значення, так і мати допоміжний, розвивальний чи забезпечувальний характер відносно інших прав, їх груп чи компонентів – інструментальне значення.

РОЗДІЛ 2
ТЕОРЕТИЧНА КОНСТРУКЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Розділ присвячено формуванню теоретичної основи концептуалізації інформаційних прав людини. З цією метою виявлено і розкрито властивості інформації, які є визначальними для осмислення інформаційних прав людини, узагальнено варіації сприйняття інформації у правових наукових дослідженнях та сформовано модель інформації як об’єкта правовідносин у контексті прав людини, а також представлено деякі аспекти галузевої інтерпретації інформації та її ознак. Авторське подання наукового змісту поняття «інформаційні права людини» здійснено, зокрема, через його класифікації, встановлення співвідношення з нормативним поняттям «право на інформацію», багатоаспектне визначення, виявлення ознак юридичного закріплення інформаційних прав людини в міжнародних стандартах прав людини і законодавстві України та демонстрацію взаємозв’язку з наразі переважно доктринальним поняттям «інформаційні обов’язки людини».

2.1. Юридичні властивості інформації як «критерію» прав людини

Побудова теоретичної моделі інформаційних прав людини базується передусім на усвідомленні того, що зумовлює його унікальність, взаємозв’язки з іншими правовими і неправовими явищами, місце в системі світосприйняття, науці та практиці. Як для пізнання економічних прав первинними є знання про економіку, соціальних – про суспільство та його інститути, громадянських – про взаємодію людини і держави тощо, так і дослідження інформаційних прав не можуть оминати проблеми формування відповідних знань про ключову для них категорію – «інформацію».

Утім, поставити інформацію в один ряд з іншими згаданим видоутворюючими категоріями у сфері прав людини не можна, оскільки вона уособлює явище іншого порядку:

– інформація як така не є результатом розвитку соціуму, але є формою взаємодії людини з навколишнім світом та визначально впливає на всі соціальні процеси;

– можливість її існування не зумовлюється власне науково-технічним прогресом, але розвиток інформаційних технологій є рушієм в усіх його галузях;

– інформація не має фізично осяжної для людини міри, але від її обсягів у наш час стала залежною якість щоденного життя більшості людей;

– зрештою, інформація є основою світосприйняття і соціальної комунікації, але в практичній юриспруденції вона досі асоціюється здебільшого з відомостями про явища та події.

Правове регулювання суспільних відносин, пов’язаних з інформацією, лише на перший погляд не має давньої історії, адже правовий фундамент інформаційних обмежень – «таємниць» почав закладатися ще в епоху античності інститутом представництва у римському праві.

Безпосередньо ж інформація як особливий предмет широкої сфери публічних і приватних правовідносин інституалізувалася з розвитком ІТ та актуалізацією проблем становлення інформаційного суспільства, зокрема з міжнародним визнанням його як пріоритету світового розвитку Окінавською хартією [512].

Сьогодні можна говорити не лише про існування в українській правовій доктрині парадигми інформації, а й про поступове формування вітчизняних традицій правого регулювання інформаційної сфери, яке має своєрідні, властиві тільки йому, унікальні механізми.

Виняткове суспільне значення інформаційної сфери зумовило й те, що майже кожна галузева правова наука, в межах свого предмета і методології,

досліджує інформацію або інформаційні особливості відповідних правових і державних явищ. Таким чином, у науковій думці юристів простежуються ознаки інтегрованої і, водночас, відносно відокремленої комплексної галузі правових знань – правової інформології, що вже визнається провідними науковцями [29]. Цей напрям, утім, не є абсолютно самостійним і з розвитком наукових знань про зв'язки інформації з людиною і соціумом він стає частиною більш загального знання – соціогуманітарної інформології.

Соціогуманітарна інформологія (sociohumanitarian informology) – це «інтегрований, міждисциплінарний напрям наукових досліджень, що має поєднати групу галузей знань та спеціальностей, предметом дослідження яких є соціально значущі інформаційні процеси та явища, відповідні зв'язки та відносини в суспільстві» [89, с. 21]. Логічною складовою в цьому напрямі вбачаються й інформаційні права людини.

Попри інтенсивний розвиток науки інформаційного права, для якої інформація та її властивості виступають ядром об'єктної сфери, дослідження інформації іншими правовими науками не втрачають своєї актуальності, чому сприяє надзвичайна динамічність і варіативність впливу інформатизації на суспільні відносини.

Аналіз тематики захищених дисертаційних досліджень української правової науки щодо вивчення явища «інформація» дає змогу констатувати таке.

1. У межах теорії права як фундаментальної правової науки інформаційні дослідження не є численними і концентрується на проблемах осмислення права людини на інформацію [256], правової інформації [217], інформації як об'єкта інформаційних правовідносин [351], інформаційної політики в умовах євроінтеграції [4], діяльності ЗМІ [251], інформаційної функції права [2], інформаційного суспільства [211], національної безпеки в інформаційну епоху [82], інформаційної безпеки і суверенітету [187].

2. Галузеві дослідження інформації, через своєрідність предметної сфери, традицій кожної галузі права та особливостей методології відповідних

напрямів правової науки, різняться за спрямованість. Найбільш об'єднуючий характер для всіх наукових напрямів мають низка аспектів. Вони, зокрема, спрямовують власне інформаційно-правові дослідження, а саме: діяльність ЗМІ [394], захист інформацію про особу (персональних даних) [45], доступу до інформації [329], правове регулювання інформаційних відносин [194], правопорушення (делікти) [100] і відповідальність в інформаційній сфері [54], інформаційна безпека [80; 107; 383].

Разом з тим окремо приділяється увага у:

конституційному праві – проблемам свободи масової інформації, інформування громадян, праву на інформацію і його реалізації, застосуванню новітніх ІТ у реалізації прав і свобод людини;

цивільному – безпосередньо інформації як об'єкту цивільних правовідносин, правам фізичної особи на інформацію різного виду (про продукцію, стан здоров'я тощо), правочинам в інформаційному суспільстві;

адміністративному, інформаційному – проблемам правового забезпечення інформаційної сфери [21] та інформаційного суспільства [224], теорії інформаційного права [338], інформаційної культури [231], звернення громадян [111], забезпеченню інформаційної діяльності [178], наданню адміністративних послуг онлайн [163], цифровим технологіям [23], кібербезпеці [51];

кримінальному – питанням кримінально-правової політики забезпечення інформаційного суспільства, інформації з обмеженим доступом, негативного впливу ЗМІ;

кримінальному процесуальному і криміналістиці – розслідуванню комп'ютерних злочинів, використанню інформації та інформаційних систем, протидії злочинності в інформаційній сфері, інформування учасників кримінального провадження, виявлення неправдивої інформації.

Необхідно відзначити, що в процесах формування правових інформологічних знань, особливо щодо осмислення інформації і пов'язаних з нею прав, одне з центральних місць займає цивільно-правова наука.

По-перше, як класична галузь цивільне право стало провідником перших історично сформованих ідей інформаційно-правової доктрини – різного роду приватних таємниць і прав особи з інформаційним змістом.

По-друге, інформаційне право як міжгалузеве утворення бере свої витоки, зокрема, й у цивільному праві, тому на початковому етапі формування інформаційного права деякими науковцями підтримувалася думка про те, що воно є підгалуззю цивільного, а інформаційні правовідносини мають переважно цивільно-правову природу. Наявність у них спільної природи доводить і нещодавнє затвердження Міністерством освіти і науки України давно очікуваного паспорту наукової спеціальності 12.00.13 «Інформаційне право; право інтелектуальної власності».

І, по-третє, саме цивільно-правове сприйняття зосереджується на інформаційних правах людини на рівні інституту цивільного права – серед немайнових прав фізичної особи та відповідних нематеріальних об’єктів цивільних прав, до яких належить безпосередньо інформація, а також в межах права інтелектуальної власності. При цьому, через характерні для цивільного права матеріалістичність пізнання і спрямованість на реалізацію та захист суб’єктивних прав, цивільно-правовим підходам до осмислення своєрідності компонентів інформаційних прав людини властиві раціональність і прагматичність.

Загалом сьогодні можна констатувати загальне підвищення інтересу учених до інформаційно-правових досліджень у нових умовах, що очікувано розширить їх тематику і поглибить отримані результати найближчими роками.

У розумінні категорії «інформація» як природно міждисциплінарної важливі всі аспекти, оскільки безпосередньо чи опосередковано вони впливають або можуть впливати в перспективі на правові інтерпретації інформації та інформаційних явищ.

Зважаючи на значне розмаїття наукових підходів і дефініцій інформації, наданих не тільки правовими, а й іншими гуманітарними,

технічними і спеціальними науками, аналіз їх змісту не наводитиметься з роздумів раціональності.

В якості методологічної основи осмислення категорії «інформація» в контексті її сприйняття як «критерію» інформаційних прав людини, доцільним видається використання когнітивного підходу. Інформація тоді може розглядатися як певна «транспортна субстанція» на шляху від явищ реального світу до знань про них, що більш рельєфно проявляє її багатогранну роль у суспільній взаємодії і правовому регулюванні.

Когнітивне розуміння інформації закладено і в ключовий концептуальний документ щодо глобального інформаційного суспільства. Окінавська хартія майже не розділяє «інформацію» і «знання», використовуючи протягом усього свого тексту ці слова суміжно.

У 2003 році в Парижі на 32-й Генеральній конференції ЮНЕСКО було висунуто тезу про заміну терміна «інформаційне суспільство» терміном «суспільство знань». Про це говорив Коіхіро Мацуура (Koïchiro Matsuura), наголошуючи на тому, що тільки плюралізм знань і розмаїття їх галузей, є джерелом розбудови сучасного світу [48].

У звіті ЮНЕСКО підкреслюється, що підхід, на якому ґрунтується суспільство знань, орієнтований на «розвиток людини» та «розширення прав і можливостей» та покликаний забезпечити більш ефективне здійснення загальновизнаних прав і свобод людини. Серед основних прав, при цьому, особливе значення надається праву на свободу вираження переконань (свобода слова) як «фундаментальному постулату, на якому базується суспільство знань» [571]. Іншими акцентами у побудові суспільства знань були названі освіта і наука та рівний доступ до них, доступність інформації та використання її як суспільного надбання, культурна і мовна різноманітність.

Як зазначає класик теорії інформаційного суспільства Е. Тофлер, в умовах цивілізації Третьої хвилі знання стають незамінним засобом – основним фактично не обмеженим ресурсом сучасної економіки, цінність

якого постійно зростає; знання – єдине, що взагалі являє цінність для «кіберпросторової економіки», а інтелект людини стає головним засобом виробництва [386].

Наведене підкреслює, що інформація як така не є самоціллю, обмін нею передусім є засобом отримання знань. Отже, кінцевий результат і реальна цінність – це знання, інформація має фактичне значення для людини і суспільства тільки формуючи знання.

Іншими словами, в антропологічному аспекті, інформацію можна назвати формою інтелектуальної взаємодії людини з іншими людьми, природними і неприродними об’єктами, навколишнім середовищем тощо. Інформація як така несе в собі певний формальний зміст, який у разі його обробки та інтерпретації інтелектом перетворюється на знання, які надалі визначають цінності, потреби, шляхи їх задоволення та життєдіяльність в цілому.

В юридичному сенсі такий підхід серед іншого орієнтує на адекватні шляхи забезпечення і захисту інформаційних прав, а в разі їх порушення – на механізми максимально результативного відновлення (компенсації), що передусім пов’язано з необхідністю надання (поширення) або зміни певних знань, які формуються через протиправні діяння суб’єктів в інформаційній сфері.

До того ж когнітивне сприйняття інформації сприяє виявленню взаємозв’язків з іншими «інформаційно забарвленими» об’єктами правовідносин, приміром, з об’єктами права інтелектуальної власності.

Важливою віхою розвитку вітчизняної нормативної концепції інформаційних відносин стало прийняття у 2011 році Закону України «Про доступ до публічної інформації» та внесення суттєвих змін до Закону України «Про інформацію». Цими нововведеннями законодавець, зокрема, змінив легальну дефініцію інформації та фактично відмовився від нежиттєздатного концепту «права власності на інформацію» із «тріадою»

правомочностей володіння, користування, розпорядження, притаманною пандектній системі цивільного права – праву власності на річ. Інформація як об’єкт правовідносин з того часу в українському законодавстві не має безпосереднього зв’язку з інститутом власності в його традиційному розумінні. Але проблему «власності на інформацію» таким чином не можна вважати вирішеною, вона скоріш є відкладеною до невизначеної перспективи усвідомлення суспільством шляхів матеріалізації цінності інформації, приміром у товарних відносинах або в інших ще невідомих форматах, та відповідної реакції правової системи.

Щодо вітчизняного законодавчого розуміння інформації, то видозміна його інтерпретації з «документованих або публічно оголошених відомостей про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі» (до 2011 року) на «будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді» (ст. 1 Закону України «Про інформацію», ст. 200 Цивільного кодексу України) загалом урахувала зауваження вчених та значно розширила можливості тлумачення поняття «інформація» у процесі правозастосування, проте не позбавила його визначення абстрактності, об’єктивно притаманної дефініціям законів концептуального рівня.

Водночас, як слушно зазначає Т.А. Костецька, відмічається певна непослідовність законодавця у використанні категорії «інформація» (зважаючи на її розуміння відповідно до закону) «…при визначенні видів інформації за її змістом, наявність яких, як правових інститутів, зумовлює низку інформаційних прав людини чи громадянина» [151, с. 116]. Йдеться про різні підходи, використані Законом України «Про інформацію», щодо розкриття сутності видів інформації, визначених ст. 10 цього Закону: інформації про фізичну особу; інформації довідково-енциклопедичного характеру; інформації про стан довкілля (екологічна інформація); інформації про товар (роботу, послугу); науково-технічної інформації; податкової

інформації; правової інформації; статистичної інформації; соціологічної інформації; критичної технологічної інформації [283].

Як і будь-яка законодавча абстракція, дефініція інформації апріорі не може бути абсолютно прагматичною, тобто не дозволяє умістити в собі всіх юридично значущих у тій чи іншій галузі права ознак інформації, безпосередньо важливих для правового регулювання. Тому нормативна дефініція інформації в роботах українських учених, предмет яких зумовлюється юридичними уявленнями про інформацію, продовжує піддаватися критиці [370, с. 159].

Тут варто згадати як ще у 2000 році І.В. Арістова, аналізуючи властивості інформації в контексті дослідження державної інформаційної політики, яким де-факто розпочато в Україні напрям дисертаційних інформаційно-правових досліджень, писала: «Вважаємо за доцільне, що методологічно вірним буде визначити такий етап дослідження поняття інформації: аналіз її структури, змісту й особливостей» [3, с. 15]. Зважаючи на відсутність істотних змін з того часу в нормативно-правовому розумінні інформації, на фоні зростаючого розмаїття видів і форм інформаційної взаємодії в суспільстві, які стають базисом його існування, можна вважати, що означений І.В. Арістовою етап в українському праві наразі не завершено.

Щодо виділення окремих властивостей інформації в контексті потреб правового осмислення існує низка авторських підходів, зумовлених особливостями задач того чи іншого дослідження. Утім, у визначені основних універсальних ознак інформації як об’єкта правової сфери думки учених здебільшого збігаються.

Узагальнення численних теоретичних підходів до висвітлення юридичного змісту категорії «інформація» [26, с. 50–51] орієнтує наразі передусім на такі її властивості, що можуть вважатися елементом інформаційно-правової доктрини та, зокрема, орієнтиром в контексті осмислення інформаційних прав людини:

– нематеріальність (ціннісна самостійність інформації відносно носія);

– суб’єктивний характер (зумовленість інформації інтелектуальною діяльністю);

– кількісна вимірюваність;

– можливість безвтратного багаторазового використання;

– невід’ємність від суб’єкта (інформацію не можливо вилучити у суб’єкта, який її створив, передав, отримав тощо);

– здатність до легкого відтворення, копіювання, збереження;

– необхідність об’єктивації для включення в правовий обіг (у формі відомостей про навколишній світ, зокрема про явища, події, процеси).

Наведене становить загальну модель «інформації» в праві. Галузеві інтерпретації змісту її складових (ознак, властивостей) можуть мати свої особливості [370, с. 159-160].

З огляду на ентропію і міждисциплінарність змісту поняття інформації, недосконалість її наявного юридичного оформлення як об’єкта правовідносин, а також очевидність подальшого розвитку правової системи під впливом інформатизації, якщо розглядати інформацію в ракурсі критерію або узагальненого об’єкта комплексу інформаційних прав, необхідно визнати, що на нових етапах розвитку інформаційного суспільства українська законодавча концепція інформації (винятково як «відомостей про щось») не забезпечить розуміння усієї повноти, варіативності та перспектив комплексу інформаційних прав людини.

Як наслідок, логічне об’єктне коло інформаційних прав, як і об’єктів інформаційних відносин, фрагментується залежно від поточних потреб і можливостей правового регулювання. Окрім власне «інформації» у її законодавчому розумінні, об’єктами домагань відповідно до змісту різних інформаційних прав стають інформаційні ресурси, інформаційні продукти й послуги, інформаційно-комунікаційні системи, інформаційні технології, інформаційна інфраструктура тощо. У цій сукупності О.М. Селезньова пропонує вважати інформацію «первинним, основним та пріоритетним об’єктом», а і інші – «похідними об’єктами» [337].

Утім, невпинні інформаційні соціальні й правові трансформації, зокрема на сучасному етапі цифровізації, разом з появою нових перспективних груп інформаційних прав людини (наразі цифрових прав) зумовлюють й розширення їх об’єктного кола. Так, в умовах домінування Інтернет-технологій серед перспективних об’єктів інформаційних прав простежуються: власне доступ до Інтернету; можливості використання цифрових технологій як в контексті їх доступності, так і з огляду на уміння й навички використання; безпечність цифрових технологій тощо.

Окремо необхідно виділити вживання в текстах європейських декларацій про цифрові права та інших документах такого характеру слова «контент» – приміром, «свобода контенту», «багатоманітність контенту», «безпечність контенту». Хоча «контент» не є загальновизнаним правовим поняттям, але, в разі подальшого впровадження в юридичні документи, вірогідно має перспективи таким стати.

Так, база даних «Законодавство України» (станом на 7 лютого 2023 року) налічує 210 документів, що містять у тексті слово «контент». Зокрема, Закон України «Про авторське право і суміжні права» вживає його 45 разів і навіть надає трактовку «цифрового контенту» як терміну, а саме: «цифровий контент (електронна (цифрова) інформація) – будь-які відомості чи дані в електронній (цифровій) формі, що містять об’єкти авторського права та/або суміжних прав і можуть зберігатися та/або поширюватися у вигляді одного або декількох файлів (частин файлів), записів у базі даних на зберігаючих пристроях комп’ютерів, серверів тощо у мережі Інтернет» [269]. Наведена дефініція загалом відповідає нормативній концепції інформації, закладеній в українському законодавстві Законом України «Про інформацію». Водночас ключовий інформаційний закон взагалі не оперує ні словом «контент», ні словосполукою «цифровий контент», і не виділяє такого виду інформації як «електронна (цифрова) інформація», що вкотре свідчить про його моральну застарілість на недоліки законодавчої техніки щодо системного удосконалення актів інформаційного законодавства.

Сам Інтернет, завдяки якому увійшло в обіг слово «контент» (по відношенню до інформаційної сфери) та сформувалося певне усталене розуміння цього позначення, не дає його остаточного трактування. Семантично «контент» означає «вміст», тобто сукупність того, що уміщує певний Інтернет-ресурс. Контентом в Інтернеті є опубліковані документи, аудіозаписи, відеосюжети і фільми, вебінари, інфографіка, світлини, електронні книги, пости у соціальних мережах, тобто все те що призначене для сприйняття чи споживання (у своєрідному інформаційному значенні) безпосередньо людиною і може являти для нього певну цінність в контексті отримання знань, емоцій, привернення уваги, висловлення думок, спілкування тощо.

Тому на теренах україномовного Інтернету можна зустріти таке визначення, що претендує на багатоаспектність: «Контент – це сукупність інформації, ідей та повідомлень, які викладені в письмовий, візуальній або звуковій формі, через яку відбувається комунікація та взаємодія з іншими людьми, яка має на меті досягнення конкретних цілей» [405].

Англомовні сторінки сьогодні асоціюють «контент» с «медіа» і охоплюють в його розумінні вже не тільки он-лайн аспект, а й інші джерела, що створюють аналогічний вплив на людину – «будь-яку інформацію в засобах комунікації спрямовану на кінцевого користувача або аудиторію в секторах видавництва, мистецтва та комунікацій» [440]. Це включає Інтернет, кіно, телебачення, радіо, аудіо компакт-диски, книги, журнали, фізичне мистецтво, живий контент.

Цікаво й те, що відкриті словники в Інтернеті гіперонімом до слова «контент» часто-густо подають «інформацію», вважаючи його поняттям більш загальним, родовим, абстрактним відносно пояснюваного.

Таким чином, у значенні, поширеному в Інтернеті, «контент», будучи по суті орієнтованим винятково на людину, поєднує в собі властивості інформації в антропологічному, аксіологічному, когнітивному аспектах, саме

тих, які є пріоритетними для її розуміння як об’єкту багатьох інформаційних прав людини.

Аналіз опублікованих наукових робіт демонструє, що найчастіше безпосереднє дефініювання інформації стає завданням інформаційно-правових, а також цивільно-правових досліджень.

Сьогодні на фундаментальних позиціях української інформаційно-правової науки сформовано низку підходів до розуміння і науково-юридичної інтерпретації інформації та її властивостей. Не применшуючи вкладу усіх авторських пропозицій щодо цієї проблеми, наведемо деякі з них.

О.А. Баранов пропонує таку дефініцію інформації – «це відомості, представлені в будь-якій формі й вигляді, на будь-яких носіях, про події, явища або факти, які мали, мають або можуть мати місце» [19, с. 43−44]. На думку ученого, цей підхід представляє інформацію більш всеохоплюючою категорією, вже не обмеженою просторами суспільства, державної юрисдикції чи інформаційних систем, межами часу, а також формами і видами інформації, видами і типами її носіїв тощо, що вигідно впливає на її властивості як об’єкта правових відносин.

Б.А. Кормич визначає інформацію як «відомості, що були організовані в такій формі, документовані, передані або оголошені таким чином, що можуть бути сприйнятими іншою особою» [145, с. 10−15]. При цьому «організованість, передавання та зрозумілість даних, які існують лише в свідомості окремого індивіда або всередині якого-небудь технічного пристрою, перетворюють їх на інформацію, роблять їх придатними для суспільного використання». До індивідуальних характеристик кожної конкретної інформації Б.А. Кормич відносить кількість, зміст, цінність та якість, а серед правових властивостей виокремлює фізичну невідчужуваність інформації, необхідність відособлення інформації, незалежність прав на інформацію та на її матеріальний носій, здатність до тиражування.

Більш структуровано характеристики інформації представлені в концепції К.І. Бєлякова, зокрема шляхом виокремлення «параметрів

інформації» та «критеріїв», які їм відповідають. До параметрів інформації належать: зміст, охоплення, час, джерело, якість, унікальність, відповідність потребам, способи фіксації, мова вартість. А, наприклад, серед критеріїв якості виділяються – адекватність, вірогідність, своєчасність, цінність, актуальність, новизна, корисність, доступність, захищеність, економічність, фасцінація (привабливість), живучість [26, с. 20−21].

Як видно, інформаційно-правова наука в трактуванні інформації тяжіє передусім до концептуального, загальнотеоретичного рівня, що логічно з огляду на інтегруючий характер інформаційного права, а також те, що інформація в інформаційно-правових дослідженнях є ключовим об’єктом вивчення, який зумовлює сутнісні особливості всіх інших досліджуваних явищ.

Осмислення інформації в цивільно-правових науках базується на інших методологічних посилах – виходить з ідеї інформації як особистого немайнового блага та одного з об’єктів цивільних прав. Тому, цивільне право і право інтелектуальної власності концентруються на актуальних, часто абсолютно нових, практичних проблемах цивільних інформаційних відносин. Зокрема, згадане вище введення в законодавство України понять «контент», «цифровий контент» сьогодні відбувається саме у цивільному законодавстві – через чинну редакцію Закону України «Про авторське та суміжні права», а також в імовірній перспективі через Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги», проєкт якого обговорюється в парламенті. Останній закон своєю метою визначає регулювання «цивільно-правових відносин між виконавцем та споживачем з приводу надання на підставі договору цифрового контенту та (або) цифрової послуги» [50].

З огляду на орієнтованість цивільно-правових інтерпретацій інформації на потреби практики забезпечення і реалізації цивільних прав особи інформаційного характеру, які в контексті інформаційних прав людини по суті є цивільно-правовим відображенням, далі розглянемо їх більш детально.

У дослідженнях українських цивілістів поширений двоякий ракурс розгляду категорії «інформація» – як об’єкта цивільних прав та як об’єкта цивільних правовідносин. Глибока змістовна спорідненість цих аспектів очевидна, тому їх розмежування в контексті власне об’єкту як матеріального або нематеріального блага часто сприймається штучним, що веде до логічного ототожнення об’єкта цивільних прав і об’єкта цивільних правовідносин.

Однак з філософсько-методологічної точки зору вони перебувають дещо в різних «системах координат». Розгляд інформації як об’єкта цивільних прав орієнтує передусім на виявлення місця і властивостей інформації у вимірі можливої правомірної поведінки особи, яка забезпечується цивільно-правовими механізмами. Як об’єкт цивільних правовідносин (як об’єкт цивільного права особи, як цивільний інтерес) інформація з належними їй властивостями виступає підставою виникнення складної системи правової комунікації різних суб’єктів, із регулятивною і охоронною складовою, на основі відповідних прав і обов’язків. До того ж у разі порушення цивільного права, інформація як об’єкт первинних правовідносин щодо його реалізації транспонується в об’єкти інших правовідносин, які можуть вийти поза межи суто приватноправового регулювання [370].

Осмислюючи інформацію саме як об’єкт цивільних правовідносин, Є.В. Петров серед основних її властивостей виокремлює: нематеріальність; інваріантність відносно носіїв; здатність до розмноження, розповсюдження; можливість реалізації у вигляді товару та послуги на ринку і, відповідно, мати вартість [245]. Як додаткову до цих ознак А.І. Марущак розглядає «здатність власника (носія) інформації захистити відповідні права в судовому порядку» [197], з чим варто погодитись, зважаючи на виділення ст. 277 Цивільного кодексу України права на спростування недостовірної інформації. Цей перелік доцільно доповнити й здатністю інформації, на

відміну від речі, виключно до морального, а не фізичного старіння (О.В. Кохановська [162], О.О. Кулініч [171]).

Загалом як об’єкт правового регулювання інформація утворює інформаційні правовідносини з відповідним комплексом інформаційних прав і обов’язків. Цивільно-правовий зміст мають ті з них, які пов’язані з інформацією, що становить реальну чи потенційну «особистісну» (як інформація про особу) або «комерційну» (як інформація про майнове становище особи) цінність, тобто яка є об’єктом цивільного обороту і, відповідно, об’єктом цивільних прав [395].

Оборотоздатність інформації – одна з фундаментальних і водночас неоднозначних її цивільно-правових характеристик. На відміну від нематеріальності, самостійності щодо носія та можливості безвтратного багаторазового використання й відтворення, оборотоздатність, яка по суті визначає «повноцінність» (обмеженість або необмеженість) інформації як об’єкта цивільних прав, залишається науково дискусійною [370].

Оскільки інформація є нематеріальним благом, а право на інформацію цивільним законодавством України віднесено до особистих немайнових прав, то проблема визначення оборотоздатності інформації лежить ще й у площині більш загального наукового дискурсу – щодо місця особистих немайнових відносин у предметній сфері цивільного права та можливостей застосування аналогій з майновими відносинами у їх регулюванні.

У зв’язку з цим окремі учені висловлюють думку про те, що інформація, будучи специфічним нетрадиційним і достатньо новим об’єктом цивільних прав, може набувати цивільної оборотоздатності як продукт споживання, товар, послуга тощо, тобто в якості окремого своєрідно відчужуваного соціально значущого нематеріального блага, право на яке певною мірою відповідає класичній тріаді правомочностей: володіння, користування, розпорядження (А.І. Марущак [197], О.М. Яриш [408]).

Основну специфіку «класичних» особистих немайнових відносин провідні українські вчені-цивілісти вбачають у тому, що їх об’єктом є

нематеріальне благо, яке не є товаром, позбавлене вартісної оцінки і, відповідно, не може регулюватися аналогічно об’єктам речового права, а особисті немайнові права на нематеріальні блага лише проголошуються законом та прирівнюються до майнових прав за способами правового захисту [398, с. 45].

Очевидно, що в сучасних умовах тотальної інформатизації суспільного життя, порівняно із звичними для цивілістики нематеріальними благами (життям, ім’ям, честю, гідністю, діловою репутацією тощо), які теж набули інформаційної залежності й входять до об’єктної сфери інформаційних прав людини, інформації як самостійному об’єкту характерна певна нетиповість, що нерідко вимагає нетрадиційних підходів до цивільно-правового регулювання інформаційних відносин.

Наголошуючи на необхідності багатоаспектного цивільно-правового розуміння інформації, О.О. Мазіна зазначає, що «інформація в умовах інформаційного суспільства перетворюється на найважливіший товар і як нематеріальний об’єкт входить в економічні відносини і в якості фактора виробництва, і в якості самостійного об’єкта товарного обігу» [184].

Такі уявлення відповідають «другій хвилі» правового інтересу до інформації – тепер вже не тільки як до особистого нематеріального блага, а й як до ресурсу життєдіяльності сучасного суспільства, здатного перетворюватися на товар, послугу, об’єкт комерції тощо, утворюючи загалом інформаційний ринок, що відповідним чином повинно регламентуватися правом.

Однак, попри помітне зростання потреб інформаційної сфери у правовому регулюванні, суттєва видозміна наявної нормативно-правової концепції «інформації» не має абсолютної підтримки вітчизняних науковців, вірогідно через те, що досі не запропоновано виваженої, максимально прагматичної інтерпретації цих ідей, придатної для використання у правовому регулюванні.

Зокрема, О.О. Кулініч визначає інформацію як ідеальний компонент буття, як самостійний об’єкт, що існує окремо від технологічних рішень зберігання, передачі і обробки, отже не може бути об’єктом правовідносин окремо від матеріальних носіїв – фізичних об’єктів, безпосередньо з ним пов’язаних. Звідси, в цивільному обороті інформацію «безвідносно носія неможливо відчути, тому вона опосередковує в результаті дій суб’єкта, здійснених під впливом сприйнятої інформації або стає об’єктом цивільного права після її фіксації на матеріальному носії» [171, с. 128].

Є.В. Петров також позиціонує інформацію самостійним об’єктом цивільного права із своєрідними ознаками, але «якщо вона відповідає таким вимогам: а) має товарну форму та комерційну цінність; б) може переходити у порядку правонаступництва; в) не вилучена з цивільного обігу (державна таємниця, службова тощо); г) не є невід’ємною від суб’єктів цивільного права; д) якщо її неправомірним поширенням завдано шкоди суб’єкту цивільного права» [243, с. 16].

Отже, будучи достатньо неоднозначним специфічним нематеріальним об’єктом приватноправових відносин, інформація має різні прояви, які можуть не вкладатися в традиційну теоретичну конструкцію цивільних прав.

Так, О.В. Кохановська цілком логічно розглядає інформацію у трьох ракурсах:

– як особисте немайнове благо, яке охороняється цивільним законодавством;

– як результат інтелектуальної, творчої діяльності;

– як інформаційну продукцію, послугу, ресурс, документ, тобто як об’єкт цивільних прав, «який може бути інформаційним товаром і предметом будь-яких правочинів, з урахуванням особливостей і специфіки його як об’єкту особливого роду» [162, с. 6].

Дещо схожої концепції дотримується і Б.М. Гоголь, згідно з якою інформація у цивільних правовідносинах може виступати в якості відкритої інформації, інформації з обмеженим доступом, об’єкта права інтелектуальної

власності (нематеріальних результатів інтелектуальної діяльності людини, що існують у будь-якій формі, доступній для сприйняття людиною чи технічним пристроєм) та особистого немайнового блага (честі, гідності, ділової репутації, імені особи тощо) [60, с. 9].

Таким чином, у системі об'єктів цивільних прав, залежно від формалізації інформації, доцільно виокремлювати:

1) інформацію, як об'єкт особистих немайнових прав (особисте немайнове благо);

2) інформацію, як опосередкований об'єкт через об'єкти права інтелектуальної власності (твори, винаходи, корисні моделі, промислові зразки тощо);

3) інформацію, як самостійний об'єкт цивільних прав (відомості, дані та інші форми об'єктивації інформації).

У кожному з цих проявів, ступінь «фактичної оборотоздатності» інформації відрізняється як від традиційних нематеріальних, так і від матеріальних об'єктів цивільних прав. Механізм передачі інформації як самостійного блага не тотожний механізму передачі речей, майна (на відміну від фізичного носія інформації), оскільки сприйнята і трансформована в певні знання інформація стає невід'ємною від суб'єкта, який її передає (повідомляє). З іншого боку, залишаючись об'єктом особистого немайнового права однієї особи, інформація може своєрідно «відчужуватись шляхом дублювання, копіювання у свідомості», стаючи невід'ємною і від особи, до якої вона переходить, що апріорі унеможливлює вилучення інформації з цивільного обороту. Таку варіативність оборотоздатності інформації наразі українське цивільне законодавство належним чином не відображає, залишаючи її перспективним напрямом правового регулювання і актуальним предметом наукових досліджень [370].

З метою визначення товарності інформації та типу зобов'язальних відносин щодо неї, її можна диференціювати зокрема таким чином:

а) приватно-правового – публічно-правового характеру;

б) обігоздатна – необігоздатна;

в) загальнодоступна – з обмеженим доступом;

г) приватна – офіційна;

д) для комерційного – для вільного використання [243, с. 6].

При цьому більшість дослідників, аналізуючи аналогічні аспекти інформації, погоджуються з тим, що загальнодоступна інформація, завдяки особливостям свого виникнення і розповсюдження, не наділена всіма властивостями товару і тому не може бути об’єктом «інформаційного ринку».

Іншим предметом активної цивільно-правової наукової дискусії є комплекс правомочностей щодо інформації як особливого об’єкта приватного права. Застосування аналогій з інститутом «речового права власності» для врегулювання цивільних інформаційних відносин вважається безперспективним. Це спонукає до пошуку особливих правових конструкцій, які будуть відповідати унікальності інформації як об’єкта правових відносин.

Неоднозначність цивільно-правового розуміння інформації (розуміння її в контексті об’єкта цивільних прав і інтересів) наштовхує на розподіл цивільних інформаційних правовідносин на дві групи із суттєвими відмінностями у правомочностях.

Об’єктну сферу першої групи становлять «позитивні інформаційні свободи» з центральним правом на інформацію, що виходять із природних, об’єктивно притаманних інформації властивостей та особистих потреб в інформації – право на інформацію; право на достовірну інформацію про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її збирання та поширення; право на інформацію про стан свого здоров’я тощо.

Для цієї групи основний зміст комплексу правомочностей найбільше відображає концепція, запропонована О.В. Кохановською, а саме: «тріада» правомочностей щодо інформації полягає у можливостях створення (вироблення) інформації; передання та одержання інформації; використання

інформації (включаючи її поширення й зберігання) [162, с. 15]. Як видно, в межах такого підходу правомочності щодо інформації корелюють із можливостями, через які законодавець розкриває право на інформацію у ст. 5 Закону України «Про інформацію» і ст. 302 Цивільного кодексу України.

Друга група правовідносин формується цивільними правами, які встановлюють «негативні інформаційні свободи» (право на таємницю особистого життя, право на таємницю про стан здоров'я, право на таємницю донорства тощо), чим забезпечується захист конфіденційності певної інформації про особу та її діяльність. Ознаки цієї групи мають і правовідносини щодо комерційної таємниці та ноу-хау.

Функція таких правовідносин полягає передусім у захисті охоронюваного законом інтересу особи, яку конфіденційна інформація ідентифікує або, яка фактично контролює конфіденційну інформацію [370].

Варто погодитися з В. І. Жуковим [93] і А. Г. Дідук [77], котрі правомочності щодо конфіденційної інформації пропонують розглядати тільки в ракурсі надання доступу або обмеження неправомірного доступу до неї, згідно з концепцією «фактичної монополії», яка підтримується вченими і суддями країн континентальної правової системи. «Ознайомлення з конфіденційною інформацією відбувається не у вигляді «права на» інформацію, яке належить певній особі (суб'єктивне право), а у вигляді фактичного «права доступу», при умові збереження її конфіденційності, який надається обмеженому, чітко встановленому колу осіб» [77, с. 17].

Отже, у багатьох випадках саме в цивілістичних дослідженнях формується прагматичний сенс інформації і проявляються невирішені практичні проблеми, що необхідно для розуміння ідеї, спрямованості, механізмів реалізації, захисту, відновлення інформаційних прав. Окрім того, на відміну від інших традиційних галузей права, крім конституційного, самі права людини в їх цивільно-правовому відображенні (як прав фізичної особи), становлять окремий інститут цієї галузі права з власними особливостями правового регулювання.

Спектр галузевих інтерпретацій інформації не обмежуються тільки інформаційно-правовим чи цивільно-правовим ракурсом. Дослідники в інших галузях права здебільшого не здійснюють розгляду «інформації» як загальнотеоретичної чи загальноправової категорії, а базуються на законодавчому визначенні інформації та зосереджуються на окремих її властивостях в контексті предмету і методології відповідної галузі права і задач того чи іншого дослідження. Водночас такі спеціалізовані підходи можуть створювати акценти, важливі для розвитку уявлень про інформацію як універсальний об’єкт правовідносин, та сприяти їх актуальності.

Приміром, доволі змішане за характером і значне за обсягом визначення інформації пропонує Ю.О. Пілюков у розрізі проблем криміналістики та судово-експертній діяльності. «Інформація», на його думку, «…у широкому застосуванні цього поняття – це філософська категорія, яка нероздільно пов’язана із матерією та енергією, відображає різноманіття зовнішнього світу, відзначається організованістю відображення, характеризує різні аспекти людського спілкування, комунікативні явища у техніці, біологічних та інших процесах, основними атрибутами якої є якість і кількість, яка характеризується такими властивостями, як правдивість, вірогідність, повнота, глибина, точність, переконливість, доказовість, новизна, ефективність, оптимальність, оперативність, надійність та іншими, має чітко виражену структуру інформаційного процесу, що поділений на окремі стадії та фази і передається людьми усним, письмовим або іншим способом, а також за допомогою сигналів у тваринному чи рослинному світі, на міжклітинному рівні живих організмів та під час застосування людиною спеціальних технічних засобів» [249, с. 31].

Незважаючи на деяку надмірність цього визначення, варто відзначити, що в ньому, серед іншого, акцентується увага на ще одній невирішеній і важливій для інформаційних прав людини проблемі – якості інформації та її адекватного юридичного відображення.

2.2. Поняття та юридичне закріплення інформаційних прав людини

Термін «інформаційні права людини» сьогодні дедалі частіше вживається в науковому і практичному професійному дискурсі, що пов'язано передусім з певним етапом розвитку правової системи, на якому акценти актуальності правового регулювання інформаційних відносин зміщуються від законодавчого декларування певних концепцій і стратегій до практичних проблем реалізації.

Наразі, не зважаючи на численність актів інформаційного законодавства та динаміку інформаційних трансформацій суспільства, проблема нормативної інтерпретації категорії «інформаційні права людини» та відповідної гармонізації законодавства залишається не вирішеною.

Водночас основний інформаційний нормативно-правовий акт України – Закон України «Про інформацію» з 1992 року ввів у юридичну практику поняття «право на інформацію», нормативний зміст якого залишається незмінним протягом більш ніж трьох десятиліть стрімкого розвитку ІТ. У науковому сенсі це зумовлює завдання оцінки теоретичного і практичного значення законодавчої ідеї права на інформацію в контексті реалій і перспектив становлення інформаційних прав людини.

Сьогодні певна несистемність і подекуди фрагментарність українського законодавства щодо інформаційних прав, з огляду на їх новизну, варіативність, нестандартність і швидке набуття невідомих раніше форм, є логічною. При цьому варто відзначити, що фундаментальні інформаційні можливості людини (визнані інформаційні права людини) завжди були предметом уваги провідних зарубіжних і вітчизняних учених, експертів – конституціоналістів, теоретиків і філософів права, передусім як елементи системи прав людини. Однак сучасні потреби реалізації людиною своїх інформаційних прав та відповідні їм невирішені правові проблеми свідчать

про те, що назріла необхідність інтеграції усіх напрямів їх розуміння для формування відповідної доктринальної концепції та подальшого удосконалення інформаційного законодавства України. Це, зокрема, вимагає належного осмислення, формування відповідних правових наукових і практичних позицій щодо розуміння інформаційних прав та шляхів їх ефективної реалізації, а також виваженого, узгодженого понятійно-термінологічного апарату.

Тому одним з важливих напрямів формування теоретичної конструкції інформаційних прав людини є з'ясування співвідношення того змісту, що вкладається в це поняття з розумінням вже відомих, подекуди усталених і юридично оформлених понять, основним з яких є право на інформацію. Це може бути здійснено шляхом зіставлення процесів їх виникнення і розвитку юридичного закріплення.

На міжнародному рівні визнання значущості ідеї права на інформацію в максимально широкому сенсі пов'язано з прийняттям у 1946 році Резолюції 59(I) Генеральної Асамблеї ООН, якою проголошено: «свобода інформації є основним правом людини і являє собою критерій усіх видів свободи» [590]. Далі ідея права на інформацію втілилася в положеннях міжнародних стандартів прав людини – Загальної декларації прав людини 1948 року (ст. 19) [95], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ст. 10) [137], проте не як «самостійне» право, а в контексті права на свободу вираження поглядів і переконань, що вже необхідно називати правом людини на інформацію.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про інформацію» у редакції 2011 року «кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів» [283]. «Кожен» в цьому разі означає, що право на інформацію може належати будь-яким особам. Саме так перелік суб'єктів права на інформацію презентувала перша редакція Закону України «Про інформацію» – «всі

громадяни України, юридичні особи і державні органи…» [282]. Тож наявність суб'єктивного права на інформацію є первинною юридичною підставою для здійснення законної інформаційної діяльності – задоволення інформаційних потреб, ініціювання та контролю відповідних інформаційних процесів будь-якими суб'єктами інформаційних відносин.

Відмітним для нормативного визначення права на інформацію є й те, що його характер формується, виходячи із спрямованості винятково на свободу інформаційної діяльності. Усі компоненти цього права, перелічені в дефініції (ст. 5 Закону України «Про інформацію»), зокрема й захист інформації, віднесені до видів інформаційної діяльності (ст. 9). В такому ж контексті представлена охорона права на інформацію (ст. 7): «держава гарантує всім суб'єктам інформаційних відносин рівні права і можливості доступу до інформації», «ніхто не може обмежувати права особи у виборі форм і джерел одержання інформації, за винятком випадків, передбачених законом» [283]. Тобто як право, що має діяльнісну сутність, право на інформацію є активним.

Нормативна ідея забезпечення цього права базована передусім на балансі презумпції відкритості й свободи інформаційних відносин та захищеності людини від втручання в її особисте життя. Утім встановити конкретні межі права на інформацію для усіх можливих ситуацій, які будуть індивідуальні в різних відносинах (з різними суб'єктами, щодо різних видів інформації, у різних формах інформаційної діяльності тощо) неможливо через їх необмежене розмаїття.

Тому, право на інформацію, визначене ст. 5 Закону України «Про інформацію», в українському законодавстві є правом концептуальним, що безвідносно суб'єктів (коло яких не обмежується) засвідчує сам факт юридичної можливості здійснення необхідної їм інформаційної діяльності. У наявній нормативній інтерпретації це право передусім підтверджує визнання законодавством особливої важливості задоволення інформаційних

потреб і необхідності регулювання та охорони інформаційних відносин, які в процесі цього виникають.

Щодо власне права людини на інформацію, то його основи, у продовження міжнародних домовленостей з прав людини, визначені ст. 34 Конституції України.

Цивільно-правова деталізація права на інформацію здійснена у ст. 302 Цивільного кодексу України, згідно з якою фізична особа (а відповідно до засад цивільного права і юридична особа) має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Виняток становить інформація про особисте життя фізичної особи (персональні дані), збирання, зберігання, використання і поширення якої допускається лише за її згодою або на інших підставах, визначених законом.

Цивільно-правовий зміст права на інформацію вже не є таким абстрактним і, зокрема, містить певні гарантії якості поширюваної інформації: «особа, що поширює інформацію, зобов’язана переконатися у її достовірності, а в разі поширення інформації, отриманої з офіційних джерел, – зробити посилання на таке джерело» [399].

Разом з визначенням права на інформацію як своєрідного права суб’єктів інформаційних відносин законодавство України, регулюючи різні сфери суспільних відносини, закріплює низку прав, що виступають його конкретизованими складовими, наприклад: право на достовірну інформацію про стан довкілля та вільний доступ до неї; право на інформацію про стан свого здоров’я; право на інформацію про товар, роботу, послугу; право на комерційну таємницю, право на ознайомлення з інформацією в судових провадженнях тощо.

Отже, в умовах інформаційного суспільства право на інформацію становить комплекс гарантованих можливостей щодо інформації, притаманних усім суб’єктам права, які мають об’єктивні потреби у здійсненні певної інформаційної діяльності задля реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів [366].

У контексті інформаційних взаємозв’язків суб’єктів права на інформацію серед його найбільш загальних структурних складових, виходячи з положень Закону України «Про інформацію», можна виокремлювати:

– право на поширення інформації;

– право на доступ до інформації;

– право на обмеження доступу до інформації;

– право на зміну, знищення інформації;

– право на спростування недостовірної інформації.

Усі вони як вже зазначалося мають активний характер.

Баланс між названими складовими забезпечується комплексом спеціально-юридичних заходів, до яких належать:

1) встановлення правових режимів різних видів інформації: відкритої інформації, публічної інформації, інформації з обмеженим доступом (конфіденційної інформації, службової інформації, таємної інформації), персональних даних, правової інформації, науково-технічної інформації, статистичної інформації тощо;

2) запровадження механізмів охорони й захисту прав і законних інтересів осіб у царині інформаційної діяльності (наприклад: право на відповідь і спростування інформації; право на відшкодування матеріальної й моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням і поширенням недостовірної інформації; судова заборона поширення певної інформації; відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері) [366].

Межі, а також засади обмеження права на інформацію Закон України «Про інформацію» визначає з абстрактністю, притаманною концептуальним актам, зокрема декларативним документам з прав людини, а також дублює відповідні положення Конституції України: «реалізація цього права не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб»; «право на інформацію може бути обмежене

законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам…» [283].

Розвиток уявлень про інформаційні права людини та їх нормативне закріплення відбувається дещо по-іншому.

На відміну від права на інформацію законодавство України не містить дефініції, тлумачення поняття «інформаційні прав людини», а також їх переліку чи узагальнення. Однак, у відповідності до міжнародних стандартів прав людини, законодавством визначено низку прав інформаційного характеру, які з впевненістю можуть бути віднесені до інформаційних прав людини. Їх деталізація буде продемонстрована далі.

Першим історичним фактом міжнародного визнання базових інформаційних прав людини стала Загальна декларація прав людини 1948 року, у ст. 19 якої виокремлено «свободу пошуку, отримання і поширення інформації та ідей будь-якими способами незалежно від державних кордонів» [95]. Це положення заклало концептуальний правовий фундамент нової постіндустріальної епохи існування людської цивілізації – глобального інформаційного суспільства. З підписанням Окінавської хартії воно вважається таким, що «дає змогу людям ширше використовувати свій потенціал та реалізовувати свої намагання» шляхом рівного і вільного обміну інформацією та знаннями [512].

Проте інформаційні права людини виникли значно раніше безпосереднього визнання права на інформацію. Інформаційна сфера завжди посідала чільне місце в житті суспільства, а тому певні інформаційні можливості притаманні багатьом правам людини. Для окремих з них, як показало дослідження ґенези концепту інформаційних прав, «інформаційність» є іманентною ознакою. Це означає, що характер окремих інформаційних прав (або їх компонентів) може бути різним, зокрема, на противагу нормативному праву на інформацію, – і активним, і пасивним, та

визначатиметься тими правами людини, в межах яких інформаційні права розглядаються як компоненти.

Загальне визнання та юридичне закріплення права на інформацію дали поштовх розвитку інформаційних компонентів усіх прав людини, що створило передумови для наукового компонування їх у відносно самостійну групу – інформаційні права людини.

У загальному ракурсі інформаційні права людини пропонується визначати як гарантовані можливості людини задовольняти потреби в отриманні, збиранні, зберіганні, використанні, поширенні, знищенні й захисті інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів, а також у збереженні власного простору інформаційної приватності. Для частини інформаційних права людини властива певна самостійність, але здебільшого вони є тими компонентами фундаментальних прав людини, які забезпечують їхню реалізацію в нових умовах інформаційного суспільства.

В Україні конституційні засади комплексу таких прав становлять взаємопов’язані положення ст. ст. 32 і 34 Конституції України, що фактично окреслюють дві базисні складові, баланс між якими повинен дотримуватися в процесі реалізації інформаційних прав людини:

1) кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір;

2) не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу (персональних даних) без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Очевидно, що введення в обіг терміна «інформаційні права людини» зумовлює необхідність його коректного позиціонування в термінологічній системі, зокрема у взаємозв’язку з близьким за змістом, загальновживаним терміном «право на інформацію».

Аналіз змісту міжнародних домовленостей з прав людини, а також основних документів, які визначають зміни уявлень про фундаментальні

правові й демократичні цінності в умовах інформаційного суспільства, свідчить про їх невпинне масштабування щодо загального обговорення, а також поступового юридичного оформлення, деталізації, конкретизації, різних за характером інформаційних компонентів – засад, принципів, вимог, застережень, гарантій, окремих прав тощо. У результаті, в системі прав людини простежуються тенденції до формування комплексу інформаційних прав як відображення певного етапу еволюції прав людини в умовах стрімкого зростання соціальної інформатизації.

Про перспективи «інформатизації» прав людини сьогодні можна говорити безпосередньо ґрунтуючись на конкретних положеннях міжнародних актів, серед яких, з метою виявлення і аналізу елементів інформаційних прав людини, доцільно виділити такі групи.

1. Фундаментальні міжнародні акти з прав людини:

а) загальні:

– Загальна декларація прав людини (1948 рік, ООН);

– Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ООН, 1966 рік);

– Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ООН, 1966 рік).

б) регіональні:

– Американська декларація про права і обов’язки людини (Організація американських держав, 1948 рік);

– Американська конвенція з прав людини (Організація американських держав, 1969 рік), Сан-Сальвадорський протокол (1988 рік);

– Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (РЄ, 1950 рік);

– Африканська хартія прав людини і народів (Банджульська хартія) (Африканські держави – члени Організації африканської єдності, 1981 рік);

– Хартія основних прав Європейського Союзу (ЄС, 2000 рік);

– Арабська хартія прав людини (Ліга арабських держав, 2004 рік);

– Декларація прав людини АСЕАН (Асоціація держав Південно-Східної Азії, 2012 рік).

2. Основні профільні міжнародні акти з проблем прав людини в умовах інформатизації, зростаючої ролі ІТ, розвитку інформаційного суспільства:

– Декларація про права людини та верховенство права в інформаційному суспільстві (РЄ, 2005 рік);

– Резолюція щодо заохочення, захисту та реалізації прав людини в Інтернеті (ООН, 2012 рік);

– Резолюція про право на доступ до Інтернету (РЄ, 2014 рік);

– Португальська хартія прав людини в цифрову епоху (Португалія, 2021 рік);

– Лісабонська декларація – Цифрова демократія з метою (ЄС, 2021 рік);

– Європейська декларація про цифрові права та принципи цифрового десятиліття (ЄС, 2022 рік).

Результати дослідження змістового наповнення цих актів на предмет уміщення компонентного складу інформаційних прав людини (Додаток А. Інформаційні права в міжнародних домовленостях з прав людини), дає змогу, залежно від рівня значення та автономності в системі прав людини, виокремити три домінуючі траєкторії (шляхи) їх юридичного просування, які визначають логіку формування структури інформаційних прав людини як комплексу.

1. Утворення базису інформаційних права людини – виявляється в притаманності окремим визнаним правам людини іманентного інформаційного характеру. Такі права пропонується називати природно інформаційними. В цьому контексті йдеться про:

– право людини на вільне вираження поглядів і переконань;

– право на приватність;

– право на освіту.

2. Похідний шлях – розвиток інформаційних прав в площині розширення змісту визнаних прав людини, як результат їх еволюції на нових етапах інформатизації. Такими, зокрема, є:

а) в контексті свободи інформації і комунікації:

– право на свободу контенту (мережевий нейтралітет);

– право на спілкування (свобода комунікації);

– право на підключення;

– право на свободу вибору он-лайн-сервісів і інформації;

– право на багатоманітність інформації і контенту;

б) в контексті приватності:

– право на захист персональних даних (в цілому);

– право бути забутим;

– право на захист від зловживання геолокацією;

в) щодо індивідуальності і самовизначення:

– право на цифрову ідентичність, ідентифікацію;

– право на цифрову волю, спадщину (на розпорядження власним контентом, даними);

г) щодо розвитку – право на набуття цифрових навичок.

3. Самостійний розвиток – формування новітніх елементів комплексу інформаційних прав людини, що претендують на їх розгляд як своєрідних утворень, подекуди власне як нових прав людини. У цьому ракурсі виділяються:

а) права, пов’язані з доступом до технологій:

– право на доступ до Інтернету;

– право на доступність і надійність цифрових технологій;

– право на доступ до ключових державних послуг он-лайн;

б) права, зумовлені новими вимогами безпеки й захисту:

– право на кібербезпеку;

– право на використання і безпеку технологій ШІ;

– право на безпечне цифрове середовище;

– право на захист від дезінформації і маніпулювань тощо.

Ідентифікація більшості з наведених інформаційних прав саме як прав людини наразі є дискусійною. Але система вже істотною мірою юридизованих ідей, які вони презентують, складає уявлення про інформаційні права людини як цілісний комплекс не тільки власне прав, а й принципів, гарантій, вимог, умов існування людини в інформаційному суспільстві.

Частина комплексу інформаційних прав людини вже має закріплення та відповідну деталізацію в законодавстві України. Це буде продемонстровано далі насамперед на прикладах положень конституційного, інформаційного і цивільного законодавства, в яких безпосередньо визначається юридичний зміст основного масиву інформаційних прав людини та їх окремих компонентів.

Конституційне законодавство.

Так, відповідно до міжнародних домовленостей з прав людини, ратифікованих Україною, Конституція України в Розділі II «Права, свободи та обов’язки людини і громадянина» визначає, зокрема, визнані природно інформаційні права людини. Як вже зазначалося, такими є право на свободу вираження поглядів і переконань (ст. 34), право на повагу до особистого і сімейного життя або ж право на приватність (ст. 32). Окрім того, інформаційний зміст має право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), яке Конституцією України виокремлено окремо, але є при цьому невід’ємною складовою права на приватність, а також право на освіту, що в когнітивному аспекті інформації визначає можливості отримання знань задля власного розвитку [140]. Ці конституційні права і свободи є основою комплексу інформаційних прав людини і надалі деталізуються в законодавстві України.

Як приклад деталізації інформаційних прав в актах конституційного законодавства можна навести положення Виборчого кодексу України, зокрема щодо публічності й відкритості виборчого процесу, які уміщують

права громадян на отримання інформації, пов'язаної з процесом виборів (ст. 23), а також щодо використання інноваційних технологій у виборчому процесі (ст. 18), що, зокрема, спрямовано на забезпечення новітнього інформаційного права – на доступ до ключових державних послуг онлайн, без вказівки на таке.

Аналогічне положення щодо публічності й відкритості процесу містить ст. 14 Закону України «Про всеукраїнський референдум» [271].

Отже, Конституція України втілює вимоги міжнародних стандартів прав людини щодо основних інформаційних прав. Але Україна наразі на не здійснює новаторських кроків щодо конституалізації і, таким чином, визнання в національному праві інформаційних новацій у сфері прав людини. Водночас подібна практика вже існує у світі, зокрема в низці європейських держав [524; 559], а також у Грузії [558], які гарантування найбільш актуального сьогодні інформаційного права – на доступ до Інтернету, останніми роками вивели на рівень національних конституційних актів.

Інформаційне законодавство.

Предмет інформаційного законодавства становить широка сфера суспільних відносин в інформаційній сфері, суб'єктний склад яких на обмежується фізичною особою (людиною). Принципи і методи правового регулювання в інформаційному праві як правило є універсальними, завдяки чому досягається рівність суб'єктів регульованих інформаційних відносин. Водночас у цих універсальних юридичних моделях деталізуються інформаційні права людини як одного з суб'єктів відносин шляхом визначення власне інформаційних можливостей (прав), а також встановлення меж недопустимої інформаційної діяльності.

У контексті гармонізації інформаційних прав людини, які можуть вступати в суперечність між собою, лейтмотивом основних актів інформаційного законодавства України можна вважати баланс права на свободу інформації і комунікації з повагою до приватного життя людини, що

юридично виявляється у встановленні необхідних рамок щодо доступу до персональних даних та їх використання в різних ситуаціях.

Так, Закон України «Про інформацію» розкриває право на інформацію як низку можливостей «кожного», тобто будь-якого суб'єкта, який може мати законні права та інтереси, що реалізуються за допомогою цих можливостей. Одним з ключових принципів реалізації права на інформацію суб'єктами інформаційних відносини є непорушення прав, свобод і законних інтересі інших суб'єктів. Як вже зазначалося раніше, така законодавча конструкція представляє право на інформацію як модельне, універсальне, концептуальне право і ідею, в межах яких, зокрема, розглядається і право людини на інформацію.

Зміст і особливості реалізації права на інформацію в площині досягнення транспарентності суб'єктів владних повноважень розкриваються Законом України «Про доступ до публічної інформації». Водночас цей Закон містить комплекс прав, пов'язаних з обробкою персональних даних (інформації про особу), що перебуває у володінні розпорядників публічної інформації, зокрема щодо доступу до такої інформації, її використання, передавання, вправлення, знищення, а також відшкодування шкоди, завданої незаконним розкриттям інформації про особу (ст. 10) [273].

Безпосередньо деталізацією в українському законодавстві права на приватність, визначеного ст. 8 ЄКПЛ та ст. 32 Конституції України щодо обробки персональних даних, став Закон України «Про захист персональних даних». Прийняття зазначеного Закону України стало результатом імплементації Конвенції Ради Європи «Про захист прав осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» [136], ратифікованої Україною 6 липня 2010 року. Закон містить повний комплекс засад обробки персональних даних – принципів, підстав, гарантій, обмежень, винятків, окреме місце в якому займають компоненти права людини на приватність, означені вже як права суб'єкта персональних даних.

Варто відзначити, що саме ці компоненти права на приватність наразі є найбільш новітніми юридично визнаними і оформленими правами комплексу інформаційних прав людини в українському законодавстві. Разом з тим чинний Закон України «Про захист персональних даних» станом на сьогодні експертами одностайно вважається морально застарілим, таким, що потребує кардинального удосконалення передусім у зв'язку з прийняттям Загального регламенту захисту даних ЄС (GDPR) [468], який істотно посилює вимоги та відповідальність у цій сфері, й, зокрема, розширює комплекс прав суб'єкта персональних даних такими правами як «право на стирання (право бути забутим)», «право на обмеження опрацювання», «право на мобільність даних».

Закон України «Про телебачення і радіомовлення» деталізує інформаційні права людини в правах слухачів і телеглядачів (ст. 61) та виокремлює право на спростування (ст. 64) і право на відповідь (ст. 65) як елементи системи захисту у разі поширення в програмі чи передачі телерадіоорганізації відомостей, які не відповідають дійсності, принижують честь і гідність особи [291].

Аналогічним чином Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» інформаційні права людини та гарантії інтерпретує в правах читачів, зокрема в межах права кожного «на одержання масової інформації через друковані засоби масової інформації», авторських прав, права на доступ до публічної інформації та права на спростування інформації (ст. ст. 34–37) [274]. Закон України «Про електронні комунікації» інформаційні права ретранслює в правах користувачів електронних комунікаційних послуг (абонентів), передусім в контексті «доступності універсальних електронних комунікаційних послуг» (ст. ст. 100, 101) [275]. До певної міри Закон України «Про електронні комунікації» можна вважати просуванням українського законодавства на шляху юридизації і відповідного забезпечення ще не визнаного права людини на доступ до якісного високошвидкісного Інтернету.

Подібний аналіз актів інформаційного законодавства може бути продовжений. Очевидно, що в різних галузях інформаційної діяльності, що підлягають правовому регулюванню, інформаційні права людини відповідно до їх ідеї будуть своєрідно виявлятися в правах специфічних суб'єктів і таким чином просуватися від декларацій до реалізації.

Цивільне законодавство.

З розвитком інформаційного суспільства спектр приватно-правових відносин, для яких інформація стає специфічним об'єктом, постійно розширюється. Значною мірою цим тенденціям слідує цивільне законодавство України, модернізуючи свої положення відповідно до актуальних потреб правового регулювання інформаційних відносин.

Прикладом визначальних змін, спричинених інформатизацією, є доповнення переліку об'єктів цивільних прав інформацією і, відповідно, виокремлення права на інформацію як самостійного права серед особистих немайнових прав, що забезпечують соціальне буття фізичної особи (ст. ст. 200, 302 Цивільного кодексу України).

Їх цивільно-правові інтерпретації здійснені в Цивільному кодексі України у час прийняття і наступних редакцій Закону України «Про інформацію» та повністю відповідають його ідеї. Тому право на інформацію, порівняно з іншими цивільними правами, можна вважати новітнім.

Разом з тим інформаційна природа притаманна й багатьом іншим цивільним права, які в різний час набули визнання в цивільному законодавстві. Важливо й те, що закріплення цивільним законодавством окремих інформаційних прав людини як цивільних не заперечує існування й інших, адже вся сукупність цивільних прав не вичерпується наведеним у законі переліком.

Наразі чинний Цивільний кодекс України, окрім безпосередньо права на інформацію (ст. 302), містить цілий комплекс можливостей особи інформаційного характеру, які можна називати компонентами комплексу інформаційних прав.

Будучи відносно новими, переважна їх частина виокремилася з визнаних прав людини в межах їх цивільно-правового закріплення (права на життя, свободу, повагу до честі й гідності, особисту недоторканність, здоров'я, працю, освіту, індивідуальний розвиток, право на поновлення порушених прав тощо) під впливом тенденцій становлення інформаційного суспільства. Законодавчі акценти на деяких інформаційних правах зумовлені їх більшою відносністю порівняно з родовими для них правами (право на особисте життя і право на таємницю особистого життя; право на охорону здоров'я і право на інформацію про стан свого здоров'я) та об'єктивною потребою відповідної конкретизації правового режиму щодо них.

Розмаїття проявів інформаційних прав, представлених в Цивільному кодексі України, настільки значне, що дає змогу згрупувати їх за приналежністю до поколінь прав людини.

До інформаційних прав першого покоління, які є виявом «негативної свободи», виражаються в недоторканості особистості людини та можуть бути обмежені виключно на законних підставах в інтересах національної безпеки, суспільного порядку і добробуту, прав людини тощо, зокрема належать:

– право на ім'я, його зміну і використання (ст. ст. 294−296);

– право на таємницю особистого життя (ст. 301);

– право на особисті папери та розпорядження ними (ст. ст. 303−305);

– право на таємницю кореспонденції (ст. 306);

– права особи, пов'язані з фото-, кіно-, теле- та відеозйомкою (ст. т. 307−308);

– право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 309).

Інформаційна природа цих прав полягає в необхідності: по-перше, збереження в таємниці певної інформації про життя людини; по-друге, забезпечення цілісності інформації, яка ідентифікує особу, та самостійного визначення ступеня своєї публічності; по-третє, гарантування можливостей вільної творчої діяльності, результати якої у разі їх оприлюднення

поповнюють інформаційний простір, перетворюючись у певні загальнодоступні знання [367].

Право на ім’я необхідно відносити до інформаційних, оскільки ім’я по суті виступає основним способом ідентифікації фізичної особи в соціумі. Людина має право на певну закріплену традиційну знакову та відповідну їй звукову форму відображення інформації щодо свого імені, його вільне використання у своєму житті та зміну на певних правових засадах, а також належне (без перекручувань і порушення правового порядку) використання іншими особами.

Цивільно-правове регулювання та охорона творчості, яка знаходить втілення в матеріалізованих формах інформації (твори науки, літератури, мистецтва, винаходи, корисні моделі, промислові зразки тощо), деталізується інститутом права інтелектуальної власності, який також нерозривно пов’язаний з інформаційною діяльністю і відповідними інформаційними правами.

Другому поколінню прав людини відповідають можливості, що відображають «позитивну індивідуальну свободу», загальну рівність людей у суспільстві. Реалізація прав другого покоління забезпечується організаційним сприянням держави та інститутів громадянського суспільства. Серед таких прав, визначених Цивільним кодексом України, безпосередній інформаційний характер мають:

– право на недоторканність ділової репутації (ст. 299);

– право на індивідуальність (ст. 300);

– право на інформацію про стан свого здоров’я (ст. 285);

– право на таємницю про стан здоров’я (ст. 286).

Якщо честь і гідність доволі полісемантичні поняття, то ділова репутація та індивідуальність фізичної особи, що по суті походять від права на працю та розвиток особистості, набуваються через інформаційний простір як образ (імідж) або суспільна думка про особу – певні оціночні знання, які

ґрунтуються на інформації щодо її суспільно-значимих позитивних і негативних діянь.

Через дискусійність ідеї наступних поколінь прав людини та відсутність сталості у закріпленні їх юридичного змісту в міжнародних документах, варіативність представлення таких прав у цивільному законодавстві наразі невисока.

Під правами людини третього покоління найчастіше розуміється комплекс прав щодо миру, безпеки, суверенітету, самовизначення народів, гідного життя, здорового навколишнього середовища тощо, реалізація яких заснована на солідарності (забезпечується колективно). За принципом похідності до «інформаційних прав третього покоління», визначених чинним Цивільним кодексом України, можна віднести право на достовірну інформацію про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її збирання та поширення (ст. 293) як похідні від права на безпечне для життя і здоров’я довкілля.

Четверте покоління прав людини в сучасній правовій літературі асоціюється передусім з відповіддю на новітні загрози людству, пов’язані з розвитком інформаційних технологій, ядерної енергетики, експериментами у сфері біології і генетики. Реалізація таких прав забезпечує виживання людини як біологічного виду, збереження людської цивілізації та її подальший розвиток. З певною долею умовності до вже закріплених прав четвертого покоління належить «право на таємницю донорства» (ст. 290), яке з 2011 року стало складовою права на донорство (особа донора не повинна бути відомою реципієнту, а особа реципієнта – родині донора, крім випадків, коли реципієнт і донор перебувають у шлюбі або є близькими родичами) [367].

Порушення будь-яких немайнових прав фізичної особи (а не тільки тих, які сьогодні з упевненістю можна назвати інформаційними) найчастіше відбувається шляхом поширення недостовірної, необ’єктивної інформації, тому цивільним правом передбачено універсальний захисний механізм, який

фактично виражається у конкретизації допустимих меж права на інформацію шляхом заборони поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права (ст. 278), та ще одному інформаційному праві – «на спростування недостовірної інформації» (ст. 277).

Негативні наслідки поширення недостовірної інформації зумовлюються не стільки самим фактом її поширення, скільки виникненням на його основі необ'єктивних знань про особу, які стають невід'ємними компонентами суспільної та індивідуальної свідомості. Тому відновлення порушеного права здійснюється шляхом максимально наближеним до самого порушення (за можливості, тими ж суб'єктами і у той же спосіб), але з протилежним спрямуванням – на об'єктивізацію вже наявних знань про особу та її вчинки. Крім того, факт спростування інформації створює суб'єкту, на якого покладається обов'язок його здійснити, імідж «ненадійного джерела інформації», що виступає превенцією у сфері інформаційної діяльності [367].

Наведений перелік компонентів інформаційних прав, представлений в Цивільному кодексі України, може бути доповнений деталізаціями, здійсненими іншими актами цивільного законодавства, а також законодавства про інтелектуальну власність . Приміром, Закон України «Про захист прав споживачів» закріплює право споживача на інформацію про продукцію та надає широке тлумачення його змісту та особливостей реалізації (ст. ст. 15−19) [280]. А положення Закону України «Про авторське право і суміжні права» можна вважати розвитком низки інформаційних права (зокрема деталізації права на свободу вираження поглядів і переконань, права на індивідуальність, права на свободу творчості) в площині когнітивного сприйняття інформації і, відповідно, інтелектуалізації результатів інформаційних обмінів між людьми, як особистих немайнових прав автора (ст. 11), майнових прав інтелектуальної власності на твір (ст. 12), пов'язаних з ним суміжних прав (виконавця, виробника фонограми,

виробника відеограми, організації мовлення) (ст. ст. 37–41), а також механізмів охорони і захисту таких прав [269].

Інші галузі законодавства.

Елементи деталізації інформаційних прав мають місце і в інших актах різних галузей українського законодавства, зокрема в:

– медичному праві право на інформацію і на таємницю про стан свого здоров'я ретранслюється Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» через обов'язок надання медичної інформації (ст. 39), безпосередньо право на таємницю про стан здоров'я (ст. 39^1), а також через вимогу професійної етики – медичну таємницю (ст. 40) [235];

– екологічному праві Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» серед екологічних прав громадян визначається «право на вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом» (п. (е) ч. 1 ст. 9) [285];

– адміністративному і кримінальному законодавстві міститься низка охоронних норм, які встановлюють заборони в інформаційній сфері, таким чином визначаючи межі допустимих інформаційних свобод, гарантії доступності й збереження інформації та виконання кореспондованих інформаційними правами людини обов'язків відповідних суб'єктів (приміром, у Кримінальному кодексі України такими є ст. 145 «Незаконне розголошення лікарської таємниці», ст. 168 «Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)», ст. 182 «Порушення недоторканності приватного життя», ст. 231 «Незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю», ст. 328 «Розголошення державної таємниці», ст. 436 «Пропаганда війни», ст. 436^2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників» [167], у Кодексі України про адміністративні правопорушення –

ст. 91^4 «Відмова від надання чи несвоєчасне надання екологічної інформації», ст. 156^1 «Порушення законодавства про захист прав споживачів», ст. 164^3 «Недобросовісна конкуренція», ст. 188^{39} «Порушення законодавства у сфері захисту персональних даних», ст. 212^{22} «Публічне розголошення виборцем, учасником референдуму результатів волевиявлення в приміщенні для голосування» тощо [127]);

– процесуальна складова українського законодавства передбачає права, які є втіленням принципу гласності судочинства – право на інформацію про розгляд своєї справи, на ознайомлення з відповідними процесуальними рішеннями тощо (ст. ст. 7−8 Цивільного процесуального кодексу України [400], ст. 10-1 Кодексу адміністративного судочинства України [126], ст. 27 Кримінального процесуального кодексу України [168], ст. ст. 8−10 Господарського процесуального кодексу України [65]).

Як видно з наведеного, інформаційні права людини, їх прояви, компоненти, деталізація виявляються як елементи різних за характером і змістом правових відносин, які є предметом багатьох галузей права.

Вбачається, що така глибока розгалуженість, по-перше, є проявом втілення концепції human rights by design у правовому регулюванні інформаційних відносин, а по-друге, дає змогу стверджувати, що інформаційні права людини де-юре вже наявні в українському законодавстві як комплекс, можуть і повинні відповідним чином оцінюватися і осмислюватися, зокрема з позицій:

– співвідношення з іншими правами людини;

– стану і перспектив розуміння їх змісту;

– верховенства права, насамперед юридичної визначеності, зокрема щодо меж і обмежень таких прав, зокрема тих, які наразі не визнані на конституційному рівні законодавства України;

– перспектив комплексної інституалізації;

– своєрідності гарантування, забезпечення, захисту.

Отже, інформаційні права людини – це розгалужений в міжнародному і національному праві комплекс засад сучасної інформаційної взаємодії людини-людина, людина-суспільство, людина-держава. Цим взаємозв'язкам властива варіативна соціально-правова природа, але вони мають спільний базис, сформований розвитком ІТ та еволюцією людини і соціальної організації в нових інформаційних умовах.

З огляду на складну багаторівневу інтегрованість інформаційних прав людини в систему уявлень про право, його ціннісні орієнтири та ідеали в інформаційному суспільстві, в контексті понятійного визначення інформаційних прав людини виникає потреба встановлення їх співвідношення як новели з усталеним розумінням прав людини і його окремих інформаційних компонентів. Можна виокремити три основні лінії такого співвідношення:

1) інформаційні права людини і права людини;

2) інформаційні права людини і права на інформацію;

3) право людини на інформацію і інформаційні права людини.

1. Із запропонованих напрямів, з огляду на результати дослідження ґенези концепту інформаційних прав людини, співвідношення «інформаційні права людини – права людини» вбачається найбільш очевидним.

Інформаційні права людини є результатом і показником еволюції прав людини в умовах соціальної інформатизації. Вони невіддільні від системи прав людини, можуть розглядатися винятково в межах уявлень про права людини, їх виникнення і розвиток – як елемент цієї системи в різних ракурсах її розгляду (аксіологічному, ідеологічному, феноменологічному, історичному, формально-юридичному тощо).

Зокрема, в структурному аспекті, який демонструє різновекторне просування інформаційних прав людини власне як юридично визнаних інформаційних можливостей, в системі прав людини їх можна диференціювати як:

1) основні права людини з іманентним інформаційним змістом – природно інформаційні права людини (право на свободу вираження поглядів і переконань, право на приватність, право на освіту);

2) інформаційні компоненти визнаних прав людини (приміром, право на захист персональних даних як компонент права на приватність);

3) нові інформаційні права людини (зокрема, право на доступ до Інтернету, право на інформаційну безпеку, право на безпечне цифрове середовище).

2. Аналіз наукових джерел не дає однозначної відповіді на питання щодо співвідношення права на інформацію та інформаційних прав людини, але дозволяє виокремити дві наявні наукові позиції.

Згідно з першою, інформаційні права – це ширше за змістом поняття, яке об’єднує в собі як право на інформацію в сучасному нормативному його розумінні (право збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію), так і право на свободу думки і слова, право на вільне вираження своїх поглядів і переконань тощо. Тобто інформаційні права і право на інформацію співвідносяться ціле й частка (К.Р. Калюжний [109], В. А. Ліпкан [179], О.М. Селезньова [337]).

Зокрема, О.М. Селезньова називає право на інформацію «ключовим ядром» інформаційних прав людини, зважаючи на його «…важливе суспільне значення, перспективне у світовому масштабі та тривале формування в історичному контексті». Як зазначає вчена, «воно формує навколо себе складну систему різних інформаційних прав…» [337].

Другій позиції характерне своєрідне змістове поєднання права на інформацію та інформаційних прав, що ґрунтується на сучасному сприйнятті права на інформацію не як певним чином відокремленого самостійного права, а крізь інтегративну призму сучасної інформаційно-правової науки – як універсального конституційного права на інформацію, що містить у собі комплекс можливостей, які в сукупності й становлять так звані інформаційні права суб’єктів [367].

Дотримуючись подібного підходу, А. І. Марущак суб'єктивне право на інформацію визначає як «гарантовану державою можливість, фізичних, юридичних осіб і держави (державних органів) вільно одержувати, використовувати, поширювати та зберігати відомості необхідні їм для реалізації своїх прав, свобод та законних інтересів, здійснення завдань і функцій, що не порушує права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб» [196, с. 108].

Варто зазначити, що критика наведених підходів, або ж вибір одного з них за єдину наукову основу не має особливого сенсу, оскільки вони відображають різні етапи еволюції прав в інформаційній сфері: перший – усвідомлення права на інформацію як певного особистого блага і наявну сьогодні його нормативно-правову концепцію, а другий – перспективи становлення комплексного правового інституту «права на інформацію», що охоплюватиме всі інформаційні права, зокрема інформаційні права людини [367].

Отже, в будь-якому разі, інформаційні права людини і право на інформацію поняття не тотожні. Т.А. Костецька підкреслює, що це «підтверджується самою логікою конституційного закріплення права кожного на інформацію та цілої низки прав, свобод людини і громадянина із змістовною інформаційною складовою (об'єктом таких прав є інформація, інформаційні ресурси, інформаційні продукти, послуги тощо), до яких можливо застосовувати термін «інформаційні права» [151]. Думку вченої варто цілком підтримати.

Таким чином, універсальне право на інформацію доцільно сприймати як правовий концепт, який в інформаційному суспільстві має передусім ціннісно-ідеологічне значення. Досконалість юридичного закріплення та ефективність реалізації прав, які стають його «проєкціями» у різних правовідносинах, тобто конкретних урегульованих правом різноманітних інформаційних можливостей людини – інформаційних прав людини, є показником зрілості правової системи інформаційного суспільства.

3. З’ясування змісту власне права людини на інформацію в системі прав людини ґрунтується на встановленні його співвідношення як права новітнього, з тими правами, що набули свого визнання історично раніше, але в інформаційну добу істотною мірою реалізуються завдяки можливостям, які надає право на інформацію. Йдеться, зокрема, про право на свободу думки і слова та на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на свободу творчості, право на особисте життя та його таємницю, право на індивідуальність, право на таємницю кореспонденції. В інформаційному суспільстві ці права сприймаються як конкретні інформаційні права людини або ж права з невід’ємним інформаційним змістом, а саме право людини на інформацію – як фундаментальна ідея, гарантія реалізації, невід’ємний компонент усіх прав людини, який в системі інформаційних правовідносин виконує системоутворюючу роль.

Щодо надання визначення поняттю «інформаційні права людини», то наразі в авторських інтерпретаціях українських науковців превалює підхід близький до нормативного розуміння права на інформацію українським законодавством, тобто як комплексу певних можливостей, гарантованих державою (О.М. Селезньова [336], Л. Вакарюк [47], Н.І. Ткачук [382], А.І. Марущак [195], К.Р. Калюжний [109]).

Для дефініцій нормативно-правового спрямування, що властиві законодавству, такий підхід є припустимим. Але в науковому дискурсі його можна вважати виправданим тільки на певному етапі розвитку наукової думки, оскільки однобічне ставлення до інтерпретації інформаційних прав людини, за умов плюралізму розуміння прав людини загалом, закладає методологічні обмеження, що не сприятиме глибині наукового осмислення.

Тому інформаційні права людини як своєрідний комплекс необхідно розглядати і, відповідно, визначати в різних ракурсах у спектрі варіативності сприйняття прав людини, зокрема як зумовлених базовими потребами та інтересами можливостей, соціальних благ, елементарних необхідних умов

людського буття, що вже створює підстави для їх своєрідного філософського розмежування.

Такий підхід дає змогу також віднайти знання про інформаційні права людини і у вже звичних дискусійних напрямах полілогу про права людини, приміром в контексті співвідношення прав і свобод людини, прав і обов'язків людини, прав людини і прав громадянина, ідеї визначених і не визначених або усталених і неусталених прав.

Виходячи з цієї ідеї, визначення інформаційних прав людини необхідно давати багатоаспектно, оскільки тільки в різноманітті ракурсів буде виявлятися його багатогранність, природні властивості і сутнісні характеристики. Отже, інформаційні права людини можуть визначатися в таких аспектах:

− феноменологічному – як своєрідний правовий феномен, якій відображає сутнісні органічні перетворення у праві і правах людини в інформаційну епоху;

− антропологічному – як результат еволюції людини в інформаційну епоху, її потреб, світогляду, культури, принципів існування та їх правового відображення;

− аксіологічному – як основна правова цінність в інформаційному суспільстві, що визначає суть гідного життя людини, свободи, рівності, справедливості в умовах інформаційної трансформації;

− соціологічному – як правовий і моральний базис системи правових відносин в інформаційному суспільстві;

− природно-правовому – як відображення благ і умов людського життя, які продовжують права людини в інформаційному суспільстві, реально забезпечуються і заохочуються державою в умовах прогресу ІТ;

− формально-юридичному – як сукупність юридично передбачених інформаційних прав, свобод, принципів, гарантій, механізмів захисту тощо, зокрема зобов'язань держави щодо них;

− структурному – як невід’ємний, складно інтегрований комплексний елемент системи прав людини із своєрідним проявом в якості самостійних новітніх прав, компонентів окремих прав людини забезпечувального характеру, нового розуміння деяких визнаних прав людини;

− комунікативному – як складова сфери правових зв’язків, яка забезпечує реалізацію інформаційних потреб людей і є підґрунтям досягнення злагоди і правового прядку в інформаційному суспільстві;

− когнітивному – як набір інструментів, здібностей і можливостей безпечного і конструктивного «споживання» людиною інформації, перетворення її у відповідні необхідні для життя знання, які ведуть до усебічного розвитку конкретної людини і людства загалом;

− інструментальному – як своєрідні інформаційні форми і технології здійснення прав людини в умовах інформаційних трансформацій суспільства і права;

− безпековому – як фундаментальна система гарантій, механізмів стримування і захисту, засобів і заходів попередження загроз соціальній взаємодії в інформаційному середовищі.

Особливо важливим видається виокремлення інформаційних прав людини в безпековому ракурсі. Сучасні ризики і загрози людині, створені ІТ, значною мірою є кореляцією прогалин у розумінні особливостей забезпечення прав людини в інформаційну добу. Тому осмислення, визнання, юридичне оформлення, забезпечення і дотримання інформаційних прав людини як базисних засад вирішення багатьох життєво важливих проблем можна називати пріоритетом теоретичної і практичної юриспруденції сучасного інформаційного суспільства.

У площині проблеми визначення інформаційних прав людини лежить також логічне позиціонування їх відображення як специфічного комплексу в загальній системі правових норм, тобто в системі права, якій властива диференціація на певні структурні елементи (галузі, підгалузі, інститути права тощо).

Очевидно, що проблема інституалізації інформаційних прав людини безпосередньо пов’язана із становленням інформаційного права, яке також є своєрідним утворенням в системі права і, наразі, залишається несистематизованим як галузь законодавства.

Розвиток інформаційного права як науки та елемента системи права добігає того етапу, на якому відбувається прагматизація концептуальних ідей на основі відгуків юридичної практики і соціального життя, конкретизація і юридичне оформлення правових інститутів, удосконалення моделей правовідносин, механізмів забезпечення й гарантування тощо.

Зважаючи на формування актуальних напрямів новітнього міжнародного інформаційно-правового регулювання (у сфері ІТ, Інтернету, штучного інтелекту (AI), Інтернету речей (IoT) тощо), відправні позиції яких базуються на концепції «суспільства майбутнього, орієнтованого на людину» (Human-centered Future Society, New Human-centered Society) [467], можна констатувати, що сьогодні вже є передумови для своєрідної інституалізації прав людини.

Ця ідея видається цілком логічною також і з огляду на міжгалузеву інтегративну природу інформаційного права [338] та очевидність його подальшого розвитку. При цьому шляхи отримання правами людини інформаційно-правової проєкції можуть бути різними, зокрема в форматі окремого інституту інформаційних прав людини, або ж як складової інституту інформаційно-правового статусу людини, який безпосередньо включатиме й інформаційні обов’язки людини.

Утім, виокремлення цього інституту на стандартних засадах поділу прав людини за сферами життя – на громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні не уявляється можливим через глибоку інтегрованість інформаційних відносин в усі сфери, що вимагає пошуку своєрідних шляхів інституалізації.

В процесі їх осмислення необхідно враховувати, що без відповідного відображення в інформаційному законодавстві виділення інформаційних

прав людини як інституту інформаційного права залишатиметься лише на рівні логіки будови такої галузі права. Отже, можливості й шляхи повної інституалізації інформаційних прав людини (змістової та формальної) визначально залежать від удосконалення інформаційного законодавства, насамперед від його систематизації (що становить окрему досі не вирішену проблему науки і практики), в ході якої, або в межах якої, можна розглядати і формування інформаційних прав людини як інституту інформаційного законодавства.

Оскільки розвиток інформаційного права зумовлюється і спрямовується розвитком ІТ, убачається, що систематизація інформаційного законодавства можлива тільки на базі розроблення і впровадження нового технологічного підходу до упорядкування законодавства. Така систематизація не буде звичним об’єднанням норм законодавства за принципами кодифікації, інкорпорації чи консолідації, а сама по собі становитиме спеціальну інформаційну (цифрову) технологію. З її допомогою законодавство буде представлено як структурований масив нормативно-правової інформації, в якому численність банкетних і відсильних норм вже не становитиме перепон для систематизації, що створить широкі можливості компонування норм законодавства за різними принципами та дасть змогу автоматично відстежувати ланцюжки зв’язків між окремими нормами. У цій системі інститут інформаційних прав людини зможе набути своєрідної формалізації як комплексний глибоко інтегрований інститут законодавства.

Наразі, зважаючи на сталість юридичного закріплення системи прав людини, інституалізація інформаційних прав на рівні законодавства представляється можливою лише в формі нового відносно самостійного комплексу прав, принципів, вимог і гарантій, із власним видоутворюючим правом. Такі перспективи сьогодні може мати комплекс «цифрових прав» і право на доступ до Інтернету як найактуальніший прояв інформаційних прав людини, що буде розглянуто далі.

Інституалізації інформаційних прав людини як «цифрових прав» ураховуватиме і їх найближчі перспективи, які сьогодні найчастіше розглядаються саме як цифрові права або у безпосередньому зв'язку з ними. Йдеться про права, зумовлені «віртуалізацією» суспільної комунікації та виходом на новий рівень проблеми захисту персональних даних, а також забезпеченням безпеки людини в глобальному інформаційному суспільстві, зокрема про «право бути забутим», «право на мобільність даних», «право на інформаційну безпеку», «право на інформаційний суверенітет» тощо.

Зважаючи на невпинну інтенсифікацію суспільних процесів «споживання» інформації, в системі ідей інформаційних прав людини вбачається актуальною також потреба в обговоренні «права на якість інформації» – права вільно одержувати необхідну, об'єктивну, своєчасну інформацію про навколишній світ та контролювати достовірність і конфіденційність інформації про себе в інформаційному просторі, що змінить акценти в розумінні права на інформацію з кількісних на якісні.

2.3. Типологія інформаційних прав людини

Класифікаційний аспект інформаційних прав людини зумовлюється як плюралізмом розуміння самих прав людини та, відповідно, їх видовим розмаїттям, так і варіаціями сприйняття власне інформаційних прав людини як нового утворення, зокрема в системах: прав людини, соціальних цінностей і благ, правових механізмів і засобів, культурних надбань.

З позицій законів логіки, у прагненні пізнати інформаційні права людини як цілісність, наведена у цьому розділі класифікація інформаційних прав людини утворена своєрідним поєднанням синтезу і диференціації, холістичного і мерологічного мислення.

У такій інтерпретації вона стає можливою не менш завдяки тому, що недоосмислений нині феномен інформаційних прав має безліч проявів, які

вже закріпилися в реальному житті, але наразі практичною юриспруденцією сприймаються розрізнено (ще не сприймаються як цілісність) [372, с. 52].

Як і права людини загалом інформаційні права людини теоретично можна розглядати в категоріях прав людини і прав громадянина, прав людини й основоположних свобод. Не вдаючись тут до дискусії щодо їх співвідношення, все ж таки варто зазначити, що виокремлення згаданих категорій багатьма вченими-правниками сьогодні вважається досить умовним або відносним.

Щодо прав людини і громадянина, то в сучасних умовах правового розвитку та міжнародної стандартизації прав людини межа між ними усе більше розмивається. Як зазначає М.І. Козюбра, «в реальному житті зазначений поділ дедалі більше втрачає своє як теоретичне, так і, особливо, практичне значення, оскільки невідчужувані фундаментальні права людини визнаються нині всіма демократичними державами, зокрема через надання міжнародним актам про права людини статусу складової частини національного правопорядку (законодавства)» [96, с. 58].

Щодо пояснення співвідношення прав і свобод людини є різні концепції – від розділення до ототожнення. Часто-густо відмінності в тлумаченні цих понять вважають даниною традиціям попередніх століть. Принаймні у випадку з інформаційними правами і свободами, варто погодитися з філософською позицією О.Г. Данільяна та О.П. Дзьобаня про їх діалектичну єдність [74].

Утім, задля охоплення максимального обсягу поняття «інформаційні права людини», здебільшого абстрактно та з певною долею умовності, можна виокремлювати:

інформаційні права людини (право на недоторканність особистого і сімейного життя, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції);

інформаційні свободи людини (свобода думки і слова, свобода світогляду і віросповідання);

інформаційні права громадянина (право на доступ до інформації органів влади, право знати свої права і обов'язки).

Окрім того, розширенню уявлень про інформаційні перетворення прав людини може сприяти їх аналіз з позицій форми і змісту, тобто виокремлення в класифікаційному аспекті прав людини інформаційних за змістом (якими є переважна більшість із згаданих у наведеній класифікації) та інформаційних за формою.

Звісно, проблема співвідношення змісту і форми зумовлює необхідність діалектичного мислення та різних ступенів абстрагування, що заглиблює здебільшого в філософські роздуми. Але, водночас такий ракурс дає змогу осягнути межі інформаційної залежності прав людини в цілому та, можливо, виявляти перспективні тенденції змін у їх сприйнятті та забезпеченні. Тому тут не пропонується права з ознаками «інформаційності за формою» однозначно позиціонувати власне як інформаційні права людини, оскільки зміст певного права може породжувати різні форми, серед яких далеко не всі інформаційні. Проте у деяких прав людини, особливо в умовах інформаційного суспільства, інформаційні форми домінуватимуть, що з точки зору забезпечення і реалізації буде наближувати їх до інформаційних прав за змістом. Як права з домінантними ознаками інформаційних форм пропонується розглядати, зокрема: право на недоторканість ділової репутації; право на індивідуальність; право на свободу літературної, художньої, наукової творчості; право на свободу вираження поглядів і переконань; право на ім'я, право на звернення. Тому ці права згадувалися раніше як елементи комплексу інформаційних прав і будуть використані у подальшій класифікації [372].

Одним з визнаних критеріїв розподілу прав людини є концепція поколінь. Аналізуючи загальновизнані права людини з огляду на предмет їх інформаційного змісту, а також наявності певних інформаційних компонентів у їх сучасній деталізації (як похідних прав), зокрема можна розглядати:

право на свободу думки, совісті та релігії, право на ім’я, право на таємницю особистого життя, право на таємницю кореспонденції – як самостійні інформаційні права людини першого покоління;

право на недоторканність ділової репутації, право на індивідуальність – як інформаційні права людини другого покоління (у цьому разі вони є похідними від права на працю та розвиток особистості);

право на інформаційну безпеку і на вільний інформаційний простір (самостійні), або ж право на достовірну інформацію про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту (похідні від права на безпечне життя та довкілля) – як інформаційні права людини третього покоління [357].

Аналогічним чином інформаційні права людини можуть бути інтерпретовані й крізь призму підходу, властивого документам ООН, який став звичним для світової юридичній практики та багатьох національних правових систем, зокрема української, тобто в межах груп громадянських (особистих), політичних, економічних, соціальних, культурних, екологічних прав людини. Приміром, право на доступ до публічної інформації буде належати до політичних, право на інформацію про стан свого здоров’я – до соціальних, а право на недоторканність ділової репутації – до економічних прав.

Залежно від особливостей державного забезпечення інформаційні права людини можуть бути поділені на негативні та позитивні. Негативні ґрунтуються на невтручанні держави, зокрема, це право на таємницю особистого життя, право на свободу думки і слова, право на свободу літературної, художньої, наукової творчості. Позитивні забезпечуються цілеспрямованою державною діяльністю – це право на звернення, право на доступ до публічної інформації, право на достовірну інформацію про стан довкілля тощо. До позитивних інформаційних прав необхідно відносити також права третього покоління, здійснення яких можливо тільки за умов консолідації держави та інститутів інформаційного суспільства. Такими, зокрема, є право на рівний доступ до інформаційних технологій, або ж право

на безпечний інформаційний простір, особливо коли йдеться про його національний сегмент.

За способом (характером) здійснення доцільно виокремлювати активні та пасивні інформаційні права людини. Активні передбачають дієвість суб'єктів під час їх використання, а пасивні – дотримання певних меж індивідуального інформаційного простору людини, що здебільшого має концепцію конфіденційності чи таємниці. Нерідко активні й пасивні інформаційні права утворюють певні «антагоністичні» пари: право на самовираження або індивідуальність та право на таємницю особистого життя; право на інформацію про стан свого здоров'я та право на таємницю про стан свого здоров'я.

Також за аналогією з правами людини, залежно від суб'єктів прав, можна виокремлювати індивідуальні та колективні інформаційні права. Колективні права є такими, що вимагають солідарних дій певного кола суб'єктів (носіїв права) – народу, нації, людства і в «поколінневій» концепції належать до третього покоління прав людини. Існування колективних прав подекуди ставиться під сумнів, але саме ці права є «індикатором» найбільш важливих актуальних потреб у певних благах як окремих суспільств, так і людства загалом та виступають гарантією реалізації інших прав людини (першого і другого покоління). Як права вони визначаються здебільшого на рівні концепцій і декларацій. Такими є право на інформаційну безпеку, на безпечний інформаційний простір, зокрема кіберпростір.

Безпосередні вказівки з приводу цих благ і їх солідарного забезпечення дедалі частіше з'являються і в науці, і в практиці. Приміром, О.М. Солодка, аналізуючи перспективи удосконалення інформаційної безпеки України, зазначає про «відсутність ефективних механізмів залучення громадськості та приватного сектору України до протидії негативним інформаційним впливам, міжнародної співпраці у цій сфері» [345]. А Стратегія кібербезпеки України 2021 року серед завдань визначає «врегулювання на законодавчому рівні питання щодо всебічного залучення приватного сектору та громадянського

суспільства до здійснення заходів зі стримування деструктивної діяльності в кіберпросторі» [288].

Водночас прикладом більш глибокої юридизації і визнання колективних інформаційних прав може бути право на вільний доступ до інформації про стан довкілля (на достовірну інформацію про стан довкілля). Будучи складовою екологічних прав людини, або ж компонентом «права людства на здорове довкілля», воно набуло визначення в ключових документах ООН щодо безпеки довкілля – Декларації з довкілля і розвитку (Декларація Ріо), Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція), та на рівні національних законодавств, зокрема українського (ст. 50 Конституції України) [108, с. 71−74].

Очевидно, що як своєрідний вияв прав людини в інформаційній сфері життєдіяльності людства інформаційні права можуть бути класифіковані й за всіма іншими можливими (традиційними і не тільки) критеріями видового розмаїття прав людини.

Зважаючи на новітність інформаційних прав людини, далі варто зупинитися на розподілі їх на види за критерієм юридичної визначеності. Загалом у цьому та суміжних ракурсах може йтися про визначені та невизначені, визнані й невизнані, усталені та неусталені інформаційні права людини, межі між якими будуть досить розпливчастими. Тому доцільно скористатися саме критерієм формальної визначеності, тобто закріпленості у правових актах різного рівня – міжнародного регіонального, загальновизнаних міжнародних стандартів, а також національного права, які їх імплементують, розкривають, деталізують.

Так, юридично визначеним є право на таємницю кореспонденції (ст. 12 Загальної декларації прав людини, ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 31 Конституції України, ст. 306 Цивільного кодексу України), а юридично невизначеними – право на інформаційну безпеку, право на вільний і доступний інформаційний простір, право на

доступ до інформаційних мереж та електронних послуг, право на інформаційний суверенітет, право на якісну загальнодоступну інформацію.

При цьому юридично невизначені інформаційні права можуть бути як суто концептуальними (про що буде йтися далі), як-от право на інформаційну безпеку, так і такими, що перебувають на певному етапі своєї юридичної формалізації. Зокрема, право бути забутим порівняно недавно було активно обговорюваним як перспектива, але з прийняттям GDPR набуло цілком конкретного юридичного закріплення. Іншим прикладом можуть бути право на «доступність нових IT і використання без дискримінації» та право на «свободу комунікації», які наразі тільки своєрідно окреслені Європейським парламентом в контексті проблем забезпечення прав людини та верховенства права в інформаційному суспільстві [449].

За конкретизацією змісту серед інформаційних прав людини важливо виокремлювати концептуальні (абстрактні) – які виконують ціннісно-орієнтаційну роль в інформаційному суспільстві (свобода інформації, право на інформацію, право на рівний доступ до інформаційних технологій) та конкретні, що являють собою достатньо чітко юридично визначені інформаційні можливості в певних правовідносинах (право на ім’я, на доступ до публічної інформації, на звернення, на інформацію про стан свого здоров’я тощо).

Так, право на інформацію у версії Закону України «Про інформацію» подається як спектр можливостей «кожного», тобто має абстрактний характер та відображає концептуальну ідею (принцип) інформаційної свободи з безліччю припустимих в демократичному суспільстві обмежень, що далі логічно деталізується в різних моделях правовідносин та відповідних суб’єктивних правах, які вже будуть конкретними.

За своїм функціональним призначенням інформаційні права людини можна поділяти на фундаментальні – засадничого значення та інструментальні, виникнення яких є реакцією на новітні соціальні потреби й проблеми забезпечення прав людини в інформаційній сфері. Визначення й

дотримання інструментальних прав виступає своєрідним механізмом гарантування, захисту, реалізації прав людини в інформаційну добу, або ж своєрідним засобом забезпечення безпеки кожної людини і людства загалом.

Розрізнення інформаційних прав за цим критерієм є важливим для їх осмислення, але здебільшого відносним. Одне й те саме право у фокусах різних систем – прав людини, соціальних цінностей, пріоритетів майбутнього, юридичних механізмів, засобів безпеки тощо може мати як фундаментальне, так і інструментальне значення.

Так, власну інформаційну природу має одне із загальновизнаних прав людини – право на свободу вираження поглядів і переконань. Воно являє собою інформаційну свободу людини, яка є невід'ємною властивістю гідного життя в будь-якому суспільстві, особливо в інформаційному. Тобто, це право є фундаментальним і в системі прав людини, і в системі цінностей інформаційного суспільства.

Або, право на інформаційну безпеку, на вільний інформаційний простір, на рівний доступ до ІТ – як концептуальні права третього покоління утворюють певний ціннісний, світоглядний і правовий базис майбутнього людства, а тому, навіть не будучи фундаментальними в традиційному значенні прав людини, у функціональному аспекті для інформаційного суспільства вони є фундаментальними. Водночас, згідно з загальною ідеєю прав людини третього покоління, ці права відносно прав людини першого і другого поколінь, а також більш загальних прав третього покоління (права на мир, права на розвиток), можна розглядати як інструментальні.

Іншим аспектом інструментальних інформаційних прав є їх забезпечувальний характер у безпосередньому взаємозв'язку «фундаментальні права – інструментальні права», що відповідає також співвідношенню «ціле – частка». При цьому акцент власне на інформаційності фундаментального права не є обов'язковим. Приміром, дотримання права на повагу до особистого життя (право на приватність), сьогодні неможливе без його новітніх компонентів – «інструментальних

інформаційних прав», що забезпечують приватність людини в процесі автоматизованої обробки персональних даних (право на доступ до своїх даних, право бути забутим, право на обмеження обробки даних тощо) і які вже набули юридичної деталізації у GDPR [468]. Виокремлення фундаментальних/інструментальних прав у згаданому аспекті буде збігатися з іншим можливим критерієм класифікації – місцем у структурі системи прав людини, якому відповідають первинні (основні) та похідні (складові, компоненти) інформаційні права.

Характер інструментальних прав мають також право на таємницю донорства (ст. 290 Цивільного кодексу України), право на інформацію та таємницю про стан свого здоров'я (ст. ст. 285, 286 Цивільного кодексу України), право на спростування недостовірної інформації про себе (ст. 32 Конституції України, ст. 277 Цивільного кодексу України), права на інформацію в процесі розгляду своєї судової справи (ст. 8 Цивільного процесуального кодексу України, ст. 27 Кримінального процесуального кодексу України, ст. 11 Кодексу адміністративного судочинства України). Останнє можна додатково ідентифікувати серед групи процесуальних інформаційних прав.

В інструментальний ракурс також укладаються й специфічні категорії прав людини, на яких ставляться акценти у зв'язку з розвитком IT та Інтернету в різних форматах: «е-права людини» (e-Human Rights), Інтернет права (Internet Rights), «цифрові права» (Digital Rights), «кіберправа» (Cyber-rights) тощо. Вони здебільшого не є абсолютно новими для системи прав людини, але виокремлення та обговорення зазначених категорій прав підкреслює потреби та основні напрями забезпечення прав людини у так званому «онлайновому» світі. Або ж вважають, що ці права є продовженням прав людини в епоху Інтернету (право на рівний доступ до Інтернету; свобода слова, інформації та спілкування; право на анонімність; право на конфіденційність і захист даних тощо).

Запропоновані види інформаційних прав людини не є чимось сталим і тим більше наведений їх перелік не претендує на вичерпність [372].

Будь-які класифікаційні чи типологічні варіації повинні сприйматися як внесок у різноманіття розуміння прав людини, у цьому випадку – крізь призму інформаційних прав людини як проєкції проблем забезпечення прав людини в площині інформатизації, інформаційного суспільства, але на незмінних гуманістичних людиноцентристських засадах.

2.4. Інформаційні обов’язки в концепції інформаційних прав людини

Дискусія щодо обов’язків людини ведеться стільки ж, стільки права людини обговорюються як універсальні моральні претензії для всього людства, незалежні від культур і традицій. Утім, міжнародні документи, що містять загальновизнані стандарти прав людини (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенція про права і свободи людини і громадянина), сформовані переважно західною ліберальною доктриною, не зосереджуються на обов’язках у рівній мірі з правами. Це зумовлено історичними особливостями становлення ідеї і практики прав людини передусім як еталону гідності й свободи кожного у взаєминах з державою. Задля уникнення розмивання цього фокусу, і на відміну від зобов’язань держави щодо прав людини, обов’язки людини згадуються абстрактно – здебільшого як необхідність поважати і не порушувати права інших.

Так, ст. 1 Загальної декларації прав людини проголошує, що всі люди «…наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства», а ст. 29 – «1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи. 2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки

таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» [95].

Подібні формулювання наголошують на рівності всіх у правах і свободах та необхідності балансу між правами та інтересами людей в суспільстві, але не наділені конкретним змістом саме як обов’язки юридичні. Тобто відбувається представлення обов’язків людини здебільшого як принципу або морального еталону, при цьому акцент на юридичному взаємозв’язку кожного конкретного права та відповідного обов’язку чи відповідальності людини значною мірою втрачається.

Хоча ідея відповідальності та певної диференціації обов’язків людини не була чітко виражена в документах ООН про права людини, усе ж таки вона є частиною традицій багатьох країн світу. Декларації з прав людини Організації американських держав [424], Африканська (Банжульська) хартія прав людини та народів [417] містять окремі розділи, присвячені обов’язкам людини.

Зокрема, Американська декларація прав і обов’язків людини проголошує, що «…виконання обов’язків кожною людиною є необхідною умовою прав усіх», а «права та обов'язки взаємопов'язані в кожній суспільно-політичній діяльності людини», «у той час як права звеличують індивідуальну свободу, обов’язки виражають гідність цієї свободи» [424]. Декларація прав людини Асоціації держав Південно-Східної Азії серед принципів визначає, що «користування правами людини та основними свободами має бути збалансовано з виконанням відповідних обов’язків, оскільки кожна особа має обов’язки перед усіма іншими особами, спільнотою та суспільством, де вона живе» [427].

У час створення Загальної декларації прав людини Р. Кассін (Rene Cassin), будучи представником Франції у Редакційному комітеті, серед своїх пропозицій, відомих як «Cassin’s Draft», пропонував статтю такого змісту:

«Кожна людина несе перед суспільством фундаментальні обов’язки, якими є: підпорядкування закону, здійснення корисної діяльності, прийняття тягарів і жертв, необхідних для загального блага людства» [550].

Дисбаланс між правами та обов’язками у загальновизнаній концепції прав людини постійно привертає увагу і сучасних філософів, особливо представників азіатських культур, в яких усвідомлення людиною своєї відповідальності перед собою, суспільством, сім’єю належить до глибинних моральних основ.

Зокрема, Джеремі Кі (Jeremy Kee) досить категорично припускає, що термін «людські зобов’язання» вживається нечасто через те, що його філософська основа багатьом невідома, а деякі її навіть зневажають [493].

Ашутош Кумар Сінгх (Ashutosh Kumar Singh) обов’язок людини пов’язує з «вищою метою», а основу будь-якого суспільства вбачає у «…виконанні цього таємничого і священного обов’язку, який ми відчуваємо одне до одного» [547].

Шаші Мотилал (Shashi Motilal) обґрунтовує «міжнародний кодекс поведінки людини» як втілення «єдиної системи морального кодексу», можливість чого зумовлюється тим, що «основні світові етичні та релігійні системи часто допускають хоча б мінімалістичне уявлення про зобов’язання в тій чи іншій формі». «Водночас і сама концепція людського морального обов’язку, що випливає з величезного та різноманітного фундаментального фону різних метафізичних, етичних і релігійних систем мислення, знаходитиме своє вираження в різноманітних культурних практиках, створюючи місце для різноманітності багатовимірних систем вірувань у світовому співтоваристві» [507].

Як видно, навіть східна філософія, яка підтримує і розвиває ідею універсального морального обов’язку людини, виходить здебільшого з культурної поліваріантності розуміння його основ і форм існування. Тому, з раціональних позицій загальної юриспруденції, можливість формування на міжнародному рівні обов’язків людини в формі самостійного морального

мінімуму наразі виглядає малоймовірною. Однак конкретизація обов'язків людини, які кореспондуються загальновизнаними правами та відображають етику їх використання, видається має юридичний сенс, хоча і не буде безспірною.

Для підтримання і зміцнення етичних основ Загальної декларації прав людини Радою взаємодії (InterAction Council) у 1997 році було запропоновано проєкт «Загальної декларації обов'язків людини» [415]. Зміст цього документа орієнтує на те, що обов'язки людини не обмежуються внутрішнім переконанням поваги до прав інших, а майже кожне право людини за своєю природою пов'язане з перспективною відповідальністю людини та її обов'язком, який забезпечує можливості реалізації цього права всіма у суспільстві.

Ідея «Загальної декларація обов'язків людини» ґрунтувалася на основі «золотого правила» – «чини з іншими так, як би ти хотів, щоб вони чинили з тобою», зокрема «…якщо ми маємо право на свободу думки, совісті та релігії, ми також зобов'язані поважати думки чи релігійні принципи інших; …якщо ми маємо право на освіту, ми зобов'язані вчитися стільки, скільки дозволяють наші здібності, і, де можливо, ділитися своїми знаннями та досвідом з іншими…» [539].

Згадані пропозиції Ради взаємодії не знайшли безпосередньої офіційної підтримки, проте вони продемонстрували, що обов'язки людини здатні мати цілком юридичні рамки не тільки в нормах національних законів, які визначають конкретні правовідносини, а й на рівні загальних декларацій, зокрема, як:

1) необхідної активної поведінки, зумовленої відповідальністю перед суспільством, в якому людина живе і користується своїми правами;

2) обмежень прав людини у цілях балансу прав та інтересів і конкретних заборон (наприклад, поширення соціально-шкідливої інформації, пропаганди війни тощо) як пасивних складових обов'язку.

Отже, якщо припустити, що юридична формула «немає прав без обов'язків», так само застосовна і у сфері прав людини, то можна стверджувати, що просування прав людини не буде можливим не тільки без виконання зобов'язань держави щодо них, а й без відповідальності людини як носія прав перед собою, іншими людьми, суспільством. Цю відповідальність можна структурувати через комплекс обов'язків: моральних і юридичних, активних і пасивних, перспективних і ретроспективних, щодо змісту і юридичних форм яких постійно ведеться дискусія.

Більшою мірою можна говорити про юридичну сформованість обов'язків людини як громадянина певної держави, позаяк їх перелік із достатньо чітким змістом встановлюється національними конституціями. Але в сучасних демократичних державах конституційні обов'язки громадянина, як і конституційні права, в основному є національною інтерпретацією космополітичних ідеалів участі людини в суспільному і державному житті. Тому вони так само могли б бути інтерпретовані на загальному рівні прав людини, наприклад, обов'язок захищати свою державу, сплачувати податки, слідувати вимогам законів своєї держави, або не заподіювати шкоду природі. Як вже зазначалося, міжнародним стандартам прав людини, сформованим під домінуючим впливом західної ліберальної доктрини, подібні акценти не притаманні.

Сам факт наявності обов'язків людини як громадянина певної держави в фокусі її конституційних актів свідчить про те, що не тільки права, а й конкретні обов'язки людини мають фундаментальне значення для правової системи та потребують відповідної інституалізації, тобто переходу обов'язку з моральної площини в юридичну. На відміну від конституційних прав людини, які є безпосереднім втіленням визнаних універсальних вимог справедливості, конституційний зміст обов'язків людини значно в більшій мірі детермінується національною культурою, свідомістю, традиціями, релігією та іншими засадами певного суспільства. У результаті сучасний стан національного закріплення прав і обов'язків людини демонструє уніфікацію

конституційних прав людини, та, водночас, певне розмаїття в конституційних обов'язках. Це не стільки зумовлено плюралізмом змісту конституційних обов'язків в різних країнах, скільки є слідством того, що «універсальні моральні обов'язки людини» як елемент глобальної справедливості (якщо такі можуть бути) наразі не конкретизовані в міжнародних правових стандартах у такому ж вигляді як і загальновизнані права.

Утім, етична цінність обов'язків людини не залежить від їх безпосередньої легалізації, позаяк вони залишаються частиною морального базису системи прав людини та невід'ємним елементом соціальної справедливості – тією зв'язковою ланкою, яка робить можливим сталий розвиток суспільства в умовах домінування «індивідуалістичної» концепції прав людини. І тут варто підтримати критиків західної ліберальної доктрини (Motilal S. [506]), які підкреслюють, що в умовах уніфікації прав, саме моральні обов'язки людини в певному соціокультурному середовищі, а також те як вони виконуються, роблять людину і суспільство таким якими вони є.

Якщо відхилитися від суто юридичного контексту та звернутися до сучасного бачення перспектив людства загалом, то стає зрозумілим, що модель його розвитку ґрунтується не тільки на правозахисному підході. Сподівання покладаються на суспільно-корисну активність, яка вимагає поєднання зусиль держави, приватного сектору і громадянського суспільства, відповідальності людей перед собою, іншими й людством, мотивації до дій на благо суспільства і майбутніх поколінь.

Так, відповідно до Цілей сталого розвитку, задекларованих ООН, «діти, молоді жінки та чоловіки є критично важливими чинниками змін і знайдуть у нових Цілях платформу для того, щоб спрямувати свої безмежні здібності до активності на створення кращого світу» [573].

Тому, космополітизм і народжена ним концепція прав людини мають значні перспективи для подальшого осмислення та критики на предмет їх

ролі як загального морального еталону (Motilal S. [506], Trajkovic M. [572], Jones C. [489; 490], Alexander J.M. [421]) чи етичної основи розвитку людства (Anderson-Gold S. [442], Raz J. [527]).

У зв'язку з цим пропонується спиратися на твердження про те, що подальша конструктивна роль сучасної системи прав людини можлива тільки за умови глибокого усвідомлення її морального базису, який можна представити у вигляді комплексу універсальних моральних прав і обов'язків людини як відповідального члена світового суспільства. В цій системі кожне універсальне моральне право людини, набуваючи юридичного визнання, не втрачає функціонального зв'язку з кореспондованим їм моральним обов'язком чи сукупністю обов'язків, які можуть і не мати безпосередньої юридичної інституалізації на міжнародному або конституційному рівні.

Відсутність універсальної формули легалізації обов'язків людини (тобто їх стандартизації аналогічно правам) не варто безапеляційно вважати вадою західної ліберальної доктрини прав людини. Завдяки власному розумінню моральних обов'язків, формату і обсягам їх закріплення в національному праві, шляхи утвердження спільних цінностей прав людини для кожного унікального суспільства в деякій мірі будуть своєрідними, що на тлі уніфікації ключових правових ідеалів сприяє збереженню культурного і правового розмаїття у світі.

Отже, утвердження будь-якого універсального права людини, виходячи з іманентності зв'язку «право – обов'язок», завжди зумовлюється відповідними зобов'язаннями держави та обов'язками і відповідальністю самих людей: людина має право на гідність – реально це можна втілити тільки в суспільстві де люди поважають гідність один одного, а держава всіма наданими їй законними засобами сприяє забезпеченню такої злагоди.

Наведені роздуми ведуть до висновку про те, що, незважаючи на домінування «індивідуалістичного» представлення прав людини в західній ліберальній доктрині, колективізм притаманний їм від природи, оскільки існування прав людини поза межами соціального середовища втрачає сенс.

У даному разі колективізм означає, що успішне просування прав людини визначається не стільки претензіями щодо самих прав, скільки поведінкою кожної людини щодо інших, заснованій на повазі (внутрішньому обов'язку поважати), і, що важливо, активними діями по створенню соціального середовища, яке сприяє правам кожної людини, особистому зростанню і розвитку всього суспільства.

Контент-аналіз ключових міжнародних документів з прав людини показує, що інформаційні обов'язки в різних формах і з різним рівнем конкретизації уміщуються в їхніх текстах. Це дає змогу інтерпретувати і обговорювати інформаційні обв'язки на загальному рівні прав людини, принаймні в ракурсі теоретичного осмислення.

З метою демонстрації того, що такі обов'язки не тільки існують в юридичній формі, а й мають траєкторію розвитку, доцільно розглянути, по-перше, загальні та регіональні декларативні акти з прав людини, по-друге, «спеціальні», виникнення яких безпосередньо зумовлено інформаційними трансформаціями.

1. У Міжнародній хартії та регіональних деклараціях (американських, європейських, африканських, арабських, азіатських) прав людини (Додаток Б. Інформаційні обов'язки в міжнародних домовленостях з прав людини) текстуальне вираження інформаційних обов'язків людини можна віднайти в межах:

1) безпосереднього наголосу, хоча і в максимально абстрактному вигляді, на наявності у права на свободу вираження поглядів, зокрема права на інформацію, кореспондованих обов'язків та відповідальності людини;

2) етичних основ використання права на свободу вираження поглядів (права на інформацію) у формі:

– дотримання обмежень цих прав, встановлених законом та необхідних і припустимих в демократичному суспільстві;

– заборони пропаганди війни, насильства, національної, расової чи релігійної ненависті;

3) вимог щодо обов’язковості отримання початкової освіти.

Наприклад, у ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права наголошується, що користування правом на свободу вираження поглядів «…накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність» [206]. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, декларуючи свободу вираження поглядів (ст. 10), встановлює його етичні рамки – «здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки…» [137]. Право на освіту за своїм змістом має спрямування на підвищення поваги до прав людини та сприяння взаєморозумінню й злагоді в суспільстві, між етнічними групами, народами. Тому необхідною умовою рівного доступу до освіти Загальна декларація прав людини встановлює вимогу, що «початкова освіта повинна бути обов’язковою» (ст. 26) [95].

2. Міжнародні домовленості спеціального характеру (Додаток Б. Інформаційні обов’язки в міжнародних домовленостях з прав людини), які в системі прав людини можна називати новітніми, втілюють процеси еволюційного формування правових засад глобального інформаційного суспільства. Основними з них сьогодні є Декларація про права людини та верховенство права в інформаційному суспільстві [448] (РЄ, 2005 рік), Резолюція щодо заохочення, захисту та реалізації прав людини в Інтернеті [567] (ООН, 2016 рік), Європейська декларація про цифрові права та принципи цифрового десятиліття [461] (РЄ, 2022 рік).

У цих документах так само на декларативному рівні визначаються ключові акценти у правах людини, зумовлені стрибком ІТ, цифровізацією, проблемами і ризиками привнесеними в життя людини інформатизацією.

Як продовження ідей ліберальної доктрини прав людини в контексті інформаційного вектору розвитку людства пропонуються й нові права (право

на доступ до Інтернету, право на захист персональних даних, право на забуття тощо), які вже претендують на статус прав людини.

Водночас помітно й новий контекст (інформаційний, технологічний) обов'язків, кореспондованих правом на вираження поглядів (правом на інформацію), а саме конкретизацію меж цього права через заборону незаконного (шкідливого) контенту, дезінформації, маніпулювання, залякування. В епоху свободи інформації ці вимоги стосуються всіх агентів інформаційного простору – людей, організацій приватного сектору, держави, міжнародних суб'єктів.

Наприклад, визнаючи необхідним право кожного на доступ до надійного, різноманітного та багатомовного онлайн-середовища, держави – сторони Європейської декларації про цифрові права та принципи цифрового десятиліття зобов'язуються «вживати заходів для боротьби з усіма формами незаконного контенту пропорційно шкоді, яку вони можуть заподіяти, і з повною повагою до права на свободу вираження поглядів та інформації, і без встановлення будь-яких загальних зобов'язань щодо моніторингу» [461]. Очевидно, що в правовому полі подібні заходи передбачатимуть встановлення певних заборон (як вияв негативних інформаційних обов'язків) щодо поширення інформації в Інтернеті.

Дослідження інформаційних прав людини є порівняно молодими і тільки набувають популярності на теренах юридичної науки. Тому й інформаційні обов'язки людини важко назвати сформованим об'єктом наукового інтересу, що також є наслідком впливу ліберальної доктрини прав людини, яка традиційно не зосереджується на конкретних обов'язках людини.

Наразі, в роботах європейських авторів «інформаційний обов'язок» досліджується здебільшого як обов'язок певної особи щодо інформування інших осіб, зокрема у сфері прав споживачів, медицині, комерції, захисту даних (M. Donnelly, F. White [455], A. Janssen, J. Howells [486], F.G. Wilman [603], (J.A. Wijesuriya, D. Walker [602]). Загалом у такому ракурсі

зосередження відбувається на змісті обов'язку і його значенні як елементу забезпечення різних правовідносин (прагматичний інструментальний підхід), предмет яких часто-густо не належить до інформаційної сфери.

Українські дослідники приділяють увагу інформаційним обов'язкам переважно в структурному аспекті розгляду «інформаційно-правового статусу» різних суб'єктів (О.О. Золотар [106], М.Ю. Кузнецова [169], І.П. Кушнір [176], О.В. Харенко [393]). Щодо людини, як правило, це відбувається на основі суто конституційно-правової інтерпретації обов'язку та не заглиблюючись в іманентні зв'язки прав і обов'язків людини, їх моральні й соціокультурні виміри.

Інформаційний обов'язок як необхідна поведінка саме людини, що виходить із системи її інформаційних прав, має ширший характер і спрямованість та виконує більш масштабну роль. Сьогодні систему тих обов'язків, що вже набули юридичного виразу, необхідно відносити до механізму реалізації та гарантування інформаційних прав людини як загальносуспільного орієнтиру в інформаційному суспільстві з пріоритетним завданням – створити рівні можливості реалізації інформаційних прав кожним в певному соціокультурному середовищі. Інші – претендують на поступове визнання їх як моральних, етичних ідеалів соціально-корисної поведінки людини в інформаційному суспільстві.

Продемонстрована вище присутність у міжнародних стандартах прав людини положень, які за певними ознаками можуть бути представлені як інформаційні обов'язки людини, підтверджує існування цієї групи обов'язків, а також робить можливою принаймні теоретичну дискусію щодо їх змісту та ролі в системі прав людини. Пошук подальшої нормативної аргументації і деталізації інформаційних обов'язків людини відбуватиметься на рівні більш конкретизованих правових актів національних законодавств.

Наявні формати текстуального закріплення – абстрактного чи конкретизованого, безпосереднього чи опосередкованого – вказують на різний ступінь юридичного значення регламентації тих варіантів поведінки,

які пропонується розуміти як інформаційні обов’язки. Спектр їхніх функцій простирається від загальних декларацій, які фіксують ціннісне визнання, до конкретних вимог, що на різних рівнях законодавства створюють юридичні кордони інформаційних прав (інструментальна роль), сприяючи рівності й справедливості їх реалізації всіма в суспільстві.

У науковому дискурсі про юридичний обов’язок загальновідомі декілька підходів до сприйняття його сутності – зокрема через категорії «належного», «необхідного», іноді «можливого».

Українські вчені, коли йдеться про конституційний обов’язок людини і громадянина, здебільшого схиляються до розуміння його виходячи передусім з вимог правової визначеності та гарантованості виконання відповідними юридичними засобами. Тоді в обов’язку серед сутнісного превалює «правова необхідність». Наприклад, конституційний обов’язок – це «матеріально зумовлена і гарантована необхідність у поведінці особи, межі якої визначені нормами об’єктивного права…» (О.В. Білоскурська [35]), або ж – «необхідність, заснована на нормах міжнародного права та передбачена Конституцією…» (Т.П. Попович [259]).

Утім, первинні джерела обов’язків людини становлять природне право, універсальні моральні принципи, а також етичні засади, притаманні тому чи іншому суспільству. Через форми позитивного права, зокрема конституцію, обов’язки людини можуть набувати юридичної визначеності як певні варіанти необхідної поведінки, але тільки ті, що визнаються суспільством універсальною вимогою до своїх членів. Тому, з метою охоплення всіх виявлених аспектів інформаційного обов’язку людини, доцільно спиратися на більш широкі й гнучкі трактовки конституційного обов’язку, приміром, як визначеної нормами Конституції та законів «міри обов’язкової, належної поведінки та діяльності у політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній) сферах суспільного життя» (В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко [139]).

Наразі, якщо інформаційні обов’язки розглядати суто крізь призму юридичної визначеності, то міра необхідної поведінки – це здебільшого конкретизований обов’язок негативного характеру, що створює рамки використання певного інформаційного права, а міра належної – абстрактні обов’язки у формі загальних декларацій, які відображають значущість зусиль кожного на шляху суспільного інформаційного розвитку.

Останні не є безумовними і мають більше морально-етичну природу, ніж юридичну. Суспільство безперечно потребує «належної поведінки» людини, але вимоги щодо неї не можуть у рівній мірі висуватися до всіх, оскільки їх виконання залежить від можливостей і здібностей кожної людини (інтелекту, культури, освіти, фаху тощо). Тому відносно конкретної людини сутність таких обов’язків краще відображає формула «бажаної поведінки в межах колективного досягнення суспільних цілей». Наприклад, обов’язок брати участь у формуванні безпечного і багатоманітного інформаційного простору, як продовження обов’язку діяти заради добробуту свого суспільства, є саме таким. Особливо гостро суспільна потреба у виконанні цього обов’язку, що в майбутньому призведе до відповідного юридичного оформлення, постає стосовно розвитку національного інформаційного простору як ознаки ідентичності в епоху глобальної інформатизації.

Разом з тим ст. 17 Конституція України вже містить приклад своєрідного юридичного акценту на беззаперечній важливості участі кожного у спільній справі як морального обов’язку перед суспільством – «забезпечення економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу» [140].

Рівень зумовленості мораллю, відсутність обов’язкової юридичної формалізації, гнучкість сприйняття у доктрині прав людини зумовлюють необхідність більш складної інтерпретації інформаційних обов’язків людини. У зв’язку з цим пропонується формула «м’якого» і «жорсткого» обов’язку людини, яка застосовна не тільки для обов’язків інформаційних.

М’який обов’язок ґрунтується на усвідомленні людиною своєї активної ролі в суспільстві та перспективній відповідальності, передбачає певну свободу виконання, що зумовлено індивідуальними можливостями та морально-етичними якостями людини як члена певного соціуму.

В інформаційній сфері до таких спроможностей людини належать інтелектуальний розвиток, інформаційна культура, навички використання інформаційних технологій, здатність критичного ставлення до інформації, технологічна готовність тощо.

М’який інформаційний обов’язок – це універсальний моральний орієнтир активної конструктивної участі людини в житті інформаційного суспільства. У такому розумінні він має абстрактне (декларативне) правове значення, безпосередньо не пов'язаний з юридичними засобами забезпечення, а тому не зумовлений зовнішньою мотивацію, притаманною юридичному обов’язку. Його варіаціями є участь людини у формуванні інформаційної культури суспільства, інформаційного простору, контенту, сприяння інформаційному розвитку й безпеці тощо.

Жорсткий інформаційний обов’язок – безпосередньо формалізований в міжнародних домовленостях з прав людини, конкретизований в актах національних законодавств, забезпечений механізмами виконання, та є засобом досягнення юридичній визначеності, рівності у правах, балансу інформаційних прав та інтересів в суспільстві.

До перспективної форми жорсткого обов’язку можуть належати варіанти юридично визначеної необхідної активно соціально-корисної поведінки (позитивний обов’язок), або ж межі неприпустимої поведінки (негативний обов’язок). До ретроспективної форми можна віднести обов’язки, пов’язані з відновленням порушених прав, зокрема обов’язки юридичної відповідальності, приміром визначені законом необхідні дії щодо спростування недостовірної інформації.

Наприклад, у національному контексті України вимога щодо поваги до прав і свобод інших людей в контексті реалізації права на свободу вираження

поглядів (ст. 19 Загальної декларації прав людини) розкривається, зокрема, через такі безпосередньо визначені інформаційні обов'язки:

– утриматися від пропаганди війни, підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства (ст. 20 Загальної декларації прав людини, ст. 436 Кримінального кодексу України);

– не втручатися в особисте життя інших шляхом збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди (ст. 32 Конституції України, ст. 302 Цивільного кодексу України, ст. 182 Кримінального кодексу України);

– переконатися у достовірності поширюваної інформації (ст. 302 Цивільного кодексу України);

– спростувати недостовірну інформацію у разі її поширення (ст. 277 Цивільного кодексу України).

Таким чином, м'який обов'язок людини втілює найбільш загальні космополітичні цінності, набуваючи юридичних форм на нормативному рівні не нижче конституційного, що свідчить про його насамперед ціннісно-орієнтаційну функцію і доктринальне значення. Жорсткий – відповідає класичній концепції юридичного обов'язку в форматі позитивного і негативного обов'язку, заборони тощо, виконуючи таким чином роль інструменту досягнення балансу прав та інтересів.

Вивчення інформаційних обов'язків людини класифікаційним методом може бути продовжено в різних ракурсах, утворених багатьма вже відомими критеріями. Зокрема, і серед них можливе виокремлення таких дуальних форм, як самостійні та кореспондовані, абсолютні й відносні, активні та пасивні, позитивні й негативні, індивідуальні та колективні, визначені юридичними документами і не визначені, ті, що ґрунтуються на перспективній і ретроспективній відповідальності.

Разом з тим сприйняття інформаційних обов'язків людини як елемента системи прав людини, а також з огляду на пріоритетність юридичного закріплення саме прав, дає можливість інтерпретувати інформаційні

обов’язки в межах змісту того права, яке їх зумовлює, і, відповідно, крізь призму поколінь прав людини [578].

Тут не пропонується поділ обов’язків людини за традиційними принципами концепції поколінь, оскільки значна їх частина наразі має моральний-етичний вимір, а юридичне закріплення відбувається фрагментарно й ситуативно та здебільшого не на рівні міжнародних домовленостей, які свідчать про загальне визнання. Утім, через іманентний зв’язок «право – обов’язок», щонайменше інформаційний обов’язок, кореспондований визнаним правом людини певного покоління, набуває співвідносності з цим поколінням. Тоді обов’язок утриматися від поширення забороненого контенту, кореспондований правом на свободу вираження поглядів, належатиме до першого покоління, а, приміром, обов’язок щодо власної початкової освіти, що походить від права на освіту, – до другого.

Окрім того, інформаційні обов’язки можна подавати в контексті дискусії щодо прав людини нових поколінь. Йдеться, про формування уявлень щодо нових самостійних обов’язків людини в глобальному інформаційному суспільстві, які претендують на рівень загальних моральних еталонів, наприклад, необхідність вкладу кожного у забезпечення інформаційної безпеки, формування багатоманітного інформаційного простору, створення якісного контенту.

Висновки до розділу 2

З огляду на складність і варіативність «інформації» як об’єкта наукового пізнання, що демонструють результати її численних досліджень (передусім у різних аспектах в межах теорії права, інформаційного, конституційного, адміністративного, цивільного права), а також недосконалість та певну невідповідність сучасним реаліям і найближчим перспективам інформаційного розвитку суспільства її нормативно-правової

інтерпретації в українському законодавстві, в контексті здійснюваного дослідження, інформація може бути представлена абстрактною моделлю з найбільш суттєвими в правовому сенсі характеристиками, до яких належать: нематеріальність (ціннісна самостійність інформації відносно носія); суб'єктивний характер (зумовленість інформації інтелектуальною діяльністю); кількісна вимірюваність; можливість безвтратного багаторазового використання; невід'ємність від суб'єкта (інформацію неможливо вилучити у суб'єкта, який її створив, передав, отримав тощо); здатність до легкого відтворення, копіювання, збереження; необхідність об'єктивації для включення в правовий обіг (у формі відомостей про навколишній світ, зокрема про явища, події, процеси).

Галузеві інтерпретації інформації базуються передусім на потребах правового регулювання інформаційних відносин у межах певної галузі права і не завжди враховують усього комплексу зазначених характеристик інформації, але це водночас сприяє виявленню унікального різноманіття правових проявів інформації й надалі орієнтує на аналогічні підходи при осмисленні інформації вже як об'єкта домагань у контексті прав людини. Так, приміром, дискусія щодо оборотоздатності інформації у цивільному праві та щодо відповідного її раціонального правового представлення наближає до усвідомлення ціннісних характеристик інформації в інформаційному суспільстві не тільки у філософському ракурсі, а й в раціональному юридичному.

Дослідження міжнародних актів з прав людини, національного законодавства України та конституційних актів деяких держав дало змогу констатувати наявність у них цілого комплексу фрагментарних положень, які відповідають осмислюваній ідеї інформаційних прав людини, з різною конкретизацією проявів і різним рівнем юридичного визначення й закріплення, що загалом відображає поточний етап усвідомлення інформаційних прав людини, але є тільки віхою їх просування як правового пріоритету, цінності, ідеалу в інформаційному суспільстві.

Домінуючими шляхами юридичного просування інформаційних прав людини в міжнародному праві є: 1) утворення базису інформаційних прав людини – визнаних природно інформаційних прав (права людини на вільне вираження поглядів і переконань, на приватність, на освіту); 2) розширення змісту визнаних прав людини – низка прав у контексті свободи інформації і комунікації (права на свободу контенту, на спілкування, на підключення, на свободу вибору онлайн-сервісів та інформації, на багатоманітність інформації і контенту), приватності (права на захист персональних даних загалом, бути забутим, на захист від зловживання геолокацією), індивідуальності та самовизначення (права на цифрову ідентичність, ідентифікацію, на розпорядження власним контентом, даними), розвитку (право на набуття цифрових навичок); 3) формування новітніх елементів комплексу інформаційних прав людини – права, пов’язані з доступом до технологій (на доступ до Інтернету, на доступність і надійність цифрових технологій, на доступ до ключових державних послуг онлайн), права, зумовлені новими вимогами безпеки й захисту (на кібербезпеку, на використання і безпеку технологій ШІ, на безпечне цифрове середовище, на захист від дезінформації і маніпулювань).

Юридичне оформлення інформаційних прав людини в законодавстві України відбувається, по-перше, через конституційне визнання фундаментальних природно інформаційних прав, по-друге, шляхом деталізації інформаційних компонентів прав людини в контексті регулювання різних сфер суспільних відносин. При цьому виокремлені таким чином компоненти комплексу інформаційних прав людини як самостійні й похідні права, а також з урахуванням виявленої дуальності їх функціонального значення – як фундаментальні та інструментальні, можуть бути співвіднесені з правами людини усіх поколінь.

Водночас можна констатувати, що через значне посилення інформаційних компонентів у системі прав людини межі традиційного поколіннєвого їх розподілу розмиваються. Завдяки юридичному визнанню

інформаційних прав людини реалізація прав людини всіх поколінь значною мірою набуває колективного характеру, притаманного третьому поколінню, а також науково-технологічної зумовленості, характерної правам четвертого покоління. З огляду на зазначене, у сучасному світі інформаційні права людини можна вважати фактором своєрідної консолідації уявлень про права людини та шляхи їх подальшого розвитку, а також – універсалізації реалізації прав людини, залежність якої від наднаціональних, правових і не тільки, механізмів організації і самоорганізації глобального інформаційного суспільства посилюється.

Такий юридичний вияв інформаційних прав людини орієнтує на їх наукове сприйняття як розгалуженого в міжнародному і національному праві комплексу засад сучасної інформаційної взаємодії людина-людина, людина-суспільство, людина-держава з властивими цим взаємозв'язкам варіативною соціально-правовою природою, але водночас спільним базисом, сформованим розвитком ІТ та еволюцією людини і соціальної організації в нових інформаційних умовах.

Теоретико-правова інтерпретація інформаційних прав людини значною мірою базується на встановленні співвідношення з вже відомими і використовуваними поняттями «права людини», «право людини на інформацію», «право на інформацію». Нерозривність змістового зв'язку інформаційних прав з правами людини відображається конструкцією «часткове в межах цілого», що власне дає змогу розглядати й осмислювати інформаційні права як своєрідний невід'ємний комплекс у системі прав людини. Право на інформацію, зважаючи на його нормативну інтерпретацію у вітчизняному законодавстві, є насамперед правом концептуальним, таким що визначає модельні інформаційні можливості різних суб'єктів, зокрема й людини, притаманні системі інформаційних правовідносин. Як правовий концепт право на інформацію в інформаційному суспільстві має передусім ціннісно-ідеологічне значення та забезпечує відповідне сприйняття і юридичну деталізацію інформаційних прав суб'єктів у різних урегульованих

правом інформаційних відносинах, досконалість чого є показником зрілості правової системи інформаційного суспільства. Аналогічним чином право людини на інформацію може розглядатися концептуальною системоутворюючою ідеєю інформаційних прав людини, з якої випливає невід'ємність інформаційних компонентів прав людини як гарантія їх реалізації в епоху інформатизації.

З огляду на плюралізм розуміння права та прав людини повнота наукового визначення інформаційних прав людини може бути досягнута тільки в багатоаспектній інтерпретації, зокрема в феноменологічному, антропологічному, аксіологічному, соціологічному, природно-правовому, формально-юридичному, структурному, комунікативному, когнітивному, інструментальному, безпековому ракурсах, що загалом відображає багатогранність інформаційних прав у системах: прав людини, соціальних цінностей і благ, правових механізмів і засобів, культурних надбань, зокрема як явища, ідеї, блага, інструмента, суб'єктивного права, гарантії тощо.

Типологія інформаційних прав людини формує уявлення про них як про цілісність, яка водночас виявляється у варіативності поєднання традиційного й нового, юридичного та ідеологічного, теоретичного і практичного, формального й змістового, цілого та часткового, зокрема в площинах прав людини і громадянина, права і свободи, поколінь прав людини, характеру і суб'єктів здійснення прав, юридичної визначеності, конкретизації змісту, функціонального призначення.

Можливості інституалізації інформаційних прав людини як комплексу юридичних прав зумовлені розвитком інформаційного права як науки та елемента системи права і безпосередньо пов'язані з конкретизацією та юридичним оформленням його правових інститутів, удосконаленням моделей інформаційних правовідносин, механізмів забезпечення й гарантування тощо. Тому повна інституалізація інформаційних прав людини (змістова і формальна) визначально залежить від удосконалення інформаційного законодавства, насамперед від його систематизації на базі

нового підходу до упорядкування нормативно-правових актів із застосуванням сучасних ІТ. Наразі, зважаючи на сталість юридичного закріплення системи прав людини, інституалізація інформаційних прав у законодавстві представляється можливою в формі нового відносно самостійного комплексу – цифрових прав, з власним видоутворюючим правом – на доступ до Інтернету.

Разом з тим формування та подальший розвиток концепції інформаційних прав людини має відбуватися і в розрізі критики юридичного втілення ідеї прав людини загалом, насамперед в контексті аксіоматичного взаємозв'язку «право – обов'язок», що звертає увагу на «інформаційний обов'язок людини».

Сучасній доктрині прав людини загалом не характерне безпосереднє виокремлення обов'язків людини ні у взаємозв'язку з кожним конкретним правом, ні у вигляді самостійного комплексу, що утворює окремий напрям її критики в контексті балансу права та обов'язку, права й відповідальності. Водночас кожне юридичне право, зокрема й право людини, поєднане з відповідними йому обов'язками аксіоматичним зв'язком «не має прав без обов'язків», який тисячоліттями вважається в юриспруденції виявом справедливості, що в процесі концептуалізації інформаційних прав людини орієнтує на встановлення такого зв'язку та виокремлення власне інформаційного обов'язку людини.

У сфері динамічних інформаційних відносин, яка, по-перше, базується на загальній ідеї свободи інформації, а по-друге, зумовлена відставанням правового регулювання, розуміння інформаційного обов'язку як моральної чи юридичної вимоги, а також як вияву відповідальності, доповнює концепцію інформаційних прав людини тими теоретичними ідеями, які пояснюють шляхи дотримання балансу інформаційних прав та інтересів у суспільстві, усвідомлення меж інформаційних прав, підтримання порядку інформаційних відносини, зокрема в умовах певної недосконалості правового регулювання.

Формування інформаційних обов’язків людини, як і прав, відбувається під впливом складного поєднання різних чинників – аксіологічних, еволюційних, технологічних, культурних, психологічних, зрештою правових. Якщо права людини – це моральний мінімум, який набув загального юридичного змісту, то й обов’язки, які іманентно пов’язані з цими правами або кореспондовані ними, також матимуть перспективи юридичного визнання.

Наразі інформаційні обов’язки людини, юридичне закріплення яких простежується поряд з окремими інформаційними правами людини, є насамперед запобіжниками (заборонами), логічно виведеними з потреб забезпечення цих прав у формі своєрідної етики інформаційної діяльності, що відображає їх інструментальне значення. Проте в епоху стрімкого розвитку інформаційного суспільства і технологій інформаційні обов’язки мають бути у більш широкому доктринальному фокусі, який, разом з забезпечувальним, охоплюватиме їх ціннісне та ідеологічне значення у правовій організації інформаційного суспільства.

Подальшому осмисленню цього сприятиме концепція м’якого і жорсткого обов’язку. Жорсткі інструментальні обов’язки встановлюються на відповідному рівні поряд з правами людини, здійснення яких вони забезпечують, і деталізуються в актах національного законодавства. Практику юридичного закріплення м’яких, здебільшого декларативних, обов’язків варто переосмислити, враховуючи тривалу критику ліберальної доктрини прав людини щодо мінімалізму наголосів на обов’язках загалом. Посилення акцентів на м’яких інформаційних обов’язках матиме сенс, особливо для усвідомлення, а згодом, і збільшення ролі кожної людини в інформаційному суспільстві, підвищення рівня інформаційної свідомості, культури й автономності індивідів, без чого сьогодні неможливий сталий розвиток людства.

РОЗДІЛ 3
АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

У цьому розділі розглядаються найбільш визначні акценти і проблеми на шляху просування інформаційних прав людини в сучасних умовах соціальної інформатизації з урахуванням близької перспективи, які вимагають юридичного вирішення і, відповідно, осмислення правовою наукою. Серед них виокремлено і розглянуто: цифрові права як генерацію інформаційних прав людини на поточному етапі соціальної інформатизації (цифровізації), в тому числі базове з цифрових прав – право на доступ до Інтернету; проблему юридичного визначення меж і обмежень інформаційних прав людини, зокрема в умовах правового режиму воєнного стану в Україні; процеси правового регулювання технологій штучного інтелекту, насамперед в контексті пропозицій щодо імовірного юридичного визнання його «правосуб'єктності» та відповідного впливу на права людини.

3.1. «Цифровізація» прав людини

Цифровізація людського життя набирає обертів і веде до еволюції соціуму не тільки в технологічній, а й у багатьох інших площинах – інтелектуальній, соціальній, правовій, економічній, культурній тощо. Істотність цифрової трансформації суспільства сягнула меж, коли відбувається вплив на засади правового регулювання, його пріоритети, ідеали, ключові ідеї, до яких насамперед належать права людини.

Як вже продемонстровано в процесі дослідження ґенези концепту інформаційних прав людини, в антропологічному і соціологічному ракурсі цифровізація є поточним етапом соціальної інформатизації, потенціал якого

ще не вичерпаний. Це означає, що цифровий період інформатизації і надалі буде визначати актуальні зміни у різних сферах життя людини.

Система прав людини певною мірою змінюється під впливом цифровізації – виникають нові права, ефективні механізми здійснення вже відомих прав, обмеження й вимоги, принципи побудови відносин. Проте ці зміни варто сприймати як органічні, як такі, що мають знайти своє невід'ємне місце в загальному дискурсі про права людини, зокрема в межах розвитку інформаційних прав – як їх сучасний прояв.

Для європейського правового простору категорія «цифрові права людини» не є новою і сьогодні вже можна констатувати, що вона поступово набуває прагматичних юридичних обрисів на міжнародному рівні та легітимізацію й легалізацію – на національному.

У правовому сенсі актуальність цифрових прав людини зумовлена насамперед акцентами на «правах і свободах в Інтернеті». Вона значно зросла з появою низки документів декларативного характеру, ключовим з яких можна вважати Резолюцію ООН щодо заохочення, захисту та реалізації прав людини в Інтернеті [567].

Нерідко згадану резолюцію вважають першим міжнародним документом з цифрових прав людини, позаяк саме розвиток Інтернету і технологій з ним пов'язаних спонукав до виникнення ідей єдності визнаних стандартів прав людини незалежно від сфери їх здійснення – реальної чи електронної (віртуальної, кібернетичної), «offline» чи «online». Тому перші варіації нині цифрових прав людини набули популярності як «Інтернет права» (Internet Rights), «е-права людини» (e-Human Rights), «кіберправа» (Cyber-rights).

З часом технології Інтернету змінили людській світ настільки, що стали невід'ємною його частиною та необхідною умовою існування прав людини і в реальному вимірі, створивши, по-перше, технологічні форми реалізації прав, які завдяки своїй зручності, швидкості, ефективності та сприянню

демократизації стали домінантними, а по-друге – глобальний простір комунікативних можливостей з потенційними новими виявами прав людини.

Тому сучасні уявлення про цифрові права не можуть ґрунтуватися на їх альтернативності як прав «online», що важливі тільки у разі долучення людини до Інтернет-комунікацій. Навпаки, відсутність доступу до швидкісного Інтернету з позицій прав людини сьогодні з впевненістю вважається елементом соціальної нерівності (цифрової нерівності, цифрового розриву) і може бути дискримінаційною. Виникнення дійсно нових за змістом цифрових прав людини як конкретних суб'єктивних можливостей наразі продовжує викликати дискусії, як мінімум, щодо того чи можливі вони взагалі, а якщо можливі, то чи коректно такі нові права відносити саме до прав людини.

Отже, комплекс цифрових можливостей людини, життєво важливих для існування і розвитку в сучасному світі, доволі складним чином інтегрується в систему прав людини, утворюючи різні компоненти і взаємозв'язки, глибину яких ще належить осягнути.

Зважаючи на сказане, зміст поняття «цифрові права людини» не варто звужувати тільки до конкретизації суб'єктивних юридичних можливостей, зумовлених розвитком цифрових технологій, і пошуків їх поєднання з визнаними правами людини та відповідними обов'язками держави – такий шлях буде штучним. Ідея цифрових прав як вияв прав інформаційних і продовження прав людини в цифровому середовищі є більш гармонійною та дозволяє розглядати цифрові права в усіх ракурсах прав людини – як благ, умов, засад, принципів, можливостей, які є правовими засадами існування людини в інформаційному суспільстві на сучасному етапі його еволюції. Вочевидь ІТ будуть розвиватися й надалі, що виведе суспільство на новий етап розвитку з новими акцентами у правах людини.

Якщо вдаватися до пошуків дефініції цифрових прав, то в різних джерелах їх вже запропонована значна кількість, є пропозиції і українських науковців. Зокрема:

О.Б. Братасюк, Н.Ф. Ментух цифрові права людини визначають як «окрему групу прав людини, які пов’язані з використанням та/або реалізовуються в мережі Інтернет за допомогою спеціальних пристроїв (комп’ютерів, смартфонів тощо)» [44];

О.Я. Мединська, Г.П. Синоруб – як окрему категорію прав – «права людей на доступ, використання, створення і публікацію цифрових творів, доступ і використання комп’ютерів та інших електронних пристроїв, а також комунікаційних мереж, зокрема, мережі Інтернет» [201];

Н.В. Верлос подає їх переліком (право на доступ до електронних пристроїв та телекомунікаційних мереж (Інтернет), право на захист персональних даних, право на інформаційне самовизначення (ідентифікацію), право на анонімність, право на забуття, право на вільну передачу та поширення інформації та ін.), наголошуючи на необхідності виділення «цифрових прав» як окремої групи [49].

Утім жодна дефініція, навіть наукова, не може охопити всієї повноти змісту поняття, яке вона пояснює. Основний науковий інтерес у подібних визначеннях представляють авторські акценти – ті орієнтири, що подаються як ключові, істотні, визначальні. Щодо цифрових прав ними є:

– можливість виокремлення цифрових прав як групи, виду, категорії, що демонструє ознаки сформованої спільності та потенційної інституалізації;

– зумовленість цифрових прав використанням Інтернет-технологій, передусім доступом до Інтернету;

– наступність цифрових прав як вияв прав людини в процесі використання цифрових технологій.

Наведені аспекти важливі та збігаються з первинними орієнтирами цифрових прав, які у 2021 році, з прийняттям Португальської хартії прав людини в цифрову епоху [430] та Лісабонської декларації (Lisbon Declaration – Digital Democracy with a Purpose) [452], вийшли на новий загальноєвропейський рівень визнання.

Подальші наукові розробки вимагають врахування того розвитку цифрових прав, що вже відбувся в процесі їх легітимізації, а також прогнозованих перспективних змін. Тому в цьому дослідженні свідомо не надаватиметься власна дефініція цифрових прав задля уникнення необґрунтованого звуження їх змісту, який на сучасному етапі не уявляється незмінним.

Широкий підхід до цифрових прав має ґрунтуватися на ідеї їх гнучкого сприйняття, здатного вловлювати еволюційні зміни у сфері прав людини, а також політичні, економічні, культурні, глобальні та регіональні й інші впливи, тобто унікальність і мінливість суспільних потреб в цифровому середовищі та неоднорідність стану цифрової трансформації різних суспільств.

Так, Карі Карппінен (Kari Karppinen) в межах широкого підходу розглядає цифрові права як нові нормативні принципи для управління середовищем цифрового спілкування і «в цьому сенсі рамка цифрових прав відкрита для багатьох наративів, які відображають різні політичні бачення та інтереси». Учений також зазначає, що «інтерфейс між правами людини та новими цифровими технологіями» охоплює як філософські дебати, конкретні юридичні й політичні аналізи, дослідження соціальних рухів та активності, так і низку більш конкретних аспектів, зокрема пов’язаних з розвитком, гендерними особливостями, захистом дітей або права культурних меншин тощо [492].

На важливості дискурсу щодо цифрових прав людини не тільки суто в юридичному, а й особливо в моральному контексті, що притаманно загалом правам людини, наголошує Кей Матісен (Kay Mathiesen). Він обґрунтовує значення цифрових прав як етичних ідеалів, принципів, які є показником розвитку людства, водночас зазначаючи, що вирішити проблему співвідношення цифрових прав з визнаними правами людини може позиціонування їх як, здебільшого, не фундаментальних, а похідних прав. У

такому разі ідея цифрових прав може розглядатися як спосіб концептуалізації взаємозв'язків між правами людини і цифровими технологіями [501].

Утім, дискусія щодо співвідношення цифрових прав з фундаментальними правами людини буде продовжуватися, отже не можна виключати того, що окремі з них згодом будуть частіше асоціюватися саме з фундаментальними, принаймні в контексті розвитку інформаційного суспільства.

Про її незавершеність свідчить помітна дуальність поширеного розуміння, що приховується за словосполукою «цифрові права людини». З одного боку, цифровими правами називають усі права людини, здійснення та захист яких сьогодні значною мірою зумовлюється використанням цифрових технологій або ж домінуючою online-складовою, а з іншого – лише ті, які виникають або починають претендувати на статус фундаментальних прав у цифрову епоху. Тому, зазначає Ю.С. Размєтаєва, «… до цифрових відносять і такі фундаментальні права, як свобода вираження думки і слова, приватність, право на інформацію, право на участь в управлінні державними справами тощо, і такі, як право бути забутим, право на анонімність чи, навіть, право на Інтернет» [315].

Визначенню місця дискусії про цифрові права в спектрі проблем прав людини та регулювання нових інформаційних технологій допоможе акцент на причинах її актуалізації, серед яких передусім необхідно виокремити такі:

1) порушення прав людини в цифровому середовищі, які є трансюрисдикційними, не завжди залежать від користування Інтернетом, а також подекуди можуть виникати в процесі використання цифрових технологій offline;

2) втрата балансу між основними правами в умовах їх здійснення в online середовищі (приміром, між свободою вираження поглядів і правом на приватність);

3) розвиток механізмів захисту прав людини, що зумовлює виникнення нових принципів та суб'єктивних прав, які можна називати похідними,

оперативними, інструментальними (наприклад, права, пов'язані із захистом персональних даних, деталізовані GDPR [468]).

Усвідомлення цих чинників сприятиме розумінню змісту, значення і структури того юридичного масиву, який охоплюється сьогодні «цифровими правами».

Отже, осмислення цифрових прав має відбуватися в контексті еволюції уявлень про права людини та механізмів їх забезпечення в умовах утвердження пріоритетів і цінностей інформаційного суспільства як в юридичному, зокрема з урахування вже наявної практики легалізації цифрових прав, так і морально-етичному вимірах.

Тут варто згадати ще один науковий дискурс щодо прав людини – концепцію поколінь, запропоновану Карелом Васаком (Karel Vasak) [594]. Цифрові права, як і будь-які інші новоутворення в системі прав людини, можуть осмислюватися з використанням цього поширеного, проте й доволі спірного підходу. Причому його наукова критика приймає як м'які форми (S. Domaradzki, D. Pupovac [454]), так і повністю відкидає раціональність поколінневої категоризації прав людини (S. Jensen [487]).

Сучасний науковий дискурс демонструє, що ідея концепції поколінь, хоча і базується на абстрактному генераційному підході, не завжди використовується як суто еволюційне чи хронологічне представлення прав людини, оскільки може уміщувати й інші аспекти, зокрема функціональні, структурні, системні, які мають враховуватися в процесі осмислення того чи іншого нового права, що вже було використано як методологічна основа для осмислення інформаційних прав людини у попередніх розділах. Це дає змогу віднайти певну послідовність у розвитку прав людини, їх взаємозалежність і взаємодоповнюваність. Тому і цифрові права не повинні однозначно позиціонуватися як права одного, а тим більше тільки нового покоління.

Кожне з цифрових прав має власні складні взаємозв'язки з іншими правами людини, що будуть визначати його місце серед поколінь. Приміром, право на доступ до Інтернету через його новизну українські дослідники

найчастіше відносять до нового – четвертого покоління прав людини (Б. Довгань, Т. Міхайліна [79], Т. Попович, А. Шаварин [258], Д. Крилова [166]).

Крім того, є дискусія щодо того чи може право на доступ до Інтернету вважатися правом людини в принципі, чи лише інструментом, засобом, умовою здійснення прав людини в цифровому середовищі (V. Cerf [432], S. Tully [574], P. De Hert, D. Kloza [444]), або ж визначатиметься за походженням від інших прав (K. Karppinen [492], K. Mathiesen [501]). Тому конкретне цифрове право як засіб, умова, чи то як похідне право, може з певною умовністю укладатися в систему поколінь залежно від первинного визнаного права людини, яке воно забезпечує чи від якого походить. У випадку з доступом до Інтернету це будуть передусім права на вільне виявлення думок і переконань та на інформацію.

Здійснюючи наукове осмислення цифрових прав загалом як своєрідної новітньої групи прав, необхідно враховувати їх наступність щодо категорії «інформаційні права людини», тобто у незавершеному логічному ряду: права людини, інформаційні права людини, цифрові права людини. З огляду на те, що цифрові технології є віхою інформаційних технологій, цифрові права варто розглядати як компонент інформаційних прав людини.

Таким чином, сьогодні до «цифрових прав людини» доцільно застосовувати широку трактовку і сприймати їх як складну еволюційно сформовану категорію в системі прав людини. Ідея «цифрових прав» охоплює особливості (умови) реалізації визнаних прав людини в цифровому середовищі (не тільки online) та за допомогою цифрових інструментів в реальному житті, нові суб’єктивні права як юридичну конкретизацію правових можливостей людини в цифровому середовищі, систему принципів і своєрідних гарантій захисту прав людини в процесі використання цифрових технологій.

Ще півтора десятиліття тому будь-яка пропозиція каталогу «цифрових прав людини» була здебільшого елементом дискусії і мала теоретичний чи

прогностичний характер. Але протягом останніх років ідея цифрових прав розвивалася та активно просувалася і в науковому дискурсі, і правовому полі, причому як щодо окремих прав, передусім права на доступ до Інтернету, так і щодо формування усього комплексу цифрових прав. За цей час у світі різними державними і недержавними організаціями надано низку пропозицій, що так чи інакше окреслюють рамкові основи адаптації прав людини до online або цифрового середовища, сприяючи їх захисту в цьому контексті.

У 2015 році Центр Інтернету та дослідження суспільства Беркмана (the Berkman Center for Internet and Society Research) визначив і проаналізував 30 таких ініціатив, які на той час були присвячені переважно правам і свободам в Інтернеті та принципам управління Інтернетом. Важливим висновком дослідження стало те, що «оцінка даних вимагає розуміння того, що ці права та принципи найчастіше взаємопов'язані, взаємозалежні, взаємопідсилюють, а в деяких випадках навіть суперечать один одному» [529].

Одним із перших варіантів загальноєвропейського подання комплексу цифрових прав у вигляді рамкових основ (принципів і плану дій) можна вважати Хартію цифрових прав [557], представлену в 2014 році мережею неурядових організацій EDRi, що опікується захистом прав та свобод в Інтернеті. Хартія була створена як посил для депутатів Європарламенту і містила десять напрямів, в яких домінують управлінські й технологічні акценти:

– прозорість, доступність державних даних;

– участь громадян у законодавчих процесах ЄС;

– захист персональних даних та конфіденційність;

– необмежений доступ до Інтернету та Інтернет-послуг;

– оновлення законодавства про авторське право;

– відмова від загальних, непропорційних, невиправданих заходів спостереження;

– заохочення анонімності і шифрування в Інтернеті;

– відмова від «приватних» домовленостей для забезпечення виконання закону;

– підтримка експорту європейських засобів контролю за наглядом і технологіями цензури;

– підтримка принципу мультистейкхолдеризму в управлінні Інтернетом;

– сприяння широкому використанню безкоштовного програмного забезпечення (програмного забезпечення з відкритим кодом).

З продовженням активних обговорень у різних форматах ідея цифрових прав набуває усе більшої систематизованості і певної прагматичності, що наближує її до можливої міжнародної легалізації. Результатом стало прийняття Португалією, яка у 2021 році головувала в ЄС, на рівні національного закону, Хартії прав людини в цифрову епоху [430], а у продовження цієї ініціативи – Лісабонської декларації принципів цифрової демократії (Lisbon Declaration – Digital Democracy with a Purpose) [452]. Остання вважається стартом майбутньої європейської хартії цифрових прав, проєкт якої запропоновано Єврокомісією з назвою «Європейська декларація про цифрові права та принципи цифрового десятиліття» [461] у січні 2022 року.

Питання щодо комплексу цифрових прав і надалі залишатиметься відкритим для обговорень, проте оприлюдненням згаданих міжнародних документів, а також низка прикладів легалізації окремих, сьогодні вже цифрових прав, дає змогу представити категорію «цифрові права людини» у вигляді певного каталогу.

Зміст і структура каталогу цифрових прав людини, запропонованого в цій роботі, буде спробою своєрідної систематизації масиву правових ідей, які сьогодні їх складають. Задля адаптації змісту каталогу до сприйняття ідеї цифрових прав саме в форматі механізму забезпечення й захисту прав людини в нових технологічних умовах, тобто в інструментальному аспекті –

як відповідь на сучасні виклики, він орієнтований на виділення таких логічних підрозділів як принципи, гарантії, права, вимоги, позитивні зобов'язання [371].

Основні принципи: єдність європейських цінностей та поваги до прав людини ofline і online, орієнтованість на людину, солідарність та інклюзивність, рівність та недискримінація, безпечність і надійність технологій, захищеність від маніпуляцій, технічний та мережевий нейтралітет.

Основні права людини, що потребують уваги: право на приватність, право на свободу слова та інформації, право на свободу зібрань та асоціацій, авторське право та інші права інтелектуальної власності.

Нові права (нові по суті та нові прояви основних прав людини): право на доступ до Інтернету, право на цифрову освіту та розвиток цифрових навичок, право на цифрову ідентичність, право на кібербезпеку, право на захист від дезінформації, право на захист персональних даних, право на доступ до цифрових державних послуг, право на свободу створення та захист контенту, право на цифрову спадщину (право на цифрову волю, право бути забутим).

Напрями гарантування: заборона обмеження доступу до Інтернету, захист окремих категорій осіб (дітей, осіб похилого віку, осіб з особливими потребами), захист прав споживачів цифрових послуг (права на цифрові платформи), доступ до ефективних засобів правового захисту прав у цифровому середовищі, заборона цензури, реалізація права на скаргу, доступність альтернативних форм вирішення спорів.

Вимоги і окремі акценти: позитивний вплив цифрових технологій на середовище існування людини (особисте, соціальне, екологічне), подолання цифрового розриву, зміцнення демократичних рамок для цифрової трансформації, важливість свободи вибору, участь у цифровому публічному просторі, повага до прав людини у сфері штучного інтелекту, захист від зловживання геолокацією, справедливі, здорові та безпечні умови праці, а

також дотримання балансу між роботою та особистим життям у цифровому середовищі.

Основні позитивні зобов’язання держави: сприяння доступу до Інтернету і цифрових засобів та інструментів у різних контекстах (соціальному, економічному, технологічному, особистісному, безпековому, освітньому, організаційному); підтримка реалізації громадянами права на захист в цифровому середовищі; освітня та просвітницька підтримка щодо практичних навичок забезпечення безпеки в цифровому середовищі; сприяння доступності й зрозумілості політик конфіденційності, які цифрові платформи гарантують своїм користувачам; боротьба з крадіжками персональних даних і заохочування створення платформ з безпечними засобами електронної аутентифікації; сприяння механізмам підвищення безпеки та довіри до транзакцій у комерційній діяльності, особливо з точки зору захисту прав споживачів; забезпечення можливості реалізації законодавчо встановлених прав на демократичну участь через цифрові платформи чи інші цифрові засоби; дотримання Європейського плану дій проти дезінформації тощо [371].

Ідея цифрових прав тільки наповнюється юридичним змістом. Вона має гнучко реагувати на проблеми у сфері прав людини, що виникають у зв’язку з інтеграцією інформаційних технологій в соціальне життя. Тому наведений каталог є відкритим і дискусійним, його наперед не можна сприймати категорично.

Перспективи подальшого визнання та юридичної конкретизації цифрових прав на тлі тих впливів, які створюють цифрові технології, видаються очевидними, і сьогодні як предмет дискусії вже висуваються нові варіанти суб’єктивних «цифрових прав», наприклад: право бути offline, право не знати, право почати з чистого (цифрового) аркуша, право на термін дії даних, право знати цінність своїх даних тощо (B. Custers) [443].

Проте й не варто забувати, що цифрова трансформація лише еволюційний етап, його часові рамки не безмежні і в перспективі

відбуватимуться соціальні зміни, зокрема зумовлені технологічним розвитком, що імовірно створять потреби в інших новітніх підходів до прав людини.

У комплексі цифрових прав право на доступ до Інтернету відіграє особливу роль оскільки виступає базовою умовою (вимогою) реалізації прав людини в Інтернет-середовищі. Позбавлення сучасної людини доступу до Інтернету фактично унеможливить здійснення нею низки основних прав найбільш оптимальним на даний час чином. Це право в історичному контексті відображає об'єктивні потреб людського життя, які водночас є незмінним змістом основних прав людини. Саме тому право на доступ до Інтернету як таке, безвідносно комплексу цифрових прав, стало об'єктом міжнародного і національного правового регулювання.

Так, у 2014 році Парламентська асамблея РЄ встановила, що «право на доступ до Інтернету включає право на доступ, отримання та поширення інформації та ідей через Інтернет без втручання з боку державних органів, незалежно від кордонів і з урахуванням обмежень, встановлених ст. 10 Європейської конвенції з прав людини; … держави-члени повинні визнати основне право на доступ до Інтернету в законодавстві та на практиці»[568]. Тобто, з одного боку, було вказано на зв'язок та підкреслено визначальну залежність здійснення прав людини від доступу до Інтернету, а з іншого, – визнано необхідність легалізації права на доступ до Інтернету.

Утім, проблема співвідношення права на доступ до Інтернету з основними правами людини, або ж його визнання як права людини (основного права людини) чи визначення місця в системі прав людини і досі залишається дискусійною.

З цього приводу Джессі Томалті (Jesse Tomalty), висловлюючи сумніви щодо можливості належного його обґрунтування як основного (природного) права людини, зазначає, що «законне право людини на доступ до Інтернету може випливати з більш базових природних прав на свободу вираження поглядів і свободу асоціацій, так само, як законне право людини на

громадянство може бути отримано з більш базового природного права на свободу пересування» [570]. Такі роздуми вкотре є аргументом на користь ідеї сприйняття цифрових прав в системі прав людини як похідних (в аспекті виникнення) та інструментальних (в аспекті функціонального призначення).

Останніми роками популярності цій дискусії додатково надав виступ засновника Інтернету Тім Беренрс-Лі (Tim Berners-Lee) який, виходячи із загальносоціального значення мережі як необхідної умови для багатьох цілей сталого розвитку, наголосив на необхідності визнання права на доступ до Інтернету безпосередньо як права людини [428].

Проте таке ставлення до цього права почало формуватися значно раніше. Вже з 2010 року опитування демонстрували, що доступ до Інтернету більш ніж 80% респондентів розцінюють на рівні прав людини. А серед тих хто не мав можливості використовувати Інтернет більш ніж 70% вважали, що вони повинні мати право на доступ до Інтернету [466]. Важливість Інтернету як іноді навіть безальтернативного засобу соціальної комунікації стала очевидною під час пандемії COVID-2019, коли із введенням умов соціального дистанціювання було відмічено значне підвищення попиту на послуги широкополосного Інтернету, а також зростання Інтернет-трафіку на 60 % [494].

Наведене доводить безпрецедентне соціальне значення доступу до Інтернету, проте не наявність його юридичного обґрунтування як права людини. Чи є доступ до Інтернету автономним правом, чи лише передумовою для здійснення інших прав? Це питання, на яке відповідь ще доведеться надати через міжнародні домовленості, поширення легалізації національними законодавствами, опрацювання юридичною практикою.

Наразі Європарламент предметно вивчає юридичні перспективи права на доступ до Інтернету, зокрема його можливі проєктні та робочі параметри як потенційного фундаментального права, переваги та недоліки його потенційного визнання та формує варіанти дизайну [483].

Важливо те, що впровадження юридичного права на доступ до Інтернету не суто декларативно, а з очікуваним позитивним ефектом вимагає достатніх соціально-економічних і технологічних умов у вигляді базової гарантованої державою комунікаційної інфраструктури. Приміром, Фінляндія стала першою країною світу, яка у 2010 році закріпила право саме на швидкісний Інтернет (з мінімальною швидкістю 1 Мб/с), але на той час до нього вже було підключено близько 96% населення Фінляндії [464]. Сьогодні у числі країн, які де-юре закріпили право на доступ до Інтернету національними юридичними засобами, – Швеція, Німеччина, Франція, Греція, Іспанія, Естонія, Канада, Мексика, Грузія. Однак юридичне визнання ними права на доступ до Інтернету не означає досягнення однакового рівня його забезпечення.

Таким чином, гарантування права на доступ до Інтернету не тільки базується на його юридичному визнанні, навіть як конституційного права, а й залежить від реальних можливостей створення умов для його здійснення і дій в цьому напрямі. За такими ознаками в дискурсі про права людини право на доступ до Інтернету близьке до групи соціальних прав.

Згідно з ЄКПЛ, визнається суттєва економічна залежність деяких аспектів соціальних прав, які через це не можуть бути забезпечені миттєво, що створює позитивні зобов’язання поступової реалізації з боку держави. У виконанні таких зобов’язань державам надається широке поле розсуду щодо засобів, найбільш релевантних у контексті Європейської соціальної хартії, «які вимагають позитивних заходів для виконання і іноді можуть бути повністю реалізовані лише з часом, з огляду на їх складність та необхідність істотних бюджетних ресурсів» [480].

Як засвідчує світовий досвід, спектр державних зобов’язань щодо забезпечення права на доступ до Інтернету залежить від унікальних соціальних, культурних, економічних умов кожної конкретної держави і може бути достатньо широким. Серед основних з них сьогодні особливо виокремлюються:

– загальне сприяння цифровій грамотності та формування цифрових навичок у різних вікових групах;

– сприяння гендерній рівності;

– усунення перешкод у доступі до Інтернету для людей з обмеженими можливостями;

– усунення нерівності в доступі, спричиненої нерівномірністю інфраструктурного покриття та якості Інтернет-з'єднання;

– створення засобів вільного доступу до Інтернету в громадських місцях;

– підтримка економічно вразливих категорій населення (соціальний тариф на доступ до швидкісного Інтернету, субсидії тощо).

У сучасному дискурсі щодо співвідношення цифрових прав з правами людини осмислення їх з позицій конституційного захисту і гарантування видається особливо важливим і корисним.

Як зазначає Едоардо Селесте (Edoardo Celeste), «неможливо уявити, що людська діяльність, просто перетнувши поріг віртуального світу, втрачає конституційний захист» [431].

Тому просування цифрових прав на шляху загального визнання логічно веде до пошуків визначення їх конституційно-правових гарантій і механізмів захисту, що наразі відбувається у двох форматах:

1) інтерпретаційному – як виведення певного цифрового права (як не явного права) з конституційних прав людини і, відповідно, доведення того, що це право охоплюється наявними конституційними гарантіями;

2) безпосереднього визначення цифрового права (як нового права) у текстах конституційних актів.

Так, через інтерпретаційний підхід до висловлювань спеціального доповідача ООН Френка Ла Рю (Frank La Rue) [531] проблема доступу до Інтернету перейшла в площину його розуміння саме як певного права. У своєму виступі він не стверджував про таке право, але наголосив, що будь-які обмеження доступу, якщо вони не є пропорційними, порушують свободу

вираження поглядів, гарантовану Міжнародним пактом про громадянські та політичні права.

Згодом, Лукаш Шошкевич (Łukasz Szoszkiewicz) [552] запропонував відправним положення для концептуалізації права на доступ до Інтернету вважати право на користування результатами наукового прогресу та їх практичне застосування, визначене ст. 15(1)b Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права.

Також в контексті застосування інтерпретаційного підходу, як показова нерідко згадується справа «Ахмет Йилдирим проти Турції» (Ahmet Yildirim v. Turkey) [457], в якій Європейський суд з прав людини підтвердив, що право на доступ до Інтернету є невід'ємним компонентом права на доступ до інформації та комунікації, яке вже захищене національними конституціями, і охоплює право кожної особи брати участь в інформаційному суспільстві та зобов'язання держав гарантувати доступ до Інтернету своїм громадянам. Схожу логіку суджень демонстрував у своїх рішеннях Федеральний конституційний суд Німеччини [497].

Утім, універсальність інтерпретаційного підходу не надає безмежних можливостей його застосування щодо цифрових прав. Дедалі більше реалізація майже кожного з основних прав людини зумовлюється використанням цифрових технологій, виявляючи відповідні взаємозв'язки з цифровими правами. Тому, подальше обґрунтування конституційних гарантій цифрових прав винятково інтерпретаційним способом призведе до охоплення ним усе ширшого обсягу прав людини. Як і у випадку з «інформатизаціює» прав людини, така «цифровізація конституційних прав» фрагментує ідею цифрових прав на конституційному рівні, що не сприятиме формуванню її цілісної концепції та буде негативно позначатися на практиці забезпечення.

Розмірковуючи про цифрові права та їх конституалізацію в Ірландії, Едоардо Селесте (Edoardo Celeste) відзначає, що такі принципи як свобода інформації, захист даних та інформаційне самовизначення, доступ до

Інтернету, навіть якщо визнані тільки на законодавчому рівні (не закріплені в тексті Конституції), походять із визнаних конституційних прав і часто включені в інші національні чи наднаціональні конституційні документи, а тому є «дуже близькими до конституційного кордону» [431].

Дійсно, якщо окремі цифрові права мають конституційні контури, зіставні з усталеними правами людини, то необхідність і можливість їх безпосереднього визначення текстами конституційних актів видається логічною.

Перевагою такого підходу є відсутність базової прив'язки до цілей та обмежень вже наявних прав. Окремі нові цифрові права можуть бути розроблені й впроваджені гнучко, із застереженнями, притаманними більшості основних прав людини, зокрема щодо можливості їх обмеження у разі потреби балансування суперечливих прав, свобод та інтересів [483].

Приклади визначення окремих цифрових прав у конституціях сьогодні вже є. Так, Конституцією Грузії визначено право на свободу переконань, інформації, засобів масової інформації та Інтернету, в межах якого акцентовано, що «всі мають право на доступ до Інтернету і вільне користування Інтернетом» [558]. Конституцію Греції доповнено ст. 5А(2), яка встановлює – «усі особи мають право брати участь в інформаційному суспільстві. Сприяння доступу до інформації, що передається в електронному вигляді, а також її виробництва, обміну та поширення є обов'язком держави» [559]. Конституція Португалії містить ст. 35 «Використання комп'ютерів», якою розкривається право на захист персональних даних і гарантується вільний доступ до комп'ютерних мереж загального користування [524].

Окремим доказом на користь цілком реальної перспективи введення цифрових прав до переліку визнаних прав людини можна вважати «право на захист персональних даних», виділене у ст. 8 Хартії основних прав ЄС, але яке має нерозривний зв'язок з правом на приватність (ст. 7) і є похідним від нього [434].

Утім, набуття цифровими правами конституційних властивостей близьких до фундаментальних прав людини є процесом поступовим і багатогранним. Активізація на певному його етапі використання другого підходу і, як наслідок, поширення варіантів оформлення ідеї цифрових прав у текстах національних конституцій, в перспективі може зумовити формування своєрідних стандартів безпосереднього конституційного закріплення положень про цифрові права людини та відповідного їх сприйняття.

Оглянуті варіанти конституалізації цифрових прав не виключають один одного. Другий підхід більш складний, певною мірою інноваційний та вимагає змін текстів конституцій на основі масштабних дискусій за участю інститутів громадянського суспільства. У будь-якому разі, з одного боку, виявлення змісту нового визначеного права буде неможливим без інтерпретації його взаємозв’язків з іншими правами людини їх гарантіями і механізмами забезпечення, а з іншого, – цифрове право, виведене як неявне (похідне), може успадкувати не притаманні йому обмеження з переосмислених конституційних положень. Тому обидва підходи мають поєднуватися в процесі подальшого осмислення цифрових прав з метою отримання всіх переваг та мінімізації недоліків їх конституційного забезпечення.

Окрім того, варіанти конституційної інтерпретації різних елементів комплексу цифрових прав не можна узагальнювати, оскільки не всі з цих елементів є правами по суті, а тим більше правами з принципово новим змістом. Отже, практика їх конституалізації з високою долею імовірності буде йти різними шляхами.

Теоретико-методологічна модель цифрових прав і надалі розвиватиметься. Варіанти цієї категорії прав, національна і міжнародна практика їх легалізації та реалізації будуть створювати нові акценти у цій дискусії, які вочевидь сприятимуть гармонізації та оформленню набутих знань. Наразі зберігається усвідомлення того, що цифрові права не виходять поза межі прав людини.

Утім, хоча права людини й забезпечують нормативну основу осмислення цифрових прав, бачення перспектив їх розвитку можна пов’язати з різними відправними позиціями: реальними комунікативними можливостями, розподільчою справедливістю, форматом демократичної участі, новою парадигмою медіа та комунікаційної політики тощо [492].

Так, Рікке Франк Йоргенсен (Rikke Frank Jorgensen) відзначає, що дебати щодо проблем прав людини в контексті Інтернету та інформаційного суспільства включають різні рамки, які висвітлюють різні аспекти прав людини:

– інфраструктурний вимір (Інтернет як глобальний комунікаційний ресурс);

– вимір публічної діяльності (Інтернет як простір для демократичної участі);

– медіавимір (Інтернет як нова медіа-платформа);

– культурний вимір (Інтернет як нові соціальні норми і практики) [491].

Варто погодитися з доцільністю саме такого – багатовимірного дискурсу про цифрові права людини, позаяк тільки таким чином виявляються їх ключові властивості та формуються обґрунтовані концепції.

Тому задля підтримання дискурсу в такому форматі, але, водночас, пошуку правових орієнтирів еволюції парадигми цифрових прав, як ключові для розгляду пропонуються такі аспекти.

1. Прогресивний. Цифрові технології є своєрідним інфраструктурним середовищем та універсальним засобом розвитку людства – економічного та інтелектуального зростання, залучення у політичні процеси, подолання нерівності, що зокрема дає змогу розширювати і просувати орієнтири прав людини як загальносоціальної цінності та цивілізаційного надбання.

Цей ракурс, серед іншого, є фундаментом концептуалізації автономного права на доступ до Інтернету, яке, по-перше, виявляється як фундаментальне право в системі цифрових прав (якщо робити припущення про її існування), по-друге, – стає ключовим позитивним зобов’язанням

держави, в контексті перспектив розвитку інформаційного суспільства та прав людини в ньому.

Як зазначається у доповіді Френка Ла Рю (Frank La Rue), через «перетворюючий характер цифрових технологій» доступ до цих технологій та здатність їх ефективно використовувати слід розглядати як «незамінний інструмент для реалізації низки прав людини» [531].

2. Політичний. Цифрові технології надають нові комунікативні можливості людству сприяючи демократизації та реалізації багатьох прав людини (у нових формах) водночас створюють нові ризики для прав людини – стеження, дискримінація, дезінформація, блокування і фільтрація контенту, нові форми нерівності і порушень права на приватність.

У політичному аспекті негативні наслідки використання інформаційних технологій значною мірою зумовлені втручанням держави в суспільну комунікацію, право на приватність та впливами на свободу вираження думок через Інтернет. Це притаманно політичному протистоянню на різних рівнях, зокрема й міжнародному, і особливо яскраво проявляється в умовах авторитаризму і молодих демократій.

Приміром, на африканському континенті у рік прийняття Африканською комісію з прав людини і народу Резолюції про право на свободу інформації та самовираження в Інтернеті в Африці (2016 рік) по всьому континенту було зафіксовано значну кількість масштабних відключень Інтернету. Водночас відзначалося збільшення кількості законів і політик, несумісних з ідеєю цифрових прав, а також арешти численних блогерів, журналістів і громадян, які скористалися своїм правом на свободу думок та їх вираження в Інтернеті [513].

3. Регуляторний. Інтернет є глобальним цифровим середовищем, яке формує власні унікальні підходи до управління мережею та механізмів регулювання відносин, що в ній виникають і розвиваються. Це неодмінно впливає на реалізацію прав людини та визначає своєрідні вектори формування і забезпечення цифрових прав.

Їх захист на традиційних засадах захисту прав людини не буде ефективним або взагалі можливим, позаяк зміни спричинені цифровими трансформаціями і глобалізацією вплинули як на здатність держав здійснювати суверенну політику, так і на ефективність традиційної міжнародної взаємодії, щодо забезпечення суспільних комунікацій та прав людини з цим пов'язаних.

Багатостейкхолдеризм в управлінні мережею значно зміщує акценти з суверенних юрисдикцій та міжнародних договорів на взаємодію з недержавними суб'єктами та різні типи м'якого управління. Іншими словами разом з цифровими правами з'являється проблема екстратериторіальності захисту прав людини в нових умовах правового регулювання в цифровому середовищі, в якому традиційні механізми та інституції із захисту прав людини можуть втрачати свою ефективність.

4. Інструментальний. Виникнення комплексу нових прав – суб'єктивних цифрових прав, які деталізують і доповнюють основні права людини, необхідність чого зумовлена новими вимогами та іншими площинами реалізації основних прав людини в цифровому середовищі.

Прикладом тут є група прав, пов'язаних з автоматизованою обробкою персональних даних (право доступ до даних, право на переміщення даних, право бути забутим тощо) [468]. Вони вже набули міжнародного визнання і відповідної легалізації та відображають новий формат особистого життя людини, відходячи від усталених тлумачень права на приватність доцифрового періоду.

У сучасних технологічних умовах соціальної комунікації захист права на приватність (в аспекті персональних даних) вочевидь буде неможливий без подібних прав (оперативних, інструментальних), що, водночас, кореспондують конкретні обов'язки як елемент забезпечення.

Позитивний ефект від цифрових прав як інструментальних компонентів можна оцінювати по-різному, тому гіпотетично такий вектор розвитку можливий і в рамках інших прав людини, проте він не безспірний. У цьому

контексті Пол Де Герт і Даріуш Клоза (Paul De Hert, Dariusz Kloza) стверджують, що поширення нових прав може призвести до інфляції та фрагментації системи прав людини [444].

Отже, цифрові права є складним елементом системи прав людини, який відображає передусім саме функціональний їх бік у цифровому середовищі. Як Інтернет є передусім складним глобальним комунікативним інструментом, так і цифрові права, за своєю природою нерозривно з ним пов'язані, є забезпечувальним, інструментальним компонентом прав людини. Водночас, саме завдяки виникненню, визнанню і юридичній формалізації цифрових прав проглядаються перспективи інституалізації інформаційних прав людини, оскільки цифрові права вже стали відносно самостійним комплексом з первинним (декларативним) юридичним закріпленням [576].

Таким чином, цифрові права людини – це генерація інформаційних прав людини, яка становить комплекс засад, можливостей (конкретних суб'єктивних прав) і гарантій реалізації й розвитку прав людини в умовах цифрової трансформації.

Згодом можна прогнозувати розвиток своєрідних інституцій з цифрових прав людини, формування і вдосконалення механізмів їх забезпечення і захисту, зокрема формування практик зворотного зв'язку та оцінки стану забезпечення, приміром у вигляді загальновизнаної системи індикаторів цифрових прав за аналогією з правами людини.

Подібні варіанти вже використовуються окремими організаціями щодо деяких цифрових прав (RDR Index [412]), зокрема конфіденційності, права вираження поглядів і переконань, доступності Інтернету, як за країнами, так і за окремими цифровими платформами (Google, Facebook, Twitter тощо).

Наведені аспекти формування парадигми цифрових прав можуть доповнюватися іншими, а також контекстами щодо окремих прав, зумовленими подальшим прогресом IT та соціальними змінами, до яких вони ведуть. Приміром, розвиток штучного інтелекту (роботів зі штучним інтелектом як кіберфізичних систем) та Інтернету речей зосереджує на

новому рівні проблем у сфері прав людини. Ці проблеми актуалізуються вже не тільки у цифровому просторі (кіберпросторі), а також у взаємодії «автономний робот – людина», та, імовірно, «автономний робот – суспільство», і впливатимуть на права людини у звичному нецифровому вимірі.

3.2. Межі та обмеження інформаційних прав людини

Обмеження прав людини є традиційною складовою доктрини прав людини і надалі залишатиметься предметом наукових дискусій учених у всьому світі.

Обмеження прав людини можливі за принципами міжнародного права, відповідно до вимог верховенства права, з повагою до прав людини, її свободи і гідності, з урахуванням балансу приватних і публічних прав та інтересів в тих чи інших умовах.

Проте у сфері інформаційних прав людини, частина з яких наразі перебуває на етапі формування свого юридичного змісту та в процесі визнання міжнародним правом, а також конституційними актами національних законодавств, відповідність обмежень цим засадам не завжди очевидна.

У межах формування інформаційно-правової доктрини України обмеження інформаційних прав людини як предмет досліджень найбільше знайшли відображення в контексті права на інформацію і обмеження доступу до інформації, що в різних аспектах – галузевих і загальнотеоретичних, розглядалося багатьма відомими вченими. Проблема обмежень власне інформаційних прав людини в комплексі, або ж окремих визнаних прав людини, що мають інформаційну природу (природно інформаційних прав людини), іноді без акценту на тому, розглядалася, зокрема, в роботах О.О. Золотар [103], Н.В. Кушакової [175], А.В. Левченко [177], К.С. Полетіло

[254], В.С. Політанського [255], Ю.О. Фігеля [391]. Водночас процеси «інформатизації» прав людини є настільки значними і динамічними, що вимагають постійної уваги учених-правників в контексті осмислення трансформацій в системі прав людини, зумовлених глобальною інформатизацією, та пошуку шляхів гармонійного юридичного відображення таких змін в міжнародному і національному праві.

Відправними засадами обмеження прав людини в Україні є положеннях Конституції України і відповідні тлумаченнях Конституційного Суду України, який на основі теорії прав людини та вимог Міжнародного права прав людини у своїх рішеннях щодо обмеження різних прав людини сформував низку базових юридичних позицій, що стали формалізованою складовою системи права України.

Насамперед з метою уникнення термінологічної некоректності щодо визначення юридичного змісту того чи іншого права людини важливо розрізняти поняття «межі» та «обмеження» прав людини.

Щось від природи «безмежне» обмежити неможливо, інакше воно втратить свою ключову властивість. Тому, як відомо, свобода та її формати у соціумі завжди існують в певних рамках, утворених уявленнями про існування того чи іншого суспільства та визначених соціальними регуляторами, зокрема правом [373, с. 33].

Будь-яке право людини як універсальна вимога також має свої базові межі, що виокремлюють його зміст й формують той первинний обсяг можливостей, які відповідають цьому праву, а також і зобов’язань держави щодо нього. Саме ці межі, в певних ситуаціях, або щодо певних осіб, можуть бути звужені, в чому і полягає суть обмежень прав людини.

Так, М.В. Савчин зазначає, що «юридизація прав людини забезпечується через засади пропорційності, які визначають допустимі межі втручання у суверенний вибір особи – сферу приватної автономії індивіда». А повага до прав людини у цьому контексті означає, що «…законодавство

має належним чином врегульовувати обсяг і зміст прав людини і основоположних свобод» [334].

Конституційний Суд України в одному із своїх рішень також опосередковано вказує на залежність можливих законних обмежень права на інформацію від усвідомлення усієї глибини його змісту: «у разі обмеження права на доступ до інформації законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію вказаного права і не порушувати сутнісного змісту такого права» [322].

Отже, без усвідомлення і визначення цих меж, запровадження будь-яких обмежень відбуватиметься безвідносно повноти змісту певного права, що може негативно вплинути на його реалізацію і призвести до порушень.

Юридичне уточнення меж певного права, яке не звужує його первинний зміст, Конституційний Суд України назвав прийнятною в законотворчості «фіксацією меж самої сутності прав і свобод» [319].

Однак через особливості формування змісту і закріплення окремих прав людини (встановлення і конкретизації) на різних рівнях законодавства – конституційному й профільному, юридично зафіксовані межі певного права людини не завжди безпосередньо випливають з його конституційного формулювання.

Так, приміром, ст. 34 Конституції України визначає ідею права на інформацію, не конкретизуючи його меж, – як можливість кожного «вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір», а також можливі обмеження цього права – «…в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» [140].

Загальне юридичне окреслення меж права на інформацію здійснено Законом України «Про інформацію», зокрема через:

– необхідність балансу в процесі реалізації цього права з правами і законними інтересами інших осіб;

– правомірні способи інформаційної діяльності;

– можливості вільного доступу до загальнодоступної інформації та визначення законом режиму інформації з обмеженим доступом [283].

Саме такі межі права людини на інформацію необхідно вважати первинними, оскільки вони становлять ту рівну для всіх і узгоджену міру свободи, яка відповідає уявленням про злагоду в суспільстві. Ці межі надалі конкретизуються законодавством, наприклад залежно від обігу інформації різних видів чи доступу до неї, а також можуть бути звужені шляхом законного обмеження, можливість якого передбачена ст. 34 Конституції України.

Варіанти конкретизації (уточнення) меж інформаційних прав людини у законодавстві можуть бути різні. Закон України «Про інформацію» для встановлення меж права на інформацію використовує принцип «неприпустимість зловживання правом на інформацію» (ст. 28), відповідно до якого «інформація не може бути використана для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини». Точність і юридичну завершеність цим межам надає їх конкретизація у вигляді заборон (складів правопорушень) та юридичної відповідальності, передбачених охоронними нормами.

Варто зазначити, що проблема юридичних обмежень інформаційних прав людини унікального характеру не має і повинна розглядатися в контексті обмежень прав людини, їх засад і принципів загалом.

Аналізуючи проблеми обмеження прав людини, Конституційний Суд України у своїх численних тлумаченнях виходить з вимог верховенства права

і базового розуміння обмежень як «звуження змісту та обсягу конституційних прав і свобод», зокрема:

– обмеження допустимі тільки якщо відповідають Конституції, переслідують легітимну мету, є суспільно-необхідними, домірними (пропорційними) [320];

– додаткові обмеження, необхідність яких може зумовлюватися надзвичайними умовами (правовий режим воєнного або надзвичайного стану), і які встановлюються окремо, тобто в контексті ч. 2 ст. 64 Конституції України, інтерпретується як «не передбачене конституційними нормами звуження обсягу прав і свобод, встановлення додаткових норм, якими нівелюється свобода…» [320];

– обмеження повинні ґрунтуватися на принципі правової визначеності, відповідно до якого «обмеження основних прав і свобод людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлених такими обмеженнями» [325];

– дотримання принципу правової визначеності дозволяє не допустити свавілля і несправедливості в обмеженні прав людини, тому обмеження мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, а правове регулювання обмежень певного права, запровадження чого завданням законодавця, має забезпечити «оптимальне досягнення легітимної мети» з «мінімальним втручанням в реалізацію цього права» і «не порушувати сутнісний зміст такого права» [318].

Верховенство права являє собою й відповідні вимоги до діяльності органів публічної влади. Зокрема, як зазначає М.В. Савчин, неприпустимість зловживань, непропорційних обмежень у реалізації прав людини і надмірного формалізму, необхідність балансу інтересів в процесі здійснення прав людини зумовлюються самим сутнісним змістом права [333, с. 8–9].

Конституція України і європейські документи з прав людини наголошують на тому, що обмеження прав людини можуть існувати лише як

виняток, передбачений законом. Однак законність обмежень не має суто формального характеру, тобто самої вказівки в законі про можливість обмеження прав людини недостатньо для того, щоб такі обмеження вважалися законними з точки зору вимог верховенства права. На цьому моменті зауважують українські науковці, розкриваючи проблеми обмежень прав людини і наводячи відповідну практику міжнародних судів (А.В. Левченко [177], С.О. Кузніченко [170]).

Так, ЄСПЛ у своїх рішеннях методично звертається до трактування «законності» як ключової вимоги верховенства права. У справі Олександр Волков проти України (Oleksandr Volkov v. Ukraine), визначаючи «загальні принципи щодо законності втручання», Суд наголосив: «Вираз «відповідно до закону» означає, по-перше, те, що оскаржуваний захід повинен мати певну основу в національному законодавстві. По-друге, це стосується якості відповідного закону, вимагаючи, щоб він був доступним для зацікавленої особи, яка, крім того, повинна бути в змозі передбачити його наслідки для себе, і відповідав верховенству права» [459].

Окремо необхідно звернути увагу на проблему законності обмеження тих прав людини, які ще не набули безпосереднього конституційного визнання в Україні, що безпосередньо стосується новітніх проявів інформаційних прав людини.

Існування та, відповідно, перелік прав людини не обмежуються будь-якими формалізованими юридичними актами, зокрема й конституційними. Про це йдеться у ст. 22 Конституції України, а також в тлумаченнях Конституційного Суду України. Зокрема, з огляду на конституційні принципи свободи, рівності, гідності, непорушності та невідчужуваності прав людини Конституційний Суд України зазначив, що «…свобода (вільність) людини apriori є визначальною та пріоритетною для шанування державою загалом, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, іншими суб’єктами» [324].

Разом з тим відсутність визнання певного права Конституцією України вочевидь істотно впливає на юридичні можливості забезпечення цього права в Україні, якщо воно дійсно є.

У цьому контексті можна зауважити, що текст ст. 22 Основного Закону формує широку модель представлення прав людини, в якій: права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, «не є вичерпними», але гарантуються і не можуть бути скасовані «конституційні права», водночас, в процесі законотворчості не допускається звуження змісту і обсягу «існуючих прав». Разом з тим ст. 64 Конституції України, встановлюючи засади можливих обмежень прав людини, використовує лише одну категорію – «конституційні права і свободи людини і громадянина» [140]. Конституційний Суд України з цього приводу надав своє тлумачення, згідно з яким вимоги ч. 3 ст. 22 щодо недопустимості обмежень «існуючих прав» необхідно розуміти «…як такі, що поширюються на всі існуючі права і свободи людини, гарантовані Конституцією України» [323].

Таким чином, конституційна концепція обмежень прав людини в Україні виходить із захищеності саме конституційних прав і свобод, оскільки саме конституційне визнання прав людини дійсно робить їх юридично визначеними, гарантованими. Інші ж права людини, через відсутність безпосереднього юридичного визнання на конституційному рівні, можуть такими де-юре не вважатися та не потрапляти в фокус державного забезпечення [373, с. 35].

У світі наразі наявна доктринальна суперечка щодо перспектив розширення системи прав людини «новими правами». Основним аргументом проти поповнення визнаних прав часто-густо є сумнівна ефективність забезпечення «нових прав», що негативно впливатиме на ціннісне сприйняття прав людини в цілому, з чим варто погодитися. Але в інформаційній сфері розширення змісту прав людини усе ж таки відбувається, про що свідчить розвиток і юридичне, зокрема в деяких країнах конституційне, оформлення «цифрових прав». Не в останню чергу

просування таких прав пов’язано з поступовим визнанням необхідності міжнародної стандартизації зобов’язань держав щодо них.

Однак відсутність безпосереднього зазначення певного права у Конституції України не означає відмови держави від його забезпечення, в тому разі якщо діяльність держави базується на повазі до прав людини і верховенстві права. Приміром, щодо права на доступ до Інтернету, права на доступність і надійність цифрових технологій, права на доступ до ключових державних послуг он-лайн, Україна ще не взяла на себе безпосередніх зобов’язань в контексті конституційних прав і свобод людини. Утім державна діяльність в цьому напрямі системно здійснюється і активно розвивається на всіх рівнях, зокрема на стратегічному [277], навіть у надскладних умовах воєнного стану.

Тому можна констатувати актуальність поступових кроків щодо юридичного, зокрема конституційного, визнання й оформлення нових проявів інформаційних прав людини в Україні. Недостатня увага до них законодавця буде посилювати відставання національного законодавства від наявних і сьогодні вже визнаних в європейському правовому просторі ключових потреб людини в інформаційному суспільстві.

Звертаючись до актів Міжнародного права прав людини як до фундаментальних засад у сфері обмеження прав людини варто відзначити, що відповідні положення документів ООН, зокрема Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Ради Європи – Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також Американської конвенції про права людини істотно не відрізняються. Відступ держав від своїх зобов’язань, визначених цими актами, можливий лише у надзвичайних умовах, що створюють загальнонаціональні загрози, змінюючи баланс приватних і публічних інтересів. Аналогічні гарантії непорушності прав людини визначені й Конституцією України.

Не припускається відступ, навіть під час збройних конфліктів, від низки прав і вимог, якими є: право на життя, крім правомірної смерті під час

бойових дій; заборона катування, або ж нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; заборона рабства; неприпустимість покарання без закону (nullum crimen, nullum poena) [137] .

Як видно, ці права не мають іманентного інформаційного характеру, тому можна стверджувати, що всі інституалізовані інформаційні права людини, як би їх не визначали чи позиціонували в системі прав людини (як окремі, самостійні права, чи складові вже визнаних прав), можуть обмежуватися на окреслених вище засадах.

Варіації обмежень у сфері інформаційних прав людини доцільно розглядати в контексті видів обмежень прав людини в цілому, особливості яких зумовлюватимуть форми і засоби встановлення й застосування обмежень власне інформаційних прав [373, с. 36].

З огляду на це, не вдаючись до широкої класифікації обмежень прав людини, зупинимося на таких.

1. У контексті положень основних міжнародних документів з прав людини можна виокремити три «формати» визначення обмежень:

– обмеження прав (використовується всіма міжнародними актами з прав людини);

– відступ держав від зобов’язань (використовується Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод);

– призупинення гарантій (використовується Американською конвенцією про права людини).

Відступ від зобов’язань і призупинення гарантій є схожими за способом та підставами встановлення обмежень прав людини, які передбачені для надзвичайних умов й переслідують мету збереження життя нації. В таких умовах всі інформаційні права людини можуть бути обмежені відповідно до закону. Обсяг обмежень залежатиме від гостроти унікальної ситуації, яка їх зумовила.

2. За характером обмежуваних прав:

– звуження обсягу активних дій, або ж зменшення можливості користуватися певною свободою (обмеження позитивних прав), які фактично будуть полягати у забороні того, що в загальних умовах є дозволеним, припустимим (обмеження права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, зокрема права людини на інформацію, передбачені ч. 3 ст. 34 Конституції України);

– зменшення можливостей власної автономії (обмеження негативних прав), що виражається у збільшенні рівня втручання держави (обмеження права на повагу до особистого і сімейного життя, відповідно до ч. 2 ст. 32 Конституції України, а також права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, відповідно ст. 31 Конституції України);

– зниження рівня державного забезпечення певного права (обмеження прав соціально-економічного і культурного характеру), щодо яких держава здійснює цілеспрямовану забезпечувальну, підтримувальну, стимулювальну діяльність (приміром, щодо права на доступ до Інтернету, на цифрову освіту, на комунікацію, на багатоманітність контенту).

3. За часом можливого застосування:

– обмеження, що за необхідності застосовуються в будь-який час у звичайних умовах (обмеження, передбачені статтями Конституції, які визначають конституційний зміст основних інформаційних прав – ст. 31, 32, 34 Конституції України);

– тимчасові обмеження, що встановлюються і конкретизуються окремо у разі виникнення надзвичайних умов (обмеження, передбачені ст. 64 Конституції України).

4. Обмеження прав і свобод, зумовлені особливостями відповідного правового регулювання, зокрема найчастіше виокремлюють:

– обмеження в умовах особливих правових режимів;

– обмеження у кримінальному провадженні;

– обмеження, зумовлені спеціальним правовим статусом особи [373].

Можливість і об’єктивна необхідність обмежень прав людини за надзвичайних умов є загальновизнаною. В Україні підставою запровадження таких обмежень є введення особливих правових режимів на підставі Законів України «Про правовий режим воєнного стану» й «Про правовий режим надзвичайного стану». Як вже зазначалося, обмеження, встановлені в такому порядку, можуть стосуватися будь-яких інформаційних прав людини та матимуть характер окремих, тимчасових, з обсягом пропорційним ступеню наявної загрози.

У межах кримінального провадження обмеження інформаційних прав людини можливі виключно на підставах і в порядку, визначених Кримінальним процесуальним кодексом, з метою вирішення завдань кримінального провадження. Так, ст. ст. 14, 15 зазначеного Закону, надаючи гарантії таємниці спілкування і невтручання в приватне життя, як виняток встановлюють і можливість обмежень, а глава 21 «Негласні слідчі (розшукові) дії» визначає підстави, способи й порядок дій, які є власне реалізацією обмежень цих прав [167].

Обмеження, зумовлені спеціальним правовим статусом особи, встановлюються окремими законами, які через специфіку регульованої ними діяльності, визначення прав і обов’язків відповідних осіб пов’язують з певними обмеженнями їхніх прав. Прикладом такого «статусного» обмеження конституційного права людини на повагу до особистого і сімейного життя є вимоги щодо декларування за Законом України «Про запобігання корупції». Так, ст. 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації» встановлює, що відомості, зазначені в таких деклараціях не належать до інформації з обмеженим доступом, а ст. 59 Закону України «Про запобігання корупції» надає перелік відомостей про фізичних осіб, що вносяться до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов’язані з корупцією правопорушення, і оприлюднюються на сайті Національного агентства з питань запобігання корупції [273; 276].

5. За визначеністю на конституційному рівні:

– обмеження конституалізованих інформаційних прав;

– обмеження інформаційних прав, які не набули конституалізації.

Останні – це, як вже згадувалося, нові права або новітні прояви чи компоненти визнаних прав людини (цифрові права), які ще не отримали в Україні того рівня юридичної визначеності і гарантованості, який притаманний конституційним правам і свободам. Разом з тим європейські ініціативи щодо комплексу цифрових прав підтверджують, що їх забезпечення і гарантування лежить безпосередньо в площині прав людини.

Хоча основні міжнародні документи з прав людини, як і Конституція України, утверджують невичерпність наведених у них прав і свобод, усе ж вбачається, що говорити про юридичні межі та гарантії неконституалізованих інформаційних прав людини можна здебільшого в контексті доцільності їх подальшого визнання та встановлення мінімальних стандартів забезпечення. За відсутності конституційних гарантій невизнаних інформаційних прав їх юридичні межі, система забезпечення, а також оцінка законності обмежень будуть розмиватися. Як наслідок, конституційно не визнані інформаційні права можуть не мати достатніх гарантій та забезпечуватися опосередковано, через основні визначені права людини, що загалом буде свідченням відставання конституційного регулювання від актуальних потреб сучасного інформаційного суспільства.

Проблема можливого обмеження нових інформаційних прав людини особливо гостро постає через те, що ідея цих прав (як прав і принципів цифрової епохи) вже набула визнаної соціальної цінності. Це засвідчено декларативними документами в європейському регіоні, але констатувати сформованість загальновизнаних меж юридичного змісту таких прав наразі ще не можна. Однак відповідність державної діяльності ідеї невичерпності прав людини, концепції human rights by design, а також принципам поваги до свободи й гідності людини та спрямованості на забезпечення основоположних цінностей суспільства, в процесі становлення нових

інформаційних прав може компенсувати відставання формально-юридичного закріплення їх змісту [373].

Введення в Україні правового режиму воєнного стану є свідченням наявності реальних загроз життю українського суспільства й держави, та відповідної зміни балансу приватних і публічних інтересів, що веде зокрема до необхідності вжиття законних заходів, пов'язаних з обмеженнями прав людини та відступом держави від своїх зобов'язань щодо них.

Європейськими країнами в такому масштабі обмеження прав людини ще на заявлялися. У цьому сенсі Україна вимушено стала новатором формування європейського правового досвіду і має перспективи заявити свої лідерські позиції у захисті демократичних цінностей.

До прав людини, які обмежуються в умовах воєнного стану, належать визнані інформаційні права людини, що є відображенням ключових правових цінностей інформаційного суспільства (природно інформаційні права), – права, передбачені ст. ст. 31, 32, 34 Конституції України – право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на повагу до особистого і сімейного життя та право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.

Зважаючи на визначальну залежність сучасного суспільства від ІТ, можливість обмеження інформаційних прав людини сьогодні викликає необхідність оцінки таких обмежень з позицій верховенства права в достатньо складних умовах нових викликів цивілізованій світовій спільноті, спричинених військовою агресією рф проти України.

З початком бойових дій на території України проблема запровадження правового режиму воєнного стану, здійснення заходів, ним передбачених, та захист прав людини в цих умовах стали одним з пріоритетів для українських правників, що зумовило й наукову активність в цьому напрямі. Предметом досліджень стали й безпосередньо обмеження прав людини в Україні в умовах воєнного стану, чому свої роботи присвятили, зокрема Ю.О. Фігель [390], О.В. Білоскурська та М.Д. Федорчук [36], С.О. Кузніченко [170],

А.С. Славко [342], І.М. Проць [299], М.В. Корнієнко [146], А.В. Левченко [177].

Наразі в оприлюднених роботах увага приділяється здебільшого конституційним засадам обмеження прав людини в умовах воєнного стану, відповідності законів, що визначають правовий режим воєнного стану, Конституції України та міжнародним стандартам прав людини, а також їх аналізу крізь призму правових позицій європейського суду з прав людини. Такий первинний інтерес зумовлений надзвичайною важливістю і динамікою розгортання проблеми, а також відсутністю безпосереднього досвіду дій та сталих механізмів обмеження прав людини в умовах широкомасштабної війни.

Але з продовженням правового режиму воєнного стану фокус уваги має охопити не тільки важливі на початку війни задачі введення такого режиму, а й проблеми конкретизації обмежень кожного реально обмежуваного права, розмежування повноважень та встановлення балансу приватного і публічного інтересу в процесі прийняття рішень щодо цих обмежень, їх обсягів, території застосування тощо, що має втілитися у відповідних нормативно-правових змінах.

Загалом проблема об’єктивно необхідних обмежень прав людини в умовах воєнного стану має два формати вирішення правовими засобами, визнаними і підтримуваними цивілізованою світовою спільнотою – Міжнародне право прав людини (МППЛ) і Міжнародне гуманітарне право (МГП).

Дія МППЛ в практиці міжнародних судів визнається безперервною і екстериторіальною. МППЛ базується на міжнародних домовленостях щодо визнаних прав людини і передбачає обмеження цих прав на засадах верховенства права, зокрема законності і юридичної визначеності, із легітимною метою, припустимою в демократичному суспільстві. Обмеження можуть мати, по-перше, потенційний характер (за наявності підстав можливе застосування у звичайних умовах), що виходить із змісту окремих прав,

визначених міжнародними актами з прав людини, по-друге, характер окремих обмежень, зумовлених надзвичайними ситуаціями, чим зокрема є офіційно оголошений воєнний стан.

Приміром, зміст права кожної людини на вільне вираження своїх поглядів Міжнародний пакт про громадянські і політичні права нерозривно пов'язує з можливістю законного обмеження задля «охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення» (ст. 19). Водночас, відповідно до ст. 4 Пакту «під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується» держави можуть здійснювати відступ від своїх зобов'язань щодо прав людини, керуючись метою, яка в таких умовах багато в чому збігається з метою обмежень, визначеною у ст. 19 [206]. Тобто поняття «війна», хоча і не має усталеного тлумачення в міжнародному праві, очевидно охоплює всі згадані загрози, які й формують загальну легітимну мету обмежень в умовах воєнного стану, зумовлену надзвичайними потребами збереження життя нації.

Іншими словами, мета обмежень деяких прав людини в умовах воєнного стану, залежно від складності ситуації, певною мірою може бути досягнута і засобами розрахованими на звичайний час. У такому разі, кожне запровадження додаткових обмежень прав людини, зумовлених вже надзвичайними умовами, вимагатиме оцінки з позицій співмірності їх з метою, юридичної визначеності та інших вимог верховенства права.

Міжнародне гуманітарне право сприяє забезпеченню балансу між гуманним ставленням до людини і тимчасовою воєнною необхідністю, здійснюючи захист і обмеження окремих прав людини залежно від суб'єктів (цивільних осіб і комбатантів), їх залучення до військових дій, території поширення збройного конфлікту тощо.

Норми МППЛ і МГП значно різняться, але переслідують єдину мету захисту прав людини, в процесі чого здійснюються і обмеження прав. Міжнародне гуманітарне право традиційно формується у вигляді

об’єктивних норм поведінки держав і озброєних груп, а МППЛ виявляється в суб’єктивних правах кожної людини і зобов’язаннях держави щодо них [482, с. 14−15].

З огляду на безперервність і екстериторіальність дії МППЛ, його одночасне застосування з МГП, яке конкретно застосовується лише в ситуаціях збройного конфлікту, створює проблему встановлення пріоритетності між цими зводами норм міжнародного права та, відповідно, процедур і засобів обмеження прав людини, що розраховані на різні умови застосування. Подоланню цієї проблеми слугує принцип lex specialis, відповідно до якого у разі суперечності норм МППЛ і МГП, пріоритетність надаватиметься більш конкретизованим і розрахованим на застосування до збройних конфліктів нормам МГП, хоча однозначної міжнародної практики щодо цього не існує. У будь-якому разі, застосування МППЛ і МГП має бути таким, щоб їх гарантії взаємодоповнювалися [482, с. 54−56].

Також безперервність застосування МППЛ не дає змоги відступати від засад юридичної визначеності щодо обмежень прав людини та посилатися виключно на принципи МГП на всій території, охопленій воєнним станом. Застосування норм МГП як lex specialis, в такому разі, можливе тільки на території безпосереднього ведення бойових дій – там де органами управління мирного часу втрачено контроль ситуації.

Оскільки у зв’язку з повномасштабним військовим вторгненням рф в Україну 24 лютого 2022 року правовий режим воєнного стану оголошено на всій території України, то проблема захисту прав людини, зокрема основних інформаційних прав, в цій ситуації зумовлюються не тільки можливими суперечностями між нормами МППЛ і МГП, а й динамікою зміни території бойових дій де пріоритетним є МГП, та безпрецедентно посилюється системним нехтуванням рф будь-якими міжнародними домовленостями щодо прав людини.

Аналіз міжнародного права, практики міжнародних судів, положень Конституції України та відповідних тлумачень Конституційного Суду

України свідчать про слідування ідеям верховенства права, вже систематизованих Венеційською Комісією у вигляді низки критеріїв і показників Rule of Law Checklist [209].

Стосовно обмежень прав людини показники верховенства права можна інтерпретувати як систему принципів морально-етичного і формально-юридичного характеру, а саме:

– передбаченість законом;

– обґрунтованість і легітимність мети обмежень;

– баланс публічних і приватних інтересів;

– пропорційність (домірність) обмежень;

– спрямованість на забезпечення основоположних цінностей суспільства; повага до свободи й гідності людини;

– відповідність іншим засадам верховенства права, зокрема принципам недискримінації (за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження), справедливості, захищеності тощо.

Однією з відправних позицій оцінки обмежень прав людини є вимога юридичної визначеності – обмеження встановлюються законом, закон має бути доступним, а застосування обмежень на практиці припустиме лише за умови їх передбачуваності [459].

Водночас верховенству права має відповідати діяльність публічної влади, суб’єкти якої, здійснюючи свої повноваження, реалізують можливі обмеження прав людини, встановлені законом. Зокрема не припустимі зловживання, непропорційні обмеження, надмірний формалізм, невідповідність балансу прав та інтересів [33, с. 88−90]. В умовах правового режиму воєнного стану, через утворення нових владних суб’єктів і оперативну зміну розподілу повноважень, можливості застосування державного примусу на розсуд адміністрації збільшується, що за відсутності належного контролю створює передумови для можливих порушень прав людини.

У цьому контексті проблема правової визначеності повноважень відповідних суб’єктів, обсягів і процедур запроваджених обмежень прав людини постає дуже гостро. Ця проблема додатково посилюється в контексті обмеження інформаційних прав, які, по-перше, є різними за характером (як позитивні, так і негативні) та механізмами забезпечення, по-друге, нові інформаційні права ще не мають усталеного юридичного змісту, що ускладнює дотримання принципу пропорційності обмежень, і, по-третє, свобода інформації, є визнаним ООН критерієм здійснення усіх прав людини. Тому обмеження інформаційних прав в сучасному інформаційному суспільстві безпосередньо впливає на можливості реалізації усіх інших прав людини.

Ведення Україною захисту своїх територій від масштабної збройної агресії рф продемонструвало, що в цих складних умовах ефективна реалізація низки інформаційних прав, (зокрема доступу цивільного населення та Сил оборони до Інтернету і цифрових технологій, надійної комунікації), здатна істотно впливати на хід бойових дій, не тільки згуртовуючи і мотивуючи, а й сприяти виявленню та знищенню окупаційних військ, а також фіксації військових злочинів.

Отже, значення відповідності обмежень інформаційних прав людини засадам міжнародного права і принципам верховенства права, навіть в умовах воєнного стану, в правовій демократичній державі не може ні ігноруватися, ні применшуватися.

Конституційний Суд України тлумачить обмеження прав людини здебільшого як «звуження змісту та обсягу конституційних прав і свобод» [321]. Імовірно через особливості такого формулювання в українській науковій літературі обмеження прав людини часто-густо подаються в контексті зменшення можливостей особи щодо певного обсягу дій, обмеження її поведінки. Зокрема, Ю.О. Фігель вважає, що обмеженнями прав і свобод людини та громадянина є «…заборони, які покликані змінити поведінку особи через обмеження суб’єктивного права» [373, с. 223], що

підтримується іншими дослідниками (А.С. Славко [342], А.В. Левченко [177]).

Безперечно «заборона» є способом правового регулювання, який розраховано на обмеження певної поведінки людини в частині сукупності неприпустимих її дій (вчинків), тобто певної активності. Проте активна форма поведінки властива тільки позитивним правам. Обмеження негативних прав виявляється по іншому, оскільки зміст цих прав визначається не поведінкою людини як носія права, а обов'язками інших суб'єктів щодо нього.

Юридичні межі прав людини негативного характеру базуються на невтручанні у ці права, або ж на можливості особи зберігати певну автономію (приміром, у приватному житті). Обмеження негативного права можна інтерпретувати як збільшення можливостей щодо зовнішнього втручання з боку держави, що здійснюється не заборонами, спрямованими на встановлення рамок поведінки носія права, а розширенням повноважень, збільшенням кількості суб'єктів, уповноважених законом здійснювати діяльність, яка обмежує такі права людини.

Таким чином, обмеження позитивного права виявляється у звуженні його юридичних меж, а негативного – в законному розширенні меж втручання в це право з боку держави, що в повній мірі стосується обмежень інформаційних прав. При цьому, через специфіку методів державної діяльності, якою обмежуються негативні інформаційні права (передусім, право на приватність), такі обмеження здебільшого залишаються прихованими від особи, права якої обмежуються, що на практиці ускладнює контроль їх легітимності й пропорційності.

Запровадження обмежень прав людини має ґрунтуватися на відповідних уявленнях про їх допустимість. Виходячи з ідеї про те, що держава зобов'язана поважати, захищати і забезпечувати права людини, зокрема спрощувати їх здійснення, МППЛ сформувало низку засад, які дають змогу оцінювати правомірність обмежень прав людини в кожному

конкретному випадку, зокрема і щодо інформаційних прав людини в умовах воєнного стану [379, с. 65].

Для аналізу умов виправданості втручання у права особи ЄСПЛ у своїй практиці використовує так званий «трискладовий тест», елементами якого є відповіді на запитання:

1) чи здійснене втручання згідно із законом, що включає відповідність вимогам якості закону у світлі практики ЄСПЛ;

2) чи відповідає втручання законній (легітимній) меті;

3) чи є втручання необхідним в демократичному суспільстві.

Інтерпретацію критеріїв відступу від зобов'язань щодо прав людини в надзвичайних ситуаціях в межах принципу «згідно з законом» містить система показників Rule of Law Checklist. Такими критеріями є:

– наявність особливих приписів національного права, що застосовуються до надзвичайних станів, із відповідними відступами від зобов'язань з прав людини;

– встановлені підстави запровадження обмежень (обставини і критерії); заборона на відступ від зобов'язань за певними правами навіть за надзвичайних ситуацій;

– співмірність (пропорційність) способів відступу в контексті гостроти потреб ситуації, її тривалості, умов та обсягу;

– обмеженість можливостей виконавчої влади відступати від звичайного розподілу повноважень;

– парламентський контроль і судовий нагляд щодо дії та тривалості надзвичайного стану і щодо обсягу будь-якого відступу в його рамках [209, с. 19].

Саме ці ідеї сьогодні є базисом методики оцінки заходів з обмеження прав людини в сучасних європейських демократичних державах, до яких належить Україна. Тому відповідність українського законодавства вимогам МППЛ та європейським стандартам прав людини має критично осмислюватися в складних умовах воєнного часу з метою удосконалення

законодавства в контексті юридичної виваженості обмежень прав людини, зокрема інформаційних прав, та формування відповідного європейського досвіду, в якому Україна буде новатором і зразком [379].

Так, ст. 8 «Заходи правового режиму воєнного стану» Закону України «Про правовий режим воєнного стану» надає військовому командуванню та військовим адміністраціям (у разі їх утворення) повноваження запроваджувати низку заходів в межах допустимих тимчасових обмежень прав людини, зокрема інформаційних прав, закріплених ст. ст. 31, 32, 34 Конституції України [286].

Серед цих заходів є такі, що можуть обмежувати право людини на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (позитивне право, яке ґрунтується на свободі дій) шляхом звуження можливостей і здійснення додаткового контролю інформаційної діяльності, а саме:

1) заборона проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів (п. 8 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»);

2) упорядкування інформаційної діяльності різних суб’єктів відповідно до умов воєнного часу, зокрема щодо використання їх матеріально-технічних можливостей (місцевих радіостанцій, телевізійних центрів, друкарень) для військових потреб і проведення роз’яснювальної роботи, а також можливість заборони передавання інформації через комп’ютерні мережі та використання приймально-передавальних радіостанцій особистого і колективного користування (п. 11, 12 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»).

Прикладом безпосередньої реалізації і конкретизації обмежень інформаційних прав людини в межах цих заходів є встановлена військовим командуванням і офіційно оголошена тимчасова заборона використання автомобільних реєстраторів з метою протидії розголошенню критично важливої в воєнних умовах інформації.

Варто зауважити, що характер встановлення рамок допустимої інформаційної діяльності мають також додаткові заборони запроваджені Кримінальним кодексом України у зв'язку з удосконаленням правового регулювання в умовах воєнного стану, зокрема щодо колабораціонизму (ст. 111^1 Кримінального кодексу України) та несанкціонованого поширення інформації про дії Сил оборони (ст. 114^2 Кримінального кодексу України). Однак, у цьому разі, такі законодавчі новели є засобами кримінально-правової охорони та їх необхідно вважати не обмеженнями права людини на свободу вираження поглядів і переконань, а уточненням (фіксацією) юридичних меж цього права в умовах воєнного або надзвичайного стану, які і визначають рівний незмінний для всіх масштаб інформаційної свободи.

Обмеження прав людини негативного характеру, якими є право на повагу до приватного і сімейного життя (право на приватність) та право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. ст. 31, 32 Конституції України), в наявних нормативних умовах вже не будуть такими явними і передбачуваними, оскільки межі і способи обмежень цих прав безпосередньо не випливають із системи заходів правового режиму воєнного стану, визначених Законом України «Про правовий режим воєнного стану». Відповідно, якщо обмеження цих прав дійсно застосовуються як додаткові в умовах правового режиму воєнного стану, а не тільки залишаються можливими відповідно до переліку потенційно обмежуваних прав, оцінка їх правомірності може бути доволі неоднозначною.

Невизначеною також є ситуація щодо пропорційності обмеження нових неконституалізованих інформаційних прав, які наразі не мають визнаних юридичних меж, хоча очевидно можуть обмежуватися заходами правового режиму воєнного стану, як, приміром, ключове з «цифрових прав» – право на доступ до Інтернету. Проте продемонстрована в цих складних умовах прихильність української влади основним демократичним цінностям, зокрема принципу поваги до прав людини, певною мірою компенсує

недосконалість законодавства, спричинену необхідністю прийняття оперативних воєнних рішень. Водночас виваженість таких рішень як з точки зору змісту, так і юридичної техніки, має залишатися серед пріоритетів та зумовлювати своєчасні кроки з удосконалення відповідних положень законодавства [379].

3.3. Проблема «правосуб'єктності» штучного інтелекту в контексті прав людини

З появою феномену, який сьогодні називають «штучний інтелект» (ШІ), виникають проблеми суспільної рефлексії щодо нього, найістотнішою з яких є юридизація ШІ, тобто визначення, формування його правового статусу, що, водночас, становить нову проблему у сфері прав людини.

Невипадково, документи з «цифрових прав людини» (Португальська хартія прав людини в цифрову епоху, Лісабонська декларація, Європейська декларація про цифрові права та принципи цифрового десятиліття) у своїх положеннях наголошують на дуальності цієї проблеми – в контексті, по-перше, права на використання технологій ШІ, а по-друге, безпечності цих технологій для людини (Додаток А. Інформаційні права в міжнародних домовленостях з прав людини).

Сьогодні технології створення систем ШІ, та пристроїв «Інтернет речей» (IoT), як їх складових (продуктів), поступово стають реальністю життя кожної людини, навіть на побутовому рівні. Щороку з'являються різні їх моделі, здатні виконувати все більш складні інтелектуальні завдання, наближаючись у можливостях сприйняття середовища свого функціонування до людського.

Підвищення автономності, незалежно від наявності фізичної форми (пристрою, роботу, будь-якої іншої), підіймає питання про природу ШІ та його місце в соціальній системі у світлі наявних правових категорій, того

значення і цінності, яку вони мають. Зокрема, розгортається дискусія щодо того чи може ШІ претендувати в перспективі на статус «суб'єкта права», чи він може бути лише знаряддям (засобом, інструментом) для використання традиційними суб'єктами права.

У контексті прав людини, насамперед інформаційних прав, ця дискусія має, відповідно, дві складові:

1) щодо перспектив безпечного для людини застосування ШІ як різновиду ІТ, що стає новим інструментом, засобом, форматом реалізації прав людини;

2) стосовно осмислення перспективних статусних перетворень у праві та імовірного набуття ШІ своєрідної правосуб'єктності.

Якщо перший із зазначених напрямів лежить в одній площині з проблемами просування інших проявів ІТ, зокрема цифрових технологій, які вже стали звичною частиною життя людства, то розвиток дискусії у другому напрямі часто-густо набуває загрозливих для прав людини ракурсів, чому необхідно приділити окрему увагу.

Осмислення суспільних перетворень, зумовлених розвитком ШІ, сьогодні вже визнано спільним завданням, вирішення якого потребує консолідації знань і досвіду комп'ютерних науковців та інженерів, науковців із соціальних і гуманітарних наук (включаючи антропологів, економістів, істориків, медіа-знавців, філософів, психологів та соціологів), експертів із права та публічної політики, представників менеджменту бізнесу, а також приватного та державного секторів [514].

Наразі результати перших спроб практичного використання ШІ у вирішенні деяких соціальних завдань є доволі неоднозначними. Результати наукового моніторингу та аналізу функціонування ШІ (AI) й систем автоматизованого прийняття рішень (ADM) свідчать про схильність таких технологій до порушення прав людини.

«Алгоритми, створені для регулювання мовлення в Інтернеті, піддали цензурі мовлення, починаючи від релігійного змісту і закінчуючи

сексуальним різноманіттям. Системи штучного інтелекту, створені для моніторингу незаконної діяльності, використовувалися для відстеження правозахисників і націлювання на них. А алгоритми дискримінували чорношкірих людей, коли їх використовували для виявлення ракових захворювань або оцінки ризику втечі людей, звинувачених у злочинах. Список можна продовжувати» [476]. «Ми бачимо використання живих систем розпізнавання облич у громадських місцях, що прирівнюється до масового спостереження; розгортання фінансованих державою псевдонаукових систем «детектора брехні» вздовж національних кордонів; використання упереджених, проблемних систем ADM для виявлення шахрайства у сфері соціального забезпечення; і навіть використання відносно базових систем ADM, які закріплюють і посилюють нерівність під час оцінювання учнів» [561].

Очевидно, що в будь-якому разі соціальна інтеграція ШІ буде посилюватися, а тому роль юридичної складової галузі ШІ не є формальною чи номінальною. І хоча деякі дослідники вважають, що традиційні ідеї права становлять перепони розвитку й широкому впровадженню ШІ, не варто забувати про соціальну роль права як запобіжника, засобу досягнення безпеки і злагоди в людському суспільстві.

До основних джерел цієї проблеми належить техносолюціонізм – точка зору, згідно з якою ШІ можна розглядати як панацею, тоді коли він є лише інструментом. У 2020 році каліфорнійський Центр штучного інтелекту сумісного з людиною (CHAI) назвав техносолюціонізм однією з найбільш гострих небезпек у царині ШІ [433]. Окрім того, у звіті Сторічного дослідження штучного інтелекту (AI100) за 2021 рік наголошується, що «в міру того, як ми бачимо все більший прогрес у галузі ШІ, спокуса застосувати ШІ-рішення до всіх суспільних проблем зростає. Але технологія часто створює більші проблеми в процесі вирішення менших» [514].

Усвідомлення потенційних загроз та необхідності уникнення легковажного ставлення до них усе більше набуває юридичного закріплення

на міжнародному рівні. Так, у 2021 році Генеральна конференція ЮНЕСКО ухвалила Рекомендацію щодо етики ШІ, погоджену 193 учасниками, яка визнає його потенційну здатність «приносити безпрецедентні проблеми» та встановлює етичні засади його безпечного розвитку і використання [422]. Ціннісними установками Рекомендація проголошує: повагу, захист та заохочення прав людини, основних свобод та людської гідності; благополуччя навколишнього середовища та екосистем; забезпечення різноманітності та інклюзивності; життя у мирних, справедливих та взаємопов'язаних суспільствах [530].

Прояви техносолюціонізму та техноромантизму наразі відчутні й в українській юриспруденції. Не без їхнього впливу, у поєднанні з іншими причинами, з’являються окремі ідеї щодо сприйняття ШІ як суб’єкта права. Як слушно зазначає Є.О. Мічурін, доволі спірні з позицій класичної цивілістики застосування теорії суб’єкту до ШІ наразі поширені «... серед науковців, що здебільшого відомі у інших, ніж цивільне, галузях права, утім через необхідність усвідомлення правовідносин щодо ШІ займаються цією актуальною тематикою», а також – «... окремих юристів-практиків, які усилу роду занять менш обізнані у доктрині, від чого роблять невиправдані у цьому випадку сміливі припущення про надання ШІ ознак суб’єкта права» [210, с. 70].

Подібних тенденцій необхідно уникати і в процесі формування юридичних практик, і в осмисленні ШІ правовою наукою. Тому виважена, послідовна правова оцінка можливостей ШІ, його потенційної соціальної ролі та усіх ризиків не завадить, а, навпаки, дасть змогу гармонійно й поступово «вписати» ШІ в правове життя, не створюючи істотних загроз для людини, її прав і свобод.

Концепція розвитку ШІ в Україні наразі не передбачає перспектив його правосуб’єктності, а одним з основних завдань державної політики в цій галузі є «... дотримання верховенства права, основоположних прав і свобод людини і громадянина, демократичних цінностей, а також забезпечення

відповідних гарантій під час використання таких технологій з дотриманням етичних стандартів» [142].

І тут досить важливою є дилема чи припустимо в майбутньому задля впровадження правосуб'єктності ШІ (у разі, якщо таке відбуватиметься) певною мірою відходити від загальновизнаних правових принципів і постулатів, які сьогодні вважаються фундаментальними і непорушними, чи йти шляхом пошуку для ШІ нових форматів у межах еволюційно сформованих правових засад та відповідних їм механізмів правового регулювання відносин, що виникають.

Р.А. Майданик, Н.І. Майданик, М.М. Великанова зазначають, що «дослідження штучного інтелекту та відносин щодо використання цифрових технологій має враховувати порівняльну новизну такого об'єкта дослідницької діяльності, а отже використовувати як давно відомі та широко використовувані методики, так і нові методичні інструменти, незнайомі юридичній науці» [502]. Загалом варто підтримати цей підхід, але він потребує додаткового акценту. Формування новітньої правової методології в процесі необхідного доповнення інструментарієм інших галузей знань має зберігати свою внутрішню логіку на всіх рівнях, завдяки чому право як явище, феномен та єдиний універсальний засіб досягнення злагоди в людському суспільстві не втрачатиме своїх аксіологічних і функціональних властивостей.

У чинному законодавстві України ШІ визначається як «... організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань» [142].

Але в науковій рефлексії щодо ШІ наявні пропозиції, які не завжди збігаються. В межах цього дослідження, оскільки дискурс про наукові чи

нормативні дефініції ШІ не є його метою, подальші міркування ґрунтуватимуться на абстрактному розумінні ШІ, запропонованому О.А. Барановим – «… це сукупність комп'ютерних програм, що еквівалентно імітують (моделюють, відтворюють) когнітивні функції людини, які застосовуються при здійсненні діяльності без участі людини для досягнення поставлених цілей відповідно до визначених критеріїв і параметрів» [15]. Більш точно, в контексті проблем прав людини, ШІ розуміється як технологія (сукупність технологій), що може певною мірою самостійно «мислити», приймати рішення для досягнення мети, вчиняти дії і щодо якої, принаймні теоретично, може постати питання про наділення правосуб'єктністю.

Звісно, виникнення ідей правосуб'єктності ШІ зумовлено підвищенням ступеня його автономності. Той факт, що ШІ з часом буде функціонувати все більш самостійно та витончено, сумнівам не піддається. Але це ж, очевидно, спричиняє поширення техноромантизму.

Як підстава формування пропозицій щодо правосуб'єктності ШІ авторами нерідко зазначається Резолюція Європейського парламенту 2017 року з рекомендаціями Комісії з цивільно-правових норм щодо робототехніки (2015/2103(INL)) [463]. Цей документ дійсно не відкидає можливості законодавчого оформлення «конкретного правового статусу для роботів», а для найскладніших автономних роботів – статусу так званої «електронної особи» з самостійною відповідальністю за будь-яку завдану шкоду, але, і що вкрай важливо, тільки у довгостроковій перспективі та через заклик «досліджувати, аналізувати та розглядати наслідки всіх можливих правових рішень» [463]. Водночас висловлюється думка, з якою варто погодитися, про те, що згадані положення Резолюції є занадто передчасними (Н. Марценко [198]).

На теренах української науки ідея наділення ШІ правосуб'єктністю, або ж його розгляду як «квазісуб'єкта», в тому чи іншому контексті обґрунтовується, доводиться чи підтримується у більшості публікацій з цієї проблеми. Альтернативні та протилежні міркування в наукових роботах

висловлюються не часто, що спричиняє відсутність продуктивної дискусії, необхідної для формування виважених доктринальних положень щодо юридичного статусу ШІ.

Елементи полеміки з цього приводу виникли тільки у 2021 році з презентацією ідей запровадження «цифрових прав» та «правового модусу цифрової (електронної) особи» в «Концепції оновлення Цивільного кодексу України» [141], яка в подальшому набула істотної експертної критики [214]. У цих умовах поширилися пропозиції, що виглядають доволі підтримуваними провідними дослідниками в галузі ШІ, але можуть, і повинні, бути предметом дискусії задля досягнення їх практичної придатності або відмови від них.

Так, прихильники наділення ШІ правосуб’єктністю ґрунтуються передусім на певних здатностях та ознаках, які, безперечно, виділяють ШІ та, на їхню думку, дають підстави для зіставлення ШІ з традиційними суб’єктами права (здатність досягати мети, самостійне прийняття рішень, оцінка дій інших суб’єктів, самонавчання, непередбачуваність тощо). Проте обґрунтування на цій основі варіантів і обсягів правосуб’єктності ШІ, здійснюється переважно в площині можливого. Доцільність запровадження правосуб’єктності ШІ, а також очікуваний позитивний ефект у співвідношенні з ризиками для прав людини від таких кардинальних змін, окрім далеко перспективної самостійної відповідальності, залишається при цьому поза увагою.

Разом з тим варто погодитися майже з одностайною позицією учених про те, що спроможність ШІ як певної технології, яка стрімко розвивається, безпосередньо визначає ступінь і складність його інтеграції в соціальну та правову систему й надзвичайну важливість осмислення прогнозних моделей правових рішень щодо нього.

Нині, завдяки дослідженням у всьому світі, можливості ШІ узагальнено розглядаються на трьох рівнях:

1) «слабкий ШІ» (Weak Artificial Intelligence), «вузький ШІ» чи «обмежений ШІ» (Artificial Narrow Intelligence, ANI), або ж «прикладний ШІ» (Applied Artificial Intelligence, AAI) [593] – орієнтований на вирішення одного чи декількох завдань, які виконує або може виконувати людина (розпізнання мови, гра в шахи, пошук та аналіз інформації у певному напрямку тощо);

2) «сильний ШІ» (Strong Artificial Intelligence, SAI) [242] або «загальний ШІ» (Artificial General Intelligence, AGI) – орієнтований на вирішення всіх завдань, які можуть постати перед людиною, та здійснення всіх когнітивних функцій) є більш розумним та потужним, ніж інтелект людини практично в кожній області, включаючи наукову творчість, загальну мудрість, фаховий рівень і соціальні навички, а крім того може мати власну свідомість та суб’єктивні переживання;

3) «штучний суперінтелект» (Artificial Superinte ligence, ASI) [429] – це інтелект, який є більш розумним та потужним, ніж інтелект людини практично в кожній області, включаючи наукову творчість, загальну мудрість, фаховий рівень і соціальні навички, а крім того може мати власну свідомість та суб’єктивні переживання.

Саме здатності «сильного ШІ» та теоретичний потенціал «штучного суперінтелекту» спонукають до наукових обговорень його ролі в сучасному і майбутньому людському суспільстві.

Далі наведемо деякі міркування з приводу найбільш поширених гіпотез, які сьогодні пропонуються в процесі осмислення перспективного місця ШІ в структурі правовідносин та його імовірної правосуб’єктності.

Гіпотеза 1: ШІ – новий потенційний суб’єкт правовідносин.

У результатах конференції IEEE (Institute of Electrical and Electronics Engineers) 2017 року наголошується, що майбутнє ШІ імовірно пов’язане з серйозними соціальними проблемами. «… Якщо ШІ не розроблений та не використовується дуже обережно, він може завдати непоправної шкоди національній безпеці, економічній стабільності та іншим соціальним структурам. … Потрібні рамки безпекових, правових та етичних обмежень.

Підготовка світу до впровадження ШІ в соціальному, етичному та правовому контексті має таке ж значення, як і створення самих технічних систем» [425].

Аналогічні застереження містяться в Заяві міністрів G20 щодо торгівлі та цифрової економіки. Поділяючи ідею суспільства майбутнього, орієнтованого на людину, яке в Японії пропагується як «Суспільство 5.0», та корисності технологій ШІ, у заяві водночас наголошується на нових суспільних викликах, зокрема змінах на ринку праці, конфіденційності, безпеці, етичних проблемах, новому цифровому розриві. Для сприяння розвитку ШІ, орієнтованого на людину, пропонується «зосереджений підхід», який керується принципами «інклюзивного зростання, сталого розвитку та добробуту», «людоцентрованих цінностей і справедливості», «прозорості та зрозумілості», «надійності, безпеки та захищеності», «підзвітність» [467]. На тому, що ШІ має бути орієнтованим на людину – на практиці бути прозорим, підконтрольним, безпечним, сприяти різноманітності, недискримінації та справедливості, соціальному та екологічному благополуччю, йдеться і в «Білій книзі з штучного інтелекту» ЄС 2021 року [398].

Однак обговорення суб’єктності ШІ ученими здійснюється як цілком можлива перспектива, попри очевидні потенційні ризики та людиноцентричні наголоси в міжнародних документах.

Так, О.А. Баранов висуває гіпотезу про те, що «роботи-андроїди можуть виступати «стороною» в стосунках, в яких інша сторона – це традиційні юридичні і фізичні особи». Свою позицію учений обґрунтовує можливостями таких роботів «самостійно» оцінювати дії інших суб'єктів і в залежності від результатів цієї оцінки також самостійно формувати або змінювати мету та зміст своїх дій, а також тим, «що їх дії не можуть бути заздалегідь передбачені, так як вони здійснюються під впливом непередбачуваних мінливих обставин або під впливом емоцій і свідомості робота» [18]. Варто визнати, що згадана позиція поділяється багатьма дослідниками, зокрема О.В. Костенко вважає, що через цифровізацію

«з'являються нові «дійові особи» у формі IoT та ШІ, які також вимагають від людства наділення їх правами, обов'язками, відповідальністю та іншими рисами, притаманними самодостатній соціальній системі» [149].

Останню тезу сьогодні ще важко сприймати буквально. Інформаційні технології, дійсно, настільки «вживилися» у наше життя, що дедалі більше сприймаються його невід'ємною частиною. Потенційна здатність ШІ оптимізувати взаємодію, зокрема й у деяких правових відносинах, є безперечною. В моделюванні людського мислення і, навіть, у відтворенні деяких фізіологічних ознак людини, приміром рухів та зовнішнього виразу емоцій, інженери досягають все більших успіхів.

Утім, учасникам правовідносин властива не тільки певна дієвість як здатність до визначення послідовності та вчинення тих чи інших дій для досягнення мети, в яких формально виражається взаємозв'язок між ними. Вибір варіантів поведінки людиною серед іншого зумовлюється: мотивацією – внутрішньою (власні переконання) і зовнішньою (можливість суспільного впливу), власними потребами, моральними устоями, культурним фактором, правовими традиціями і, навіть, нерідко емоціями та звичками.

У цьому контексті показовими є висновки учених щодо можливостей ШІ в юриспруденції, оскільки саме тут виявляється повний комплекс спроможностей оцінювання дій та співвіднесення їх з правом. «ШІ здається хорошим інструментом, щоб робити висновки на основі конкретних фактів або просто стати сховищем юридично релевантних даних. Однак юристи ретельно звинувачують інженерів у їхніх спробах створити позитивістів, які не здатні судити про людські цінності, етику та враховувати «живу» природу права. Досі не очікується, що комп'ютери витіснять юристів у процесі міркування через «жорсткість аргументів» і той факт, що ШІ зосереджений скоріше на тому «що робити», а не «як діяти» [495].

Морально-етичні проблеми в осмисленні майбутнього ШІ не є вторинними, а, навпаки, пріоритетним. І в наш час, коли ШІ ще далекий від практичного визнання суб'єктом права, питання етики є наріжним каменем

розробки таких технологій, що насамперед виявляється в необхідності забезпечення прав і свобод людини. У випадку гіпотетичного набуття ШІ правосуб'єктності етичні засади стають гранично життєво важливими для майбутнього людства.

Отже, стверджувати про виникнення ШІ із властивостями, які могли б створити реальну потребу та імовірну можливість його соціалізації, як мінімум, передчасно.

За таких обставин, для обґрунтування своїх ідей, О.А. Баранов вбачає актуальність і необхідність «зміни парадигми формування як окремих правових норм, так і загалом системи права», що виявляється в наданні пріоритету «принципу створення правових норм, які формують майбутні суспільні відносини на основі наукових прогнозів розвитку соціуму і правових моделей регулювання суспільних відносин майбутнього» [17, с. 63].

Незважаючи на важливість і потенціал прогностичних методів у праві, з наведеним важко погодитися, позаяк еволюційна багатогранність права полягає не тільки в його регулятивному функціоналі, а й в природно-правовому, що важливо в контексті прав людини, аксіологічному, антропологічному, онтологічному, культурному, морально-етичному та інших вимірах.

Змінам у праві завжди передують зміни соціальні – у цьому його природа. Наскільки б точними не були прогнози майбутніх правових перетворень вони завжди базуються на певних соціальних тенденціях, нерозуміння або ігнорування яких призводить до хибних правових рішень. Правовідносини є правовою проєкцією найбільш значущих суспільних відносин і тому будь-який суб'єкт права передусім повинен мати своє місце в соціальній системі та її взаємозв'язках. Тобто, набуттю ШІ ознак правосуб'єктності має передувати утвердження його як своєрідного суб'єкта існуючої соціальної системи. І не інакше, оскільки в цьому разі йдеться не

про нові суспільні відносини між звичними суб'єктами права, а про нову категорію суб'єктів права, аналогів якої ще не було.

Іншими словами, існування і розвиток ШІ з функціоналом мислення, поведінкою і навіть зовнішнім виглядом, схожим на людський, ще не означає необхідності сприйняття його суб'єктом права. А прецедент із визнанням людиноподібного робота Софії у 2017 році громадянином Саудівської Аравії [540], що часто-густо використовується дослідниками [549] як аргумент на користь правосуб'єктності ШІ, є здебільшого PR-ходом, але не виявом реальної соціальної чи правової потреби.

Навіть якщо нехтувати наведеними вище аргументами та йти далі у підтриманні гіпотези щодо можливості ШІ бути суб'єктом права в існуючій системі правових координат, то надалі, починаючи вже з теорії, виникає безліч інших проблемних моментів.

Гіпотеза 2: аналогії між ШІ і традиційними суб'єктами правовідносин.

Дослідниками нерідко розглядається можливість визнання роботів з ШІ суб'єктом права за аналогією з традиційними суб'єктами права – фізичною чи юридичною особою. В цьому разі підтримується й обґрунтовується також ідея аналогії щодо правосуб'єктності ШІ.

Якщо спроби порівняння ШІ з юридичною особою хоча і викликають логічні сумніви, лежать здебільшого в площині цивільного права, то аналогія з фізичною особою, тобто людиною, та її правами – питання засадничого рівня. І якщо вже воно постає, то має розглядатися комплексно – не тільки щодо цивільно-правового статусу, а й в контексті формування правового статусу суб'єкта загалом.

О.А. Баранов ідею еквівалентності когнітивних функцій ШІ і людини розвиває в гіпотезу еквівалентності юридичного статусу. «Твердження про еквівалентність когнітивних функцій фізичної особи та ШІ дозволяє висунути та обґрунтувати положення про можливість визнання робота з ШІ в якості правового еквівалента фізичної особи». Але, водночас, «… правоздатність та дієздатність робота з ШІ як правового еквівалента

фізичної особи необхідно доводити шляхом проведення спеціальних досліджень, аналогічним при проведенні судово-психіатричної експертизи в процесі обмеження дієздатності фізичної особи» [16, с. 92].

М.О. Стефанчук серед варіацій розгляду місця ШІ в структурі правовідносин найбільш збалансованим вважає диференційований підхід, за якого роботи з ШІ можуть бути як суб'єктами цивільних правовідносин, так і об'єктами. Сприйняття робота як суб'єкта чи як об'єкта цивільного права, на думку вченого, залежить від рівня його автономії та інтелекту, а також можливостей самостійних усвідомлених дій [352].

З такою логікою оцінки технологічної спроможності ШІ цілком можна погодитися, але в правовому сенсі диференційований підхід, який ґрунтується на індивідуальному (штучному) визнанні цивільної правоздатності та дієздатності ШІ, апріорі закладає засади суб'єктної нерівності, що не притаманно цивільному праву в принципі. І без того, ризики посилення економічної нерівності та дискримінації внаслідок функціонування ШІ наукова спільнота вже визнає проблемою близької перспективи [514].

Виходячи з цього, задля підтримання дискусії щодо імовірного правового майбутнього ШІ як суб'єкта, напевно потрібно говорити про взаємозв'язки прав людини і «прав роботів», але не тільки щодо утвердження правосуб'єктності ШІ, а й з позицій дотримання принципу рівності, порушення якого у праві може привести до важко передбачуваних наслідків.

У цьому контексті вбачаються три моделі взаємодії людини та ШІ як суб'єктів права:

1) ШІ є своєрідно «підлеглим» суб'єктом, з обмеженим обсягом прав – людина визначає обсяг правоздатності та дієздатності ШІ і, відповідно, домінує;

2) рівні суб'єкти на традиційних правових засадах – людина зберігає свій статус, але не домінує;

3) конкуруючі суб’єкти – людина ризикує втратити свою пріоритетність і статус – початок домінування ШІ.

Де межа між цими концептами і які часові рамки їх можливого існування − невідомо. Перший варіант, який сьогодні має підтримку дослідників, ґрунтується на нерівності ШІ і людини у правових відносинах. Утім вбачається, що такий варіант не може бути стійким. Особливо якщо ШІ буде переймати розуміння справедливості, притаманне людині. Зважаючи на постійне підвищення автономності, це неминуче призведе до конфлікту між людиною і ШІ.

Окрім того, якщо «високо автономний» ШІ розглядати за аналогією з людиною, то існує ще одна проблема, якій майже не приділяється увага. Це аналогії психічних розладів (станів) ШІ, які можуть впливати на його дієздатність і деліктоздатність як суб’єкта. Захворіти у тому значенні, в якому хворіє людина, ШІ звісно не може, але розлад його функціонування, спричинений різними чинниками програмно-технологічного характеру, очевидно можливий.

З рештою, сама пропозиція розгляду поряд з людиною іншого правового суб’єкта у світлі ідеї суспільства майбутнього, орієнтованого на людину, створює певний дисонанс.

Сучасна юриспруденція ґрунтується на людиноцентрованості та визнанні прав людини фундаментальною цінністю, благом, умовами, а не тільки сукупністю певних визнаних можливостей, які формально називають правами. Ця ідея розвивалася поступово, протягом тисячоліть, разом з розвитком самого людства та уявлень про гідне життя. Її корінням є доктрина природного права, в якій джерелом права є розум людини, а фундаментальні невідчужувані права належать людині від природи.

Визнання суб’єктом права за аналогією з людиною якогось іншого «створіння» буде суперечити самій суті природно-правових ідей та становитиме загрозу правам людини у їх сучасному розумінні.

Проте варто згадати, що деякі представники природного права вважали, що природні права можуть належати й іншим істотам – тваринам, що можна було б використати як аргумент при осмисленні ШІ. Проте в будь-якому разі, природно-правова доктрина розглядає живих істот природного походження, які природним шляхом самостійно відтворюються, розвиваються, живуть певний строк і помирають. Це відбувається за законами природи – під впливом старіння, хвороб, кліматичних умов, екосистемних змін, природного відбору тощо. Сьогодні права тварин мають сенс переважно з метою їх захисту саме від людини, в контексті обов'язків людини щодо тварин, а не з позицій альтернативності чи аналогічності людині як суб'єкту права і, тим більше не у зв'язку з взаємодією тварин між собою, як це прослідковується у пропозиціях щодо правового статусу ШІ.

Саме в такому контексті професор Чон Хван Кім (Jong-Hwan Kim) зазначає: – «коли робот матиме свій власний внутрішній стан, мотивацію чи буде здатний на емоцію, ми не матимемо права ображати цю істоту. Ми повинні вже зараз ставитися до них так само, як, наприклад, до домашніх тварин» [435]. А, приміром, П. Асаро (P. Asaro) припускає, що в якості превенції можлива «… політика знищення будь-яких роботів, які завдають шкоди але, як у випадку з тваринами, які шкодять людям» [426].

Очевидно, що ШІ (чи роботи з ШІ) не є природними біологічними створіннями та існують за іншими законами, тому пряме перенесення на них поняття прав, у тому значенні, яке надається правам людини (фізичної особи), буде порушенням засадничих ідей сучасної юриспруденції. Але когнітивні можливості ШІ, здатності до формування і вибору варіантів власних дій, нехай навіть з певного програмно встановленого переліку, формують своєрідні соціально важливі комунікації між ними та людиною, що попадає в предметну сферу права та потребує належного осмислення.

Якщо ж таки торкатися ідей правосуб'єктності ШІ, зокрема так званої «електронної особи», а вони імовірно будуть розвиватися, то потрібно усвідомлювати, що подібні ідеї у праві мають революційний характер. Тому

ставлення до них повинно бути вкрай виваженим. Вектор таких новацій зумовлюватиме гармонійність подальших правових змін.

Варто цілком погодитися з висновками О.А. Баранова про те, що «можливе виконання роботами з ШІ ролі суб'єктів суспільних відносин призведе до виникнення великої кількості правових проблем, частина з яких у даний час навіть важко піддається ідентифікації», а оцінка «можливості і умов визнання робота з ШІ в якості суб'єкта правовідносин вочевидь вимагатиме значних комплексних досліджень, як мінімум, у психології і психіатрії, у сфері робототехніки і ШІ, в юриспруденції» [16].

Наразі ж проведення на рівні практичної юриспруденції навіть часткових аналогій між ШІ як суб'єктом права і людиною видається доволі небезпечним, оскільки закладає підвалини розширення цих аналогій та, як наслідок, в майбутньому спричинення цілком прогнозованої статусної конкуренції, в якій правам людини може бути завдана непоправна шкода.

Гіпотеза 3: визнання ШІ суб'єктом права дає можливість вирішувати проблеми відповідальності за його дії.

Європейський парламент у 2017 році, зважаючи на досягнутий етап у розвитку робототехніки та ШІ, як доцільне і принципове визначив вирішення проблем юридичної відповідальності в галузі ШІ почати з питань цивільно-правової відповідальності [463]. Такий крок пов'язаний з імовірною у довгостроковій перспективі потребою в удосконаленні національних законодавств, спричиненою ускладненням юридичної ідентифікації суб'єкта, відповідального за шкоду, завдану функціонуванням автономного ШІ, який здатний самостійно навчатися і приймати рішення.

Водночас у звіті Комітету з правових питань, що передував прийняттю Резолюції Європейського парламенту з рекомендаціями Комісії з цивільно-правових норм з робототехніки, наголошується на надзвичайній важливості встановлення основних етичних принципів, яких потрібно дотримуватися при розробці, програмуванні та використанні роботів і ШІ.

Серед основних орієнтирів, при цьому, – технологічна революція на користь людству і максимальне уникнення усіх можливих ризиків та шкоди, а також те, що «принаймні на сучасному етапі відповідальність має нести людина, а не робот». «Керівні етичні рамки мають ґрунтуватися на принципах благодійності, невинності, автономії та справедливості, на принципах і цінностях, закріплених у ст. 2 Договору про Європейський Союз та в Хартії основоположних прав, наприклад, як людська гідність, рівність, справедливість і справедливість, недискримінація, інформована згода, приватне та сімейне життя та захист даних, а також щодо інших основних принципів і цінностей права Союзу, таких як недопущення стигматизації, прозорість, автономія, особистість відповідальність та соціальну відповідальність, а також існуючі етичні практики та кодекси» [534]. На необхідності дотримання етичних і правових стандартів наголошується і у вимогах до розробників та користувачів ШІ.

Незважаючи на деяку футуристичність окремих положень згаданої Резолюції, з її змісту, а також обговорень в Європейському парламенті, видно, що дотримання принципів людиноцентрованості та поваги до прав і свобод людини визнається безсумнівним пріоритетом у галузі ШІ. Тому будь-які науково-правові пропозиції щодо суб’єктності ШІ у наш час мають розцінюватися як суто теоретичні й такі, що потребують ретельних і методологічно виважених обґрунтувань.

Водночас перспективна самостійна відповідальність ШІ, зокрема в межах статусу «електронної особи», нерідко згадується в юридичних наукових публікаціях українських дослідників. О.О. Кармаза та Д.В. Кушерець зазначають, що «з часом робот з ШІ пройде шлях від визнання його об’єктом правовідносин до отримання звання – суб’єкт правовідносин …», «… він може стати електронною особою та бути наділеним характерними саме йому як роботу з ШІ правами та обов’язками, а також нести самостійно відповідальність» [112]. О.В. Костенко, В.В. Костенко вважають, що наділення ШІ автономністю та когнітивними

функціями, притаманними лише людині, такими як здатність вчитися на досвіді, приймати незалежні рішення, призведе до того, що «... ці та інші функції фізичної особи можуть спонукати роботів на деструктивні дії, які мають шкідливі наслідки і за які, за аналогією до людини, повинна наступати юридична відповідальність» [150]. О.Є. Радутний, вбачаючи близькі перспективи «електронної особи» та «цифрової людини», прогнозує зміни у кримінально-правовій доктрині та припускає виникнення можливостей для притягнення ШІ не тільки до цивільно-правової, а й до кримінальної відповідальності [313; 314].

З цього приводу виваженою видається позиція М.М. Великанової, яка зауважує на передчасності та можливості лише перспективного розуміння ШІ як суб'єкта (квазісуб'єкта) правовідносин, зокрема як «електронної особи». «В даний час, враховуючи сучасний стан розвитку робототехніки та ШІ, не час говорити про поширеність інтелектуальних автономних роботів. Тому зараз доцільніше розглядати роботів та ШІ як об'єкти правовідносин. Хоча в даному випадку питання відповідальності за шкоду все ще залишається відкритим» [595]. Схожі погляди висловлюють також Н.С. Марценко [198], О.Є. Мічурін [210], І.Ф. Корж [144].

Осмислюючи проблеми перспективної самостійної відповідальності ШІ, важливо враховувати, що інститут юридичної відповідальності у праві здійснює комплекс функцій, які в певних комбінаціях притаманні кожному галузевому виду юридичної відповідальності. Ними є відновлення порушених прав (компенсація), превенція (загальна і спеціальна), виховання (перевиховання), покарання [406]. Тому аналіз юридичної відповідальності суб'єкта в контексті виконання тільки якоїсь окремої її функції, наприклад відшкодування завданої шкоди, як мінімум, буде неповним, фрагментарним.

Що ж до самостійної відповідальності ШІ у випадку визнання його суб'єктом права, то викликає великі сумніви можливість для нього негативних наслідків особистого характеру, або ж виховного чи перевиховного впливу за аналогією з людиною, оскільки ШІ не є ні живою

чи біологічною істотою, ні членом суспільства. А виконання правовідновлювальної (компенсаційної) функції, зокрема щодо відшкодування шкоди, вимагатиме й наділення ШІ комплексом майнових прав, що теж становитиме істотну правову проблему. Такий ракурс є своєрідним виявом інформаційної відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності, що необхідним чином доповнює потенціал традиційних засобів юридичної відповідальності суб'єктів відносин, пов'язаних із ШІ – виробників, провайдерів.

Разом з тим у випадку визнання самостійної відповідальності ШІ існує обґрунтована небезпека підміни деліквента та перекладення відповідальності на робота. На це безпосередньо звертається увага у ключових засадах Кодексу етичної поведінки інженерів робототехніків, запропонованих Комітетом з правових питань і озвучених у доповіді Меді Дельво (Mady Delvaux). «Державні та приватні органи фінансування робототехнічних досліджень повинні вимагати, щоб оцінка ризику була виконана та представлена разом із кожною подачею пропозиції щодо фінансування досліджень робототехніки. Такий Кодекс повинен розглядати людей, а не роботів, як відповідальних агентів» [534].

Отже, осмислювати проблеми юридичної відповідальності за дії чи бездіяльність ШІ експерти ЄС убачають необхідним в контексті конкретизації агента-людини (human agent), яким вважаються:1) виробник, 2) оператор, 3) власник, 4) користувач. Щодо таких категорій суб'єктів відповідальності в галузі ШІ доцільно розвивати доктринальні положення і практичні юридичні механізми.

Пропозиції низки українських науковців щодо гіпотетичного оформлення правосуб'єктності ШІ, на фоні домінування технократичного підходу, поєднаного з суто інструментальним розумінням права як регулятивного чи забезпечувального засобу, викликають занепокоєння, особливо з позицій гуманістичних засад у праві, передусім природних прав людини.

На підставі зазначеного, на противагу наявним, розглянутим вище гіпотезам щодо можливої в недалекій перспективі правосуб'єктності ШІ, пропонується інша – з урахуванням сучасного розуміння права, перенесення на ШІ окремих елементів правового статусу людини (фізичної особи) можливе лише на рівні теоретизування.

Проте ця гіпотеза, звісно, не вирішує проблеми удосконалення правового регулювання відносин, в яких своєрідно присутній ШІ. Дослідження і дискусії з цього питання мають продовжуватися. На сьогодні ж в українській правовій науці можна констатувати лише передумови певних парадигмальних змін:

із революційним шляхом – зміна ціннісних орієнтирів у праві передусім на розуміння його суто як засобу, який можна штучно змінити й адаптувати (прогностичними методами чи моделюванням), навіть на рівні загальновизнаних історично сформованих засад (принципів і постулатів), під потреби впровадження в юридичну практику такого нового, хоча і своєрідного, але суб'єкта права як ШІ;

і еволюційним – широкого сприйняття права як цінності, блага, як культурного і цивілізаційного надбання людства, а ШІ – як новітнього елемента суспільних відносин, виникнення і поширення якого органічним шляхом створює потреби у незвично швидкій, і можливо дещо нетрадиційній, правовій рефлексії [577].

Наразі в українській правовій науці наявна тенденція до невиправданого прискорення подій щодо правосуб'єктності ШІ, що призводить до зміщення акцентів з вирішення реальних і цілком прогнозованих практичних правових проблем на обговорення варіантів імовірних сценаріїв далекої перспективи.

Як випливає з міркувань самих прихильників правосуб'єктності ШІ, тільки пропозиції її осмислення вже дають змогу осягнути спектр зумовлених цим кардинальних правових змін і потенційних правових проблем, щодо вирішення яких сьогодні взагалі немає уявлень. Отже, на

цьому шляху навіть теоретичне подолання однієї проблеми спричиняє безліч інших. І ці проблеми створюють глобальні виклики праву – на філософському, ціннісному, морально-етичному, доктринальному (передусім, природно-правової доктрини), методологічному, галузевому та інших рівнях. Очевидно, що після гіпотетичного вирішення таких проблем право вже не буде правом у його нинішньому розумінні.

Дійсно, наукові розробки мають велике значення, орієнтують на майбутнє, але першочерговими для вирішення є вже наявні правові проблеми та потреби ближчої перспективи, які поки що не пов’язані з абсолютно автономним ШІ.

Розвиток «індустрії» роботів з ШІ в майбутньому важко передбачуваний, але, безумовно, він обмежений «червоною лінією» – не можна створити ШІ, який мав би здатність стати суб’єктом права. Тому «юридизація» роботів з ШІ має бути спрямована не на надання їм статусу суб’єкта права, а на правову регламентацію порядку використання людьми (суб’єктами права) можливостей ШІ сьогодні і в майбутньому.

Відповідальність так званої «електронної особи» не може розглядатися в контексті традиційного розуміння юридичної відповідальності, тобто за аналогією з відповідальністю людини. Як осмислення статусу «електронної особи», так і сприйняття її відповідальності має відбуватися на інших засадах і з використанням методологічного інструментарію здатного забезпечити непорушність фундаментальних правових цінностей та ідеалів, повагу до прав людини, і, водночас, гармонійне задоволення потреб у правовому вирішенні проблем ШІ.

Наведений аналіз поглядів на правові проблеми розробки, існування, а також соціально-технологічного майбутнього систем, побудованих за технологіями ШІ, та пристроїв IoT показує комплексність проблематики регулювання виникаючих у зв’язку з їх появою правовідносин та активну рефлексію фахівців різних галузей права.

Уявляється, що правове забезпечення ШІ є окремою спеціальною складовою доктрини інформаційного права на рівні інститутів інформаційної безпеки, інформаційної культури, інтелектуальної власності тощо, яка через можливості істотного впливу ШІ на людину (як позитивного, так і негативного) перебуває у діалектичному зв'язку з ідеєю інформаційних прав людини.

Мультідисциплінарний характер проблематики ШІ вимагає використання здобутків й інших галузей соціогуманітарних знань (філософії, соціології, психології тощо) та точних наук (кібернетики, системотехніки, математики тощо), що може бути здійснено в межах соціогуманітарної інформології (sociohumanitarian informology) [89].

3.4. Культурологічний аспект інформаційних прав людини

Базисом визнання і подальшого просування інформаційних прав людини є соціокультурні умови сучасного глобального інформаційного суспільства, в які й ведуть до відповідних інформаційних трансформацій у правовій сфері, зокрема у сфері прав людини.

Безперечно, культура є одним з найважливіших чинників розвитку людства. Вона динамічна, багатогранна, відбиває якісний стан буття суспільства та є базисом соціальної взаємодії. Будучи об'єктом активного філософського осмислення, культура отримала безліч визначень, які відображають ті чи інші її риси як сутнісні.

Культура має невід'ємний ціннісний вимір, тобто виявляється в системі соціальних ідеалів, цінностей, пріоритетів, які втілюються в діяльності людини, формують комунікативні засади та ставлення до організації соціального життя, взаємодії з навколишнім світом. Ця система розвивається разом із суспільством, зокрема набуваючи нових проявів, і, водночас,

визначає його подальший розвиток – напрями, темпи, перспективи, форми соціальної взаємодії, поведінку і її норми тощо.

Розвиток кожної сфери соціального життя чинить вплив на культуру та зумовлює її відповідні трансформації, що можуть мати характер не тільки послідовних змістових змін, а й утворювати нові структурні елементи. Так, становлення інформаційного суспільства логічно пов'язане з розвитком інформаційної культури у всіх можливих її проявах, а також впливами на інші види (складові) культури, серед яких у контексті просування і забезпечення інформаційних прав людини необхідно виокремити:

1) інформаційно-правову культуру, яка власне є чинником процесів усвідомлення, ціннісного визнання, забезпечення та гарантування, здійснення й захисту інформаційних прав на всіх рівнях (побутовому, професійному, індивідуальному, колективному, загальнодержавному тощо);

2) інформаційну гігієну як своєрідний елемент самозахисту людини від негативного впливу інформації в процесі здійснення своїх інформаційних прав у вільному не завжди контрольованому інформаційному просторі.

Ціннісним виміром інформації в інформаційному суспільстві є знання. Свобода обміну інформацією і знаннями, що вже має безпосередній юридичний вираз у правах людини (інформаційних правах), становить гарантії життєдіяльності сучасного соціуму та подальшого всебічного індивідуального і суспільного розвитку.

У цьому контексті вирішальну роль відіграє саме формування інформаційної культури її вплив на культуру загалом та її складові.

Процеси розвитку суспільства і кожної людини в епоху глобальної інформатизації відштовхуються від здатності опановувати нові, постійно зростаючі, технологічні можливості обміну інформацією і знаннями, спрямовуючи їх використання на соціальну користь. Ця залежність водночас закладає високі ризики антисоціального впливу інформації та інформаційних технологій в усіх сферах, і правова сфера, зокрема сфера прав людини, тут не є винятками.

Гарантією уникнення негативних інформаційних соціальних тенденцій є усвідомлення і визнання невідворотності й послідовності інформаційного розвитку, цінності інформації і знань, надважливості орієнтирів на самовдосконалення, ініціативність в отриманні актуальних знань, критичне ставлення до інформації тощо, тобто все те, що так чи інакше складає інформаційну культуру. Її відсутність негативно впливає на розвиток суспільства, а визначальний чинник розвитку – інформаційні технології можуть стати знаряддям маніпулятивних впливів. Як зазначає Н.Б. Новицька, «на сучасному етапі вплив інформації на людину, трансляція під виглядом інформації певної системи цінностей, інформаційні війни певним чином руйнують моральні норми та негативно впливають на процеси саморегуляції суспільства і людини» [222, с. 57].

Право як результат соціальних комунікативних процесів також має свій ціннісно-інформаційний вимір. Цей вимір дозволяє розглядати правову інформацію як специфічну форму буття права. Правова інформація забезпечує індивіда конкретними знаннями про належне, дозволене, заборонене у соціальному середовищі, з одного боку, формуючи мотивацію правомірної поведінки, а з іншого – демонструючи шляхи (моделі) правового вирішення особистих і соціальних проблем.

Так само і права людини як визнана загальносоціальна і правова цінність для конкретної людини набувають реальної і усвідомленої цінності тільки з отриманням знань про них та формуванням готовності їх реалізовувати та захищати правовими засобами. Таким чином, можливості й здатності індивіда до отримання правової інформації та сприйняття як права загалом, так і окремих його настанов, визначатимуть індивідуальне ставлення до соціального феномену права й усвідомлення цінності його фундаментальної ідеї – прав людини, а в інформаційному суспільстві – інформаційних прав. Ключові чинники такої правової рефлексії втілюються в інформаційно-правовій культурі.

Ідея осмислення інформаційно-правової культури набуває надзвичайної актуальності не тільки в умовах нових інформаційних відносин, а й в контексті традиційних проблем правової культури, що посилюються з глобалізацією, становленням інформаційного суспільства в поєднанні з демократизацією, розвитком інформаційного простору, зростанням інформаційного навантаження в житті кожної конкретної людини. Водночас просування ідеї прав людини як універсальної правової і моральної цінності також формує своєрідний культурний «сектор» – культуру прав людини [81], який пропонують виокремлювати в межах правової культури. Цілком очевидно, що і цей елемент культури розвивається під впливом інформатизації.

Так само можна стверджувати і про зворотний зв'язок цих явищ, або ж залежність можливостей реалізації прав людини від «адаптованості до них самої особи, інститутів суспільства і держави, а також системи права, що першочергово зумовлено високим ступенем інформаційної та правової культури», що слушно підкреслює О.О. Золотар [104, с. 64].

Інтенсифікація інформаційних обмінів і розширення комунікативних можливостей в усіх сферах соціальної діяльності неминуче позначається на процесах правового регулювання. Впровадження ІТ у правову сферу забезпечує більш швидку та ефективну правову комунікацію, відповідно, потоки правової інформації у правовому просторі кожного суб’єкта права збільшуються, що вимагає розвитку системи знань, здатностей і навичок адекватного реагування на такі зміни.

Сьогодні вже не можна сказати, що активного діалогу щодо інформаційної культури в правовому ракурсі та її зв’язків з ключовими правовими цінностями, зокрема правовою культурою і правами людини, у вітчизняних наукових колах не ведеться. Так, автори монографії «Інформаційна культура в Україні: правовий вимір», що вийшла у 2018 році, починають свою роботу саме з акценту на правах людини і принциповій залежності «не лише задоволення фундаментальних потреб особистості, а й

розвитку самого державно-організованого суспільства» від гарантованості інформаційних прав автори зазначеної монографії розпочинають свою роботу [34, с. 11]. Серед іншого в наукових публікаціях пропонується зокрема пошук взаємозв'язків явищ інформаційної культури та її найактуальнішого концепту – «цифрової культури» з відповідними трансформаціями у правах людини [62], здійснюються спроби обґрунтування інформаційно-правової культури на парадигмальному рівні як чинника формування інформаційного законодавства і державної інформаційної політики [346; 548], досліджується розвиток функціоналу правової культури в інформаційному просторі [186].

Власне поняття «правова культура» є традиційним і фундаментальним для теорії права. Проте як елемент прагматичної ідеології, спрямованої на досягнення конкретних результатів у юриспруденції, це поняття використовується нажаль переважно з науково- чи навчально-пізнавальною метою. Говорити на практиці про правову культуру в засадничому контексті часто-густо не вигідно, оскільки реально низький її рівень зводить нанівець адекватні оцінки прогнозованих результатів різного роду правових реформ, удосконалень і покращень. Тоді розвивається зворотний процес – ті ідеї, що сприймаються в суспільстві з високим рівнем правової культури, за її відсутності чи недостатності виглядають певним «правовим романтизмом», не мають очікуваної ефективності і цим можуть формувати нігілістичне ставлення до права та його потенціалу як соціального регулятора.

Сфера інформаційних прав людини, насичена правовими новаціями і, водночас, певною юридичною невизначеністю, особливо щодо нових прав, які ще не набули загального визнання і певних стандартів гарантування й забезпечення, у цьому сенсі не виняток.

Безперечно, правова культура є необхідною умовою розвитку громадянського суспільства та розбудови правової держави. Високий рівень правової культури суспільства, відображення в ній адекватних шляхів задоволення суспільних організаційних потреб є запорукою дієвості

правових механізмів, ефективності правового регулювання та підвищення соціальної ролі права. У реальному житті правова культура виявляється передусім у специфічному стилі соціальної організації, комунікації і поведінки людей, який ґрунтуються на повазі до права, усвідомленні й визнанні правових цінності та ідеалів.

Дослідження її з позицій правових наук необхідне передусім через те, що правова культура – це фундамент правової системи, правового порядку, верховенства права, поваги до прав і свобод людини та їх ефективного здійснення. «Розчиняючись» в усіх компонентах правової системи – нормах і принципах права, правовідносинах, системі правових актів та принципах їхнього створення, юридичній діяльності тощо, правова культура водночас своєрідним чином поєднує їх у собі, вона є певним віддзеркаленням правової дійсності, зокрема тих змін, які в ній відбуваються через інтенсифікацію інформатизаційних процесів та розвиток їхніх подекуди унікальних форм.

Маючи безліч позицій щодо правової культури, сучасна правова наука не надає її однозначного трактування. Як феномен правова культура осмислюється у багатьох напрямах, зокрема в:

1) антропологічному – як сукупність усіх благ, створених людиною в процесі еволюції правової організації суспільного життя;

2) аксіологічному – як система правових цінностей, що відображають передові досягнення минулого і сьогодення у правовій сфері;

3) соціологічному – як компонент суспільного життя, зумовлений процесами духовного розвитку людини;

4) філософському – як універсальне явище суспільного життя, що характеризується певним історичним рівнем розвитку суспільства, його творчих сил та здібностей;

5) структурно-функціональному – як система елементів правової дійсності з виділенням статичних і динамічних властивостей правової культури [368, с. 75].

Усі згадані напрями мають свою пізнавальну цінність та, розкриваючи унікальні властивості правової культури, доповнюють загальну наукову картину щодо неї.

Проте в культурологічному аспекті правовій культурі притаманні й найбільш загальні для всіх видів культури риси, що дозволяють визначати її як умову, спосіб і результат правової діяльності людини й суспільства, в процесі якої відбувається розвиток людського потенціалу як на загальносуспільному, так і на індивідуальному рівнях.

Зважаючи на це, не вдаючись до дискусії щодо тих чи інших дефініції правової культури, пропонується у найбільш загальному ракурсі розуміти правову культуру як якісний стан правового життя всього суспільства та окремих індивідів, який є втіленням системи правових цінностей, набутих у процесі правового прогресу [354, с. 256].

Цілком очевидно, що будь-яка зміна парадигми життя суспільства неодмінно пов’язана з переходом до нового культурного етапу, а спричинені соціальними перетвореннями зміни в юриспруденції – з перетвореннями у правовій культурі. Водночас сама правова культура та її розвиток є визначальним чинником будь-яких правових змін в суспільстві та утвердження, а також трансформації правових ідеалів, якими передусім є права людини. При цьому концепція правової культури та її суспільної ролі залишається сталою настільки, наскільки сталими є уявлення про право як таке, а основні нагальні зміни мають передусім змістовий характер, поповнюючи правову культуру новаціями, відповідними часу.

У контексті сприйняття інформаційної культури як чинника загального впливу варто погодитися з філософською позицією О.В. Прудниковою про те, що не варто обмежувати сферу інформаційної культури тільки комп’ютеризацією чи електронними технологіями. «Насправді ця сфера є набагато ширшою і включає процеси наукової діяльності, освіти, управління природними і соціальними процесами, сферу побуту, дозвілля тощо» [304,

с. 50]. Отже, і сфера права, зокрема правова культура, як усе інше в сучасному соціумі перебувають під впливом культури інформаційної.

Фактично розпочинаючи вітчизняні наукові правові дослідження інформаційної культури дисертаційного рівня, у 2007 році Н.Б. Новицька сформувала досить прогресивну на той час для української правової науки позицію щодо інформаційної культури як складного елементу індивідуальної і загальної культури (культури людства), що виявляється в органічній єдності чотирьох складових «культури правил» щодо:

1) організації і подання інформації;

2) сприйняття та використання інформації;

3) суспільних відносин щодо використання ІТ;

4) суспільних правовідносин із використанням нових ІТ [220].

Наразі в правовому контексті вчені інтерпретують інформаційну культуру як «інтегральну цілісність, що включає світоглядні, ціннісні, когнітивні, комунікативні та інструментальні компоненти життєдіяльності людини, соціальних груп та держави, які в сукупності, спрямовані на формування інформаційного суспільства, виступають орієнтиром розвитку інформаційного законодавства і знаходять свій прояв в інформаційній діяльності» [34, с. 139]. Але в історичному ракурсі розвиток інформаційної культури став насамперед основою і чинником переорієнтації свідомості людини на нові фундаментальні соціальні цінності – свободи доступу всіх людей до інформації і знань, незалежно від країни, національності, економічного і соціального положення, що стало розглядатися в межах основних прав людини (інформаційні права людини).

Безумовно, процеси правового розвитку полягають не тільки в юридичному оформленні інформаційних змін у суспільстві, а й сама інформатизація як домінуюча тенденція впливає на розвиток уявлень про право загалом. В інформаційну добу свобода наукового праворозуміння орієнтує на сприйняття та осмислення права в нових аспектах – як інформації, як засобу і результату комунікативної діяльності людей, а прав

людини у досліджуваних аспектах інформаційних прав. Відповідним чином ці знання будуть втілюватися в розумінні всіх компонентів правової дійсності, зокрема правової культури, а також в отриманні завдяки інформаційному прогресу нових форм і засобів правової взаємодії, які теж стають своєрідним сучасним елементом правової культури.

До доктринальних (ідеологічних) новел у праві в цьому контексті можна віднести формування вже розглянутих в попередніх розділах концептів права на інформацію, інформаційних прав людини, правопорушень в інформаційній сфері (інформаційних деліктів) та відповідальності за такі порушення, а також інформаційної безпеки, інформаційного суверенітету тощо, і загалом інформаційного права зі своєрідним місцем в системи права. Вони наразі активно розвиваються, нерідко у боротьбі майже протилежних позицій, сформованих поєднанням наукових підходів і реалій сьогодення [368, с. 76].

Наприклад, ідея захисту персональних даних в Україні почала свою еволюцію від потреби ледь не абсолютного захисту, при якому обробка персональних даних можлива тільки за згодою особи. Але сьогодні, в умовах тотального охоплення людства соціальними мережами, починає висловлюватися думка про необхідність відмови від захисту персональних даних, як такого що не відповідає потребам часу і стримує розвиток соціальних комунікацій.

З іншого боку, ІТ, зокрема глобальні телекомунікаційні мережі, стали основним каналом поширення і отримання різноманітної правової інформації не тільки в межах держави, а й на міжнародному рівні. Особливо це стосується правових текстів, змістом яких є правові норми. Швидкість і легкість ознайомлення з ними незрівнянно зросли із впровадженням відповідних Інтернет-сервісів, які надали можливості без обмежень у часі й просторі надавати онлайн доступ до актуальної офіційної правової інформації, систематизувати її у формі баз даних і реєстрів, створювати спеціальні правові інформаційно-пошукові системи, які дають змогу

застосовувати одночасно до всього масиву правових документів різноманітні, раніше неможливі принципи швидкого пошуку: контекстний (за ключовими словами), за датою, суб'єктами, видами документів тощо.

Звичайно, такі технологічні новації, будучи елементом інформаційної культури, поповнюють пізнавальні засоби права. Однак ними вплив на правосвідомість і правову культуру не обмежується.

За допомогою сучасних ІТ встановлюється і новий формат здійснення правової комунікації та правової діяльності загалом, що впливає на ефективність забезпечення інформаційних прав людини та втілюється у їх новітньому змісті. Проявами цього, зокрема, є:

– нові засоби безпосередньої взаємодії через Інтернет, зокрема державно-владних суб'єктів і громадяни;

– нові форми надання державою адміністративних послуг (електронні, цифрові, онлайн тощо адміністративні послуги);

– спрощення доступу до результатів різноманітної державної реєстраційної та облікової діяльності (електронні бази рішень, реєстри, кадастри тощо);

– розширення можливостей спілкування правників у межах своєї професійної групи та спільного вирішення правових проблем;

– освітні інноваційні технології, що використовуються для підвищення правової грамотності, а також в системі професійної правової освіти тощо.

У такий спосіб інформатизація поглиблює демократизацію суспільства, посилює активність та впливовість інститутів громадянського суспільства, сприяє транспарентності державної влади і місцевого самоврядування, що безперечно позитивно впливає на правову систему і є здобутком правової культури нашого часу.

Проте інформатизація та глобалізація разом з позитивними змінами створюють світовому суспільству й низку нових викликів, зокрема правового характеру, відповіді на які є одним з пріоритетів на шляху подальшого розвитку.

По-перше, виникають нові деформації свідомості людини, пов’язані з можливостями керувати інформаційними потоками та їх впливами у власному життєвому просторі. Альтернативний «електронний світ» негативно впливає передусім на молодь, свідомість якої перебуває на стадії формування, зменшуючи потреби і здатності людини в реальних соціальних контактах. Це викликає проблеми соціалізації та негативно позначається на соціальній і правовій активності.

По-друге, темпи розвитку інформаційних відносин перевищують темпи правового розвитку, що зумовлює певне відставання наявних правових механізмів від реальних соціальних потреб у правовому впорядкуванні інформаційної сфери. Зокрема, виникають потреби у нових форматах юрисдикції, більш придатних для врахування специфіки правового регулювання відносин і, відповідно, забезпечення і захисту нових компонентів інформаційних прав людини, зумовлених розвитком ІТ.

По-третє, ІТ стали новим простором і знаряддям для вчинення різноманітних правопорушень, як звичних, так і нових. Швидкість, анонімність, латентність (прихованість), транскордонність таких правопорушень вимагають суттєвого удосконалення судової і правоохоронної систем, а також запровадження додаткових напрямів спеціальної підготовки і перепідготовки представників юридичної професії.

По-четверте, розмиваються соціокультурні межі суспільств різних держав. Відбувається правова інтеграція, вироблення універсальних правових форм і процедур, глобальних важелів управління. Загрозою в цьому разі є надмірна уніфікація правового життя світового суспільства, яка може спричинити втрату ідентичності національних правових систем та їхнього культурного розмаїття.

Наведене свідчить про те, що інформаційну і правову культуру в інформаційному суспільстві необхідно розглядати як взаємозалежні явища. Очевидно, що з еволюцією інформаційного суспільства вплив здобутків його культури на правову культуру зростатиме, що посилює актуальність

вивчення цього правовою наукою та дає змогу вести дискусію про новий культурний феномен – компонент культури, або ж навіть вид культури, який утворюється завдяки еволюційному симбіозу інформаційної і правової культури та має унікальні, притаманні лише йому властивості – інформаційно-правову культуру.

Як і будь-яка культура, інформаційно-правова культура є багатоаспектною. Зважаючи на соціальну значущість і всепроникливість інформаційних процесів, вона не може належати до якоїсь окремої сфери суспільного життя. Її варто розглядати і як специфічний самостійний прояв культури, і як складову правової та інформаційної культури.

Тому невипадково у спробах інтерпретації інформаційно-правової культури учені вдаються до широких підходів, приміром як поєднання її ціннісного, нормативного, поведінкового сприйняття із розумінням її як інтегруючого інформаційного середовища, «з притаманним йому стилем відносин і поведінки», що пропонує І.М. Сопілко [346, с. 59].

Ураховуючи це та виходячи із запропонованої вище ідеї розуміння правової культури, інформаційно-правову культуру можна визначити як відображення якісного стану правової організації інформаційного суспільства та окремих його членів, що досягається втіленням у реальному житті інтегрованої системи правових та інформаційних цінностей, набутих у процесі світового прогресу. Визнання і повага до інформаційних прав людини, що є фундаментом комплексу цих цінностей є показником інформаційно-правової культури і, водночас, її базисним компонентом, а сама інформаційно-правова культура – своєрідною системою уявлень, стимулів, орієнтирів та умов, необхідних для просування інформаційних прав та розвитку суспільства на цій основі.

Поліаспектність інформаційно-правової культури виявляється у спектрі її проявів серед різних складових (видів) сучасної культури, зокрема:

– інформаційної культури у сфері права;

– правової культури в інформаційній сфері;

– культури інформаційних правовідносин;

– культури задоволення інформаційних потреб;

– культури інформаційної діяльності;

– культури поширення і пошуку інформації;

– культури інформаційних ресурсів;

– культури створення і використання ІТ;

– «електронної», «мережевої», «цифрової» культури тощо.

В особистісному вимірі інформаційно-правова культура виявляється в усвідомленні й особливій повазі до інформаційних прав і свобод людини, навичках використання сучасних інформаційних технологій для пошуку правової інформації й отримання правових знань, здійсненні інформаційної діяльності на фундаментальних засадах права, навіть за відсутності відповідних чітких правових норм.

Маркерами (критеріями) інформаційно-правової культури суспільства можуть бути, наприклад:

– визнання і гарантованість інформаційних прав людини;

– відповідність системи правових норм інформаційним потребам суспільства (розвиненість галузі інформаційного права);

– впровадження і використання ІТ в правовій сфері відповідно до потреб часу;

– упорядкованість і систематизованість нормативно-правової інформації;

– забезпеченість вільного доступу через Інтернет до інформаційно-правових ресурсів;

– розвиток інформаційно-правової науки (інформаційного права, правової інформології, правової інформатики, інформаційної деліктології тощо);

– фахова підготовленість правників щодо вирішення правових проблем інформаційної діяльності;

– рівень інформаційної злочинності;

– стан законності й правопорядку в інформаційній сфері [368].

Таким чином, інформаційно-правова культура стала невід'ємним компонентом, здобутком культури сучасного інформаційно розвинутого суспільства і, водночас, базисом його подальшого правового розвитку. Зважаючи на системні культурологічні зв'язки інформаційно-правової культури, визначення її місця в загальній системі культури суспільства значно ускладнюється.

Проте як компонент правової дійсності, утворений взаємодією інформатизації і права, вона представляється певною проєкцією культури інформаційної на культуру правову. Чим більшого значення набуватиме інформаційна сфера життя суспільства і чим більше її охоплюватиме правове регулювання, тим сильнішим буде взаємовплив інформаційної і правової культури та зростатиме роль інформаційно-правової культури в процесах правового розвитку.

Наразі осмислення інформаційно-правової культури, визначення шляхів підвищення її рівня як на суспільному, так і на особистісному рівні, вбачається необхідною умовою просування інформаційних прав людини, удосконалення на цій основі різноманітних правових механізмів та стратегічного прогнозування подальших інформаційних перетворень у правовій сфері.

Однією з фундаментальних складових особистої інформаційної і, зокрема, інформаційно-правової культури убачається інформаційна гігієна.

Як вже зазначалося, її пропонується розглядати в контексті самозахисту інформаційних прав людини в глобальному, динамічному інформаційному просторі, контроль і управління яким в повній мірі не можливі.

Такий простір є реаліями існування глобального інформаційного суспільства, його сутнісною ознакою. К.І. Бєляков і І.М. Шопіна справедливо зазначають: «Як фундамент інформаційного суспільства, єдиний інформаційний простір створюється людиною і для людини. Тому змістове

навантаження отриманих відомостей має відповідати інтересам людини, морально-етичним нормам, попереджати негативні соціальні наслідки. В цьому полягає принцип гуманістичної орієнтації інформаційного суспільства, який має бути одним із провідних» [261, с. 100].

Проте визначені ученими властивості інформаційного простору, що представляють його як антропоцентричне, гуманістичне середовище життя сучасного суспільства, є доволі неоднозначними, мінливими і варіативними, тобто залежними від багатьох факторів існування конкретного суспільства (культурних, історичних, економічних, політичних тощо), а також суб'єктивного їх сприйняття кожною людиною у світлі умов і обставин свого життя.

На фоні такої концептуальної ентропії інформаційного простору проблема здійснення інформаційних прав людини та захисту людини від негативного інформаційного впливу (що власне теж може трактуватися в контексті інформаційних прав, зокрема права на інформаційну безпеку) посилюється значною ціннісною ентропією обсягів інформації, які доступні, або спрямовуються на людину в наш час.

Розвиток ІТ продовжує створювати нові усе більш ефективні дешеві й доступні засоби поширення інформації, через що інформаційний простір наповнюється контентом, який створює шумовий ефект з небажаної і непотрібної для людини інформації. Частка корисної інформації в інформаційному шумі може бути мізерною, чим зумовлюється необхідність захисту людини від впливу небажаної, зайвої інформації, а також потреба у виробленні своєрідної здібності людини до інформаційної селективності, що буде одним з показників її інформаційної культури.

Т. Еріксен, зокрема, вважає, що подібне уміння в інформаційному суспільстві полягатиме у захисті себе від 99,99 % пропонованої інформації [90, с. 30].

Наразі ж постійний контроль і оцінювання корисності чи шкідливості усієї використовуваної чи «спожитої» інформації в таких умовах можна вважати «інтелектуальною преференцією», яка загалом людині не доступна.

Тому питання дотримання інформаційної гігієни, лежить передусім в площині формування потреби і навичок саморегуляції людиною своєї інформаційної діяльності з метою запобігання негативним впливам шляхом встановлення певних обмежень і правил власної поведінки в інформаційному просторі. Українські вчені вже зверталися до цієї проблеми в межах інформаційно-правової науки, О.О. Золотар, зокрема, в контексті інформаційної безпеки людини запропонувала категорії «інформаційна стійкість» [107, с. 140] та «інформаційний щит» [107, с. 193].

Слово «гігієна» має давньогрецьке походження. Його етимологія пов’язана із здоров’ям людини. Відповідно, первинний науковий зміст гігієна набула у медицині, в контексті боротьби з епідеміями та забезпечення фізичного здоров’я людини.

Сьогодні гігієна визначається як «наука, що вивчає вплив факторів довкілля на здоров’я, працездатність і тривалість життя людини та розробляє заходи оздоровлення умов її життя і праці». Серед таких факторів виокремлюють: біологічні (мікроорганізми, паразити, комахи, антибіотики та інші біосубстракти), фізичні (шум, вібрація, електромагнітне і радіоактивне випромінювання), хімічні (хімічні елементи та їх з’єднання), фактори діяльності людину (режим дня, вага та напруженість праці та інше, а також соціальні [59].

Арсеналом гігієни є комплекс методів оцінювання та управління усіма факторами ризику для здоров’я людини (режими праці й відпочинку, санітарні норми і правила тощо), а сучасними напрямами, зокрема, – психічна, психологічна, емоційна гігієна.

У межах забезпечення психологічного здоров’я ученими часто-густо розглядається і гігієна інформаційна [392]. Утім, суто психологічний ракурс інформаційної гігієни видається завузьким в контексті інформаційної

парадигми суспільного розвитку. Разом з тим виникнення потреби в такій гігієні можна вважати етапом розвитку гігієни загалом, що відповідає епосі інформаційного суспільства, визначеній інтелектуальними перетвореннями людства та посиленням значення нематеріальних вимірів його життя.

Варто відзначити, що сплеск актуальності інформаційної гігієни пов'язаний передусім з поширенням суперечливої інформації про вплив на здоров'я людини обмежувальних заходів (зокрема носіння масок) і вакцинації під час пандемією COVID-19. У 2020 році ВООЗ наголосила на додатковій істотній проблемі – «інфодемії» (The Infodemic), масштаби якої багато в чому визначали ефективність здійснення протиепідеміологічних заходів. Тоді ж учені відзначили і так званий феномен «сумнівного посилення» як надзвичайну здатність соціальних медіа спотворювати життєво важливу інформацію. Як зазначають Д.Р. Граймс, Л.Ж. Бреннан, Р. О'Коннор «будь-яке збільшення медіа необґрунтованої заяви на будь-якій платформі може завдати шкоди…» [471].

Сьогодні розгляд інформаційної гігієни в контексті насамперед психічного здоров'я людини серед іншого не відкидає її соціального значення і зумовленості домінуючими тенденціями розвитку людства. Так, В.Б. Халамендик мету інформаційної гігієни вбачає у «попередженні негативного впливу інформації на психічне, фізичне та соціальне благополуччя окремої людини, соціальних груп, населення в цілому…», а завдання пов'язує зокрема з розробкою «основ еколого-гігієнічної інформаційної поведінки». Тому необхідно підтримати прогресивну думку автора про те, що «інформаційна гігієна повинна формуватись у якісно новій парадигмі, модернізуючись в інформаційному вимірі, відкриваючи принципово нові можливості залучення особистості до відбору та аналізу інформації» [392, с. 90]. А з огляду на істотні інформаційні трансформації у правовій сфері, що зумовили розвиток інформаційних прав як фундаментальної правової цінності інформаційного суспільства, інформаційна гігієна в такому розумінні стає впливовим чинником

гармонізації процесів здійснення інформаційних прав передусім на індивідуальному рівні.

Незважаючи на запозиченість в інформаційно-правовій науці поняття «гігієна», сучасний ракурс інформаційної гігієни має доволі прагматичний характер, але ще не достатньо усвідомлений правовий вимір. Її значення в системі забезпечення інформаційної безпеки людини особливо рельєфно проявляється у час інтенсифікації інформаційних впливів, зумовлених політикою, геополітикою та безпосередньо сучасною війною, що супроводжуються і забезпечуються відповідною соціальною рефлексією і вимагають формування певної життєвої і громадянської позиції великої кількості людей.

У мінливому слабко контрольованому державою, значною мірою синергетичному, інформаційному середовищі, яке в умовах війни додатково насичується суперечливими, неоднозначними, фейковими повідомленнями та відвертою протиправною пропагандою, що створюються і поширюються зокрема в межах інформаційно-психологічних операцій, наявні правові засоби державного управління як засоби швидкого безпосереднього реагування на подібні, значною мірою диверсифіковані, загрози часто-густо самі по собі виявляються недостатніми для їх повного подолання.

Приміром застосування таких заходів є відключення трансляції окремих російських телеканалів у кабельних мережах, коли вони мають альтернативні способи мовлення через Інтернет і супутникові технології, або обмеження доступу до Web-ресурсів, які долаються застосуванням технологій VPN-доступу, або ж витрати державних ресурсів на блокування легко дубльованих Telegram-каналів і ботів, Youtube-каналів, акаунтів в Instagram, Facebook, TikTok та в інших соцмережах через поширення ними фейкової інформації та антиукраїнської пропаганди.

На сумнівній технологічній і організаційній ефективності подібних заходів з боку держави нерідко наголошувалося в наукових публікаціях, зокрема у виданих вже у воєнний час [63].

Безперечно, блокування каналів поширення маніпулятивної інформації, яка завдає шкоди національним інтересам, є необхідним в системі забезпечення інформаційної безпеки, особливо в умовах воєнного стану. Але застосування жорстких інформаційних обмежень може привести до неоднозначних наслідків.

По-перше, заходи такого характеру потенційно лежать у площині демократичного іміджу держави, оскільки вони є обмеженнями свободи слова (інформаційних прав). Дискусійність цих обмежень, зокрема в контексті їх законності та пропорційності, стає аргументом «проти» дій держави, спрямованих на захист інформаційної безпеки суспільства і кожного громадянина, та може використовуватися для дискредитації державної влади та її рішень у продовження тих самих маніпулятивних впливів.

По-друге, блокування й заборони інформаційних ресурсів є безпосередньою реакцією на ефективність вже здійснюваного ними небажаного впливу, який базується на використанні вразливості певних категорій споживачів інформації. Тому державна інформаційна політика, що акцентується на заборонах і не поєднується з ефективними превентивними заходами забезпечення інформаційної безпеки завжди матиме характер лише «симптоматичної» протидії загрозам.

По-третє, обмеження людини у доступі до певних звичних і комфортних для неї каналів отримання і поширення інформації без надання прийнятних альтернатив, на певний необхідний для адаптації час, створює в її інформаційному просторі елементи інформаційного вакууму. Це також може викликати негативні реакції, пов’язані з несприйняттям встановлених обмежень, що зумовлює додаткові психологічні вразливості й поле для подальших інформаційних маніпуляцій.

Водночас у правовому ракурсі встановлення будь-яких обмежень свободи слова (поширення та отримання інформації) в демократичному суспільстві, засновані на зміні балансу інтересів, завжди є компромісом і

можуть ставати предметом гострої соціальної дискусії, оскільки вони межують з порушенням інформаційних прав людини.

У таких умовах істотно зростає потреба в розвитку індивідуальної стійкості кожної людини до різноманітних інформаційних впливів, насамперед до маніпулювань і дезінформації, через уміння керувати власним інформаційним простором, зокрема й встановлювати самообмеження щодо певної інформації, її джерел та обсягів, інтенсивності використання ІТ тощо.

Тому думка, висловлена Д.Р. Граймсом, щодо дезінформації у розпал пандемії COVID-19 про те, що «у довгостроковій перспективі єдина довготривала вакцина проти цієї навали отруйних вигадок – покращити наші суспільні навички критичного мислення» [470], є цілком слушною і в інших ситуаціях, пов’язаних з вирішенням будь-яких загальносуспільних проблем в глобальному інформаційному суспільстві, зокрема в сучасних умовах захисту України від агресії рф.

Завдяки слідуванню цій ідеї:

по-перше, зменшується вразливість людини до маніпулятивного та іншого небажаного впливу;

по-друге, формується власна більш стійка і аргументована позиція щодо тих чи інших подій, фактів, закликів та можливість прогнозувати їх наслідки;

по-третє, зменшується поширюваність шкідливої інформації каналами «споживач-споживач»;

по-четверте, необхідні інформаційні обмеження будуть добровільними, усвідомленими та індивідуально адаптованими, такими, що не вимагають безпосереднього державно-владного втручання і, відповідно, не створюють умов для конфлікту з приводу доцільності юридичного обмеження інформаційних прав [363].

Таким чином, інформаційна гігієна – це відповідальне, критичне, осмислене і контрольоване ставлення людини до «споживання» і поширення інформації та використання ІТ в процесі здійснення своїх інформаційних

прав. У такому розумінні інформаційна гігієна фактично стає невід'ємним і ефективним засобом забезпечення власної інформаційної безпеки, інформаційної безпеки суспільства та своєрідною гарантією інформаційних прав людини.

За умов дотримання інформаційної гігієни в суспільстві, що водночас є показником високого рівня інформаційної культури, можливості і варіації негативних інформаційних впливів будуть максимально нівелюватися, а виважені й загальнопідтримувані заходи державної інформаційної політики можуть їх мінімізувати.

Самі по собі централізовані заходи з обмеження права людини на інформацію (свободи інформації), які варто вважати лише симптоматичними і ситуативними, повинні бути супроводженням в системі соціально важливої в інформаційному суспільстві діяльності, спрямованої на формування базисних засад унеможливлення або нівелювання наявних і потенційних негативних інформаційних впливів, на основі розвитку індивідуальних здатностей кожної людини до фільтрування, розпізнавання, критичного оцінювання інформації та її джерел, а також необхідного адаптивного обмеження інформаційних потоків в особистому просторі. У зазначеній системній діяльності вкрай важливим видається поєднання компонентів і напрямів, пов'язаних із:

1) зменшенням і припиненням наявного негативного інформаційного впливу на людину шляхом безпосереднього перекриття каналів поширення шкідливої інформації;

2) формуванням медіаконтенту та технологічних платформ, які створюють альтернативний (конструктивний на противагу шкідливому) соціально корисний вплив на людину, що можна вважати оперативною превенцією;

3) підвищенням рівня індивідуальної стійкості людини до шкідливих інформаційних впливів, її здатностей до управління інформаційними

потоками, що є вже превенцію на фундаментальному рівні існування сучасного інформаційного суспільства.

В усіх зазначених напрямах важлива консолідація зусиль держави і суспільства, державного й приватного сектору, що створить найбільш ефективну систему захисту суспільства і кожної людини від можливих негативних інформаційних, інформаційно-психологічних та інформаційно-технологічних впливів. Водночас складові такої діяльності виступають своєрідними маркерами інформаційної культури на різних рівнях – індивідуальному, загальносуспільному, державно-управлінському.

Наразі правовий аспект інформаційної гігієни залишається мало осмисленим. У контексті вирішення проблем забезпечення інформаційних прав людини в глобальному інформаційному суспільстві, в якому інформаційна свобода становить основну правову цінність, але, водночас, здатна приводити до очевидних шкідливих наслідків, інформаційна гігієна становить перспективний міждисциплінарний об’єкт дослідження правовою наукою в межах подальшого осмислення інформаційно-правової культури, інформаційної безпеки, як інститут інформаційного права і власне як засіб захисту інформаційних прав людини.

3.5. Інформаційна безпека як засада інформаційних прав людини

У сучасному інформаційному суспільстві проблема безпеки посідає чільне місце. Безпековий аспект можна вважати органічним і для інформаційних прав людини в їх найбільш актуальному прояві на поточному етапі інформатизації – цифрових прав. Це зумовлено істотними ризиками і загрозами, створеними інформатизацією, досягнення якої часто-густо значно випереджають базис їх соціального сприйняття і регулювання. Забезпечення і захист таких «безпекових» цифрових прав − складне колективне завдання, виконання якого вимагає не стільки власне забезпечувальної діяльності

держави у консолідації з інститутами інформаційного суспільства (на національному і міжнародному рівні), скільки еволюції самого суспільства – культурної, світоглядної, інтелектуальної.

На взаємозв'язках інформаційної безпеки, інформаційної культури та прав людини у різних ракурсах нерідко наголошують українські вчені, з чим не можна не погодитися.

Так, О.М. Головко пропонує культурологічний підхід до аналізу змісту і сутності прав людини в контексті понять «інформаційна культура» та «цифрова культура» та зауважує, що «…саме підвищення їх рівня, судячи з національного законодавства, має створити умови для забезпечення інформаційної безпеки людини» [62, с. 38].

О.П. Дзьобань та Є.М. Мануйлов наголошують на одній з функцій інформаційної культури – «захист від інформаційного стресу, який багато в чому породжується дисбалансом між зростаючим потоком інформації і здатністю суб'єкта (людини, суспільства) до її обробки», а також відзначають безпосередню залежність культурних і безпекових проблем інформаційного суспільства: «…рівень інформаційної культури суб'єкта прямо пропорційний рівню інформаційної безпеки і, причому, що вище рівень інформаційної культури – то менше загроз останньої (тобто то вище рівень інформаційної безпеки) [75, с. 77].

На необхідність суттєвих змін у мисленні, світогляді, культурі людини в інформаційному суспільстві, або ж інформаційних трансформаціях картини світу, звертає увагу у своїх роботах О.В. Прудникова, пропонуючи філософський образ «людини інформаційної», культура якої є «найважливішим засобом відтворення світової культурної спільноти, створення світового інформаційного простору» [302; 303; 304, с. 48], подібно «особистості майбутнього» Е. Тофлера.

Наведене свідчить про усвідомлення безпрецедентного розширення життєвих горизонтів життя сучасної людини, яке тягне виникнення цілого спектру нових потенційних інформаційних загроз, а також істотне

збільшення просторів самовизначення людини, що створює фон для реалізації цих загроз насамперед через різноманітні інформаційні впливи.

Світовий досвід свідчить, що загрози, які існують в сучасному інформаційному просторі, мають здебільшого глобальну природу, високу динаміку і латентність, спонтанність виникнення і розвитку, внаслідок чого суттєво ускладнюють і певною мірою обмежують існуючі суспільні механізми (зокрема державні і правові) їх попередження, подолання, усунення чи мінімізацію небезпечних наслідків.

Саме тому інформаційна безпека як актуальний об’єкт наукового пізнання, вийшла поза межи суто технічної науки і зумовила предметне спрямування численних соціально-гуманітарних наукових досліджень, сформувавши окрему комплексну галузь знань. Проте варто визнати, що в Україні розвиток цієї галузі певним чином гальмується відсутністю єдиної наукової спеціальності, яка б об’єднала в собі напрямки як технічних так і деяких соціально-гуманітарних (філософських, правових, психологічних тощо) дисертаційних досліджень, безпосереднім об’єктом яких є інформаційна безпека і проблеми її забезпечення, зокрема в сучасному контексті інформаційних прав людини.

Поняття «інформаційна безпека» сьогодні має безліч тлумачень, дефініцій, інтерпретацій, частина з яких надана і представниками правової науки. Не відкидаючи цінності вже запропонованих підходів до визначення інформаційної безпеки, убачається необхідним спиратися на таку її абстрактну інтерпретацію.

Інформаційна безпека це складна діяльнісна характеристика певної соціальної системи чи підсистеми, зокрема людини, що відображає можливість цієї системи до нормальної життєдіяльності й розвитку в певних умовах інформаційного середовища. Тому інформаційну безпеку не можна розглядати безвідносно суб’єкта, про безпеку якого йдеться. У визначальній мірі вона буде результатом його діяльності та, водночас, тими умовами функціонування, що створюються цією діяльністю, а також здатностями до

захисту і забезпечення стабільності, які набуваються і розвиваються в процесі такої діяльності.

Очевидно, що природу сучасних інформаційних перетворень суспільства визначає науково-технічний прогрес. Тому природною є і первинність щодо них саме технічно орієнтованої наукової думки, спрямованої на моделювання, аналіз прогнозування, інформаційних процесів, інформаційно-аналітичної підтримки процесів прийняття рішень тощо в різноманітних системах за допомогою математичних методів.

Проте названі вище властивості сучасних інформаційних загроз зумовили їх наукове осмислення не тільки в технічних, а й у правових та інших соціально-гуманітарних науках.

Значна частина гносеологічних проблем інформаційної безпеки лежить в площині аналогічних проблем безпеки як явища. Специфічність наукових підходів «дисциплінарних» фахівців до осмислення інформаційної безпеки та форм і методів її забезпечення ґрунтуються на особливостях сприйняття базового поняття «безпека» тією чи іншою галуззю знань.

Зважаючи на те, що безпека є складним соціальним феноменом, необхідна інтеграція теоретико-методологічних здобутків різних наук щодо розкриття її змісту, зокрема й правовою наукою в контексті прав людини.

Так, психологи визначають її як відчуття, сприйняття і переживання необхідності у захисті життєво важливих потреб і інтересів людини; юристи (правники) – як систему встановлених законом правових гарантій захищеності особи і суспільства, забезпечення їх нормальної життєдіяльності, прав і свобод; філософи – як стан, тенденції розвитку і умови життєдіяльності соціуму та його структур, за яких забезпечується збереження їх якісної визначеності та оптимальне співвідношення свободи і необхідності; політологи – як властивість (якість) системи і результат діяльності ряду систем і органів держави, а також сам процес діяльності,

спрямованої на досягнення поставлених завдань щодо забезпечення захищеності особи, суспільства, держави [356, с. 54].

Аналогічна інтегративна концепція прийнятна і для інформаційної безпеки. Причому вона буде мати, визначену природою інформаційної безпеки, яскраво виражену техніко-технологічну складову, яку доцільно інтерпретувати через достатність і надійність всіх компонентів технічних систем обробки, обміну, зберігання інформації, що забезпечує їй бажані властивості (цілісність, доступність, конфіденційність, спостережність тощо).

Саме тому в комплексі інформаційних прав людини останньої генерації (цифрових прав) домінують компоненти, зумовлені технологічними можливостями, а також, принаймні на рівні доктрини, виокремлюються своєрідні «безпекові» права, які багато в чому визначають сутність і зміст усього комплексу цифрових прав.

Сьогодні вирішення проблеми формування єдиної концепції інформаційної безпеки викликає певні труднощі, зумовлені низкою факторів, зокрема недостатньою розробленістю методологічних основ інформаційної теорії загалом, а не тільки теорії інформаційної безпеки, необхідністю трансформації в контексті інтеграції вже збудованих методологічних основ окремих її складових, несформованістю єдиного змістового наповнення центрального інтегруючого поняття «інформаційна безпека». Підґрунтям вирішення цієї проблеми може стати виявлення загального та відмітного базових складових сучасної інформаційної теорії – теорії інформаційної безпеки, теорії соціотехнічних систем, теорії права інформаційного суспільства. Подібні думки висловлюються в наукових роботах.

Сучасна концепція соціотехнічних систем у протиставлення теорії технологічного детермінізму, яка стверджує односторонню дію технології на людину, ґрунтується на ідеї взаємодії людини і техніки (людини і інформаційних технологій), тобто на взаємозалежних впливах [84].

До підсистем соціотехнічної системи належать:

– технічна підсистема, яка включає пристрої, інструменти і технології перетворення інформації (даних) з метою покращення ефективності функціонування системи;

– соціальна підсистема, яка включає людей (суб'єктів), їх індивідуальні можливості, знання, уміння, ціннісні установки, психофізіологічні властивості, стимули, відношення до виконуваних функцій, управлінську структуру тощо.

Таким чином, головні об'єкти безпеки, зокрема й інформаційної, – людина (організації людей), суспільство, держава в сучасних умовах інформатизації мають всі ознаки соціотехнічних систем.

Захищеність соціотехнічних систем визначається ефективністю реагування системи забезпечення інформаційної безпеки на наявні загрози. Оскільки життєдіяльність усіх соціотехнічних систем проходить у певному середовищі – навколишньому, економічному, технологічному, інформаційному тощо, в процесі взаємодій між ними може виникати конкуренція і відповідні взаємні впливи. В інформаційному середовищі можуть активно використовувати сучасні технології інформаційної війни, проявами яких є конкурентна розвідка, промислова розвідка, «чорний» PR, тощо [83−85].

Отже, трансформуючи інформаційну безпеку крізь призму теорії соціотехнічних систем, можна достатньо чітко виокремити три її складові, в межах яких, зокрема, необхідно здійснювати пошуки шляхів і оцінювання стану забезпечення інформаційних прав людини:

перша визначається технічними, технологічними можливостями суб'єктів в інформаційній сфері (техніко-технологічна складова);

друга – індивідуальними якостями суб'єктів щодо сприйняття інформації і реакції на неї (інформаційно-психологічна складова);

третя – упорядкованістю, організованістю суспільних інформаційних відносин (правова складова).

Подібна триєдність інформаційної безпеки раніше відзначалася і окремими теоретико-правовими дослідженнями. Так, Ю.Є. Максименко, проаналізувавши на дисертаційному рівні теоретико-правові засади забезпечення інформаційної безпеки України, трактує її як інформаційну безпеку у сфері прав і свобод людини і громадянина, інформаційно-технічну й інформаційно-психологічну безпеку [187].

Іншими важливими складовими підґрунтя соціотехнічної парадигми інформаційної безпеки може стати низка наступних теоретичних посилів.

1. Виходячи з гуманітарної парадигми безпеки, яка простежується на концептуально-доктринальному рівні законодавства (зокрема, у нормативно-правових актах щодо національної безпеки в Україні), однією з її невід'ємних гносеологічних властивостей є суб'єктивність, тобто неможливість осмислення безпеки безвідносно певного суб'єкта. Інформаційна безпека як одна зі складових (видів, компонентів) загальної (загальносоціальної, національної тощо) безпеки отримує таку ж властивість. При цьому інформаційна безпека окремого індивіда значною мірою залежить від інформаційної безпеки суспільства, держави, оскільки всі ці суб'єкти взаємопов'язані в процесі забезпечення інформаційної безпеки кожного з них.

Така інтерпретація інформаційної безпеки вимагає певного переосмислення деяких загально розповсюджених понять, які мають переважно технічну природу походження, а саме понять «безпека інформації», «безпека комп'ютерної системи», «безпека системи автоматизованої обробки інформації», «безпека інформаційно-комунікаційних технологій» тощо.

Ці поняття за своїм змістом мають не суб'єктне, а об'єктне спрямування, оскільки виходять із суто технічного або технологічного сприйняття інформаційної безпеки як системи заходів по захисту інформації щодо певного об'єкта, в межах якого здійснюється обробка інформації. Змістом безпеки в цьому ракурсі стають необхідні якості або характеристики об'єктів безпеки, на здобуття яких спрямовані відповідні захисні заходи.

Такими якостями інформації є цілісність, доступність, конфіденційність, спостережність, а комп'ютерних систем – достатність, надійність, оптимальність, контрольованість тощо.

Проте сучасне уявлення про забезпечення інформаційної безпеки значно ширше за захист інформації, який визнається одним з його напрямів, їх ототожнення буде некоректним. Крім того, в аспекті інформаційних прав, інформація розглядається як соціальна цінність, а отже, нерозривно пов'язана з певним суб'єктом, для якого вона такою цінністю є. Це дає змогу стверджувати про доцільність наукового розгляду інформаційної безпеки відносно певного суб'єкта (зокрема, людини, якщо йдеться про суб’єктивні інформаційні права, або ж суспільства – щодо так званих «колективних» інформаційних прав), а не відносно несуб'єктивізованої інформації.

2. З одного боку, заглиблюючись у філософію, можна говорити про «ілюзію безпеки» як сукупність індивідуальних властивостей суб'єктів, які дозволяють їм функціонувати в певних умовах. При цьому в інформаційному середовищі, враховуючи глобальність, динамічність, латентність і необмеженість форм прояву інформаційних загроз, безпека буде найбільш ілюзорною.

З іншого боку, важливо усвідомлювати певний узагальнений бажаний рівень безпеки – «стандарт безпеки» та його відображення у різних соціальних явищах, зокрема правах людини, визначення, визнання і досягнення якого є справою соціальних інститутів державного, регіонального і світового рівня.

3. Розглядаючи об'єкти інформаційної безпеки як соціотехнічні системи, а їх захищеність як належну реакцію на дестабілізуючі впливи, інформаційну безпеку доцільно сприймати через діяльнісну модель – як критерій цілеспрямованої діяльності, невід'ємними змістовними компонентами якої є мета і завдання, суб'єкти і об'єкти, засоби і методи, принципи, результати [364].

Варто зазначити, що діяльнісний підхід дозволяє гармонійно поєднати у собі основні наявні напрями розуміння інформаційної безпеки, зокрема як управління загрозами, як системи захисних заходів, як захищеності, як умов функціонування (життєдіяльності) та здатностей суб'єктів в інформаційному середовищі, оскільки всі вони можуть бути інтерпретовані через ті чи інші змістовні компоненти діяльності [358; 359].

Відображення описаної діяльнісної моделі інформаційної безпеки можна віднайти в запропонованій інтерпретації комплексу (каталогу) цифрових прав людини, що, зокрема, містить як безпосередньо права людини на безпеку і захист в процесі використання інформаційних технологій і ресурсів, а також права, що забезпечують цифрові спроможності людини, пов’язані, зокрема, з набуттям і підвищенням цифрових навичок, цифровою ідентифікацією, розпорядженням власним контентом, так і напрями гарантування та основні позитивні зобов’язання держави, в яких відбивається система забезпечувальних заходів безпеки.

Отже, соціотехнічна парадигма як міждисциплінарна система ідей охоплює значну сферу уявлень про інформаційну безпеку і процеси її забезпечення та, відповідно, надає загальні уявлення про найважливіші площини просування і забезпечення інформаційних прав людини як вияву безпеки людини в інформаційному суспільстві. У цьому сенсі цілеспрямовану системну діяльність по забезпеченню інформаційної безпеки необхідно розглядати на рівні гарантування інформаційних прав людини.

У межах наведеного розуміння, з певною мірою умовності, інформаційну безпеку можна структурувати не тільки за складовими, а й за рівнями, утворюючи трирівневу трискладову модель, яку орієнтовно пропонується описувати таким чином.

1. Індивідуальний рівень – це здатності, можливості, навички суб'єктів в інформаційній сфері, зокрема у сфері особистого захисту від інформаційних загроз.

До компонентів техніко-технологічної складової індивідуального рівня належать:

– можливості вільного доступу до інформаційних ресурсів;

– забезпеченість сучасними засобами обробки інформації;

– уміння і навички сучасної обробки інформації.

Компоненти правової складової індивідуального рівня:

– правова культура і правосвідомість, інформаційно-правова культура, інформаційна гігієна;

– здатності адекватного сприйняття правової інформації;

– орієнтованість на захист власних прав і свобод, зокрема інформаційних прав.

Компоненти інформаційно-психологічної складової індивідуального рівня:

– інтелектуальний розвиток і моральність;

– сформованість інформаційних потреб;

– усвідомленість інформаційних загроз;

– здатності критичного ставлення до інформації та її джерел;

– динамічність свідомості.

2. Загальний рівень (рівень загальних умов) – умови, які безпосередньо визначають інформаційну розвиненість і створюють інформаційне середовище функціонування суб'єктів.

Компоненти техніко-технологічної складової загального рівня:

– розвиток технічної бази інформаційного простору;

– розвиток інформаційних технологій.

Компоненти правової складової загального рівня:

– упорядкованість важливих видів інформаційної діяльності;

– затвердження концептуальних начал в інформаційній сфері;

– урегульованість суспільних відносин в інформаційній сфері;

– визнання і визначеність прав і свобод людини в інформаційній сфері;

– законність і правопорядок в інформаційній сфері;

– формування правових засад створення і впровадження нових інформаційних технологій.

Компоненти інформаційно-психологічної складової загального рівня:

– позитивний (сприятливий) морально-психологічний клімат;

– збереження національної ідентичності;

– популяризація національної культури;

– позитивний імідж суспільства на міжнародній арені.

3. Рівень захисту (захисний рівень) – система захисних механізмів в інформаційній сфері.

Компоненти техніко-технологічної складової рівня захисту:

– технічний захист певних категорій інформації;

– криптографічний захист певних категорій інформації;

– технічні засоби ідентифікації і аутентифікації;

– процедури забезпечення надійності і достатності технічних систем обробки інформації.

Компоненти правової складової рівня захисту:

– заборони і юридична відповідальність у сфері інформаційних правовідносин;

– упорядкування захисту певних категорій інформації;

– упорядкування використання спеціальних засобів отримання інформації;

– регламентація психологічного захисту свідомості людини, суспільства;

– формування окремих механізмів захисту і відновлення інформаційних прав людини.

Компоненти інформаційно-психологічної складової рівня захисту:

– механізми протидії маніпулюванню свідомістю шляхом надання викривленої, недостовірної, неповної інформації або шляхом використання

сугестивних технологій і, зокрема, нейролінгвістичного програмування, зокрема в межах системи заходів інформаційної гігієни [364].

Висновки до розділу 3

Як вже з'ясовано, інформатизація чинить істотний вплив на суспільство та зумовлює трансформації засад його існування і розвитку, зокрема свідомості, культури, світогляду, соціального регулювання тощо, що своєрідним чином відбивається на системі правових уявлень, пріоритетів, ідеалів, фундамент яких становлять права людини.

Актуальна нині цифровізація є технологічною сходинкою на шляху інформаційного поступу людства, а відповідні «цифрові» трансформації у правах людини, які є еволюційним проявом інформаційних прав людини, необхідно сприймати як у площині пізнання й усвідомлення ідеалів права в нових технологічних умовах, так і контексті юридизації нових прав та своєрідного розвитку механізмів забезпечення й гарантування визнаних прав людини.

У зв'язку з цим цифрові права наразі ще формально не впливаючи на визнані стандарти прав людини, на міжнародному рівні вже розвиваються як відносно самостійний комплекс та чинять багатовекторний вплив на суспільне життя і правові засади його організації, подальші перспективи якого можуть розглядатися зокрема в прогресивному, політичному, регуляторному, інструментальному аспектах.

Будучи складним елементом системи прав людини, цифрові права відображають насамперед функціональний їх бік у цифровому середовищі, тобто за своєю юридичною природою вони є здебільшого забезпечувальними, інструментальними компонентами. Проте глибина проникнення процесів цифровізації, що вивела проблеми ними утворені на рівень прав людини, зумовила й поступове юридичне просування цифрових

прав, зокрема їх конституалізацію інтерпретаційним способом і подекуди безпосереднім закріпленням у конституціях серед прав людини.

Сьогодні цифрові права вже можуть бути представлені у вигляді своєрідного структурованого каталогу, який становлять не тільки власне нові цифрові права з ключовим правом на доступ до Інтернету та основні права людини, що потребують уваги в контексті цифровізації, а й такі логічні підрозділи, як принципи, гарантії, вимоги, позитивні зобов'язання.

Оскільки інформаційні права людини наразі не є юридично визнаним комплексом чи групою приміром як громадянські, політичні, економічні, соціальні права, а є поняттям переважно доктринального рівня, але при цьому зумовлюють процеси розвитку сучасного правового простору та мають відповідним чином забезпечуватися, гарантуватися і дотримуватися, то особливо гостро постає проблема визначення їх юридичних меж та меж можливих і необхідних обмежень в сучасному демократичному суспільстві, зокрема в умовах воєнного стану.

Аналіз законодавства України свідчить про те, що засади і система можливих обмежень конституалізованих інформаційних прав людини (права на повагу до особистого і сімейного життя, на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань) відповідає вимогам і принципам міжнародного права прав людини. У звичайних умовах встановлення меж обмежень цих традиційних, але інформаційних за своєю природою, прав людини відбувається на демократичних засадах і відповідно до вимог верховенства права, тобто за принципами: відповідності закону, обґрунтованості і легітимності мети обмежень; балансу публічних і приватних інтересів; пропорційності (домірності) обмежень; спрямованості на забезпечення основоположних цінностей суспільства; поваги до свободи й гідності людини; відповідності іншим засадам верховенства права, зокрема принципам недискримінації.

Утім, еволюція прав людини в динамічному інформаційному суспільстві зумовлює не тільки ідеологічні, доктринальні, а й юридичні зміни, завдяки яким, і де-факто, і де-юре, система прав людини поступово поповнюється новими інформаційними складовими (сьогодні цифровими правами), що вимагають забезпечення й гарантування.

Хоча основні міжнародні документи з прав людини, як і Конституція України, утверджують невичерпність наведених у них прав і свобод, усе ж вбачається, що говорити про юридичні межі і гарантії неконституалізованих інформаційних прав людини можна здебільшого в контексті доцільності їх подальшого визнання та встановлення мінімальних стандартів забезпечення. За відсутності конституційних гарантій невизнаних інформаційних прав їх юридичні межі, система забезпечення, а також оцінка законності обмежень будуть розмиватися. Як наслідок, конституційно не визнані інформаційні права можуть не мати достатніх гарантій та забезпечуватися опосередковано, через основні визначені права людини, що загалом буде свідченням відставання конституційного регулювання від актуальних потреб сучасного інформаційного суспільства.

Проблема можливого обмеження нових інформаційних прав людини є реально відчутною через те, що ідея цих прав (як прав і принципів цифрової епохи) вже набула визнаної соціальної цінності, але констатувати сформованість загальновизнаних меж юридичного змісту таких прав наразі ще не можна. Однак відповідність державної діяльності ідеї невичерпності прав людини, концепції human rights by design, а також принципам поваги до свободи й гідності людини та спрямованості на забезпечення основоположних цінностей суспільства, в процесі становлення нових інформаційних прав може компенсувати відставання формально-юридичного закріплення їх змісту.

В умовах війни в Україні загалом можна констатувати відповідність основних нормативно-правових актів, що встановлюють правовий режим воєнного стану, концептуальним міжнародно-правовим засадам обмеження

прав людини. Однак, з огляду на зміст вимоги законності додаткових обмежень, що запроваджуються в умовах воєнного стану щодо окремих інформаційних прав людини, насамперед конституційно закріплених складових права на приватність (як права негативного, що вимагає невтручання з боку держави), положення цих законів потребують удосконалення в контексті забезпечення передбачуваності та пропорційності реально запроваджуваних обмежень, зокрема їх конкретизації саме як додаткових обмежень під час воєнного стану.

Одним з пріоритетних напрямів розвитку інформаційних прав людини у наш час є утворення і юридизація компонентів цього комплексу, що становитимуть рішення у площині прав людини проблеми подальшої взаємодії людини з технологіями ШІ, а також проблеми формування етики створення, запровадження, просування таких технологій на всіх рівнях (науковому, виробничому, маркетинговому тощо), на основі людиноцентричності, поваги до прав людини, адекватного сприйняття природи права як соціального регулятора, а також з дотриманням принципу human rights by design.

Відчутним проявом цієї проблеми є дещо передчасне з означених позицій просування в наукових роботах і подекуди в європейських декларативних документах ідеї можливої «правосуб’єктності» ШІ, зокрема за аналогіями та поряд з традиційними суб’єктами права, що часто-густо не враховує усіх властивостей і природи права як соціального явища і в чому вже на концептуальному рівні вбачається загроза людині та її правам. З огляду на це, революційний шлях розвитку права в цьому напрямі призведе до неприпустимого відходу від людиноцентричності та зміщення акцентів з інших природних, органічних ціннісних орієнтирів у праві (насамперед прав людини). Натомість, слідування ідеї еволюційного розвитку права (як результату і чиннику людської цивілізації) орієнтує на сприйняття ШІ як новітнього елемента суспільних відносин, виникнення і поширення якого

органічним шляхом створює потреби у незвично швидкій, можливо дещо нетрадиційній, правовій рефлексії.

Базисом визнання, змістового наповнення і подальшого просування інформаційних прав людини є сучасні соціокультурні умови, які значною мірою визначаються тенденціями глобалізації та інформатизації. Інформаційний розвиток кожної сфери соціального життя чинить вплив на культуру загалом і зумовлює її відповідні трансформації, що можуть мати характер не тільки послідовних змістових змін, а й утворювати нові її структурні елементи. В інформаційному суспільстві відбувається розвиток своєрідної інформаційної культури у всіх можливих її проявах, що впливає на інші види й складові культури, серед яких в контексті просування і забезпечення інформаційних прав людини необхідно виділити інформаційно-правову культуру та інформаційну гігієну.

Інформаційно-правова культура становить еволюційний симбіоз інформаційної і правової культури з унікальними, притаманними лише їй властивостями, та є чинником процесів усвідомлення, ціннісного визнання, забезпечення й гарантування, здійснення й захисту інформаційних прав на всіх рівнях (побутовому, професійному, індивідуальному, колективному, загальнодержавному тощо). Її загальними маркерами є: визнання і гарантованість інформаційних прав людини; відповідність системи правових норм інформаційним потребам суспільства (розвиненість галузі інформаційного права); впровадження і використання ІТ в правовій сфері відповідно до потреб часу; упорядкованість і систематизованість нормативно-правової інформації; забезпеченість вільного доступу через Інтернет до інформаційно-правових ресурсів; розвиток інформаційно-правової науки (інформаційного права, правової інформології, правової інформатики, інформаційної деліктології тощо); фахова підготовленість правників щодо вирішення правових проблем інформаційної діяльності; рівень інформаційної деліктності; стан законності і правопорядку в інформаційній сфері. Осмислення інформаційно-правової культури,

визначення шляхів підвищення її рівня як на суспільному, так і на особистісному рівні, вбачається необхідною умовою просування інформаційних прав людини, удосконалення на цій основі різноманітних правових механізмів та стратегічного прогнозування подальших інформаційних перетворень у правовій сфері.

Інформаційну гігієну в контексті предмета дослідження доцільно розглядати як базовий елемент інформаційно-правової культури, який є комплексом знань, умінь, навичок, мотивації щодо самозахисту людини від негативного впливу інформації в процесі здійснення своїх інформаційних прав у вільному не завжди контрольованому інформаційному просторі. Насамперед інформаційна гігієна пов’язана з критичним ставленням до інформації та її джерел, на основі якого людина здійснює самообмеження у «споживанні» інформації задля уникнення її шкідливого впливу, що фактично є добровільним обмеженням себе у реалізації права на інформацію, що апріорі не може суперечити законності і має розглядатися як захисний засіб у балансі з не завжди достатньо ефективними централізованими обмеженнями доступу до інформації. Сприйняття і розвиток інформаційної гігієни в такому контексті веде до: зменшення вразливість людини до маніпулятивного та іншого небажаного впливу; формування власної більш стійкої позиції щодо тих чи інших подій, фактів, закликів і можливості прогнозувати їх наслідки; зменшення поширюваності шкідливої інформації; уникнення порушень балансу інтересів та вимог законності обмеження прав на інформацію завдяки перенесенню таких обмежень у добровільну площину.

Інформаційно-правову культуру та інформаційну гігієну можна вважати необхідними засадами просування інформаційних прав людини, високий рівень яких зводить до мінімуму ефективність небажаних інформаційних та інформаційно-технологічних впливів на людину та, зокрема, є чинником її безпеки.

Власне безпековий ракурс простежується як самостійний в системі вже сформованих уявлень про інформаційні прав людини, адже декларативні документи, які їх визначають у різних варіаціях містять положення, що акцентуються на інформаційній та кібернетичній безпеці, безпеці ІТ і середовища, зокрема технологій ШІ, саме як об’єкта домагань людини, хоча і мають при цьому колективний характер здійснення.

В юридичному сенсі потреби забезпечення безпеки людини в інформаційному суспільстві, які сьогодні втілюються в її інформаційних правах як ключовій ідеї на аксіологічному рівні, так і в змісті окремих новітніх інформаційних прав, не можуть сприйматися суто в контексті пошуку та оформлення балансу суспільного і приватного інтересу під час їх реалізації.

Як атрибут інформаційного суспільства інформаційна безпека пронизує усі можливі його рівні й структури, створюючи таким чином основу існування і розвитку. У системі уявлень про інформаційні права людини, які уміщені в декларативних міжнародно-правових документах, безпековий ракурс відстежується як самостійний – в акцентах на інформаційній та кібернетичній безпеці, безпеці ІТ і середовища, зокрема технологій ШІ, саме як об’єкту домагань людини, але мають при цьому колективний характер здійснення та, відповідно, ґрунтуються на провідній ролі інститутів інформаційного суспільства та держави. З огляду на своєрідну інтегрованість у зміст інформаційних прав людини, проблему інформаційної безпеки необхідно сприймати в міждисциплінарній парадигмі, яка сприяє охопленню усіх правових, технологічних, психологічних її компонентів, зокрема як на загальносуспільному, так і на індивідуальному та інших рівнях, а комплекс заходів забезпечення інформаційної безпеки – як основу функціонування системи інформаційних прав людини, що включає не тільки власне «безпекові» права людини, а й відповідні позитивні зобов’язання держави щодо визнання, юридичного закріплення, гарантування, забезпечення, захисту, сприяння, стимулювання заохочення, супроводження цих прав.

РОЗДІЛ 4
ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В КОНЦЕПЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Концептуалізація інформаційних прав людини як ідеї і компонента правової дійсності, що вже має певне формально-юридичне втілення на рівні інститутів права або їх складових, неможлива без встановлення зв’язків з відповідними їй знаннями про правопорушення та юридичну відповідальність як на рівні загальної теорії права, так і в галузевому сприйнятті. Тому цей розділ присвячено формуванню концепції інформаційного делікту, яка серед іншого охоплює юридичні прояви порушень інформаційних прав людини, а також інтерпретаційному з’ясуванню засад юридичної відповідальності за їх вчинення, зокрема в межах наявних галузевих засобів відповідальності (адміністративної, кримінальної, цивільно-правової відповідальності).

4.1. Ідея інформаційного делікту як порушення інформаційних прав людини

Як вже з’ясовано, юридизація інформаційних прав людини вимагає встановлення їх меж, які будуть зрозумілими, осяжними для кожної людини, чим забезпечується відповідність вимогам верховенства права, дотримання балансу прав та інтересів, уникнення непропорційності обмежень, обов’язковість державного забезпечення, можливості ефективного юридичного захисту.

Сама наявність у прав людини юридично визначених меж створює нерозривний змістовий зв'язок між суб’єктивним правом людини, її обов’язком, а також обов’язками інших, щодо непорушення меж цього права,

що є основою оптимальної соціальної взаємодії і має ґрунтуватися, насамперед, на відповідальності людини як елемента свободи.

Розглядаючи свободу «як здатність особи до відповідального вибору», М.В. Савчин зазначає, що «відповідальність як аспект свободи сприяє юридизації цього явища, переносячи такий вибір в окремих випадках у процедурно-процесуальну площину», а «…формалізація прав пов’язується із юридичною відповідальністю, на чому потім ґрунтуються аргументи стосовно правової визначеності» [334].

Межі права, способи їх визначення і забезпечення, в такому разі, у широкому розумінні можуть сприйматися як атрибут юридичного змісту права людини.

Точність і юридична завершеність меж прав людини забезпечується їх конкретизацією у вигляді заборон (складів правопорушень) та юридичної відповідальності, передбачених охоронними нормами. Конкретні заборони – межі права у вигляді обов'язку утриматися від певної поведінки, юридична відповідальність – засіб забезпечення дотримання цих меж.

Причому осмислення правопорушень і відповідальності в контексті прав людини орієнтує не тільки власне на покарання правопорушника, а, передусім, на відновлення порушеного права або компенсацію, що загалом відповідає запропонованій у підрозділі 2.4 ідеї перспективної і ретроспективної форми «жорсткого» інформаційного обов’язку.

З огляду на такі сутнісні зв’язки прав людини, їх меж, розуміння свободи й відповідальності, а також враховуючи проникний характер інформатизації і в суспільних відносинах, і в праві, розгляд порушень інформаційних прав людини і відповідальності за них у відриві від загальної ідеї інформаційного правопорушення видається неможливим. Окрім того, всі інформаційні правопорушення в абстрактному сенсі можуть бути ідентифіковані як безпосередні чи опосередковані порушення прав людини, особливо якщо визнавати існування ще неюридизованих інформаційних прав людини, зокрема колективних прав, таких як право на інформаційну безпеку,

право на безпечне інформаційне середовище і технології тощо, порушення яких може мати не тільки індивідуальне, а й колективне спрямування.

Тому далі наводитимуться пропозиції щодо теоретичного виокремлення та обґрунтування інформаційного делікту як універсального поняття інформаційного права, яким охоплюються як безпосередні, так і опосередковані порушення інформаційних прав людини.

Сучасна правова наука досить активно оперує поняттями, які відображають протиправні діяння, певним чином пов'язані з інформацією: інформаційні, комп'ютерні правопорушення, правопорушення у сфері комп'ютерної інформації, у сфері ІТ, у сфері інформаційної безпеки, кібернетичні правопорушення тощо. Це свідчить про значний науковий інтерес до них та надзвичайну актуальність проблеми протидії таким правопорушенням.

Однак розмаїття правопорушень в інформаційній сфері настільки значне, що ні наукою, ні національними правовими системами, ні міжнародним правом не вироблено їх спільного розуміння. Залишається відсутньою термінологічна єдність і система загальновизнаних теоретичних понять, які повною мірою могли б відобразити всю варіативність протиправних діянь і спричинених ними наслідків у царині інформації, інформаційних впливів на людину і суспільство, технологій, комп'ютерів та їхніх систем, локальних і глобальних інформаційно-телекомунікаційних мереж тощо [368].

Необхідно визнати, що парадигмальна поняттєво-термінологічна система інформаційно-правових досліджень сьогодні перебуває лише в стадії «інтуїтивного» зародження, яка є природним етапом під час формування і становлення будь-якого інноваційного наукового напряму.

При цьому відбуваються процеси, що можуть суперечити загальноприйнятим нормам наукознавства, лінгвістики й, нарешті, накопиченому поколіннями досвіду наукової діяльності. Насамперед йдеться про формування мови інформаційно-правових досліджень [30] переважно на

базі іноземних мовних конструкцій, впровадження іншомовних слів в наукову лексику.

Як вже зазначалося, ідея інформаційних прав людини як своєрідний комплекс мала різні вияви, зокрема й в термінологічному полі: «е-права людини» (e-Human Rights), Інтернет права (Internet Rights), «цифрові права» (Digital Rights), «кіберправа» (Cyber-rights) тощо. Таке розмаїття зумовлено різними етапами розвитку ІТ і набуттям залежності від них людини, її інтересів і потреб.

Аналогічні тенденції можна відстежити і в формуванні концепту правопорушень у сфері інформаційних відносини (інформаційних деліктів), зокрема порушень інформаційних прав, що вкотре свідчить про їх взаємозумовленість і єдність походження.

Щодо поступового наповнення змістом поняття «інформаційний делікт», то застосовуються таки словосполуки, як «комп’ютерні злочини» чи «комп’ютерні правопорушення» (комп'ютерна злочинність), «кіберзлочини» (кіберзлочинність), «інформаційні злочини», «правопорушення у сфері інформації», «правопорушення у сфері інформаційних технологій», «ІТ-правопорушення», «е-злочини», і навіть «злочини у сфері високих технологій» [232].

У таких умовах актуальною є проблема визначення змісту термінів. І цьому є кілька причин. Перша, класична причина – дефініція терміна дозволяє вичерпно окреслити предмет досліджень і дискусій, коло проблем, які нею охоплюються. Друга – загальна проблема правопорушень в інформаційній сфері, що є фактором безпеки. Забезпечення інформаційної безпеки як права колективного, сьогодні є глобальним і тому найбільш ефективним буду лише за умови об’єднання зусиль найширших кіл міжнародної спільноти як на державному рівні, так і на рівні приватних корпорацій і асоціацій. Їх ефективна взаємодія вимагає узгодженого розуміння термінології в цьому напрямі, що, зокрема, визначає необхідність «стандартизації» термінології.

Варто враховувати, що гносеологічним процесам становлення інформаційного делікту як наукової правової категорії притаманна певна непослідовність і фрагментарність, породжена актуалізацією окремих її аспектів, передусім тих, які сьогодні вже звично називають «кіберзлочинністю». При цьому в недалекому минулому на пострадянському науковому просторі частіше вживався термін «комп’ютерна злочинність», з якого де-факто розпочався вітчизняний науковий дискурс про інформаційні делікти.

В юридичній енциклопедії (2001 рік) «комп'ютерна злочинність» (computer crime) визначається як «вид злочинності, пов'язаний з незаконним використанням сучасних інформаційних технологій і засобів комп'ютерної техніки» [407].

Досліджуючи співвідношення комп’ютерних та інформаційних правопорушень, С. А. Правдюк доходить висновку про те, що «комп’ютерні правопорушення є лише частиною інформаційних правопорушень, тобто співвідносяться між собою як частина та загальне» [263, с. 222].

Аналізуючи цю проблему, В. М. Бутузов до комп’ютерних відносить злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп’ютерів), систем та комп’ютерних мереж і мереж електрозв’язку і визначає їх як «посягання на відносини у сфері комп’ютерної обробки інформації, на права власності фізичних та юридичних осіб на інформацію і доступ до неї» [46, с. 94]. Очевидно, що наведене трактування комп’ютерного злочину тяжіє до більш широкого змісту й охоплення різних проявів злочинності, як безпосередньо спрямованих проти порядку комп’ютерної обробки інформації, так і інших, які зазіхають на інформаційні права суб’єктів, що реалізуються за допомогою комп’ютерних систем. Аналогічні підходи простежуються в роботах багатьох вітчизняних учених незалежно від того, який вони пояснювали термін «комп’ютерний злочин» чи «кіберзлочин».

Широке тлумачення «кіберзлочинності» загалом відповідає і позиції міжнародних експертів, оприлюдненої у 2000 році на Десятому конгресі ООН щодо попередження злочинності та поводження з правопорушниками. «Термін «кіберзлочинність» охоплює будь-який злочин, що здійснюються за допомогою комп'ютерної системи чи мережі, в рамках їх функціонування або з метою їх порушення. В принципі, він охоплює будь-який злочин, який може бути вчинено в «електронному» середовищі» [553].

Значним кроком на шляху протидії інформаційним деліктам (в контексті кіберзлочинів) стало підписання у 2001 році Європейської конвенції про кіберзлочинність [138], спрямованої на поглиблення міжнародної співпраці щодо протидії найбільш небезпечним правопорушенням у галузі комп’ютерних систем і мереж або так званим «кібернетичним злочинам».

Конвенція в загальній формі визначила основні групи й види таких злочинів, за які національними законодавствами повинна встановлюватися кримінальна відповідальність, а саме:

– злочини проти конфіденційності, цілісності та доступності комп’ютерних даних і систем;

– злочини, пов’язані з комп’ютерами; злочини, пов’язані зі змістом інформації;

– злочини, пов’язані з порушенням авторських і суміжних прав.

У кожній з цих груп можна безпосередньо віднайти порушення інформаційних прав людини.

Підписання Європейської конвенції про кіберзлочинність стало реакцією міжнародної спільноти на поширення найбільш небезпечних інформаційних деліктів – злочинів у сфері інформаційних та комп’ютерних технологій. Вони становлять ту частку інформаційних деліктів, яку сьогодні вдалося певною мірою інституалізувати (виділити) кримінальним правом в окрему групу злочинів.

Підвищена увага світової спільноти до забезпечення кібернетичної безпеки та боротьби з кіберзлочинністю спричинила активізацію правотворчих процесів у цій сфері, зокрема й в Україні. Із цим логічно пов'язано формування відповідного понятійно-термінологічного апарату кібербезпеки та його нормативне (легальне) тлумачення, як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі» [284].

Проте наразі в Україні маємо ситуацію, коли вирішення проблем забезпечення кібернетичної безпеки, яке загалом відповідає загальносвітовим тенденціям, випереджає в нормативному закріпленні проблеми вищого порядку – інформаційної безпеки людини і суспільства загалом.

На думку О.А. Баранова, «кібербезпека – це окремий випадок інформаційної безпеки, поява якого обумовлена використанням комп'ютерних систем та/або телекомунікаційних мереж. Кібербезпека – інформаційна безпека в умовах використання комп'ютерних систем та/або телекомунікаційних мереж» [20, с. 60−61]. Надане визначення засноване на діалектичному зв'язку категорій загального та одиничного у сфері інформаційної безпеки. Кібербезпека розглядається як одиничне стосовно інформаційної безпеки, яка виступає в якості загального.

Такий підхід дозволяє розглядати проблеми кібербезпеки з позицій відносно напрацьованої теоретичної та практичної бази інформаційної безпеки, і відповідно, кіберзлочини в межах загального розуміння інформаційного делікту, створювати адекватні моделі правового забезпечення в цьому секторі інформаційної сфери, яка на часі є досить суперечливою.

Утім українським законодавцем умови термінологічної ентропії в інформаційній сфері часто-густо додатково посилюються.

Приміром, Закон України «Про основні засади забезпечення кібернетичної безпеки» вводить дефініцію «кіберзлочин», визначаючи його як «суспільно небезпечне винне діяння у кіберпросторі та/або з його використанням, відповідальність за яке передбачена законом України про кримінальну відповідальність та/або яке визнано злочином міжнародними договорами України» [284]. Загалом не піддаючи сумнівам наукову обґрунтованість цієї дефініції, варто звернути увагу на те, що Кримінальний кодекс України не оперує поняттями «кіберзлочин» і «кіберпростір» та не передбачено жодних змін у ньому разом з прийняттям Закону України «Про основні засади забезпечення кібернетичної безпеки». Тоді введене законом поняття «кіберзлочин» фактично буде виконувати суто інтерпретаційну функцію, що ставить під сумнів прагматичність таких кроків законодавця.

Отже, українська правова доктрина особливо потребує розвитку в напрямі осмислення природи, основних властивостей, правових причин та передумов виникнення, юридичних наслідків інформаційних правопорушень (інформаційної деліктності), а також визначення їх місця в загальній системі протиправної поведінки як рівні класичних галузей права (в межах, кримінального, адміністративного, цивільного), так і з інтегративних позицій інформаційного права та загальної теорії права. Отримані знання мають бути сконцентровані в самостійному науковому утворенні з центральним об’єктом – явищем інформаційної деліктності й власним своєрідним методологічним апаратом, тобто в інформаційній деліктології.

Цілком логічно, що істотна проблема міждисциплінарного характеру зумовлює цілий спектр напрямів наукових досліджень. Небезпечні діяння, які відповідають концепції «інформаційний делікт», маючи первинну техніко-технологічну або психологічну природу, стали предметом передусім численних досліджень і публікацій в межах технічних і спеціальних наук.

Однак сьогодення постійно підвищує вимоги до адекватності механізмів правового забезпечення інформаційної сфери, зокрема й юридичних засобів запобігання та протидії інформаційним

правопорушенням. Тому науковці – фахівці з кримінального й адміністративного права, криміналістики, кримінології дедалі частіше досліджують такі правопорушення, але переважно в контексті засобів виявлення, розслідування, припинення правопорушень, та юридичної відповідальності.

Разом з тим проблема загального усвідомлення юридично значущих властивостей інформаційних деліктів, їхнього співвідношення з іншими видами правопорушень і заходами юридичної відповідальності залишається актуальним завданням, передусім для інтегруючої науки інформаційного права та фундаментальної в системі юридичних наук – загальної теорії права. Формування й розвиток самостійного комплексного наукового напряму – інформаційної деліктології, може суттєво прискорити виконання цього завдання.

Саме в межах інформаційної деліктології, як інституту інформаційно-правових досліджень, мають вивчатися правопорушення в інформаційній сфері – інформаційні делікти, що, з урахуванням міжгалузевого характеру юридичної відповідальності за їх вчинення, забезпечує комплексне вирішення наявних і потенційних методологічних та інших правових проблем.

Наразі ж можна констатувати невідповідність охоронної складової інформаційного законодавства сучасним потребам і, як наслідок, недосконалість, неефективність юридичних і організаційних механізмів охорони й захисту прав суб’єктів інформаційних відносин, зокрема інформаційних прав людини.

Водночас необмеженість, багатогранність і динамічність інформаційної сфери, глибоке проникнення ІТ у суспільне життя постійно надають нові можливості, способи й знаряддя для вчинення різноманітних інформаційних деліктів (не тільки злочинів, а й проступків), серед яких уже відомі або «традиційні». Причому, якщо останні у своїх звичних формах не несли

значної суспільної небезпеки, то з використанням ІТ можуть набути загрозливих для суспільства масштабів [360].

У контексті завдань правового забезпечення реалізації і захисту інформаційних прав людини в такій ситуації необхідно, по-перше, усвідомлювати, що являє собою «інформаційний делікт» та які правові критерії і мета його виділення (філософська, теоретична, нормативно-інтерпретаційна тощо), по-друге, максимально виважено й системно підходити до удосконалення законодавчого понятійно-термінологічного апарату в інформаційній сфері.

Убачається, що нині мета аналізу інформаційних деліктів як відносно самостійного виду має передусім науковий характер. Його результатом має стати формування системи міжгалузевих юридичних знань – певної концепції, яка дасть змогу більш вдало визначити природу протиправних діянь в інформаційній сфері, краще усвідомити їхню специфіку й загальні особливості, що забезпечить вироблення ефективних шляхів протидії їм на практиці й нівелювати негативні впливи на людину та її права.

Норми, що передбачають інформаційні делікти як цілісний правовий інститут, неможливо охопити в межах окремих класичних галузей права (цивільного, кримінального, адміністративного тощо). Найбільш відповідним змістом поняття «інформаційний делікт» наповнює розгляд з позицій інформаційного права, яке і саме перебуває на стадії формування й осмислення. Його норми не забезпечуються власними механізмами «інформаційної юридичної відповідальності» в усій сукупності карних, штрафних, компенсаційних заходів, а «обслуговуються» охоронними і захисними засобами інших галузей права [368]. Це надає комплексний інтегруючий характер інститутам інформаційного права, зокрема інституту інформаційних деліктів, та унеможливлює застосування до нього такого традиційного критерію видового розподілу правопорушень, як «галузевий вид юридичної відповідальності».

Тобто інформаційні делікти мабуть некоректно позиціонувати як самостійний вид поряд з конституційними, кримінальними, адміністративними, цивільно-правовими чи дисциплінарними, а тим більш міжнародними правопорушеннями.

Інформаційні делікти як окремий міжгалузевий вид правопорушень охоплюють усі протиправні діяння, які певним чином пов'язані з інформацією і за які встановлюється кримінальна, адміністративна, цивільно-правова та інша юридична відповідальність.

Сутність зв'язку правопорушення з інформацією, тобто його «інформаційність», виявляється у посяганні на певний порядок, права суб'єктів, правовідносини, серед яких, в інформаційному ракурсі, виокремлюються такі:

– по-перше, відносини, пов'язані з формуванням й використанням інформаційних ресурсів на основі створення, збирання, оброблення, накопичення, зберігання, пошуку, поширення й надання інформації (що відповідає праву людини на інформацію, праву на свободу контенту (мережевий нейтралітет), праву на багатоманітність);

– по-друге, відносини щодо створення й застосування інформаційних технологій та засобів їхнього забезпечення (що стосується права на доступ до Інтернету, права на доступність і безпеку ІТ, права на доступ до ключових державних послуг он-лайн);

– по-третє, відносини, зумовлені необхідністю захисту інформації та прав суб'єктів інформаційних відносин (пов'язані зокрема з правом на інформаційну безпеку, правами на захист персональних даних, правом на цифрову ідентичність, ідентифікацію) [406, с. 169-180].

Загальною рисою всіх інформаційних деліктів є зв'язок з інформаційними процесами, зокрема обігом інформації, обмеженням інформації у доступі, а також інформаційними ресурсами, інформаційними технологіями, інформаційно-телекомунікаційними системами тощо. Ознака «інформаційне» вказує передусім на характер цілої категорії протиправних

діянь, до якої належать, по-перше, безпосередні порушення інформаційних прав і свобод суб'єктів, а по-друге, інші правопорушення, якщо вони здійснюються в певному інформаційному середовищі [406, с. 169-180].

Таким чином, делікт може бути інформаційним не тільки за спрямуванням (змістом), якщо посягає на інформацію або засоби її оброблення, передавання та збереження, а й за способом вчинення – з використанням ІТ, систем, засобів. Причому суспільна небезпечність деяких «традиційних» видів злочинів, учинених із використанням сучасних ІТ, може значно зростати, зумовлюючи необхідність посилення юридичної відповідальності за них, що відповідним чином відображається в кримінальному законодавстві.

Задля забезпечення певної науково-пізнавальної диференціації інформаційних деліктів дослідники виділяють широке їх розуміння – вся сукупність, незалежно від форм прояву, та вузьке – тільки делікти інформаційні за змістом, тобто ті, що безпосередньо порушують права суб'єктів інформаційних відносин [264].

Загалом зловмисне використання ІТ становить сьогодні особливу суспільну загрозу, оскільки може надавати різним правопорушенням рис латентності (прихованості), анонімності, стрімкості, транскордонності, масштабності наслідків, що спрощує досягнення протиправних цілей та ускладнює протидію їм.

Юридичним критерієм виокремлення інформаційних деліктів серед усіх інших виступає присутність інформаційних компонентів (ознак) у їхньому складі як:

1) об'єкта правопорушення – якщо протиправне діяння спрямоване проти інформаційних відносин або ж предмета правопорушення, тобто інформації та її носіїв, інформаційних засобів і систем;

2) елемента об'єктивної сторони правопорушення, що вказує на спосіб, шлях здійснення протиправного діяння – у разі його вчинення з використанням ІТ.

При цьому самостійну юридичну природу мають тільки ті інформаційні делікти, які безпосередньо посягають на інформаційні відносини, що виражається в порушенні інформаційних прав і невиконанні або неналежному виконанні інформаційних обов'язків (інформаційні делікти у вузькому розумінні). Саме ця частина правопорушень дає підстави визначати інформаційні делікти як окремий вид. Усі інші їхні юридичні ознаки, як буде показано далі, відповідають традиційній конструкції правопорушення в теорії права [406, с. 169-180].

Попри те, що поняття «інформаційний делікт» є переважно науково-доктринальним, його сутнісні ознаки можна знайти в численних, передбачених законодавством, протиправних діяннях, які мають фактичний вираз, зокрема, як:

– незаконне збирання, зберігання, оброблення, знищення, відтворення, поширення інформації;

– приховування, неповідомлення інформації;

– несвоєчасне надання інформації;

– викривлення, надання або поширення завідомо недостовірної (необ'єктивної) інформації;

– поширення інформації соціально шкідливого змісту;

– неправомірний доступ до інформації;

– розголошення інформації з обмеженим доступом;

– здійснення негативного інформаційного впливу на свідомість людини (групи людей, суспільства);

– створення, використання, поширення шкідливого програмно-технічного забезпечення;

– незаконний доступ, використання систем оброблення, зберігання, передавання інформації;

– несанкціоноване втручання, перешкоджання роботі автоматизованих та інформаційно-телекомунікаційних систем та їхніх складових.

В усій варіативності протиправних діянь, пов’язаних з інформацією, достатньо чітко виокремлюються певні їх сукупності, спільні за змістом (спрямуванням), які доцільно розглядати як основні видові групи інформаційних деліктів:

1) делікти спрямовані проти інформаційних ресурсів, що посягають на інформаційні правовідносини щодо забезпечення належних якісних характеристик інформації (конфіденційності, цілісності, доступності, спостережності, тощо);

2) делікти спрямовані проти інформаційного простору, які посягають на інформаційні правовідносини, пов’язані з належним наданням відповідної інформації, недопущенням поширення небезпечної (шкідливої) інформації та використанням технологій негативного інформаційно-психологічного впливу;

3) делікти спрямовані проти інформаційної інфраструктури, що посягають на інформаційні правовідносини, які виникають у сфері використання об’єктів інформаційної інфраструктури (автоматизованих та інформаційно-телекомунікаційних систем, комп’ютерів, серверів, їхнього програмного забезпечення тощо);

4) інші інформаційні делікти, для яких властиве використання інформаційних ресурсів, інформаційного простору, інформаційної інфраструктури задля здійснення протиправних діянь, що посягають на інші правовідносини (щодо власності, суспільної та державної безпеки, господарської діяльності тощо) [406, с. 169-180].

Наведена класифікація має переважно загальнотеоретичний характер. Інформаційні делікти як певний концептуальний вид, можуть бути класифіковані за багатьма іншими ознаками, традиційними для типології правопорушень, що в різних варіантах пропонується науковцями (С.А. Правдюк [262], А.І. Марущак [236]):

– за сферами суспільних відносин (в економічній, політичній, екологічній, культурній, науковій, освітній сфері);

– залежно від об’єкта, якому завдається шкода (проти особи, суспільства, держави);

– за галузями господарювання (у промисловості, торгівлі, сільському господарстві, на транспорті);

– за видами інформаційної діяльності (у царині створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, захисту інформації);

– за ступенем суспільної небезпечності/шкідливості (інформаційні злочини й проступки);

– за формою діяння (протиправна дія або бездіяльність);

– за формами вини (умисні; з необережності);

– за кількістю осіб, які вчинили інформаційний делікт (одноособові; групові);

– за видом юридичної відповідальності (інформаційні делікти, за які встановлена кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, дисциплінарна та інша відповідальність) тощо.

Сьогодні варто наголосити і на надзвичайній актуальності осмислення такої категорії інформаційних деліктів, які виходять поза юрисдикційні межі національних правових систем і становлять загальносвітову загрозу – «міжнародних інформаційних злочинів». Їх можна інтерпретувати як діяльність суб’єктів міжнародної політики щодо відвертого спотворення інформаційного простору шляхом потужної інформаційної експансії, системної дезінформації, інформаційної ізоляції окремих регіонів, створення перепон в роботі міжнародних спостерігачів з метою формування ілюзорної суспільної думки, необхідної для ведення державної міжнародної політики, що не відповідає гуманістичним і правовим ідеалам сучасного суспільства та загрожує світовому порядку.

Подібні прояви інформаційних деліктів особливо яскраво проявляються під час військової агресії рф проти України. Ефективність протидії їм пов’язана із специфічним видом юридичної відповідальності –

міжнародною відповідальністю і, відповідно, всіма можливостями й проблемами її реалізації.

Таким чином, інформаційний делікт – це протиправне, суспільно небезпечне чи шкідливе, винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, яке порушує вимоги норм права у сфері інформаційної діяльності (в галузі створення, передачі, використання, оброблення, зберігання, захисту інформації тощо) або в будь-якій іншій сфері з використанням інформаційних засобів і технологій, чим створюється небезпека або завдається шкода основним цінностям інформаційного суспільства, зокрема інформаційним правам людини, і за яке передбачена юридична відповідальність.

Як встановлено раніше, інформаційні делікти в широкому розумінні (правопорушення в інформаційній сфері) мають подвійне походження – як власне інформаційне, так і інше, притаманне тим деліктам, які завдяки розвитку ІТ набули нового інструментарію вчинення.

У зв’язку з цим ознаки інформаційних деліктів виявляються в єдності загального і своєрідного в їхній правовій природі. Вони можуть комбінуватися в процесі розгляду залежно від вирішуваних завдань наукової, освітньої чи практичної юридичної діяльності, зокрема як:

– ознаки науково-пізнавального характеру – виокремлені в процесі наукового осмислення, узагальнення, спроб систематизації, виявлення нового, спільного і відмітного порівняно з іншими деліктами тощо, що необхідно для виконання конкретних завдань певних наукових досліджень;

– загально-правові ознаки – інтерпретовані в результаті розгляду інформаційних деліктів крізь призму традиційної конструкції правопорушення в теорії права, що може використовуватися з навчально-пізнавальною метою;

– формально-юридичні ознаки – відображені (змодельовані) в елементах складу окремих правопорушень, передбачених законом, шляхом застосування засобів юридичної техніки;

– фактичні ознаки – характеристики конкретних вчинених інформаційних деліктів, які є предметом охоронної правозастосовної практики і відповідного юридичного аналізу [369].

Розгалуженість сучасної юридичної науки і практики та її складний дослідницький арсенал, зумовлюють значну варіативність можливих підходів до інформаційних деліктів, зокрема їхніх ознак, рис, властивостей, видів, що загалом становлять онтологічні й гносеологічні основи інформаційної деліктології. Тому сукупність характеристик інформаційних деліктів, отриманих в результаті пізнання в межах тієї чи іншої юридичної діяльності, зумовлюються галуззю юриспруденції, її предметною сферою, метою і завданнями, методологічною основою тощо.

Так, осмислюючи юридичну природу інформаційних правопорушень, С.М. Правдюк виокремлює такі їх ознаки, які по суті є відмітними:

1) міжгалузевий характер, у зв’язку з чим відповідальність за них передбачена в деліктному законодавстві різних галузей права;

2) ідеальний характер, тобто вони так чи інакше пов’язані зі специфічною субстанцією – інформацією;

3) вчиняються, як правило, в інформаційній сфері, середовищі;

4) складність ідентифікації правопорушника чи джерела небезпеки (особливо для комп’ютерних правопорушень), а також місця і часу вчинення (особливо для комп’ютерних правопорушень);

5) динамічний та перманентний розвиток способів, засобів їх вчинення, що ускладнює ефективну їх превенцію та боротьбу з ними;

6) особливу роль при визначенні правопорушення інформаційним надається об’єкту порушення (інформаційні відносини), предмету (інформаційна інфраструктура, інформаційні права і свободи людини та громадянина) чи знаряддям вчинення (інформаційно-телекомунікаційні технології (засоби інформатизації та телекомунікацій), інші засоби зв’язку) [264, с. 8–9].

О.М Селезньова і В.В. Руданець пропонують всю сукупність ознак правопорушень в інформаційній сфері диференціювати на:

загальні – соціального, юридичного, об’єктивного, психологічного, наслідкового характеру;

спеціальні – ознаки предметного характеру і ознаки інформаційної складової об’єктивної сторони інформаційного правопорушення [339].

Очевидно, що варіантів авторських інтерпретацій понять «інформаційний делікт», «інформаційне правопорушення», «правопорушення в інформаційній сфері» та елементів їх змісту може бути багато. Тому на шляху формування доктринальних інформаційно-деліктологічних знань найбільш доцільним видається виокремлення й осмислення правових ознак, які орієнтують на осмислення своєрідної «інформаційності» правопорушення та встановлення місця інформаційних деліктів у системі правової поведінки загалом та протиправної зокрема [369].

Розглядаючи зміст і класифікацію інформаційної діяльності [406, с. 27−36], як її різновид К. І. Бєляков виокремлює «неправомірну інформаційну діяльність – соціально-шкідливу інформаційну діяльність у державному чи недержавному секторі соціального забезпечення, або приватні дії в інформаційній сфері, які здійснюються з порушенням чинного національного чи міжнародного законодавства, завдають матеріальної чи моральної шкоди фізичним та юридичним особам або порушують їх права, та підлягають притягненню до юридичній відповідальності згідно з законом» [28].

Суб’єктом такої діяльності вважається деліктоздатна особа, яка скоїла протиправне діяння. Ним можуть бути: «індивідуальні суб’єкти – фізичні особи-громадяни, особи без громадянства, іноземні громадяни, а також спеціальні суб’єкти, що мають владні повноваження (службові, посадові особи); колективні суб’єкти – юридичні особи – різноманітні організації, створені і зареєстровані в законному порядку (підприємства, установи, державні органи та служби, органи місцевого самоврядування тощо)» [31].

Як видно, нові категорії суб’єктів правопорушень разом з виникненням інформаційних деліктів не виокремлюються, тому їх суб’єктивні характеристики, такі як види суб’єктів, деліктоздатність, вина та її форми, мета і мотиви, свідомо-вольовий характер, будуть наповнені традиційним змістом, який не потребує додаткового розкриття. Натомість протиправність, небезпечність/шкідливість і об’єктивний вираз можуть мати свою «інформаційну» специфіку, чому буде приділено увагу далі.

1. Інформаційні делікти мають протиправний характер, тобто вчиняються всупереч вимогам права.

Основним об’єктом посягань таких правопорушень є інформаційні відносини, регламентовані правовими нормами. При цьому особливості вияву протиправності інформаційного делікту наразі пояснюються залежно від галузі права, нормами якої передбачена відповідальність за такий делікт.

Так, у межах адміністративного й кримінального права, в яких домінують імперативні норми, протиправність інформаційних деліктів виявляється в порушенні безпосередніх заборон або у невиконанні обов’язків, установлених законом. А, наприклад, у цивільному праві, для якого характерне диспозитивне регулювання та наявність договірної складової інституту юридичної відповідальності, інформаційні делікти полягатимуть у порушенні цивільних прав, невиконанні або неналежному виконанні цивільних обов’язків, що можуть бути визначені як законом (актами цивільного законодавства), так і відповідним цивільно-правовим договором [369].

2. Інформаційні делікти мають суспільно-небезпечний/шкідливий характер.

Усвідомлення суспільної небезпечності та/або шкідливості інформаційних деліктів у сучасній науці потребує особливої виваженості. Традиційний для навчальної і подекуди наукової юридичної літератури, проте не безсумнівний, розподіл правопорушень на суспільно-небезпечні й

шкідливі, як підстава відокремлення злочинів від проступків, не забезпечує повноти розкриття природних рис явища «інформаційний делікт».

Новітні інформаційні правопорушення, на відміну від інших, частіше виникають не поодиноко, а характеризуються масовістю, нерідко лавиноподібністю поширення, що спричинено їх латентністю, легкістю повторювання, універсальністю і доступністю знарядь вчинення, важкістю виявлення, фіксації і розкриття тощо.

Суспільна небезпека окремого такого правопорушення може бути непомітною, але вона реальна й цілком очевидна, якщо інформаційні делікти певного виду розглядати в сукупності. В цьому разі вони створюватимуть загальний небезпечний вплив, який можна інтерпретувати як зазіхання на колективні інформаційні права людини.

Окрім того, вітчизняна юридична наука має альтернативні концепти суспільної небезпечності правопорушень. Серед них найбільш поширеною є ідея «генетичного» зв’язку усіх видів правопорушень, завдяки чому певна міра суспільної небезпеки притаманна їм усім, а не тільки злочинам. Але деякі автори, зокрема О.М. Селезньова і В.В. Руданець [339], дискутуючи про сутність та ознаки правопорушень в інформаційній сфері, усе ж таки вдаються до їх формального розподілу на соціально-небезпечні й шкідливі, з чим важко погодитися зважаючи на попередні доводи.

Отже, наукова актуальність розгляду небезпечності/шкідливості інформаційних деліктів полягає не у здійсненні видової диференціації на злочини і проступки, а у відповідному вимогам часу науковому осмисленню обох цих характеристик як різнорівневих.

З огляду на це неможливо не підтримати В.К. Колпакова, який, розкриваючи адміністративно-деліктний правовий феномен, пояснює, що «в системі сучасних знань про адміністративний проступок конкурування концепцій суспільної небезпечності/шкідливості себе вичерпало. Суспільну небезпеку і суспільну шкоду в контексті дослідження ознак адміністративного проступку необхідно розглядати в діалектичному

співвідношенні з урахуванням сучасних досягнень юридичних, філософських, соціологічних та інших наук» [134, с. 165].

Очевидно, що наведені роздуми повною мірою стосуються не тільки адміністративних, а й інформаційних деліктів загалом [369].

3. Інформаційний делікт – це діяння. Конкретний інформаційний делікт є актом поведінки в межах системи інформаційних відносин, сформованих суспільством і врегульованих правом.

Як специфічне діяння інформаційний делікт характеризують, по-перше, певний «простір», сформований внаслідок соціальної інформатизації, до якого належить об’єктивний прояв протиправної поведінки (реальна дія чи бездіяльність), по-друге, можливі варіації такого об’єктивного прояву з характерними для них унікальними рисами, зумовленими власне «інформаційністю».

Тут необхідно відмітити, що загальновживана назва «правопорушення в інформаційній сфері» є лише абстрактним позначенням наявності певних зв’язків правопорушення з інформаційними явищами. У контексті ж конкретизації тієї реальності, в якій вчиняється інформаційний делікт, поняття «інформаційна сфера» виглядає дещо надмірним, адже зміст його доволі широкий і дискусійний та не обмежується правовим ракурсом. Існування поведінкових проявів інформаційного делікту лежить скоріш у певному «сегменті», утвореному сполученням інформаційної і правової сфер, або, що буде точніше, у сфері інформаційних правовідносин.

Для правової науки інформаційний делікт є передусім об’єктом правової дійсності, що осмислюється й перетворюється на відповідних методологічних засадах. З огляду на наукову міждисциплінарність, юридичну міжгалузевість, територіальну та юрисдикційну транскордонність явища «інформаційний делікт», особливу цінність для його дослідження має методологія просторового мислення, саме як складова правової методології.

Не вдаючись до дискусії щодо змісту та співвідношення загальних понять «сфера» та «простір», необхідно зазначити, що особливість

просторового підходу в юридичній науці пов’язана не тільки зі своєрідністю юридичного розуміння поняття простору (зокрема, простору як форми соціального буття, для якого не обов’язкові прив’язки до фізичного простору та обмеження кордонами), а й своєрідністю та багатоманітністю права як соціального явища, особливостями його пізнання [355].

Таким чином, інформаційні правопорушення – це протиправні діяння у сфері інформаційних правовідносин, але власні юридичні образи (моделі, концепції) як конкретні види інформаційних деліктів з відповідними правовими наслідками в формі юридичної відповідальності вони отримають у певному правовому просторі (національному, європейському, галузевому тощо) з притаманними йому ідеалами, цінностями, принципами, методами, зокрема привнесеними інформатизацією [369].

Юридично значущі ознаки інформаційного делікту, як і всіх інших правопорушень, узагальнюються в конструкції юридичного складу, що становить сукупність обов’язкових елементів: об’єкт, суб’єкт, об’єктивна, суб’єктивна сторона інформаційного делікту.

Особливості видового розмаїття і нормативної фіксації складів інформаційних деліктів у правовому просторі певної держави будуть залежати від доктринальних тенденцій, правових традицій, юридичної техніки, форм писаного права тощо, притаманних національній правовій системі, а також вимог відповідних міжнародних актів.

Разом з тим міжгалузевий характер юридичної відповідальності за інформаційні делікти вимагає вивчення їх складів з позицій тих галузей права, якими така відповідальність передбачена.

Наприклад, спираючись на класифікації складів адміністративних правопорушень [134, с. 157], склади інформаційних деліктів також можна диференціювати за ступенем суспільної небезпеки (основні та кваліфіковані), за характером шкоди (матеріальні й формальні), за суб’єктом (особисті та службові), за структурою (однозначні й альтернативні), за особливостями конструкції (описові та бланкетні). А в цивільному праві склад

інформаційних деліктів необхідно розглядати крізь призму своєрідної концепції складу цивільного правопорушення як сукупності загальних (типових) умов, наявність яких необхідна для покладення відповідальності на порушника цивільних прав та обов'язків (деліктна, недоговірна відповідальність), а також враховувати можливості відшкодування завданої шкоди у договірних відносинах, що найчастіше не вважається відповідальністю за правопорушення [369].

Проте, в будь-якому разі, розглянута вище загальна інформаційна специфіка протиправності, суспільної небезпечності/шкідливості й об'єктивації інформаційного делікту як діяння позначається на сприйнятті елементів його юридичного складу, насамперед, об'єкта і об'єктивної сторони. Як раніше було зазначено, саме в цих елементах складу знаходять своє місце ті юридичні ознаки, які дають змогу виокремити інформаційний делікт серед інших правопорушень.

Про відсутність певної домінантної інформаційності суб'єкта і суб'єктивної сторони інформаційного делікту свідчить і достатньо традиційний їх розгляд авторами профільних наукових публікацій (В.Я. Настюк, В.В. Бєлєвцева [213], А.О Волкова [55], Л.П. Коваленко [124]).

Об'єктом правопорушення завжди є регламентовані правом суспільні відносини. Їх урегульованість, упорядкованість являє собою ту загальносоціальну і правову цінність, яка передусім «потерпає» від неправомірних діянь.

Якщо інформаційні делікти розглядати в максимально широкому розумінні і, відповідно, виділяти їх не тільки за об'єктом, а й за елементами об'єктивної сторони (шляхом, способом здійснення правопорушення), то до об'єктів таких правопорушень належатимуть як інформаційні правовідносини, незалежно від способів посягання на них, так і інші правовідносини, що порушуються протиправними діяннями, які вчиняються з безпосереднім використанням інформаційних технологій, засобів, систем.

Проте іманентну інформаційну природу, яка являє собою первинний інтерес для науки інформаційного права, мають тільки інформаційні делікти у вузькому розумінні. Їхнім об’єктом є суто інформаційні відносини – суспільні відносини, що виникають в інформаційній сфері, в процесі або як наслідок інформаційної діяльності, та охороняються правом [369].

Серед інформаційних відносин об’єктне коло правопорушень складають: відносини в галузі масової інформації, авторського права, забезпечення інформаційної безпеки, бібліотечної й архівної справи, комунікацій та Інтернету тощо; відносини у сфері встановленого правового режиму відкритої публічної інформації та інформації з обмеженим доступом, зокрема державної, комерційної, банківської, професійної таємниць, таємниці листування і телефонних розмов, службової інформації, персональних даних тощо.

До нематеріальних предметів правопорушень у сфері інформаційних відносин можна віднести відомості про осіб, предмети, факти, події, явища незалежно від форми їхнього подання, а також комп’ютерні данні і «Інтернет контент», що має розглядатися сьогодні як актуальний прояв предметної сфери інформаційних деліктів. До матеріальних – носії інформації, засоби обробки, зберігання, передавання (поширення) інформації.

Об’єктивну сторону інформаційних деліктів становить зовнішня вираженість правопорушення в формі діяння, негативні наслідки та причиново-наслідковий зв’язок між ними, звичайно, з урахуванням інтерпретації цих елементів різними галузями права. Разом з обов’язковими інформаційність делікту може виявлятися і в факультативних елементах об’єктивної сторони, найчастіше як спосіб вчинення.

Своєрідність інформаційних деліктів може зумовлювати певну нестандартність усвідомлення їх об’єктивної сторони. Це, передусім, стосується протиправних діянь у «кібернетичному просторі», тобто просторі, сформованому інформаційно-комунікаційними системами, в якому проходять процеси перетворення (створення, зберігання, обміну, обробки та

знищення) інформації, представленої у вигляді електронних комп'ютерних даних [203]. Їх об'єктивна сторона може не містити звичного зовнішнього виразу протиправної поведінки суб'єкта, з яким чітко зіставляються конкретні наслідки.

Так, порушення процесів обробки інформації в комп'ютерних системах здійснене комп'ютерним вірусом (шкідливим програмним забезпеченням), який діє і поширюється некеровано та несвідомо переноситься користувачами, на перший погляд, важко пов'язати з конкретною винною особою. Проте завжди існує зловмисник, який створює і поширює такий вірус, або здійснює перше його впровадження в комп'ютерну систему чи мережу. У такому разі саме ініціювання шкідливих інформаційних процесів, управління ними необхідно вважати зовнішнім виразом протиправної поведінки деліквента.

Негативні наслідки інформаційних деліктів полягають передусім у завданні шкоди або створенні загрози інформаційним правам і інтересам особи, суспільства, держави. Це фактично може виразитись як у конкретних матеріальних збитках, так і в численних проявах загально відчутних нематеріальних втрат – підриві авторитету та ділової репутації (окремих суб'єктів або держави в цілому), формуванні неадекватної (необґрунтованої) громадської думки та дезорієнтації населення, створенні суспільної паніки, дискредитації владних структур та їхніх рішень тощо.

Використання ІТ, систем, засобів як спосіб вчинення правопорушення виступає додатковою кваліфікуючою ознакою тільки тоді, коли законом визнана особлива небезпечність такого способу вчинення делікту (злочину), що відповідним чином зафіксовано в юридичному складі. Наприклад, ч. 3 ст. 190 «Шахрайство» Кримінального кодексу України передбачає посилене покарання за таке діяння, вчинене «шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки» [167].

У цьому разі «інформаційність» правопорушення, навіть не будучи іманентною ознакою, істотно впливає на суспільну небезпечність даного

виду злочину і відповідальність за нього, що безпосередньо визначено кримінальним законом. Це є незайвим свідченням тому, що подібні види деліктів (інформаційні за способом) певною мірою мають залишатися в фокусі інформаційної деліктології поряд із деліктами інформаційними за змістом.

На жаль, юридичне визнання українським законодавцем небезпечності «інформатизації» злочинної діяльності з різних причин відбувається досить повільно. Це зумовлює не завжди адекватну правову і державну реакцію на злочини в інформаційній сфері та певну відсталість охоронних і захисних правових механізмів.

Отже, сьогодні можна констатувати, що система знань про правопорушення в інформаційній сфері містить достатньо сформований комплекс ознак, на підставі яких інформаційний делікт може розглядатися як специфічна самостійна категорія правопорушень [406, с. 186-194].

Подальше осмислення і прагматизація набутих знань повинні стати основою удосконалення інституту юридичної відповідальності в інформаційній сфері як фундаментального правового засобу, механізму, гаранту, покликаного забезпечувати регулятивну, захисну і охоронну дієвість інформаційного права, без чого не можливе існування й розвиток сучасного громадянського та формування інформаційного суспільства.

4.2. Правові детермінанти інформаційної деліктності

Виникнення та поширення інформаційних деліктів зумовлено масштабними соціальними і технологічними трансформаціями в процесі становлення суспільства нового формату – інформаційного, глобального інформаційного, суспільства знань.

Зміна фундаментальних ціннісних орієнтирів на інформацію і знання веде й до логічної реакції на це правової сфери:

– виникають нові напрями правового регулювання інформаційних відносин;

– визнаються, закріплюються і забезпечуються інформаційні права осіб;

– відбуваються зміни на рівні правосвідомості і правової культури;

– формуються нові правоохоронні механізми, більш дієві в умовах глибокої інформатизації;

– юридична діяльність насичується ІТ;

– збільшуються потоки правової інформації;

– посилюються глобалізаційні та інтеграційні зміни у світовому правовому просторі тощо.

При цьому розвиток права в усіх його аспектах – інструментальному, ціннісному, культурному, забезпечувальному та інших сприяє утвердженню й досягненню пріоритетів інформаційного суспільства, насамперед вільному доступу кожного до інформації і знань і, водночас, захищеності інформації про особисте життя, які у правовій площині втілюються в інформаційних правах людини. Інакше кажучи, право та інформаційне суспільство на даному етапі існування людства, в контексті цивілізаційних змін, здійснюють конструктивний взаємовплив.

Водночас соціальна і правова інформатизація постійно супроводжуються певною ентропією уявлень про правове регулювання і забезпечення інформаційних відносин, що відбивається на їх ефективності і створює сприятливі умови для проявів небезпечної чи шкідливої інформаційної діяльності, які мають охоплюватися конструкцією «інформаційний делікт».

У контексті осмислення детермінант інформаційних деліктів як певного симбіозу правових причин і умов їхнього виникнення й поширення необхідно враховувати глобальність сучасного життя людства, а також інтеграційні процеси в правовому просторі, особливо відчутні в європейському регіоні, що полягають у взаємовпливі різних типів правових

систем у поєднанні з посиленням міжнародно-правової складової правового регулювання.

У таких умовах розвиток кожної національної правової системи відбувається в складному і доволі мінливому середовищі. Окрім загальних тенденцій інформатизації, істотний вплив чинять численні внутрішні й зовнішні (як регіональні, так і загальносвітові) фактори історичного, культурного, економічного, геополітичного, безпекового й іншого характеру, зокрема визначаючи і темпи становлення громадянського та інформаційного суспільства. Наприклад:

фактор інтелектуального розвитку, який серед іншого включає і рівень правової, інформаційної та інформаційно-правової культури, – визначає базисні можливості здійснення людиною сучасної інформаційної діяльності, критичного сприйняття інформації, стійкості до негативних інформаційних впливів тощо;

варіативність і динамічність явищ інформаційної сфери – зумовлюють постійну присутність елементу новизни у правовому регулюванні інформаційних відносин, а також і в інформаційній деліктності;

ціннісно-орієнтаційні зміни – виводять на перший план пріоритети інформаційного суспільства, зокрема у формі інформаційних прав суб’єктів правовідносин; економічне підґрунтя інформаційного розвитку суспільства й кожної людини – зумовлює матеріально-технічні можливості впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, а отже, і готовність до розгортання сучасних інформаційних процесів;

політико-ідеологічні умови – визначають вмотивованість й усвідомлення необхідності якісного вирішення суспільних проблем в інформаційній сфері, передусім шляхом адекватного використання регулятивних і захисних засобів права.

Взаємодіючи, усі фактори створюють унікальне для кожної країни середовище правового буття з притаманним йому комплексом детермінант тих чи інших правопорушень. Водночас, інформаційне зростання створює

низку спільних для всіх національних правових систем глобальних проблем. Серед них інформаційні делікти, які, по-перше, самі по собі (інформаційні делікти у вузькому розумінні) становлять нову істотну загрозу, а по-друге, завдяки ІТ та через певну загальмованість правового реагування на них, трансформували наявну злочинність у нові форми – більш швидкі, латентні, транскордонні [377].

Готовність правової системи до таких соціальних змін є основним запобіжником надмірного зростання видового розмаїття та чисельності інформаційних деліктів. Це стосується як можливостей національної правової системи, так і міжнародно-правових засобів, оскільки вихід багатьох видів інформаційних деліктів поза юрисдикційні межі окремих держав зумовлює необхідність вироблення спільних (наднаціональних) правових механізмів боротьби з ними, зокрема координації відповідних органів дізнання та правосуддя різних держав та використання спеціальних ІТ у праві (технолого-правових методів [33]). Тобто, значною мірою протидія поширенню інформаційних деліктів зумовлюється взаємодією національних правових систем між собою, а також з міждержавними правовими системами [227], чим створюється спільний правовий простір із відповідними юридичними засобами [377].

Однак реалії свідчать, що правова система об’єктивно не здатна миттєво та ефективно зреагувати на все, що відбувається в суспільному житті, особливо в інформаційній сфері, яка дедалі більше вимагає нетрадиційних підходів. Як наслідок, поза межами правового впливу, принаймні на певний час, залишаються нові види відносин і варіанти соціально та юридично значущої поведінки, серед яких небезпечні (шкідливі) діяння в інформаційній сфері, що мають бути належним чином деліктизовані.

У сучасній інформаційній сфері деліктизація представляється складним аналітико-синтетичним процесом, який вимагає глибокого й виваженого наукового і практичного обґрунтування необхідності віднесення конкретного соціально небезпечного чи шкідливого діяння до певної категорії

інформаційних деліктів, встановлення кола можливих деліквентів, чиї протиправні дії чи бездіяльність будуть охоплені охоронними нормами відповідної галузі права [99].

Ступінь поширення неделіктизованих діянь можна вважати одним з показників того наскільки правова система на рівні регламентації встигає адаптуватися до нагальних потреб правового регулювання інформаційного життя соціуму, а розповсюдженість вже визначених законом інформаційних деліктів логічно вказує на рівень ефективності функціонування охоронної складової правової системи.

Отже, виникнення небезпечних (шкідливих) діянь в інформаційній сфері – процес природній. Але першопричиною їх надмірного поширення (як деліктизованих так і неделіктизованих) є недосконалість реагування правової системи. Ця причина, тією чи іншою мірою, іманентно притаманна правовим системам усіх держав, сприяє поширенню будь-яких нових деліктів, а не тільки інформаційних, і фактично вказує на недостатність втілення в реальних правовідносинах двох фундаментальних принципів правового регулювання – юридичної визначеності та невідворотності юридичної відповідальності.

Убачається, що на шляху прагматизації наукових знань, правові причини надмірної інформаційної деліктності та наслідки її впливу доцільно інтерпретувати через низький або недостатній рівень законності в інформаційній сфері. Тут йдеться не про формальну законність, що була домінантою радянської юридичної науки, а про законність у сучасному розумінні, яка, разом з іншим, висуває жорсткі вимоги до якості самого закону, передусім вимоги необхідності й справедливості. Йдеться про законність в контексті сучасних європейських правових цінностей, законність як невід’ємну складову верховенства права (Rule of Law), що безпосередньо визнано Європейським Судом Справедливості [460].

Оцінювання стану законності в інформаційній сфері, як і в будь-якій іншій, сьогодні логічно здійснювати на єдиних методологічних засадах

оцінки верховенства права. У 2016 році Комісією РЄ «За демократію через право» (Венеційська комісія), запропоновано такі засади і оприлюднено їх як «Rule of Law Checklist». Переслідуючи утвердження європейських правових ідеалів, цим документом фактично вводиться загальна система критеріїв (орієнтирів), необхідних для оцінки верховенства права в кожній окремій державі, серед яких перше місце посідає законність (Legality) [209, с. 15].

Оскільки показники Rule of Law Checklist, які відповідають критерію законності, є універсальними, то з певною мірою адаптації їх можна ретранслювати у взаємозв'язку із завданнями правового забезпечення інформаційної сфери, серед яких основними є забезпечення інформаційних прав людини, зокрема таким чином.

1. Втілення принципів верховенства та ієрархічності в системі правових актів, що регулюють інформаційні відносини:

– закріпленість засад інформаційної діяльності та інформаційних прав людини в Конституції;

– своєчасність прийняття та відповідність актів інформаційного законодавства Конституції;

– відповідність дій виконавчої влади Конституції та нормам правових актів, що регулюють інформаційні відносини;

– своєчасність та обґрунтованість підзаконних актів, що стосуються інформаційної сфери;

– дієвий судовий контроль законності рішень виконавчої влади в інформаційній сфері, а також аналогічних рішень недержавних суб'єктів, яких залучено до виконання державних завдань;

– гарантованість ефективного юридичного захисту інформаційних прав людини від порушень приватними суб'єктами.

2. Дотримання органами державної влади правових актів, що регулюють інформаційні відносини:

– визначеність та розподіленість правовими актами повноважень державних органів в інформаційній сфері;

– регламентованість інформаційним законодавством процедур, яких мають дотримуватися державні органи;

– припустимість дій державних органів в інформаційній сфері без належного юридичного підґрунтя;

– виконання державними органами своїх зобов’язань, які забезпечують реалізацію та дієвий захист інформаційних прав людини;

– встановлення приписами інформаційного права еквівалентних гарантій у разі делегування публічних повноважень недержавним суб’єктам.

3. Зв'язок між правом міжнародним і правом національним у питаннях регулювання інформаційних відносин:

– забезпечення національною правовою системою додержання міжнародних зобов’язань держави щодо інформаційних прав людини, включно з виконанням рішень міжнародних судів;

– існування чітких правил щодо імплементації міжнародно-правових засад інформаційного регулювання в національне законодавство.

4. Верховенство законодавчої влади і нормотворчі повноваження виконавчої влади в інформаційній сфері:

– уміщення загальних і абстрактних норм інформаційного права в актах парламенту чи підзаконних актах, які ґрунтуються на актах парламенту, крім винятків, передбачених Конституцією;

– наявність належного парламентського й судового контролю та дієвих засобів протидії зловживанням, у разі делегування законодавчих щодо інформаційних відносин виконавчій владі;

– чітка визначеність актами законодавства мети, змісту та обсягу, делегованих виконавчій владі законодавчих повноважень.

5. Прозорість і демократичність процедур прийняття актів інформаційного законодавства:

– наявність чіткої конституційної регламентації законодавчих процедур;

– верховенство парламенту у визначенні змісту законів;

– прилюдне обговорення пропонованого законодавства в парламенті та належне обґрунтування законопроєктів (пояснювальні записки, висновки, інші документи, що додаються);

– можливість доступу громадськості до проєктів актів законодавства, принаймні на момент їх подання до парламенту, а також можливість реального громадського впливу в процесі їх обговорення;

– здійснення експертного оцінювання наслідків дії актів інформаційного законодавства, ще до їхнього ухвалення (зокрема щодо інформаційних прав людини та витрат бюджетних коштів);

– участь парламенту в розробці, затвердженні, імплементації та виконанні міжнародних договорів в інформаційній сфері.

6. Винятки в регулюванні інформаційних відносин у надзвичайних ситуаціях (станах):

– наявність особливих приписів національного інформаційного права, що застосовуються у надзвичайних станах (війна або інша ситуація, що створює загрозу національній безпеці);

– наявність підстав, адекватність та обґрунтованість додаткових обмежень інформаційних прав людини в таких ситуаціях;

– обмеженість за тривалістю, умовами і обсягом можливостей виконавчої влади відступати в надзвичайних ситуаціях від звичайного розподілу повноважень в інформаційній сфері;

– наявність парламентського і судового контролю за процедурою запровадження та тривалістю надзвичайного стану, а також будь-яких відступів, пов’язаних з ним.

7. Забезпечення ефективного виконання положень інформаційного законодавства:

– здійснення аналізу перешкод виконанню приписів актів інформаційного права до і після їхнього ухвалення;

– наявність юридичних засобів протидії невиконанню вимог інформаційного законодавства та передбаченість конкретизованих санкцій за їх недотримання;

– послідовне застосування таких санкцій.

8. Відповідальність недержавних суб’єктів, які беруть участь у виконанні завдань держави в інформаційній сфері:

– поширення гарантій верховенства права, передбачених інформаційним законодавством, на недержавних суб’єктів, які цілком або частково здійснюють виконання державних завдань в інформаційній сфері, та мають делеговані для цього державно-владні повноваження;

– підзвітність таких суб’єктів аналогічно підзвітності органів державної влади [377; 406, с. 180-186].

Цілком очевидно, що наведені показники вказують на основні правові проблеми, які необхідно вирішувати, та негативні чинники, які необхідно долати, у сфері правового регулювання інформаційних відносин задля забезпечення законності як складової верховенства права, а отже, і для запобігання й протидії інформаційним деліктам. Відсутність або зниження рівня правового забезпечення інформаційної сфери за критеріями і показниками Rule of Law Checklist у сучасній європейській державі можна сприймати як основні правові детермінанти інформаційної деліктності.

4.3. Юридична відповідальність у сфері інформаційних прав людини: інтерпретаційний підхід

Відповідальність як явище і феномен має давню історію. Відповідальність увійшла в суспільне життя із становленням людини як особистості, усвідомленням власного місця в соціумі, виникненням загальновизнаних соціальних регуляторів – звичаїв, традицій, моралі, релігії, права. Це спричинило розвиток й ускладнення суспільних взаємозв'язків і формування системи особистісних відносин кожної людини з іншими людьми, із суспільством в цілому, з існуючими соціальними інститутами (сімейними, груповими, державними, релігійними тощо).

Глибина і варіативність таких взаємозв'язків становлять соціально-комунікативну природу відповідальності й визначають її багатоаспектність, усвідомлення якої дає можливість більш продуктивно виявляти, осмислювати і вирішувати проблеми юридичної відповідальності як одного з різновидів соціальної відповідальності.

Водночас варто наголосити, що в особливо динамічній – інформаційній сфері, еволюційні, а подекуди революційні, зміни як правило випереджають необхідне правове регулювання. Тому роль і місце права та його механізмів в упорядкуванні інформаційної сфери визначається не стільки власне можливостями права, скільки поєднанням його дії з впливом інших соціальних регуляторів і мотиваторів (моралі, традицій, етики, культури (інформаційної культури, мережевої культури тощо) на певному етапі. Через це, зокрема, юридична відповідальність за інформаційні делікти як певний інститут інформаційного права матиме системні взаємозв'язки в межах більш загального явища відповідальності в інформаційній сфері.

Для сучасної соціальної філософії соціальна відповідальність людини є однією з фундаментальних категорій. Вона розглядається як один із найважливіших засобів соціалізації індивіда і пов'язується переважно з його здатністю бути відповідальним за все, що відбувається в дійсності загалом і в

соціумі його проживання зокрема [53, с. 105]. Відповідно, істотні зміни соціального життя, що відбуваються під впливом різних чинників, ведуть до виникнення нових «просторів» соціальної відповідальності.

Так, сучасні тенденції формування глобального інформаційного суспільства, здійснюючи колосальні соціальні трансформації, зокрема, зумовлюють і розвиток відповідальності в інформаційній сфері, а також його невід'ємного компоненту – юридичної відповідальності за інформаційні делікти.

Загалом багатогранність соціально-філософського ракурсу робить його базисним і для сприйняття відповідальності в інформаційній сфері, зокрема щодо інформаційних прав людини, орієнтує на її осмислення в системі соціальної відповідальності з багатьох позицій, зокрема, як:

– соціальної необхідності або обов'язковості, зумовленої об'єктивною дійсністю, зокрема чинниками, що формують ту чи іншу ситуацію, а також цілями, пріоритетами, інтересами людей, їхніх соціумів;

– ставлення людини до суспільства, його цінностей, ідеалів, норм, що виражається у певній позитивній (соціально корисній) поведінці;

– здатності особи передбачати наслідки своєї діяльності та відповідним чином коригувати її, виходячи з корисності або шкідливості цієї діяльності для суспільства;

– компонента соціальної структури, який визначає внутрішню свободу людини, основне спрямування її соціальної поведінки;

– форми взаємозв'язку і взаємодії особи і суспільства, яка передбачає усвідомлення вимог, що висуваються суспільством, неухильність їх виконання, звітність і відповідну позитивну чи негативну оцінку суспільством діянь людини;

– соціальної вимоги, змістом якої є необхідність оцінювання людиною власних дій з позиції моралі – добра і зла, належного і неналежного, дозволеного і забороненого;

– негативної реакції суспільства на поведінку, яка не відповідає загальноприйнятим соціальним нормам, як обов’язку особи нести покарання за таку поведінку.

Видається, що соціальна інформатизація чинить настільки глибокий вплив на сучасну людину і суспільство, що в усіх названих аспектах відбувається розширення змісту відповідальності за рахунок появи і подекуди вже домінування своєрідних інформаційних компонентів.

Як система, незалежно від певної сфери суспільного життя, соціальна відповідальність складається з двох підсистем. В одній з них відповідальність людини виражається через взаємозв’язки між людьми, колективами, іншими спільнотами і соціальними інститутами, засновані на свідомому ставленні до діяльності, здійснюваної відповідно до потреб суспільства й окремої особи. А в іншій виступає системою підзвітності й санкціями за дії, які не збігаються з інтересами суспільства.

Відповідно, перша сторона відповідальності має добровільний позитивний характер і ґрунтується на індивідуальному почутті обов’язку щодо певних соціально корисних дій та вибору їхніх варіантів у майбутньому – перспективна відповідальність. Друга є реакцією суспільства на вчинене особою раніше – ретроспективна відповідальність. До цього виду традиційно відносять юридичну відповідальність. Ретроспективна відповідальність може бути позитивною і негативною залежно від характеру наслідків поведінки особи. Негативна відповідальність найчастіше реалізується примусово.

Таким чином, відображається певний «поведінковий» дуалізм відповідальності: перспективна – «відповідальність до», ретроспективна – «відповідальність після». При цьому фактично перспективна відповідальність є мотивацією особи до певної соціально значущої поведінки, а ретроспективна виступає реакцією суспільства на цю поведінку, наслідками для суб’єкта поведінки.

Соціальну відповідальність можна також розглядати у співвідношенні об’єктивного і суб’єктивного. Тоді об’єктивна складова відповідальності – це оцінка суспільством діянь людини та реакція на них, суб’єктивна – внутрішнє відчуття людиною свого обов’язку й оцінки його виконання [64, с. 4].

В умовах певної ентропії знань про інформаційні права людини і їх перспективи, а також невизначеності юридичних рамок їх новітніх проявів, у процесах просування таких прав істотно зростає значення внутрішньої мотивації як основи перспективного компоненту відповідальності. За відсутності або недосконалості правового регулювання, зокрема відставання від потреб часу юридичних механізмів відповідальності, саме ця складової відповідальності може виконувати компенсаційну функцію в новому інформаційному секторі соціального регулювання. Утім, її ефективність вже визначатиметься факторами інформаційної культури та інформаційної свідомості та іншими чинниками розвитку інформаційного суспільства, які створюватимуть своєрідні неправові гарантії інформаційних прав людини.

Важливість взаємозв’язку перспективної і ретроспективної відповідальності у сфері інформаційних прав людини, або ж її морального і юридичного виміру, підтверджує концепція «відповідальної журналістики», підтримувана ЄСПЛ, яка вимагає від журналіста не формального, а відповідального використання широких професійних можливостей здобування і поширення інформації, що ґрунтується на дотриманні балансу між різними публічними і приватними інтересами.

Так, у рішенні Брамбілла та інші проти Італії (Brambilla and Others v. Italy) ЄСПЛ підкреслює, що захист, який журналістам надає ст. 10 ЄКПЛ базується на умові добросовісної діяльності з метою донесення суспільству достовірної інформації, зважаючи на принцип відповідальної журналістики. «Відповідальна журналістика охоплює не лише змістове наповнення отриманої та розповсюдженої журналістом інформації, а й правомірність його поведінки, зокрема щодо представників влади». Тому варто оцінювати

баланс між публічним інтересом, що полягає у належному функціонуванні правоохоронних органів, та інтересом читачів видання отримати інформацію. При цьому Суд розмежовує публічний інтерес, що полягає в обізнаності читачів із, так званою, інформацією рубрики «різне» з інтересом в отриманні інформації суспільної та історичної важливості, наголошуючи на більшій вазі останнього [41; 458].

Водночас в окремій думці за цією справою суддя Спано (Spano) наголосив, що «в деяких випадках, за наявності сильного загального інтересу, порушення, скоєні журналістами, могли б вважатися виправданими і пропорційними до необхідності надати суспільству певну інформацію, зокрема, щодо факту корупції чи неправомірних дій представників влади» [41; 458].

Як загальносоціальна категорія, соціальна відповідальність людини характеризується наявністю низки важливих ознак:

– має соціально-комунікативну природу – зумовленість соціальними зв’язками, відносинами і певними стандартами соціальної поведінки;

– це соціальне явище, наділене конкретно-історичним змістом, тобто визначається реаліями суспільного життя в той чи інший період його існування;

– охоплює майже всі види діяльності людини;

– виступає важливим соціальним благом;

– ґрунтується на системі соціальних норм, заснованих на загальнолюдських цінностях, а також осудності з боку суспільства загалом чи певної соціальної спільноти за поведінку, яка їм суперечить;

– відображає індивідуальну позицію людської істоти в суспільстві;

– є компромісом між індивідуальними життєвими орієнтирами і потребами та суспільними цілями, цінностями й інтересами;

– це свідоме, внутрішньо мотивоване виконання певного соціального обов’язку, а у випадку неналежної поведінки – усвідомлення особою заходів

суспільного впливу, які застосовуються до неї і забезпечують бажану корекцію поведінки в майбутньому;

– має індивідуальний вимір (міру, обсяг), що визначається ситуацією, в якій діяла людина, а також її можливостями і здатностями, можливими варіантами поведінки, спричиненими наслідками тощо;

– забезпечується системою соціальних механізмів контролю, стимулювання (заохочення) і притягнення до відповідальності порушників.

Очевидно, що, маючи такий фундаментальний соціальний характер, зміст соціальної відповідальності перебуває під безпосереднім впливом багатьох умов, факторів, тенденцій індивідуального розвитку людини і розвитку суспільства загалом, домінуючою з яких сьогодні є соціальна інформатизація. По-перше, він відображає об’єктивну зумовленість діяльності людини зовнішніми соціальними вимогами, тобто її інтегрованість у соціальні зв’язки і відносини, структура і суть яких змінюються інформатизацією; по-друге, визначає соціальні та морально-психологічні якості людини як розвиненої суспільної істоти, як результату суспільного виховання, що усвідомлює свої соціальні обов’язки, зокрема ті, які зумовлені новим форматом організації глобального інформаційного суспільства.

Отже, відповідальність людини як соціальне явище, феномен являє собою необхідність свідомого використання людиною своїх можливостей, добровільного виконання обов’язків, дотримання заборон, визначених соціальними нормами, а в разі їхнього порушення – необхідність перетерпіння порушником заходів суспільного впливу, передбачених цими нормами.

Соціальна відповідальність людини нерозривно пов’язана із соціальною безпекою. Вона є гарантом соціальної безпеки загалом й особистої безпеки людини зокрема, засобом підтримання і зміцнення соціальної злагоди, цілісності суспільства, держави. Соціальна безпека об’єктивно потребує надійного механізму соціальної відповідальності

людини [53, с. 117−118]. В інформаційній сфері сьогодні як ніколи ця залежність є очевидною – реальне забезпечення колективних інформаційних прав людини, таких як право на інформаційну безпеку, на безпечний інформаційний простір, неможливе без ефективної «інформаційної» відповідальності в усіх її позитивних і негативних, перспективних і ретроспективних аспектах.

Сучасне розуміння відповідальності в праві виходить поза межі її суто семантичного історичного значення. Це пов’язано з тим, що відповідальність давно стала фундаментальною правовою категорією, яка з розвитком особистості й правової організації суспільного життя постійно поповнює свій зміст. Вона надає дієвості нормам права, забезпечує реалізацію прав і свобод людини та належне виконання обов’язків.

У радянській і певною мірою пострадянській правовій літературі відповідальність у праві розглядалася тільки як юридична відповідальність в ретроспективному значенні, і вважалася винятково негативною для особи. Проте сучасні вчені-правознавці, розглядаючи відповідальність у праві в системі соціальної відповідальності, дедалі частіше наголошують на важливості позитивних і перспективних її проявів, зокрема й позитивної складової юридичної відповідальності як правового інституту. Окрім еволюції наукової думки, це пов’язано з утвердженням верховенства права, переосмисленням ролі держави, розвитком правосвідомості та відповідною переоцінкою співвідношення стимулюючих і примусових засобів.

Отже, сьогодні варто говорити про таку загальноправову категорію, як правова відповідальність, яка акумулює в собі всі відомі аспекти відповідальності у праві – позитивний, негативний, перспективний, ретроспективний і може вважатися результатом правової еволюції людства.

Відповідальність за інформаційні делікти (як юридично визначені правопорушення), зокрема за порушення інформаційних прав людини, відповідає традиційній концепції юридичної відповідальності і здебільшого

відображає негативну реакцією суспільства на здійснене винне протиправне діяння.

Утім, юридична відповідальність може мати і добровільний характер (наприклад, відшкодування шкоди, спростування недостовірної інформації), проте, і в цьому разі, вона забезпечена можливістю застосування до правопорушника регламентованих правовими нормами примусових заходів, що є специфічною діяльністю відповідних уповноважених державних органів в межах передбачених правом процедур.

Юридична відповідальність є надзвичайно різноплановим правовим інститутом. У ньому можуть поєднуватися індивідуальні унікальні компоненти, зумовлені особливостями правових систем, галузей права, видів протиправних діянь, процедур притягнення до відповідальності, характером правових наслідків тощо. І хоча окремі особливості юридичної відповідальності є предметом відповідних галузевих правових наук, розгляд юридичної відповідальності за інформаційні делікти в цілому значно ускладнюється через неоднозначну концепцію галузі інформаційного права.

Наразі у системі права інформаційне право має характер своєрідної складної галузі, утворення і розвиток якої, окрім власних інститутів, базується на інтеграції норм права інформаційної спрямованості, що належать до різних галузей права. Така ситуація зумовлена проникненням інформаційних процесів у всі сфери суспільного життя та формуванням відповідних відносин, які за своєю природою є предметом інформаційного права.

Як наслідок, норми інформаційного права не забезпечуються тільки власними механізмами реалізації, зокрема «інформаційною юридичною відповідальністю» в усій сукупності карних, штрафних, компенсаційних заходів, а «обслуговуються» охоронними і захисними засобами інших галузей права.

Юридична відповідальність за інформаційні делікти охоплює різні галузеві види юридичної відповідальності і є своєрідною проєкцією

загального інституту юридичної відповідальності на сферу інформаційних правовідносин. Тобто, така відповідальність може бути адміністративною, кримінальною, цивільною, дисциплінарною тощо, а також може мати й власну суто інформаційно-правову природу (здебільшого в перспективі розвитку інформаційного права).

Наразі розгляд проявів юридичної відповідальності як власне «інформаційної» буде мати дискусійний характер. Разом з тим в українському інформаційному законодавстві є універсальні елементи цього інституту, що не мають прив'язки до класичних видів галузевої відповідальності (адміністративної, кримінальної, цивільно-правової тощо). Йдеться про підстави звільнення суб'єктів інформаційної діяльності від відповідальності в процесі здійснення права на свободу слова у випадках, передбачених Законами України «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», «Про інформаційні агентства» зокрема щодо: висловлювання оціночних суджень; розголошення інформації з обмеженим доступом, якщо судом буде підтверджено суспільну необхідність цієї інформації; поширення інформації, що не відповідає дійсності, якщо ця інформація містилася в офіційних повідомленнях органів державної влади, органів місцевого самоврядування, якщо ця інформація розповсюджувалася без попереднього запису та містилася у виступах осіб, які не є працівниками телерадіоорганізації тощо.

Окрім того, звільнення від відповідальності в подібних випадках виступає елементом соціальних гарантій журналістської діяльності. Згідно з ч. 6 ст. 17 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» «журналіст та/або засіб масової інформації звільняються від відповідальності за поширення інформації, що не відповідає дійсності, якщо суд встановить, що журналіст діяв добросовісно та здійснював її перевірку» [272].

Будучи інтегрованим компонентом у загальній системі юридичної відповідальності, відповідальність за інформаційні делікти покликана

втілювати ідеї правової рівності й справедливості в інформаційній сфері, охороняти і захищати інформаційні права людини, забезпечувати стабільність правової системи в нових умовах.

Наведене вище розуміння інституту юридичної відповідальності за інформаційні делікти дає змогу стверджувати, що завдяки інтегруючому характеру його функціонал у тій чи іншій мірі охоплює весь комплекс функцій, притаманних юридичній відповідальності загалом: правовідновлення (компенсація); загальна і спеціальна превенція; покарання (штрафна функція); інформування (сигналізаційна функція) тощо.

Водночас доктринальна думка щодо функцій юридичної відповідальності постійно розвивається і в межах загальної теорії права, і галузевими правовими науками.

Так, оцінку функцій інституту адміністративної відповідальності за інформаційні правопорушення варто здійснювати не тільки з позицій загальної чи індивідуальної превенції, а й в більш широкому і важливому ракурсі завдань інформаційно-деліктної політики, що серед іншого включатимуть забезпечення правової охорони соціальних цінностей від негативного протиправного впливу, відновлення порушеного адміністративними деліктами публічного інформаційного інтересу [101, с. 219−222].

Таким чином, сучасна українська правова доктрина орієнтує на виконання інститутом юридичної відповідальності передусім правозахисних, виховних та інформативних функцій, що має позначатися і на відповідальності за інформаційні делікти.

Надання пріоритету каральним функціям свідчить про порушення принципу гуманізму в правовому житті, підміну права насильством, що не припустимо ні з яких міркувань [53, с. 145−146].

Утім наведені роздуми щодо юридичної відповідальності в інформаційній сфері, зокрема у сфері інформаційних прав людини, охоплюють здебільшого її національний вимір. Розвиток глобального

інформаційного суспільства зумовлює вихід багатьох проблем інформаційних прав людини поза юрисдикційні межі окремих держав. Свобода і транскордонність інформаційних відносинах створює колосальні можливості таких порушень прав людини, які базуються на масовому маніпулюванні свідомістю, що може здійснюватися різними владними суб'єктами, зокрема й державною владою в цілому, як відносно своїх громадян, так і щодо громадян, і навіть органів публічної влади, інших держав.

Прояви таких порушень яскраво демонструє інформаційна складова війни рф проти України. Як самостійні порушення в юридичному сенсі вони наразі не розглядаються, відповідно, окремих механізмів юридичної реакції на них не існує, а вирішення проблеми відповідальність залишається в площині міжнародно-правової відповідальності та її засобів (санкцій, репарацій, реституції).

Утім, у теорії права вже закріплюється думка про необхідність виокремлення та осмислення відповідальності, пов'язаної із застосуванням «…заходів публічно-правового характеру до держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків» як окремого категорії відповідальності, видами якої можуть бути «конституційні та міжнародно-правові заходи» [96, с. 310]. У сфері інформаційних прав людини ця проблема видається особливо актуальною.

Отже, юридична відповідальність за інформаційні делікти є складним міжгалузевим утворенням в межах загального інституту юридичної відповідальності, як і інформаційне право в межах системи права загалом. На даному етапі осмислення такої відповідальності зумовлює необхідність застосування інтерпретаційного підходу, що буде здійснено далі при розгляді галузевих особливостей юридичної відповідальності за інформаційні делікти, які можна вважати юридично оформленими (в адміністративному, кримінальному, цивільному праві).

Якщо йдеться про вплив заходів юридичної відповідальності на правопорушника, адміністративна відповідальність виконує передусім превентивну і виховну функції. Разом з тим роль інституту адміністративної відповідальності цим не обмежується – він є важливим елементом правового забезпечення, зокрема в інформаційній сфері та дієвим засобом охорони і захисту інформаційних відносин.

Поняття адміністративної відповідальності, її зміст і обсяг дотепер залишається одним з найбільш суперечливих питань української адміністративно-правової науки. «Активність дискусій щодо зазначеної правової категорії значною мірою обумовлена, по-перше, широтою застосування терміну «адміністративна відповідальність» у юридично-науковій, правозастосовній, загальноосвітній сферах і на побутовому рівні, по-друге, двоїстою позицією законодавця, який використовує цей термін у численних нормативних актах, але не дає його визначення» [135, с. 228].

Аналіз поширених наукових підходів до адміністративної відповідальності не забезпечить простоти розуміння, але орієнтує на єдність двох важливих аспектів, що загалом відображають її ключові функції:

по-перше, адміністративна відповідальність є специфічним засобом примусового управління держави, що реалізується шляхом застосування до особи з неналежною поведінкою адміністративних стягнень, передбачених законом (управлінська концепція);

по-друге, вона є обов’язком правопорушника зазнати обмежень унаслідок накладення стягнень і, власне, – реалізацією цього обов’язку.

Проте цілісне наукове уявлення про адміністративну відповідальність є значно глибшим і, крім зазначених аспектів, адміністративну відповідальність варто розглядати також як специфічні правовідносини або необхідну реакцію на правопорушення тощо [182, с. 28].

Адміністративну відповідальність як особливий інститут адміністративного права, що має на меті адекватно реагувати на порушення прав і свобод громадян, захищати приватні, суспільні та державні інтереси,

можна визначити таким чином – «це специфічна форма реагування уповноважених державних органів чи посадових осіб на адміністративні правопорушення шляхом застосування до суб'єктів, які їх вчинили, адміністративних стягнень, а у випадках передбачених законом – відповідних заходів адміністративного впливу» [212].

Як слушно зазначають Л.Г. Чистоклетов та О.Л. Хитра, інститут адміністративної відповідальності в інформаційній сфері є частиною системи інформаційного правопорядку, який закладає правові підвалини для нормального функціонування та розвитку інформаційного суспільства [402].

При цьому інститут адміністративної відповідальності за інформаційні делікти також має своєрідну, зумовлену природою інформаційних правовідносин, специфіку правового регулювання, яку О.К. Тугарова розглядає в аспектах:

– універсального характеру адміністративної відповідальності, завдяки якому здійснюється захист різних правовідносини (не тільки адміністративно-правових), зокрема інформаційного і медіа-права;

– широти підстав, що знаходять свій вираз не тільки власне в адміністративному законодавстві, а й в інших законах, що регулюють порядок створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони та захисту інформації;

– спектру заходів адміністративної відповідальності, які не завжди закріплені в КУпАП, але за своєю юридичною природою вони є адміністративними стягненнями;

– відповідного розгалуження в законодавстві повноважень органів, які застосовують адміністративні стягнення за адміністративні правопорушення в інформаційній сфері [380, с. 79].

Тоді, в межах інтерпретаційного підходу можна спиратися на таку дефініцію адміністративного інформаційного делікту, запропоновану О.К. Тугаровою, – це «протиправне, винне (умисне або необережне) діяння, що посягає на суспільні відносини у сфері створення, збирання, одержання,

зберігання, використання, поширення, охорони та захисту інформації, спричиняє шкоду або створює реальну загрозу такого спричинення цим відносинам і за вчинення якого законом передбачено настання адміністративної відповідальності» [380, с. 80].

Незважаючи на різноманітність правовідносин, що забезпечуються адміністративно-деліктною політикою держави, та насиченість їх елементами інформаційних відносин, предметом адміністративних інформаційних деліктів здебільшого є інформація у тому значенні, яке надає їй Закон України «Про інформацію», – «будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді» [283]. Відповідно, зовнішнім виразом об’єктивної сторони таких деліктів будуть протиправні діяння, якими порушується встановлений законом порядок створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони та захисту інформації.

Юридична природа адміністративної відповідальності спрямовує її заходи в усій різноманітності, передусім на фізичних осіб. Дійсно, чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) серед суб’єктів відповідальності не виокремлює юридичних осіб, проте при визначенні штрафу як окремого виду стягнення зазначає про можливість накладення штрафу і на юридичних осіб (ст. 27), оскільки таке стягнення в певних випадках може бути передбачене не тільки КУпАП. Водночас, на законних підставах, до юридичних осіб можуть застосовуватися інші заходи, що мають характер адміністративної відповідальності.

Так, ст. 37 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» встановлює юридичний механізм анулювання Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення ліцензії на мовлення, зокрема, в разі порушення ліцензіатом (телерадіоорганізацією) чинного законодавства та умов ліцензії [291].

Такий захід, хоча і не визначається законом як адміністративна відповідальність, але за своєю правовою природою є близьким до одного з

видів адміністративних стягнень, передбаченого КУпАП, – позбавлення права займатися певною діяльністю. В цьому разі, такі і подібні їм обмеження виконують захисні і превентивні функції у сфері реалізації права людини на інформацію.

Чинний КУпАП містить безліч складів адміністративних правопорушень, в яких предмет та/або об’єктивна сторона прямо чи опосередковано мають інформаційний зміст, тобто тих, у яких протиправність полягає чи в певних умовах пов’язана з неналежною інформаційною діяльністю деліквента. При цьому адміністративні правопорушення з такими «інформаційними» ознаками можуть вчинятися у багатьох сферах відносин, що виступають родовим об’єктом для відповідних адміністративно-правових норм, уміщених в різних главах Особливої частини КУпАП.

Необхідно враховувати те, що для визначення предмета інформаційного адміністративного делікту законодавець не обмежується використанням тільки терміну «інформація». У низці статей як синонімічні до нього використовуються також терміни «дані», «відомості», «повідомлення».

Як предмет адміністративного правопорушення інформація може мати різні властивості, з якими пов’язується протиправність діянь деліквента.

По-перше, специфічним предметом адміністративних правопорушень стають певні різновиди інформації, що утворюються в різних сферах діяльності, наприклад:

– екологічна інформація (ст. 91^4 КУпАП);

– інформація щодо ідентифікації (ст. 148^5 КУпАП);

– візуальна інформація (ст. 133^1 КУпАП);

– інсайдерська інформація (ст. 163^9 КУпАП).

По-друге, предметну спрямованість делікту можуть становити ті властивості інформації, які визначають її важливу для певних відносин якість, що особливо критично в контексті права на інформацію, зокрема:

– необхідна інформація (ст. 41^3 КУпАП);

– доступна інформація, своєчасна інформація (ст. 156^1 КУпАП);

– достовірна інформація (ст. 82^3 КУпАП);

– вичерпна інформація (ст. 148^2 КУпАП).

По-третє, визначальною особливістю інформації, що охороняється адміністративно-правовими засобами, може виступати режим обмеження доступу до неї, тоді предметом правопорушення стає:

– конфіденційна інформація (ст. 164^3 КУпАП);

– інформація з обмеженим доступом (ст. 188^{31} КУпАП);

– таємна інформація, секретна інформація (ст. 212^2 КУпАП);

– інформація, що стала відома у зв'язку з її професійною або службовою діяльністю (ст. 166^9 КУпАП).

Інформаційні адміністративні делікти у текстах нормативно-правових актів можуть бути визначені як із позицій їх предмета, так і з позицій об'єктивної сторони. Описуючи у складах правопорушень зовнішній вираз протиправного інформаційного діяння, законодавець виокремлює різні його форми, наприклад:

– ненадання інформації (ст. 41^3 КУпАП);

– несвоєчасне надання інформації, порушення строків надання інформації (ст. ст. 91^4, 184^2 КУпАП);

– перекручення інформації, приховування або утаювання інформації, порушення встановленого порядку повідомлення (надання інформації) (ст. ст. 53^2, 212^1 КУпАП);

– відмова від надання повної та достовірної інформації (ст. 82^3 КУпАП);

– вимагання інформації (ст. 163^5 КУпАП);

– розголошення інформації, незаконна передача інформації, незаконне надання доступу до інформації (ст. 163^9 КУпАП);

– поширення неправдивих, неточних відомостей (ст. 164^3 КУпАП);

– незаконне використання інформації (ст. 172^8 КУпАП);

– незаконне засекречування інформації (ст. 212^2 КУпАП);

– неоприлюднення інформації, незаконне обмеження доступу до інформації (ст. 212^3 КУпАП).

Утім, адміністративні делікти можуть вважатися безпосередньо інформаційними, будучи при цьому спрямованими не власне на певну інформацію, а на порушення сформованого адміністративно-правового режиму щодо неї. У сфері інформаційних прав людини таким є порядок обробки персональних даних, яким забезпечується право на приватність. Його порушення передбачене ст. 188^{39} КУпАП.

Вочевидь таке розмаїття проявів протиправних діянь інформаційного характеру в складах адміністративних правопорушень свідчить про безпрецедентну важливість інформаційної складової тих сфер правовідносин, функціонування яких забезпечуються засобами адміністративно-деліктного законодавства. Проте ефективність реалізації цих заходів і, як наслідок, притягнення до відповідальності винних осіб традиційно викликає справедливі нарікання.

За даними Державної служби статистики України, за 2017 рік по ст. 41^3 КУпАП «Ненадання інформації для ведення колективних переговорів і здійснення контролю за виконанням колективних договорів, угод» та ст. 53^2 КУпАП «Перекручення або приховування даних державного земельного кадастру» справи не порушувались; по ст. 82^3 КУпАП «Приховування, перекручення або відмова від надання повної та достовірної інформації за запитами посадових осіб і зверненнями громадян та їх об'єднань щодо безпеки утворення відходів та поводження з ними» було порушено лише 6 справ; по ст. 91^4 КУпАП «Відмова від надання чи несвоєчасне надання екологічної інформації» – 53 справи; по ст. 172^8 КУпАП «Незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових повноважень» – 15, рішення винесено лише по 10 справах; по ст. 212^3 КУпАП «Порушення права на інформацію та права на звернення» – 466, рішення винесено по 333 справах [406, с. 237].

Разом з тим варто визнати, що недостатня ефективність адміністративно-деліктних засобів охорони інформаційних правовідносин часто-густо спричинена недосконалістю норм інформаційного права, що регламентують такі правовідносини.

Приміром, ст. 5 Закону України «Про звернення громадян» передбачає можливість подання «електронного звернення» – письмового звернення, яке «надіслане з використанням мережі Інтернет, засобів електронного зв'язку» [281]. Законом звернення у такій формі визнається аналогічним письмовому зверненню у паперовій формі. Але при цьому закон не зобов'язує суб'єкта, якому надіслане електронне звернення, підтвердити його отримання або в якійсь спосіб встановити зворотний зв'язок із запитувачем. Це фактично створює можливість ігнорування електронного звернення, оскільки довести його відправлення чи отримання адресатом досить важко.

Заходи кримінальної відповідальності є необхідною реакцією держави на правопорушення, що становлять найбільшу суспільну небезпеку – заподіюють або можуть заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Сьогодні, відповідно до чинного законодавства України, їх називають кримінальними правопорушеннями.

Визнана законом небезпечність кримінальних правопорушень зумовлює особливий характер і обсяг кримінально-правових санкцій, процесу їх застосування, а також наслідків притягнення до кримінальної відповідальності, зокрема судимості. На відміну від усіх інших видів юридичної відповідальності, кримінально-правові санкції безпосередньо виконують функцію покарання правопорушника. Проте кримінальне покарання має на меті не тільки власне кару, а й виправлення правопорушника – виховна функція відповідальності, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень – превенція.

Превентивна функція, що притаманна юридичній відповідальності загалом, кримінальною відповідальністю теж здійснюється особливим чином: загальна превенція полягає в утриманні інших від учинення

кримінальних правопорушень шляхом покарання правопорушника, що слугує прикладом негативних для порушника наслідків кримінально-караної поведінки; спеціальна превенція – у разі необхідності, обмеження можливостей особи, що вчинила кримінальне правопорушення, вчинити інші небезпечні протиправні діяння шляхом ізоляції цієї особи від суспільства. При цьому в сучасній правовій демократичній державі кримінальне покарання не може мати на меті завдання фізичних страждань або приниження людської гідності.

Законодавство України не містить дефініції кримінальної відповідальності. Як і інші види юридичної відповідальності кримінальна відповідальність може розглядатися у різних площинах, що формують відповідні наукові підходи до неї. Зокрема, кримінальну відповідальність визначають як:

– встановлений нормами права обов’язок особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, бути підданим певним заходам негативного впливу та перетерпіти передбачені законом обмеження (П.С. Матишевський [200]);

– своєрідні суспільні відносини, врегульовані кримінально-правовими нормами (Л.В. Багрий-Шахматов [5]);

– покарання за суспільно небезпечне, винне діяння, передбачене кримінальним законом (Н.В. Чернишова [401]);

– особливий правовий інститут, у межах якого здійснюється офіційна оцінка (осуд) поведінки особи як злочинної (М.І. Мельник, М.І.Хавронюк [215]).

Зазначені трактовки не суперечать, а взаємодоповнюють одна одну, розкривають кримінальну відповідальність у різних аспектах як складне явище правової дійсності.

Разом з тим кримінальна відповідальність, будучи правовим наслідком суспільно-небезпечного діяння, чітко зумовлена передбаченістю цього діяння нормами кримінального закону. В Україні кримінальна протиправність

діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються Кримінальним кодексом України (КК України), а застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією забороняється.

Кримінальний кодекс України надає таку дефініцію кримінального правопорушення – «передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення». Водночас «не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі» (ст. 11 КК України) [167].

Законодавство України про кримінальну відповідальність становить КК України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Отже, КК України передбачає склади всіх правопорушень, визнаних на даний час кримінально-караними, зокрема й інформаційних правопорушень, що несуть у собі особливу суспільну небезпеку.

У сучасних умовах безліч злочинних діянь так чи інакше можуть вчинятися з використанням ІТ (Інтернету), що відбувається передусім шляхом дистанційної комунікації. Такий спосіб, зазначає Н.А. Савінова, забезпечує можливість суб'єкта бути на необмеженій відстані від місця події, забезпечуючи йому алібі. Хоча цей факт здебільшого не може безпосередньо вплинути на суспільну небезпечність правопорушення, він істотно ускладнює його виявлення і розкриття, чим підвищує суспільну небезпечність особи правопорушника. «Однак, крім цього, вчинення злочину у спосіб дистанційних комунікацій переважно підвищуватиме суспільну небезпечність вчинення транснаціональних злочинів, оскільки, користуючись неоднаковістю криміналізації їхніх діянь, а також практичною складністю

екстрадиції, злочинці можуть почуватися практично невразливими, продовжуючи вчинювати подібні дії дистанційовано» [331, с. 224].

Отже, вчинення інформаційного кримінального правопорушення у спосіб дистанційних комунікацій потенційно збільшує небезпеку, має розглядатися як обтяження вини та відповідним чином враховуватися при призначенні покарання.

Цілком очевидно, що дистанційна комунікація значно спрощує реалізацію злочинних намірів чим підвищує суспільну небезпечність кримінального правопорушення. Попри відсутність законодавчого реагування на цей факт, учені – фахівці з кримінального права звертають увагу на те, що легка і широка доступність різних засобів комунікації загалом спрощує способи й умови реалізації злочинності. Це вимагає ґрунтовних досліджень і розробки й впровадження відповідних нормативно-правових змін.

Так, серед основних ознак вчинення протиправного діяння шляхом дистанційних комунікацій Н.А. Савінова виокремлює такі:

«1) можливість масового, «пучкового» спрямування посягання на низку об’єктів одночасно;

2) можливість масового спрямування посягань, що здійснюються різними, зокрема віддаленими один від одного, суб’єктами;

3) вчинення діянь у подібний спосіб усуває необхідність фізичного перебування у місці його вчинення, внаслідок чого не лише ускладнюється розшук злочинця, а й спрощується механізм використання результатів злочинної діяльності;

4) істотне підвищення швидкість вчинення діяння – внаслідок можливостей сучасних ІТ навіть складені злочини можуть вчинятися у мінімальних обсягах часу;

5) можливість передавання функцій виконавця в момент припинення посягань з його боку іншій особі, внаслідок чого вчинення діяння може продовжуватися нескінченно» [331, с. 224].

Таке посилення «злочинного потенціалу» через використання можливостей сучасних ІТ має розцінюватися як одна з основних загроз колективним і суб'єктивним інформаційним правам людини, оскільки інформаційна безпека в цьому ракурсі становить необхідну умову реалізації усіх інформаційних прав.

Отже, протиправне використання ІТ як засобу досягнення злочинної мети може мати місце в багатьох протиправних діяннях, передбачених КК України, що здебільшого не змінює юридичного змісту цих діянь і, відповідно, не впливає на їхню кваліфікацію. Аналіз таких кримінальних правопорушень як певною мірою інформаційних, винятково через використання ІТ, з позицій кримінального права не вбачається доцільним.

Іншою є ситуація, коли йдеться про кримінальні правопорушення, які, маючи своєрідні інформаційні компоненти, виокремлюються серед інших відповідними юридичними складами і кваліфікуючими ознаками. Саме їх варто розглядати як кримінальні інформаційні правопорушення. У цьому ж контексті може йтися про «традиційні» кримінальні правопорушення, які раніше не сприймалися як інформаційні, але в умовах правового розвитку інформаційного суспільства реалізуються переважно в інформаційному просторі.

Диференціація таких діянь може бути різною. Не применшуючи значення альтернативних варіантів виокремлення інформаційних кримінальних правопорушень, за Особливою частиною КК України їх можна згрупувати таким чином.

1. Кримінальні правопорушення, що безпосередньо посягають на ключовий об'єкт інформаційних відносин – інформацію. При цьому форма представлення інформації для віднесення правопорушення до групи інформаційних значення не має. Об'єктивна сторона таких правопорушень виражається в формі різних неправомірних діянь щодо інформації, наприклад:

1) незаконне збирання і використання інформації, порушення режиму інформації з обмеженим доступом, зокрема різного роду таємниць – «Державна зрада» у формі шпигунства (ст. 111), «Шпигунство» (ст. 114), «Розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби» (ст. 132), «Незаконне розголошення лікарської таємниці» (ст. 145), «Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передається засобами зв'язку або через комп'ютер» (ст. 163), «Розголошення таємниці усиновлення» (ст. 168), «Порушення недоторканості приватного життя» (ст. 182), «Порушення таємниці голосування» (ст. 159), «Умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» у частині розголошення таємниці фінансового моніторингу (ч. 2 ст. 209^1), «Незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю» (ст. 231), «Розголошення комерційної або банківської таємниці» (ст. 232); «Незаконне використання інсайдерської інформації» (ст. 232^1). «Розголошення державної таємниці» (ст. 328), «Передача або збирання відомостей, що становлять конфіденційну інформацію, яка є власністю держави» (ст. 330), «Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості» (ст. 422);

2) надання неякісної інформації (невчасної, недостовірної, неповної тощо) – «Умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» у частині умисного неподання, несвоєчасного подання або подання недостовірної інформації про фінансові операції (ч. 1 ст. 209^1), «Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворювання населення» (ст. 238), «Завідомо неправдиве повідомлення про

загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об’єктів власності» (ст. 259);

3) фальсифікація документів – «Фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування» (ст. 158), «Фальсифікація фінансових документів та звітності фінансової організації, приховування неплатоспроможності фінансової установи або підстав для відкликання (анулювання) ліцензії фінансової установи» (ст. 220^2);

4) порушення порядку ведення баз даних – «Порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності» (ст. 220^1), «Порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів» (ст. 223^2);

5) незаконне використання інформаційних позначень – «Незаконне використання знака для товару та послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару» (ст. 229); «Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала» (ст. 445).

2. Правопорушення, які, не зважаючи на різну протиправну мету, являють собою інформаційно-психологічний вплив на людину, суспільство або реалізуються через такий вплив. Об’єктивна сторона складу цих правопорушень виражається в закликах, погрозах, залякуванні, введенні в оману, забороненій пропаганді тощо, зокрема: «Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади» у формі закликів до таких дій, зокрема через ЗМІ (ст. 109), «Доведення до самогубства» (ст. 120); «Умисне тяжке тілесне ушкодження» за ознакою «спричинення психічного розладу» (ст. 121), «Погроза вбивством» (ст. 129), «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної приналежності або ставлення до релігії» в частині закликів (ст. 161), «Посягання на здоров’я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів» (ст. 181), «Погроза знищити майно» (ст. 195), «Погроза або насильство щодо

начальника» (ст. 405), «Заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою» (ст. 192), «Публічні заклики до вчинення терористичного акту» (ст. 258^2), «Масові заворушення» у частині закликів (ст. 294), «Заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку» (ст. 295), «Схиляння до вживання одурманюючих засобів, психотропних речовин або їх аналогів» (ст. 315), «Спонукання неповнолітніх до застосування допінгу» (ст. 323), «Пропаганда війни» (ст. 436), «Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів» (ст. 436^1).

3. Правопорушення, що в своєму об'єктивному виразі як діяння є протиправним використанням засобів і систем збору, зберігання, обміну інформацією, або мають на меті завдання шкоди таким засобам і системам наприклад: «Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення» (ст. 200); «Незаконній обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва» (ст. 203^1), «Незаконне використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації» (ст. 359), «Умисне пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі» (ст. 359).

5. Група правопорушень, передбачених розділом XVI КК України «Злочин у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку»: «Несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку» (ст. 361); «Створення з метою використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут» (ст. 361^1); «Несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих

системах, комп’ютерних мережах або на носіях такої інформації» (ст. 361[2]); «Несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп’ютерах), автоматизованих системах, комп’ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї» (ст. 362); «Порушення правил експлуатації електронно-обчислювальних машин (комп’ютерів), автоматизованих систем, комп’ютерних мереж чи мереж електрозв’язку або порядку чи правил захисту інформації, яка в них оброблюється» (ст. 363); «Перешкоджання роботі електронно-обчислювальних машин (комп’ютерів), автоматизованих систем, комп’ютерних мереж чи мереж електрозв’язку шляхом масового розповсюдження повідомлень електрозв’язку (ст. 363[1]).

Своєрідність останньої групи правопорушень, як вже згадувалося раніше, полягає в тому, що їх криміналізація є результатом прийняття Конвенції про кіберзлочинність [138], ратифікації її Україною [287] та відповідної імплементації положень Конвенції в українське законодавство. Саме тому правопорушення, передбачені розділом XVI КК України, нерідко називають «кіберзлочинами». Утім, наразі КК України не оперує цим терміном, хоча дефініція «кіберзлочин» і має місце в Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України».

Варто зважати, що сама Конвенція про кіберзлочинність не дає дефініцій кіберзлочину чи кіберзлочинності, а лише визначає прояви протиправної поведінки, що мають бути криміналізовані національним законодавством держав – учасників, а саме:

1) правопорушення проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем – незаконний доступ, нелегальне перехоплення, втручання у дані, втручання у систему, зловживання пристроями;

2) правопорушення, пов'язані з комп'ютерами, – підробка, пов'язана з комп'ютерами, шахрайство, пов'язане з комп'ютерами;

3) правопорушення, пов'язані зі змістом, – правопорушення, пов'язані з дитячою порнографією;

4) правопорушення, пов'язані з порушенням авторських та суміжних прав [138].

За цими ознаками до кіберзлочинів можуть бути віднесені не тільки правопорушення, передбачені розділом XVI КК України, а й інші, наприклад, «Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення» (ст. 200 КК України), «Шахрайство» вчинене шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки (ст. 190 КК України), «Незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю» (ст. 231 КК України) та інші.

У зв’язку з цим Н.А. Савінова виокремлює: кіберзлочини у вузькому сенсі – «суспільно небезпечні діяння, які посягають на дистанційні комунікації та їх складові у кіберпросторі (ст. ст. 361−362 КК України); кіберзлочини у широкому сенсі – «всі діяння, які можуть вчинятися у кіберпросторі з використанням дистанційних комунікацій». Водночас, учена підкреслює, що таке розділення має переважно кримінологічний характер, з чим необхідно погодитися [331, с. 217−218].

Цей ракурс орієнтує на прогностичну функцію кримінального права, зокрема осмислення нових небезпечних діянь (приміром як кібернетична інтервенція, інформаційна експансія), своєчасна криміналізація яких є частиною політики забезпечення безпеки кіберпростору, тобто безпечного технологічного простору найсучасніших проявів інформаційних прав людини і форм їх реалізації.

Учення про відповідальність у цивільному праві – складова науки про цивільне право в цілому, а її (відповідальності) проблема вже давно увійшла у сферу наукових інтересів учених-цивілістів як одна із найскладніших і завжди актуальних.

Розглядаючи інститут цивільно-правової відповідальності за інформаційні делікти, варто зауважити, що він, як і цивільно-правова

відповідальність загалом, не має системи заборонних норм з відповідними складами правопорушень – тобто моделями інформаційних цивільно-правових деліктів. Це зумовлено передусім пріоритетністю правовідновлювальної функції цивільно-правової відповідальності, а також її універсальним характером, що забезпечує необхідне втілення ключових принципів та ідей відповідальності в безлічі різноманітних цивільних правовідносин, зокрема в інформаційній сфері. Зважаючи на диспозитивність цивільно-правових відносин, передбачити і нормативно закріпити усі варіанти цивільно-правових деліктів просто неможливо, а отже, це не має сенсу.

На відміну від інших галузей права, зокрема кримінального й адміністративного, цивільному праву не притаманна «жорстка» конструкція юридичної відповідальності як основного охоронного засобу. Це наслідок того, що відповідальність є важливим, але не єдиним інструментом цивільного права, який забезпечує охорону приватних правовідносин – належне здійснення суб’єктивних цивільних прав і виконання цивільних обов’язків, а в разі завдання шкоди – відновлення становища особи, права якої порушено, або компенсація завданих втрат.

Тому категорія цивільно-правової відповідальності є абстрактною науковою категорією, на якій базуються різні конструкції та інститути цивільного права. У багатовіковій дискусії ученими вона розглядається у взаємозв’язку і співвідношенні із заходами захисту цивільних прав, наслідками порушення зобов’язань, способами забезпечення виконання зобов’язань, цивільно-правовими санкціями, заходами примусу, деліктними зобов’язаннями, акцесорними (додатковими) зобов’язаннями. «Найбільшу практичну значимість, на думку фахівців, має та обставина, що, за загальним правилом, заходи відповідальності, на відміну від заходів захисту, застосовуються лише до винного порушника суб’єктивного права і знаходять свій вираз у додаткових обтяженнях у вигляді позбавлення правопорушника

певних прав чи покладення на нього додаткових обов'язків» [161, с. 277−278].

При цьому суть юридичної відповідальності як правового явища в його цивільно-правовій формі залишається незмінною – це передусім вплив на правопорушника, що забезпечується передбаченими правом заходами державного примусу.

А.О. Кодинець висловлює думку, що цивільно-правова відповідальність у сфері інформаційних відносин полягає в «покладанні на правопорушника негативних наслідків у вигляді обов'язку відшкодування чи компенсації шкоди (матеріальних збитків та/або моральної шкоди), або інших обов'язків, спрямованих на поновлення порушених інформаційних прав особи» [128, с. 512], з чим погоджується і О.В. Кохановська [161, с. 277]. Таку позицію потрібно підтримати ще й з тих роздумів, що при осмисленні інформаційних прав людини вона не є опосередкованою.

Зобов'язання відповідальності за своїм характером є додатковими, виникають із самого факту порушення і до його вчинення існують потенційно. Вони можуть розглядатися в площині договірної і недоговірної (власне деліктної) відповідальності.

Важливо й те, що на цивільно-правовій відповідальності позначається й така природна властивість цивільних правовідносин, як свобода волевиявлення суб'єктів. По-перше, правовідносини відповідальності в цивільному праві ініціюються особою, права якої порушено, і ґрунтуються передусім на її бажанні відновити своє порушене становище або отримати компенсацію. По-друге, цивільно-правова доктрина не пов'язує реалізацію відповідальності лише з безпосереднім застосуванням державного примусу. Можливість примусу завжди існує, але в багатьох випадках обов'язки відповідальності можуть бути виконані і без нього – добровільно.

Таким чином, юридичний зміст відносин цивільно-правової відповідальності, крізь призму яких варто розглядати порушення цивільних інформаційних прав, у своїй основі становить:

1) право особи, права якої порушено (кредитора), на відновлення власного порушеного становища передусім шляхом відшкодування (компенсації) майнової шкоди (збитків, упущеної вигоди тощо) та/або моральної шкоди, а також через застосування своєрідних механізмів «інформаційного відновлення», яким зокрема є спростування недостовірної інформації;

2) обов'язок правопорушника (боржника) добровільно чи примусово здійснити відшкодування (компенсацію) завданої шкоди, та/або виконати інші дії правовідновлювального чи компенсаційного характеру, що може бути передбачено законом чи договором, а у випадку застосування примусу – підтверджено рішенням суду (виконавчим написом нотаріуса) [381, с. 38].

Виявити особливості цивільно-правової відповідальності як відповідальності за інформаційні делікти дає змогу відповідна інтерпретація її ознак. До комплексу таких ознак, які в цьому разі є консолідацією доктринальних позицій цивільного права, належать:

– зумовленість правопорушенням;

– автономія волі суб'єктів (свобода волевиявлення);

– відновлювально-компенсаційна спрямованість;

– майнова орієнтованість;

– еквівалентність відшкодування;

– відповідальність рівних суб'єктів один перед одним;

– переважно судовий порядок застосування примусу;

– змагальність сторін у судочинстві.

Окремі з них мають інформаційні аспекти, що буде продемонстровано далі.

Цивільно-правова відповідальність настає за правопорушення. Цивільним правопорушенням (проступком, деліктом) вважається протиправне діяння, яке виражається в порушенні цивільних прав (зокрема, через невиконання чи неналежне виконання цивільних обов'язків,

визначених законом чи договором), що призводить до майнової та/або моральної шкоди.

У сфері інформаційних відносин цивільно-правова відповідальність може виникати із порушенням цивільних прав і зобов'язань, які мають інформаційний зміст, зокрема й тих, безпосереднім об'єктом яких є інформація.

Розглядаючи порушення інформаційних прав як підставу цивільно-правової відповідальності, та з огляду на те, що право особи на інформацію виокремлено ст. 302 ЦК України, варто відмітити, що «інформаційні права людини» та «право на інформацію» не тотожні поняття і перебувають у складному співвідношенні. Через спільність їхнього історичного походження в наукових роботах нерідко вони сприймаються як ціле і часткове, проте це можливо тільки у першому наближенні. Інформаційні права людини – доктринальне поняття, яким поєднуються усі можливості людини (фізичної особи) в різні способи задовольняти свої інформаційні потреби й інтереси [374]. За своєю суттю ці права є переважно немайновими. Право на інформацію є нормативно визначеним правом, але в Українському законодавстві воно функціонально виступає скоріш концептуальною багатокомпонентною консолідуючою нормативно-правовою конструкцією, що охоплює встановлені й гарантовані правом можливості різних суб'єктів (не тільки фізичних осіб) щодо інформації, необхідні для існування й розвитку демократичного та інформаційного суспільства [378].

Наразі «цивільне інформаційне право» та «цивільний інформаційний обов'язок» вітчизняним законодавством не визначаються, однак ЦК України містить низку положень, які їх закріплюють, а для захисту цивільних інформаційних прав ще й встановлюються особливі відновлювальні засоби.

Але цивільні права та відповідні їм обов'язки, зокрема в інформаційній сфері, не вичерпуються їхнім переліком, визначеним законодавством. Диспозитивність цивільних правовідносин зумовлює здатність особи (як фізичної, так і юридичної) мати цивільні права, які не встановлені

Конституцією України та іншими актами законодавства, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства (ст. ст. 26, 91 ЦК України). Захисту на законних підставах підлягають всі цивільні права й інтереси особи (ст. ст. 15, 16 ЦК України). Крім того, будь-яке суб'єктивне право однієї особи породжує відповідний обов'язок іншої особи (осіб), і навпаки. Тому взаємопов'язані цивільні права й обов'язки не завжди мають буквальне закріплення в певному акті цивільного законодавства.

Так, встановлений обов'язок продавця надавати покупцеві необхідну і достовірну інформацію про товар (ст. 700 ЦК України) означає і право покупця на отримання цієї інформації, хоча воно безпосередньо цим законом не визначається. Проте для споживача (фізичної особи) це право конкретизовано у ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів» як право на «необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію державною мовою про продукцію, її кількість, якість, асортимент, її виробника (виконавця, продавця)…» [280].

Прикладом визначення інформації як об'єкта цивільних прав, і водночас деталізації права особи на інформацію є таке: «повнолітня фізична особа має право на достовірну і повну інформацію про стан свого здоров'я, у тому числі на ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються її здоров'я» (ст. 285 ЦК України). Прикладом безпосереднього визначення цивільних інформаційних обов'язків – «фізична особа, яка поширює інформацію, зобов'язана переконатися в її достовірності, а у разі отримання поширюваної інформації з офіційних джерел – робити посилання на таке джерело (ст. 302 ЦК України), або «особа, якій стало відомо про фізичну особу, яка потребує опіки або піклування, зобов'язана негайно повідомити про це орган опіки та піклування (ст. 57 ЦК України)» [399].

Водночас варто зазначити, що інформація може виступати не тільки первинним об'єктом цивільних правовідносин, а й «супроводжувати» різні правовідносини, будучи необхідною умовою чи підставою для здійснення

певних дій, прийняття особою рішення, формування правової позиції, приміром:

– первісний кредитор у зобов’язанні повинен передати новому кредиторові документи, які засвідчують права, що передаються, та інформацію, яка є важливою для їх здійснення (ст. 517 ЦК України);

– при укладенні договору страхування страхувальник зобов’язаний надати страховикові інформацію про всі відомі йому обставини, що мають істотне значення для оцінки страхового ризику, і надалі інформувати його про будь-які зміни страхового ризику (ст. 989 ЦК України);

– учасники господарського товариства мають право у порядку встановленому установчим документом товариства та законом одержувати інформацію про діяльність товариства (ст. 116 ЦК України).

Необхідно також ураховувати, що особливості інформаційних цивільних прав та обов’язків, а отже, і механізмів їх охорони й захисту, зокрема цивільно-правової відповідальності, визначаються варіативністю ролі інформації у тих чи інших правовідносинах.

Узагальнення наукових думок дає підстави стверджувати, що унікальні й важливі для правового регулювання властивості інформації становлять передусім: нематеріальність (ціннісна самостійність інформації відносно її фізичного носія); суб’єктивний характер (зумовленість інформації інтелектуальною діяльністю людини); неспоживність (можливість багаторазового використання, легкого поширення); невід’ємність від суб’єкта (неможливість абсолютного переходу інформації від одного суб’єкта до іншого); здатність до безутратного відтворення, копіювання, збереження; необхідність об’єктивації для включення в правовий обіг (у формі відомостей про навколишній світ, зокрема про явища, події, процеси).

Тому для ЦК України характерна неоднозначність позиціонування інформації як об’єкта різних категорій цивільних відносин. Інформація не тільки закріплена як окремий об’єкт цивільних прав (ст. 177 ЦК України) і

нематеріальне благо (ст. 200 ЦК України), але і як особисте немайнове право (ст. 302 ЦК України).

Крім того, як зазначає О.В. Кохановська, у вітчизняній доктрині цивільного права підтримується теорія про результати творчої діяльності як особливо цінний вид інформації, що має ознаки новизни, оригінальності, або інші закріплені у законі якості і ознаки, які характеризують її, в тому числі, і як інформацію високого рівня. Низка об'єктів прав інтелектуальної власності взагалі визначаються цивільним законодавством через поняття інформації (комерційна таємниця, відкриття), або вказуються як такі, що не можуть бути визнані об'єктом прав інтелектуальної власності і є винятком (звичайна прес-інформація про події дня, розклад руху літаків або потягів тощо) [161, с. 276].

Очевидно, що змістовим наповненням об'єктів інтелектуальної власності є певна інформація як продукт творчої інтелектуальної діяльності. Можна сказати, що ця інформація формалізується (об'єктивується) в об'єктах інтелектуальної власності і таким чином потрапляє у правовий обіг, набуваючи, зокрема, властивостей предмета майнових відносин. Проте, не зважаючи на нормативні дефініції (зокрема, комерційної таємниці), інформація як самостійний об'єкт не входить до предметної сфери регулювання правом інтелектуальної власності, а його механізми орієнтовано на захист майнових і немайнових прав саме щодо формалізованих об'єктів (літературних і художніх творів, комп'ютерних програм, наукових відкриттів, винаходів, промислових зразків тощо). Водночас українське законодавство, що деталізує правове регулювання таких об'єктів, як винаходи, корисні моделі, промислові зразки, топографії інтегральних мікросхем, нерозривно пов'язує його з певною інформаційною діяльністю, а в деяких випадках регламентує можливість збереження цих об'єктів як конфіденційної інформації.

Таким чином, необхідно підтримати думку О.В. Кохановської, яка у найбільш загальному ракурсі, серед об'єктів цивільних прав у сфері інформаційних відносин пропонує виділяти «інформацію як окремий об'єкт,

інформацію як благо і як об’єкт особистих немайнових прав фізичної особи, а також інформацію як об’єкт прав інтелектуальної власності – інформацію, яка характеризується високим інтелектуальним і творчим рівнем (або визнана такою законом)» [406, с. 276]. Порушення цих прав особи і буде становити цивільно-правовий інформаційний делікт.

Відновлювально-компенсаційна спрямованість. Цивільно-правова відповідальність виконує всі функції, притаманні інституту юридичної відповідальності. Проте її пріоритетним завданням є відновлення становища особи, права якої порушено, до того, яким воно було на момент учинення правопорушення, а у разі неможливості – компенсація цій особі втрат, спричинених правопорушенням.

Серед способів захисту цивільних прав, передбачених ст. 16 ЦК України, заходами відповідальності можуть бути відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, а також компенсація моральної (немайнової) шкоди. Але в контексті відновлювальних засобів інформаційних прав необхідно розглядати й цивільно-правові механізми «інформаційного відновлення» спектр яких не обмежується тільки визначеним ЦК України (спростування недостовірної інформації). Порушник, відповідно до ст. 276 ЦК України, зобов'язаний вчинити необхідні дії для негайного поновлення порушеного немайнового права особи. Це можна трактувати як будь-які необхідні дії, які не порушують закону, права інших осіб і відповідають моральним засадам суспільства.

Майнова орієнтованість. Заходи цивільно-правової відповідальності спрямовані на відшкодування (компенсацію) заподіяної моральної, матеріальної шкоди переважно майновими засобами, якими є: відшкодування в натурі; вилучення належного порушнику майна; відшкодування завданих збитків у грошовому еквіваленті; сплата неустойки; майнова компенсація за моральну шкоду тощо.

Утім, саме у сфері інформаційної діяльності, чинним цивільним законодавством України встановлені способи, якими певною мірою може

бути здійснено нематеріальне відновлення становища, порушеного інформаційним деліктом:

– поновлення порушеного особистого немайнового права (ст. 276 ЦК України);

– спростування недостовірної інформації (ст. 277 ЦК України);

– заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права (ст. 278 ЦК України);

– опублікування в засобах масової інформації відомостей про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення (ст. 432 ЦК України) тощо.

Тому переважно майновий характер відповідальності за шкоду, заподіяну вчиненням інформаційних деліктів, не виключає можливості покладення на правопорушника обов’язків з поновлення чесного імені, репутації потерпілого шляхом розміщення спростування недостовірної інформації; а обмеження цивільно-правової відповідальності за порушення інформаційних прав особи лише майновим обов’язком по відшкодуванню заподіяних збитків є досить звуженим підходом для забезпечення належного та ефективного захисту прав учасників інформаційних відносин [128, с. 512−513].

Еквівалентність відшкодування. Найбільш характерним наслідком інформаційних деліктів є моральна шкода, вона компенсується грішми, майном або в інший спосіб. Проте, немайнові втрати можуть бути лише певним чином компенсовані і в жодному разі не можуть бути «відшкодовані» чи «відновлені в повному обсязі». Внаслідок їх нематеріального характеру та через їх суб’єктивну оцінку самою постраждалою особою щодо них не може бути знайдений універсальний економічний майновий еквівалент. Окрім того, немайнова шкода внаслідок порушень інформаційних прав особи може мати дуальний характер – як у формі традиційної моральної шкоди (приміром, шкода здоров’ю внаслідок поширення недостовірної екологічної інформації), а також іміджевих втрат, що мають суто інформаційний вимір.

У науковій літературі пропозиції щодо способів «обрахування» моральної шкоди найчастіше зводяться до спроб знайти їх найбільш вдале порівняння з майновою шкодою (що практично неможливо), або запропонувати ту чи іншу формулу такого обрахунку (що також далеке від універсальності). Тому при призначенні компенсації моральної шкоди, суди виходять із обставин справи, рекомендацій вищих судів, прикладів і стандартів багаторічної, іноді багатовікової практики і звичаїв, що склалися у тому чи іншому суспільстві на певному історичному етапі його розвитку.

Наразі у справах про відшкодування моральної шкоди судова практика Україні поступово рухається по європейському шляху – починає активно використовувати і визнавати результати судово-психологічної експертизи, які в кожному конкретному випадку дають змогу підтвердити психологічний стан особи, наявність чи відсутність у неї переживань, страждань, особливостей сприйняття певної події і таким чином встановити глибину завданої шкоди та віднайти аргументовані еквівалентні обсяги відшкодування.

Утім, це вирішує проблему компенсації «інформаційних» втрат опосередковано, тобто через класичне розуміння моральної шкоди. Тому розгляд цивільно-правової відповідальності як основного правовідновлювального засобу в інформаційному суспільстві вимагає осмислення власне інформаційного виміру моральної шкоди, що може стати перспективним об’єктом правових досліджень.

У цьому контексті О.В. Кохановська пропонує доповнити цивільне законодавство України конкретними положеннями щодо «відшкодування інформаційної шкоди» [161, с. 288].

Еквівалентність відшкодування означає, що його розмір не повинен перевищувати суму завданих збитків, тобто відшкодування не повинно призводити до неадекватного збагачення потерпілого.

Це правило набуло особливої актуальності при розгляді справ про цивільно-правову відповідальність ЗМІ за позовами до них про захист честі,

гідності, ділової репутації, які мали підставою поширення недостовірної, на думку позивачів, інформації. У різні роки Верховний Суд України роз'яснював [290], що такі позови до ЗМІ не повинні приводити до збагачення осіб, які звертаються до суду, а розмір грошового відшкодування має бути співмірний із заподіяною шкодою і не повинен призводити до припинення діяльності засобів масової інформації чи іншого обмеження свободи їх діяльності [406, с. 278−282].

Якщо інформаційні особливості цивільно-правової відповідальності розглядати в контексті умов її настання, то необхідно відзначити, що обов'язком відповідальності не завжди обтяжується безпосередньо винна особа. Відшкодування повністю або частково, може бути покладене і на інших осіб (субсидіарна, дольова, солідарна відповідальність). Оскільки інформаційні зобов'язання, зокрема з надання інформаційних послуг, бувають багатоосібними, то зазначені види відповідальності на загальних засадах можуть бути застосовані й для учасників інформаційних відносин.

У деяких випадках у цивільному праві можливість відповідальності конкретної особи (осіб) за завдану шкоду виникає з набуттям певних прав і обов'язків. Тоді у разі заподіяння шкоди відшкодування покладається на особу, яка набула такого права, незалежно від її вини й участі в правопорушенні – це так звана «безвинна відповідальність». Приміром, юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану її працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків (ст. 1172 ЦК України), що може мати відповідний вираз у сфері інформаційної діяльності.

Так, керуючись положеннями ЦК України, у разі поширення в ЗМІ персональних даних з порушенням вимог закону, етики журналістської діяльності та принципів «відповідальної журналістики», фізична особа може подати позов як безпосередньо до особи, яка поширила таку інформацію, так і до її роботодавця – ЗМІ, а також і до власника інформаційного ресурсу, на якому ця інформація була розміщена.

Водночас в інформаційній сфері та інших, що з нею нерозривно пов'язані, зокрема у сфері так званих високих технологій, постає проблема відповідальності за спричинення шкоди результатами різноманітних новітніх наукових досягнень, зокрема ШІ, вирішення якої також є перспективним завданням юриспруденції.

Учені-правники наголошують на надзвичайній актуальності дискусії щодо відповідальності, наприклад за шкоду, заподіяну фізичній чи юридичній особі поширенням інформації, яка є життєво важливою і несе загрозу для виживання людства; або яка належить до розробок, пов'язаних з генною, енергетичною, молекулярною, інформаційною тощо структурою людського організму та її перетвореннями; з проблемами зародження життя і смертю; з проблемами поєднання мозку людини з інформаційними об'єктами, наприклад, інформаційними мережами або вживлянням у мозок людини чипів із тою чи іншою інформацією; за поширення інформації, яка розцінюється як «інформаційна зброя»; а також за шкоду, заподіяну неконтрольованим використанням об'єктів, пов'язаних з ШІ, особливо в разі визнання за ним певної правосуб'єктності, та низка інших [406, с. 288].

Цивільне законодавство передбачає також загальні умови (обставини), за настання яких особа звільняється від відповідальності, – це випадок і непереборна сила (ст. 617 ЦК України).

В інформаційній сфері, яка стрімко розвивається і насичується новаціями, сама імовірність виникнення подібних умов з наукової точки зору цілком прогнозована. Однак на практиці вони виявляються в непередбачуваності і некерованості певних інформаційних процесів, що може набувати різних форм.

До таких обставин, на думку О.В. Кохановської, можна віднести «поширення комп'ютерного вірусу в інформаційних мережах, здатного знищити інформацію, проти якого ще не вироблено відповідного комп'ютерного антивірусу; вихід з ладу комп'ютерних систем або середовищ передачі інформації з причин, незалежних від особи; випадки виникнення

локальних інформаційних конфліктів чи розв’язування «інформаційних війн», які призводять до руйнівних наслідків» [159, с. 133−138; 160, с. 401−420].

Поряд із загальними підставами, звільнення від відповідальності в цивільному праві відбувається і за специфічних умов, передбачених законом для окремих видів правовідносин, зокрема інформаційних. Так, ч. 2 ст. 302 ЦК України знімає з особи обов’язок перевіряти достовірність поширюваної інформації, а також відповідальність у разі її спростування, якщо така інформація була отримана з офіційних джерел (інформація органів державної влади, органів місцевого самоврядування, звіти, стенограми тощо).

Отже, цивільно-правова відповідальність, з огляду на поєднання у ній диспозитивного та імперативного, а також домінування відновлювально-компесаційної функції, за умови відповідного розвитку юридичної практики, підвищення рівня правосвідомості в суспільстві, може бути дієвим засобом у просуванні інформаційних прав людини в мінливих умовах соціальної інформатизації.

Висновки до розділу 4

Наявність у інформаційних прав людини юридично визначених меж створює нерозривний змістовий зв'язок між суб’єктивним правом людини, її обов’язком, а також обов’язками інших, щодо непорушення меж цього права, що є основою оптимальної соціальної взаємодії і має ґрунтуватися, насамперед, на відповідальності людини як елемента свободи. Точність і юридична завершеність меж прав людини забезпечується їх конкретизацією у вигляді юридично забезпечених заборон – моделей (складів) правопорушень та юридичної відповідальності, передбачених охоронними нормами. Таким чином, невід’ємною частиною концепції інформаційних прав люди є взаємозв’язки з теорією правопорушень та юридичної

відповідальності в аспекті порушень (змісту, причин, юридичних наслідків) інформаційних прав людини.

Узагальненою теоретико-правовою конструкцією, яка дає змогу охопити всю варіативність правопорушень в інформаційній сфері, зокрема й порушень інформаційних прав людини, є інформаційний делікт. Його позиціонування в системі протиправних діянь має складний інтегрований характер, зумовлений видовим розмаїттям та проникною природою інформаційних правовідносин. З позицій структуризації елементів системи права інформаційні делікти як окремий міжгалузевий вид правопорушень охоплюють усі протиправні діяння, які певним чином пов’язані з інформацією і за які встановлюється кримінальна, адміністративна, цивільно-правова та інша юридична відповідальність.

На доктринальному рівні інформаційний делікт може бути визначений таким чином: це протиправне, суспільно небезпечне чи шкідливе, винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, яке порушує вимоги норм права у сфері інформаційної діяльності (в галузі створення, передачі, використання, оброблення, зберігання, захисту інформації тощо) або в будь-якій іншій сфері з використанням інформаційних засобів і технологій, чим створюється небезпека або завдається шкода основним цінностям інформаційного суспільства, зокрема інформаційним правам людини, і за яке передбачена юридична відповідальність. Юридичним критерієм виділення інформаційних деліктів є присутність інформаційних компонентів (ознак) у складі правопорушення в якості об’єкта правопорушення (інформаційні делікти з власною юридичною природою, у вузькому розумінні) та елемента об’єктивної сторони правопорушення (у разі його вчинення з використанням ІТ). Унікальні властивості інформаційних деліктів виявляються насамперед в площині їх протиправності, небезпечності/шкідливості та об’єктивному виразі, тоді як суб’єктивні характеристики (види суб’єктів, деліктоздатність, вина та її форми, мета і мотиви) наразі залишаються наповненими традиційним змістом.

Виникнення і поширення інформаційних деліктів як своєрідного виду правопорушень, окрім суто технологічних факторів, зумовлюється низкою правових причин і умов, з яких складається правове середовище, в якому відбувається деліктизація небезпечних діянь в інформаційній сфері. Для кожної національної правової системи таке середовище є унікальним поєднанням численних внутрішніх і зовнішніх факторів (історичного, культурного, економічного, геополітичного, безпекового та іншого характеру), але, водночас, утвореним глобалізацією соціального життя, а також інтеграційними процесами у праві. Останнє виявляється як взаємовплив різних типів правових систем у поєднанні з посиленням міжнародно-правової складової правового регулювання.

У таких умовах готовність правової системи адекватно реагувати на динамічну інформатизацію є основним запобіжником надмірного зростання інформаційної деліктності, ступінь поширення неделіктизованих діянь можна вважати одним з показників спроможності правової системи до адаптації у динамічному інформаційному середовищі, а розповсюдженість вже визначених законом інформаційних деліктів вказує на рівень ефективності функціонування охоронної складової правової системи. В абстрактному вигляді правові детермінанти інформаційної деліктності можуть бути виведені інтерпретацією системи критеріїв і показників верховенства права Rule of Law Checklist, здійсненою відносно сфери інформаційних відносин.

Стрімкі інформаційні трансформації об’єктивно спричиняють певне відставання процесів правового осмислення та юридичної деліктизації правопорушень в інформаційній сфері, зокрема як засобу охорони і захисту інформаційних прав людини, що, своєю чергою, зумовлює недосконалість забезпечення інформаційних правовідносин необхідними виваженими і збалансованими механізмами юридичної відповідальності. Ця проблема особливо посилюється щодо порушень інформаційних прав, які наразі не набули безпосереднього конституційного визнання і, відповідно, гарантування. Тому в процесі активного розвитку глобального

інформаційного суспільства роль і місце права та його механізмів в упорядкуванні інформаційної сфери визначається не стільки власне можливостями права, скільки поєднанням його дії із впливом інших соціальних регуляторів та мотиваторів утворених або перетворених на певному етапі соціальної інформатизації, приміром традицій Інтернет-спільноти, етики створення ІТ, інформаційної чи мережевої культури, інформаційної гігієни тощо.

Утім, розвиток ідеї інформаційного делікту та невідворотності відповідальності за його вчинення сприятимуть, по-перше, удосконаленню наявних і формуванню нових виважених механізмів юридичної відповідальності (як відповідальності негативної, ретроспективної), а по-друге, усвідомленню й підвищенню ролі перспективної відповідальності, яка створюватиме значний саморегулятивний ефект, що лежить вже в площині зростання рівня правосвідомості та правової культури в інформаційному суспільстві.

Наразі норми інформаційного права як інтегрованої галузі чи складного міжгалузевого утворення не забезпечуються власними механізмами юридичної відповідальності в усій сукупності компенсаційних, штрафних, карних заходів, а «обслуговуються» охоронними і захисними засобами інших галузей права, в межах яких необхідно розглядати своєрідні галузеві види юридичної відповідальності за інформаційні делікти. Тому загальна ідея такої відповідальності, що охоплює, зокрема, відповідальність за порушення інформаційних прав людини, на доктринальному рівні утворюється дефрагментацією та інтерпретацією знань про адміністративну, кримінальну, цивільно-правову відповідальність у галузевих сферах інформаційних правовідносин.

З огляду на це та зважаючи на юридичну оформленість низки інформаційних деліктів в адміністративному, кримінальному, цивільному праві, юридичну відповідальність за них можна інтерпретувати як інтеграцію галузевих видів юридичної відповідальності з притаманним їм традиційним

функціоналом і комплексом засобів та особливостями інформаційної деліктизації. Водночас у сфері врегульованої правом інформаційної діяльності простежується як наявність галузевих заходів юридичної відповідальності інформаційного характеру, так і виникнення окремих універсальних компонентів відповідальності, які не мають безпосередньої прив’язки до класичних видів галузевої відповідальності, що в перспективі розвитку інформаційного права може зумовити формування власного своєрідного інституту інформаційної юридичної відповідальності.

РОЗДІЛ 5
ПОЛІТИЧНІ, ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ВИЗНАЧЕННЯ ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД І ВІТЧИЗНЯНА РЕАЛІЗАЦІЯ

Глобалізація світу і тенденції формування загальних організаційних механізмів світового суспільства, зокрема міжнародного права та інституцій, які його просувають, зумовлюють необхідність розгляду інформаційних прав людини в розрізі загальносвітових соціальних перетворень, їх історії і перспектив, що продемонструє і підтвердить послідовність формування історичного, політичного, ідеологічного, організаційного, правового підґрунтя описаної в попередніх розділах концепції.

З огляду на зазначене, як основні напрями формування та усвідомлення перспектив інформаційних прав людини можна виокремити:

− процеси стратегічного планування майбутнього людства й кожного окремого суспільства на основі ідеї права на розвиток і загальних цілей сталого розвитку;

− загальносвітові обговорення та рішення щодо розвитку інформаційного суспільства;

− інтеграцію двох попередніх напрямів;

− національні інтерпретації бачення траєкторії національного розвитку в межах загального поступу людства, зокрема й просування прав людини, розвитку їх нових проявів, механізмів гарантування і забезпечення.

5.1. Право на розвиток як основа визначення перспектив людства наприкінці XX − початку XXI століть

Як відомо, Загальна декларація прав людини разом з Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права, а також Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та двома факультативними протоколами до нього складають Міжнародну хартію прав людини, яка стала основою подальших документів з розвитку загалом та права на розвиток зокрема.

Варто зазначити, що визнання права на розвиток має власну історію. Так, чи не вперше міжнародною спільнотою орієнтири на розвиток були закріплені в грудні 1986 року Генеральною Асамблеєю ООН у «Декларації про право на розвиток», якою визнавалося, що «розвиток є всеосяжним економічним, соціальним, культурним і політичним процесом, який спрямований на постійне поліпшення добробуту всього населення і всіх індивідів на основі їхньої активної, вільної і змістовної участі в розвитку і справедливому розподілі створених в його ході благ» [451].

Надалі право на розвиток знайшло своє підтвердження в документах Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку 1992 року (Ріо-де-Жанейро), в яких сталий розвиток поставлений на перше місце порядку денного ООН та міжнародного співтовариства [585]. За підсумками конференції були затверджені, зокрема, такі документи:

«Декларація про навколишнє середовище і розвиток», що проголосила зобов’язання держав щодо основних принципів досягнення сталого розвитку і безпечного майбутнього нашої цивілізації, та визнала центральне місце принципу «турбота про людей» в зусиллях по досягненню сталого розвитку: люди мають право на здорове і продуктивне життя в гармонії з природою [532];

«Порядок денний 21» – програма дій, спрямована на реалізацію урядами концепції глобального сталого розвитку з соціальної, економічної та екологічної точки зору [419].

На межі тисячоліть Міжнародна хартія прав людини стала однією з основ для схвалення на Саміті Тисячоліття ООН у 2000 році «Декларації тисячоліття», прийнятої Резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 року. Виходячи з того, що «глобалізація може бути повністю інклюзивною і справедливою тільки завдяки широкомасштабним і постійним зусиллям з побудови спільного майбутнього, заснованого на нашій спільній людяності у всьому її різноманітті», в Декларації виокремлюються фундаментальні цінності, що матимуть важливе значення для міжнародних відносин у XXI столітті: свобода, рівність, солідарність, терпимість, повага до природи, загальний обов’язок народів світу. В розділі V «Права людини, демократія та належне врядування» підкреслюються, що на основі поваги та підтримки Загальної декларації прав людини 193 глави держав і урядів будуть «сприяти демократії та зміцненню верховенства права, а також забезпечувати повагу до всіх міжнародно визнаних прав людини та основних свобод, включаючи право на розвиток» [592].

У 2001 році, визнаючи необхідність більш активно надавати допомогу найбіднішим націям, 193 держави-учасниці ООН і, щонайменше, 23 міжнародних організації прийняли Цілі розвитку тисячоліття (ЦРТ) на період до 2015 року, які були розроблені на основі Декларації Тисячоліття ООН, та спрямовані на прискорення розвитку шляхом поліпшення соціальних і економічних умов в найбідніших країнах світу. Серед 8-ми цілей, пов’язаних з подоланням звичних для людства проблем – бідності, голоду, нерівності, смертності, захворювань, екологічних загроз, окремо було виокремлено забезпечення загальної початкової освіти й формування всесвітнього партнерства з метою розвитку (цілі 2 і 8) [410].

Оцінка прогресу, досягнутого з часу прийняття Декларації тисячоліття ООН, була здійснена, зокрема, на Всесвітньому саміті 2005 року, який зібрав

понад 170 глав держав та урядів. На саміті зокрема обговорювалася доповідь Генерального секретаря ООН Кофі Аннана «При більшій свободі: до розвитку, безпеки та прав людини для всіх» та був прийнятий відповідний підсумковий документ.

У доповіді звертається увага на те, що в епоху бурхливих технологічних змін, збільшення економічної взаємозалежності, глобалізації та геополітичних трансформацій зростає важливість розвитку, безпеки і прав людини, їх взаємозалежність і взаємопов’язаність, тому «ми не можемо досягти розвитку без безпеки, ми не можемо досягти безпеки без розвитку, і ми, звичайно, не можемо забезпечити ні того, ні іншого без забезпечення прав людини» [481].

Також, підкреслюючи важливість національних стратегій та співробітництва між країнами в реалізації ЦРТ, у доповіді наголошується, що: «кожна національна стратегія повинна враховувати сім загальних пріоритетних сфер державних інвестицій та політики, які безпосередньо пов'язані з Цілями розвитку тисячоліття та забезпечують основу для зростання на основі випереджаючого розвитку приватного сектора». Серед них – освіта (загальна початкова, вища середня, вища освіта); наука, технології та інновації (розбудова національного потенціалу). Інші пріоритети глобальних дій з розвитку становили, зокрема, наука і техніка розвитку, регіональна інфраструктура та установи, глобальні інституції [481].

У зв'язку з цим було запропоновано створити міжурядову Комісію з миробудівництва та допоміжні інституції, такі як Управління підтримки миробудівництва при Секретаріаті ООН та Постійний фонд миробудівництва. На Комісію покладався комплекс функцій з планування, координації, організації форумів, обміну інформацією, а також періодичного перегляду прогресу в досягненні середньострокових цілей відновлення і постконфліктної відбудови.

Вважаючи, що світ справедливості, можливостей і стабільності не може бути досягнутий без захисту і просування універсальних цінностей

верховенства права, прав людини і демократії, які самі по собі є цілями, Генеральний секретар ООН запропонував у 2005 році «приймати рішення для зміцнення верховенства права на міжнародному і національному рівнях, зміцнення авторитету і структури правозахисного апарату ООН і надання більш прямої підтримки зусилля, спрямовані на встановлення та поглиблення демократії в державах усього світу»:

– заснувати спеціальну Групу з надання допомоги в області верховенства права в рамках запропонованого Управління підтримки миробудівництва;

– прийняти рішення про заміну Комісії з прав людини меншою за складом постійною Радою з прав людини;

– залишаючи Програму розвитку ООН як головну агенцію розвитку ООН, що займається питаннями розвитку, створити більш ширшу Групу ООН з питань розвитку, призначену координувати діяльність національних команд структур ООН;

– беручи до уваги, що стратегії, засновані на правах людини, є життєво важливими для практичної ефективності дій, а концепція актуалізації прав людини ще не була адекватно відображення в ключових політичних рішеннях і розподілі ресурсів, необхідно вжити заходів для зміцнення Управління Верховного комісара ООН з прав людини [481].

Зазначені ініціативи Генерального секретаря ООН обговорювалися на Всесвітньому саміті 2005 року, в підсумковому документі якого, зокрема в царині прав людини, зазначалося, що побудова мирного, процвітаючого і демократичного світу на основі рішень Саміту тисячоліття та інших великих конференцій і самітів ООН вимагає прийняття і реалізації багатосторонніх рішень за наступними напрямами: 1) розвиток; 2) мир і колективна безпека; 3) права людини та верховенство права; 4) зміцнення ООН. Підтверджуючи, «що всі права людини є універсальними, неподільними, взаємопов'язаними, взаємозалежними і взаємодоповнюючими», було вирішено:

– зміцнити механізми ООН з прав людини для забезпечення ефективного здійснення всіма громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини, включаючи право на розвиток;

– інтегрувати заохочення і захист прав людини в національну політику і в усі програми системи ООН, а також домагатися більш тісної співпраці між Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини і всіма відповідними органами ООН [411].

З метою оцінки прогресу у досягненні 8-ої Цілі розвитку тисячоліття Генеральним секретарем ООН у 2007 році була створена Цільова група з оцінки прогресу в досягненні 8-ої цілі розвитку тисячоліття «Глобальне партнерство заради розвитку», зокрема її п’яти основних сфер, серед яких окремо виділено доступ до нових технології. Провідними установами в організації роботи робочої групи стали Департамент з економічних та соціальних питань Секретаріату ООН (UN/DESA) та Програма розвитку ООН. Основною метою Цільової групи є систематичний моніторинг існуючих міжнародних зобов'язань та виявлення прогалин та перешкод у їх виконанні на міжнародному, регіональному та національному рівнях.

8-ма ціль розвитку тисячоліття «Розвиток глобального партнерства заради розвитку», зокрема охоплювала й завдання 8.F – «У співпраці з приватним сектором забезпечити, щоб переваги нових технологій, особливо інформаційно-комунікаційних, були доступними для всіх» прогрес у досягненні якого, оцінювався за такими показниками: кількість телефонних ліній на 100 осіб; кількість абонентів мобільного зв'язку на 100 осіб; кількість користувачів Інтернету на 100 осіб.

Щорічний звіт Цільової групи публікувався у вересні кожного року [503]. Протягом 2008−2013 років Цільова група, в контексті права на розвиток, серед іншого, послідовно наголошувала на важливості та подекуди істотних проблемах у доступі до нових технологій.

У доповіді 2014 року – «Стан глобального партнерства заради розвитку» відмічається значний прогрес в досягненні ЦРТ, зокрема відбулося

помітне збільшення офіційної допомоги на розвиток, а також більш доступними стали телекомунікації в країнах, що розвиваються.

Разом з тим у сфері інформаційно-комунікаційних технологій Цільова група закликала уряди: продовжувати покращувати доступ до інформаційно-комунікаційних технологій для своїх громадян, особливо щодо надання послуг широкосмугового доступу до Інтернету для всіх груп населення, а також онлайн-інформації та послуг, задля підтримання обміну інноваційними технологіями з метою прискорення досягнення ЦРТ [566].

Заключна доповідь Цільової групи 2015 року – «Підведення підсумків Глобального партнерства заради розвитку» продемонструвала прогрес за 15 років, зокрема позитивні зміни у доступі до нових технологій, особливо в галузі інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ):

– розповсюдження мобільного/стільникового зв'язку в країнах, що розвиваються, досягло 92% в кінці 2015 року, в порівнянні з менш ніж 10% в 2000 році;

– кількість урядів, що пропонують мобільні додатки та мобільні портали, зросла майже до 50; 130 країн публікували частину своїх бюджетів в Інтернеті; 118 урядів офіційно використовують соціальні медіа; 75 переводять свої програми електронної участі в онлайн, демонструючи потенціал інформаційно-комунікаційних технологій для збільшення громадянської активності.

А також містилися рекомендації для надання допомоги міжнародному співтовариству під час підготовки до саміту ООН з прийняття Порядку денного розвитку на період після 2015 року [566].

Означений період можна вважати формуванням передумов – ціннісного підґрунтя подальших глобальних інформаційних трансформацій людства та загального визнання пріоритетних інформаційних потреб і ідеалів на рівні прав людини.

Важливо наголосити, що через двадцять років після Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку 1992 року (Ріо-де-Жанейро) у

2012 році відбулася Конференція ООН зі сталого розвитку, також відома як «Ріо+20», яка за результатами своєї роботи схвалила підсумковий документ під назвою «Майбутнє, якого ми хочемо» з 283 пунктів, в якому глави 192 держав за участі представників громадянського суспільства підтвердили «прихильність сталому розвитку та забезпеченню сприяння економічно, соціальному та екологічно сталому майбутньому для нашої планети, а також для нинішніх та майбутніх поколінь» та «важливість Загальної декларації прав людини, а також інших міжнародних документів, що стосуються прав людини та міжнародного права». Зокрема, було визнано важливість ролі громадянського суспільства та можливостей кожного його члена здійснювати свій активний внесок у сталий розвиток, посилення якої «залежить від покращення доступу до інформації та розбудови потенціалу громадянського суспільства та створення сприятливого середовища». Зазначено, що оскільки «інформаційно-комунікаційні технології полегшують обмін інформацією між урядами та громадськістю», то «важливо працювати над поліпшенням доступу до інформаційно-комунікаційних технологій, особливо широкосмугових мереж і послуг, і подолати цифровий розрив…» [564].

Окрім того, на конференції була прийнята низка важливих рішень щодо організації та контролю за станом реалізації ЦРТ, які в подальшому набули свого розвитку й відносно Цілей сталого розвитку (ЦСР) і відобразилися в порядку денному розвитку після 2015 року, а також було засновано Політичний форум високого рівня ООН зі сталого розвитку (ПФВР), який замінив Комісію ООН зі сталого розвитку [586].

25–27 вересня 2015 року в Нью-Йорку відбувся Саміт зі сталого розвитку, в результаті якого Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято резолюцію «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» [573].

У преамбулі Резолюції проголошується, що «Цей порядок денний є планом дій для людей, планети та процвітання. Вона також спрямована на зміцнення миру в усьому світі в умовах більшої свободи», а про

масштабність та амбіційність цього нового всеосяжного Порядку денного свідчать сімнадцять цілей та 169 завдань в області сталого розвитку [573].

Підкреслюючи спадкоємність у визначенні напрямів і перспектив розвитку людства, Резолюція базується на цілях і принципах Статуту ООН, Загальної декларації прав людини, міжнародних договорів з прав людини, Декларації тисячоліття та Всесвітнього саміту 2005 року, а також положеннях інших документів, серед яких Декларація про право на розвиток. Зокрема, визнається:

– взаємозв’язок сталого розвитку, миру і безпеки;

– неможливість побудови мирного, справедливого і вільного суспільства без слідування основним правовим ідеалам – рівному доступу до правосуддя, повазі до прав людини (включаючи право на розвиток), верховенству права, належному врядування на всіх рівнях, транспарентності владних інституцій;

– комплексний та неподільний, глобальний і універсальний характер цілей та завдань сталого розвитку й, водночас, як урахування ними національного різноманіття, так і повагу до національних стратегій та пріоритетів, що дозволяє національним урядам інтегрувати ці глобальні цілі та завдання в національні процеси планування, заходи та стратегії на основі принципу національної відповідальності [573].

Для ефективної реалізації цілей і завдань сталого розвитку, активізації Глобального партнерства в галузі науки, технологій та інновацій створюється Механізм сприяння розвитку технологій, який буде «засновуватися на багатосторонньому співробітництві між державами-членами, громадянським суспільством, приватним сектором, науковим співтовариством, суб'єктами ООН та іншими зацікавленими сторонами» і включатиме:

– міжвідомчу робочу групу ООН з питань науки, технологій та інновацій в інтересах досягнення цілей сталого розвитку, яка покликана сприяти координації, узгодженості та співробітництву в системі ООН з питань, пов'язаних з наукою, технікою та інноваціями;

– щорічний «Багатосторонній форум з науки, технологій та інновацій в інтересах досягнення цілей сталого розвитку», який стане «платформою для сприяння взаємодії, встановлення зав'язків та створення мережевих спільнот за участі зацікавлених сторін і багатосторонніх партнерств» у технологічній галузі для забезпечення «наукового співробітництва, інноваційної діяльності та нарощування потенціалу, а також сприяння розробці, передачі та розповсюдження відповідних технологій для досягнення Цілей сталого розвитку»;

– «онлайнову платформу» для комплексної систематизації інформації про наявні ініціативи, механізми і програми у сферах науки, технологій та інновацій, яка використовуватиметься як портал для доступу до такої інформації як всередині, так і за межами ООН [573].

Окрема увага в декларації зосереджувалася на надійній, добровільній, ефективній, заснованій на широкий участі, прозорій та комплексній системі діяльності та огляду стану реалізації цього Порядку денного, яка діятиме на «національному, регіональному та глобальному рівнях» і сприятиме «підзвітності нашим громадянам», «ефективному міжнародному співробітництву в реалізації цього Порядку денного», «обміну найкращими практиками та взаємному навчанню», «мобілізації сил для вирішення спільних проблем, а також для виявлення нових проблем», заснованої на «взаємній довірі та взаєморозумінні між усіма народами» [573].

Ці діяльність та огляд здійснюватимуться з використанням набору глобальних індикаторів, розроблених Міжвідомчою та експертною групою з індикаторів ЦСР, прийнятих Економічною і соціальною радою ООН та Генеральною Асамблеєю ООН, та доповнених індикаторами на регіональному та національному рівнях, розробленими державами-членами [573].

На національному рівні рекомендувалося всім державам-членам: розробити відповідні національні програми, які можуть базуватися на національній стратегії розвитку та стратегії сталого розвитку; за ініціативою

самих країн проводити регулярні огляди прогресу в досягненні ЦСР на національному та субнаціональному рівнях, беручи до уваги думки корінних народів, громадянського суспільства, приватного сектору та інших зацікавлених сторін [573].

Центральною платформою ООН для подальшого виконання та перегляду Порядку денного сталого розвитку до 2030 року та ЦСР на глобальному рівні став Політичний форум високого рівня ООН зі сталого розвитку (ПФВР) [475].

Зв’язок ЦСР і прав людини проаналізовано в багатьох дослідженнях. Прикладом може бути «Посібник з прав людини щодо цілей сталого розвитку», підготовлений Датським інститутом прав людини, в якому визначено зв’язок кожної цілі та більшості завдань з положеннями щодо прав людини, визначеними у Міжнародній хартії прав людини, Американській конвенції з прав людини, Африканській хартії прав людини і народів та іншими міжнародними та регіональними правовими документами щодо прав людини [565].

До інших подібних джерел належать:

– Christophe Golay, #ESCR and #SDGS: Practical manual on the role of United Nations human rights mechanisms in monitoring the Sustainable Development Goals that seek to realize economy, social and cultural rights, Geneva Academy, 2020 [436];

– OHCHR and UNDP. Human Rights and Voluntary National Reviews [511];

– UN OHCHR, Human Rights Indicators: A Guide to Measurement and Implementation, 2012 [582];

– UN OHCHR, A Human RightsBased Approach to Data: Leaving no one behind in the 2030 Agenda for Sustainable Development, 2018 [581].

– UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights, The Pledge to “Leave No One Behind”: The International Covenant on Economic, Social and

Cultural Rights and the 2030 Agenda for Sustainable Development, E/C.12/2019.1, 2019 [580];

– UN OHCHR, Special Procedures of the Human Rights Council work on the 2030 Agenda, (webpage) [583].

З метою відстеження та всебічного розгляду прогресу в реалізації Порядку денного сталого розвитку до 2030 року та 17 ЦСР, у вересні 2019 року, в Нью-Йорку, відбувся Перший саміт ООН щодо ЦСР.

Результатом цього Саміту стало прийняття Політичної декларації «Підготовка до десятиліття дій та досягнення сталого розвитку: політична декларація Саміту Цілей сталого розвитку» [522], а також визначення понад 100 заходів прискорення досягнення ЦСР.

Важливою віхою Саміту стала доповідь «Майбутнє вже зараз: наука для досягнення сталого розвитку», яка була першою доповіддю, підготовленою незалежною групою вчених, призначеною Генеральним секретарем ООН. У Доповіді, зокрема, зазначалося, що «дослідження повинні також висвітлювати соціальні, екологічні, політичні та технічні розробки, які не були передбачені на момент формування Порядку денного до 2030 року і або суттєво сприяють реалізації Порядку денного на період до 2030 року, або не ставлять під загрозу його реалізацію». Проте, наголошувалося, що і «низка важливих питань залишилися без уваги, серед них швидкі технологічні зміни» (передусім, цифровізація та штучний інтелект), тому «найближчими роками сталому розвитку значною мірою сприятиме цифрова революція, яка супроводжуватиметься постійним вдосконаленням штучного інтелекту, розвитком мережевих можливостей та оцифруванням інформації, адитивними технологіями, віртуальною реальністю, машинним навчанням, технологіями блокчейн, робототехнікою, квантовими обчисленнями та синтетична біологія», водночас, «розвиток цифрових технологій також має очевидні небезпеки і недоліки», багато з яких «пов'язані з безпекою і втручанням в особисте життя» [584]. «Кібератаки та кібервійна можуть порушити або погіршити роботу

приватних чи державних послуг. У сфері електронної комерції, цифрової реклами, соціальних мереж і хмарних сервісів з'являються нові монополії. Соціальні медіа створюють можливості для маніпуляцій, які підривають демократичні процеси. Використання онлайн-технологій в особистих цілях викликає звикання і може викликати депресивні розлади» [584].

До того ж «в епоху цифрового антропоцену людина, яка є основною причиною змін в планетарній системі, почне змінювати себе, покращуючи свої когнітивні здібності і розширюючи можливості мозку», а тому «людство стоїть на порозі нового цивілізаційного переломного моменту, коли надрозумні машини можуть навіть винайти власне життя, здатне завдати шкоди людині», тому «цифрова трансформація вимагає створення складної нормативно-правової бази, фізичної інфраструктури та цифрових систем», у зв'язку з чим «одним з перших пріоритетів має стати розробка планів розвитку науки і техніки та пошуку інновацій, а також визначення принципів цифрової трансформації для сталого розвитку» [584].

Варто зазначити, що напередодні цього саміту, відмічаючи потенціал цифрових технологій для забезпечення сталого розвитку, а також той факт, що в ЦСР 2015 року цифрова революція не згадується, Німецька консультативна рада з глобальних змін за підтримки Міжнародної наукової ради та Мережі рішень зі сталого розвитку, у 2019 році запустила для обговорення онлайн-хартію під назвою «Наше спільне цифрове майбутнє» і запропонувати провести Всесвітній саміт «Сталий розвиток у цифрову епоху» у 2022 році, через 30 років після саміту в Ріо, щоб переосмислити та переорієнтувати парадигми сталого розвитку на нові реалії світового розвитку [518].

У хартії «Наше спільне цифрове майбутнє», зокрема, наголошувалося, що «інституційна основа глобального сталого розвитку в епоху цифрових технологій потребує нормативного орієнтиру у формі міжнародної хартії для сталої епохи цифрових технологій, яка пов’язана з Порядком денним на період до 2030 року та Декларацією прав людини і, водночас, виходить за їх

межі, та має слугувати системою принципів, цілей і стандартів для міжнародної спільноти і пов’язувати цифрові зміни з необхідною глобальною перспективою сталого розвитку [518].

У січні 2020 року Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш започаткував ініціативу ООН75 як найбільше у світі обговорення поточних глобальних викликів та розриву між бажаним майбутнім і тим, куди ми йдемо, якщо нинішні тенденції збережуться, можливість для ООН вислухати людей, яким вона служить, і визначити їхні пріоритети та пропозиції щодо розширення глобального співробітництва [584].

У межах цієї ініціативи були проведені всеохоплюючі опитування і діалоги, здійснено аналіз контенту соціальних мереж та традиційних медіа за допомогою технологій штучного інтелекту в 70 країнах, а також систематизовано наукові та політичні дослідження з усіх регіонів. Результати роботи відображені в доповіді «Майбутнє, якого ми хочемо, Організація Об’єднаних Націй, яка нам потрібна» [185].

Так, у контексті пандемії, більшість респондентів у всьому світі визнали найважливішим завданням – покращення доступу до основних послуг, таких як охорона здоров'я, доступ до безпечної питної води, санітарія та освіта, а також як пріоритет – збільшення інвестицій у розвиток молоді. Разом із тим, не втратили актуальності і подолання нерівності, просування прав людини як пріоритету, а також окремо відзначено потреби в загальному доступі до цифрових технологій. Інші основні виклики на майбутнє також включають зміцнення поваги до прав людини, вирішення конфліктів, боротьбу з бідністю та зменшення корупції [185].

У подальшому з урахуванням результатів опитувань була прийнята Декларація ООН про святкування сімдесят п'ятої річниці ООН, в якій пункт 13 звучить так: «Покращимо цифрову співпрацю. Цифрові технології кардинально змінили суспільство. Вони пропонують безпрецедентні можливості та нові виклики. Неналежне або неправильне використання може посилити розбіжності всередині країн і між ними, знизити безпеку, поставити

під загрозу права людини і посилити нерівність. Оскільки зв'язок і соціально-економічне процвітання залежать від цифрових медіа більше, ніж будь-коли в сучасному світі, побудова спільного бачення цифрового співробітництва та цифрового майбутнього, яке відображає весь потенціал переваг технологій, а також вирішення питань, пов'язаних з цифровою довірою та безпекою, повинні залишатися пріоритетами. Цифрові технології можуть сприяти швидшій реалізації Порядку денного до 2030 року…» [450].

Крім того, в декларації було сформульоване прохання до Генерального секретаря доповісти до кінця сімдесят п’ятої сесії Генеральної Асамблеї рекомендації щодо просування спільного порядку денного й відповідей на поточні та майбутні виклики.

Доповідь Генерального секретаря ООН «Наш спільний порядок денний» було оприлюднено у вересні 2021 року. В ній викладено бачення майбутнього глобального співробітництва, заклик до інклюзивного, мережевого та ефективного багатостороннього співробітництва для кращого реагування на найсерйозніші виклики, що стоять перед людством. Вона також містить рекомендації, щодо 4 широких напрямків:

1) відновлення солідарності між людьми та майбутніми поколіннями;

2) новий суспільний договір, заснований на правах людини;

3) більш розумне управління критично важливими глобальними благами;

4) справедливе та стале надання глобальних суспільних благ усім людям [515].

Зокрема, серед основних пропозицій щодо 12 зобов'язань Декларації про сімдесят п'яту річницю ООН було запропоновано в межах зобов’язань:

– «не залишати нікого позаду» (оновити суспільний договір, закріплений на правах людини, забезпечити цифрову інклюзивність, провести Всесвітній соціальний саміт у 2025 році);

– «дотримуватися міжнародного права і забезпечувати справедливість» (визнання прав людини як заходу вирішення проблем, застосування прав

людини в Інтернеті та щодо нових технологій, забезпечення загального доступу до Інтернету як права людини, нове бачення верховенства права тощо);

– «покращити цифрову співпрацю» (розробити Глобальний цифровий договір для підключення всіх людей до Інтернету, уникнення фрагментації Інтернету, захисту даних, застосування прав людини в Інтернеті; запровадити критерії відповідальності за дискримінацію та оманливий контент; сприяти регулюванню штучного інтелекту; визнати цифрові спільні блага як глобальне суспільне благо) [517].

Генеральна Асамблея привітала подання «Нашого спільного порядку денного» [465] та прийняла рішення про проведення саміту ЦСР 22−23 вересня 2023 року, якому передуватиме зустріч на рівні міністрів у 2023 році. Очікується, що орієнтований на дії «Пакт майбутнього» буде узгоджений державами-членами через міжурядові переговори з питань, які вони вирішать винести [554].

На другому саміті ЦСР планується розглянути питання: подальшого виконання та перегляду реалізації Порядку денного сталого розвитку до 2030 року та 17 ЦСР; визначення заходів щодо реагування на вплив численних і взаємопов'язаних криз, з якими стикається світ; розробки політичних рекомендацій щодо трансформаційних та прискорених дій, що сприятимуть досягненню ЦСР. Підсумком саміту стане узгоджена політична декларація [554]. На цьому саміті буде також розглянуто другий Глобальний звіт про сталий розвиток (GSDR) [469].

5.2. Розвиток і права людини в міжнародних документах щодо інформаційного суспільства

За ініціативи конференції Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ), що відбулася у 1998 році, Генеральна Асамблея ООН прийняла рішення про

проведення Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства (ВСІС) в два етапи – в Женеві у 2003 році та Тунісі у листопаді 2005 року [604].

Планувалося, що ВСІС стане глобальною платформою для основних суб’єктів – урядів, установ ООН, приватного сектора і громадянського суспільства для вироблення загальної концепції та спільного розуміння інформаційного суспільства, а також прийняти декларацію і план дій.

Женевський етап став першим глобальним заходом, який об'єднав світових лідерів для вирішення таких питань інформаційного суспільства, як використання інформаційно-комунікаційних технологій для розвитку, забезпечення кібербезпеки, управління Інтернетом, підвищення доступності засобів зв’язку, створення інфраструктури та нарощування потенціалу, сприяння культурному різноманіттю та засобам масової інформації. В результаті Женевської зустрічі прийнято Декларацію принципів і План дій з побудови інформаційного суспільства.

У «Декларації принципів. Побудова інформаційного суспільства – глобальний виклик у новому тисячолітті» було сформульовано загальну концепцію інформаційного суспільства – людиноцентричного, інклюзивного та орієнтованого на розвиток, в якому кожен може створювати інформацію і знання, отримувати доступ до них, використовувати їх та обмінюватися ними, а комунікація є одним з фундаментальних соціальних процесів, одна з базових потреб людини і фундамент будь-якої соціальної організації [447].

Необхідним фундаментом інформаційного суспільства визнавалися, зокрема:

– універсальність, неподільність, взаємозалежність і взаємопов'язаність всіх прав людини і основних свобод, включаючи право на розвиток, закріплених у Віденській декларації (прийнята на Всесвітній конференції з прав людини у 1993 році);

– взаємозалежність і взаємне зміцнення демократії, сталий розвиток та повага до прав людини і основних свобод, належне врядування на всіх рівнях;

– верховенство права у сфері зовнішньої і внутрішньої політики;

– право кожної людини на свободу переконань і їх вираження, закріплене в ст. 19 Загальної декларації прав людини, яка включає свободу без втручання дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію;

– положення ст. 29 Загальної декларації прав людини, згідно з якими кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки і можливий вільний і повний розвиток її особистості, й при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина піддається тільки таким обмеженням, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання та поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві;

– освіта, знання, інформація та комунікація лежать в основі людського розвитку, при цьому інформаційно-комунікаційні технології, які розглядаються як інструмент, а не самоціль, мають глибокий вплив практично на всі аспекти життя, і їх швидкий прогрес відкриває абсолютно нові перспективи для досягнення більш високих рівнів розвитку [447].

До найважливіших принципів інформаційного суспільства були віднесені:

– важлива роль і відповідальність урядів та всіх заінтересованих сторін у сприянні розвитку ІКТ;

– інформаційно-комунікаційна інфраструктура як необхідна основа інклюзивного інформаційного суспільства;

– забезпечення доступу кожного до інформації та знань;

– розбудова потенціалу таким чином, щоб кожна людина мала можливість набути навичок і знань, необхідних для розуміння суті інформаційного суспільства та активної участі в його розбудові;

– зміцнення довіри та безпеки при використанні ІКТ, включаючи інформаційну і мережеву безпеку, автентифікацію, захист недоторканності приватного життя й прав споживачів;

– сприятливе середовище на національному та міжнародному рівнях (зокрема, верховенство права; прозора, конкурентна та технологічно нейтральна, передбачувана політична та регуляторна база, що враховує національні особливості);

– застосунки на базі ІКТ забезпечують переваги в усіх аспектах життя, тобто використання і розгортання ІКТ повинні бути спрямовані на створення переваг у сферах: державного управління, охорони здоров'я, освіти і професійної підготовки, зайнятості, підприємництва, сільського господарства, транспорту, охорони навколишнього середовища і управління природними ресурсами, запобігання стихійним лихам, культурного розвитку і ліквідації бідності та інших;

– культурне розмаїття і культурна самобутність, мовне різноманіття і місцевий контент означає, що інформаційне суспільство, повинно ґрунтуватися на повазі до культурної самобутності, різноманітності культур і мов, традицій та релігій, стимулювати цю повагу і сприяти діалогу між культурами й цивілізаціями;

– засоби масової інформації, в цій сфері принципи свободи преси і свободи інформації, а також незалежності, плюралізму й різноманітності засобів масової інформації є основною складовою інформаційного суспільства;

– етичні аспекти інформаційного суспільства відображають необхідність поважати мир і підтримувати основні цінності, такі як свобода, рівність, солідарність, толерантність, колективна відповідальність і бережливе ставлення до природи;

– міжнародне і регіональне співробітництво повинно бути спрямоване на допомогу в подоланні цифрового розриву, розширенні доступу до ІКТ, створенні цифрових можливостей і використанні потенціалу ІКТ для розвитку, що включає створення міжнародного добровільного «Фонду цифрової солідарності» [447].

Другим документом, прийнятим на Женевський зустрічі, є План дій, в якому загальна концепція та керівні принципи побудови інформаційного суспільства, що визначені в «Декларації принципів», були трансформовані у конкретні напрями дій для сприяння досягненню узгоджених на міжнародному рівні цілей розвитку, включно з цілями Декларації тисячоліття та інших документів, ефективного використання продуктів, мереж, послуг і програм на основі ІКТ, а також допомоги країнам у подоланні цифрового розриву. Зокрема, було визначено:

1. Орієнтовні цілі, що можуть слугувати глобальними орієнтирами для покращення зв'язку та доступу під час використання ІКТ, і які мають бути досягнуті до 2015 року: з'єднати села з ІКТ та створити точки доступу громади; підключити до ІКТ університети, коледжі, середні та початкові школи, науково-дослідні центри; публічні бібліотеки, культурні центри, музеї, поштові відділення та архіви; медичні центри та лікарні; всі місцеві та центральні урядові департаменти та створити веб-сайти та адреси електронної пошти; адаптувати всі навчальні програми початкової та середньої школи до викликів інформаційного суспільства, враховуючи національні обставини; забезпечити, щоб усе населення світу мало доступ до послуг телебачення та радіо, а також щоб більше половини жителів світу мали доступ до ІКТ у межах своєї досяжності.

2. Напрями дій щодо реалізації принципів побудови інформаційного суспільства.

3. Напрями дій стосовно втілення Порядку денного цифрової солідарності, спрямованого на створення умов для мобілізації людських, фінансових і технологічних ресурсів для залучення всіх чоловіків і жінок до інформаційного суспільства та подолання цифрового розриву: розробку Національних електронних стратегій; мобілізацію ресурсів на створення сприятливих умов для забезпечення доступності ІКТ, фінансування розвитку та подолання цифрового розриву.

4. Дії щодо розробки та здійснення реалістичної міжнародної оцінки ефективності та порівняльного аналізу (як якісного, так і кількісного) за допомогою порівняних статистичних показників стану виконання цілей і завдань, зазначених у Плані дій, беручи до уваги різні національні обставини: зведений індекс розвитку ІКТ (цифрових можливостей); індикатори зв’язку громади, що мають уточнювати величину цифрового розриву як у внутрішньому, так і в міжнародному аспектах [520].

До інших документів, прийнятих на цій зустрічі, звертає на себе увагу Декларація громадянського суспільства «Побудова інформаційних суспільств для людей», що була прийнята на пленарному засіданні ВСІС з питань громадянського суспільства 8 грудня 2003 року.

Автори цієї Декларації вважали, що їхні голоси і колективно висловлені спільні інтереси не знайшли належного відображення в документах зустрічі, й запропонували цей документ як частину офіційних результатів саміту. Зокрема, було зазначено, що:

– «не існує єдиного суспільства, заснованого на інформації, зв’язку та знаннях: майбутні суспільства можуть виникнути на місцевому, національному та глобальному рівнях; крім того, розглядаючи зв'язок як найважливіший аспект будь-якого інформаційного суспільства, ми використовуємо в цьому документі фразу «інформаційно-комунікаційні суспільства» [546];

– «жодна технологія не є нейтральною за своїми соціальними наслідками, тому уявлення про можливість проведення так званих «технологічно-нейтральних» процесів прийняття рішень, вводить в оману, а тому необхідно бути обережними при прийнятті соціальних і технічних рішень щодо нових технологій, від проєктування до впровадження та експлуатації» [546].

Автори Декларації запропонували:

– виходячи з домінування прав людини, своє бачення соціальної справедливості та сталого розвитку в інтересах людей, фундаментального

значення прав людини, а також культури, знань і суспільних здобутків, створення сприятливих умов для розвитку інформаційно-комунікаційних суспільств, заснованих на домінуванні прав людини;

– до другого етапу ВСІС створити незалежну комісію для вивчення національних і міжнародних норм й практики з питань ІКТ та їх відповідності міжнародним стандартам прав людини;

– розширити можливості організацій громадянського суспільства у розробці концепції, становлення інформаційного суспільства та управління ним [546].

Результати першого етапу саміту, що відбувся в Женеві, а також стан підготовки до другого етапу саміту, який відбудеться в Тунісі в листопаді 2005 року, були розглянуті на сесіях Генеральної Асамблеї та Економічної та Соціальної Ради ООН у 2004 році, яким була представлена Доповідь Генерального секретаря МСЕ «Наука і технології у цілях розвитку», в якій зазначалося, що «завдяки успіху першого етапу існує значний інтерес до другого етапу та зацікавленість у досягненні цілей, визначених у Плані дій. Однак важливо повною мірою скористатися імпульсом, доброю волею та міжнародним консенсусом усіх зацікавлених сторін, сформованим під час Женевської етапу саміту» [541].

Генеральна Асамблея ООН «знову підтверджуючи потенціал ІКТ як потужного інструмента сприяння економічному і соціальному розвитку та сприяння досягненню погоджених на міжнародному рівні цілей розвитку, включаючи ті, що містяться в Декларації тисячоліття ООН», схвалила Декларацію принципів і План дій, прийняті на саміті 2003 року, орієнтацію на розвиток, виражену в обох документах, і пропонувала країнам, що розвиваються, і розвиненим країнам, у співробітництві одна з одною, продовжувати свої зусилля з виявлення нових шляхів використання інформаційних технологій для досягнення узгоджених на міжнародному рівні цілей розвитку, включаючи ті, що містяться в Декларації тисячоліття

ООН, і підкреслила важливість ефективного й своєчасного виконання Плану дій [605].

Другий етап ВСІС (Туніс, 2005 рік) завершився прийняттям Порядку денного інформаційного суспільства (Agenda for the Information Society) [420] та Туніського зобов'язання (Tunis Commitment) [575], в яких увага була зосереджена на фінансових механізмах для подолання цифрового розриву, управлінні користуванням Інтернетом і пов'язаних з цим питаннях, а також впровадженні та подальших діях щодо реалізації рішень, прийнятих у Женеві та Тунісі.

Зокрема, відповідно до Туніського порядку денного, в квітні 2006 року було створено Групу ООН з питань інформаційного суспільства (UNGIS), головною метою якої стала міжвідомча координація інституцій ООН у сфері реалізації результатів ВСІС [591].

Офіційні підсумки першого та другого етапів ВСІС були оприлюднені в доповіді Генерального секретаря МСЕ, представленій Генеральною Асамблеєю ООН на 60-й сесії в межах 49 питання порядку денного «Використання інформаційно-комунікаційних технологій для розвитку» [533], в якій зазначалося, що:

– ВСІС сприяла кращому розумінню ключових питань і викликів інформаційного суспільства, зокрема таких, як інфраструктура, розбудова потенціалу, нормативно-правове середовище і фінансування ІКТ для цілей розвитку та управління Інтернетом;

– якщо на першому етапі в Женеві в 2003 році урядами була погоджена Декларація, в якій викладено основні принципи і пріоритетні проблеми інформаційного суспільства та підтверджено на найвищому політичному рівні важливість ІКТ як найвпливовішого чинника національного розвитку, а Женевський план дій встановив критичні цілі для глобального зв'язку до 2015 року та 11 ключових напрямів діяльності, то Туніські зобов'язання, підтверджуючи Декларацію, висвітлюють деякі нові питання, зокрема важливість ІКТ для дітей і зв'язок між ІКТ і світовим розвитком;

– акцентами Туніського порядку денного стали: обговорення та вирішення важливих питань державної політики, що стосуються управління Інтернетом; визначення принципів і дій щодо необхідного фінансування забезпечення загальнодоступності комунікацій задля подолання цифрового розриву; визначення конкретних кроків для перетворення «принципів на дії», зокрема щодо процесу імплементації та подальшого виконання результатів ВСІС.

До основних нововведень у доповіді віднесено:

– застосування інклюзивного і багатостороннього підходу, який відображає міждисциплінарний і наскрізний характер ІКТ, що сприяє більшому залученню приватного сектору та громадянського суспільства до роботи системи ООН (Туніський саміт залучив 1500 учасників з міжнародних організацій, понад 6200 − з неурядових організацій та організацій громадянського суспільства, понад 4800 − з суб'єктів бізнес-сектору, а також 970 − ЗМІ);

– підкреслено, що двоетапний процес ВСІС сприяв здійсненню конкретних дій і реальній підзвітності (перелік заходів здійснюваних урядами та іншими зацікавленими сторонами з 2003 року для реалізації Женевського плану дій, містить понад 2600 відповідних проєктів, а Золота книга МСЕ, яка призначена для просування нових зобов'язань та ініціатив, оголошених зацікавленими сторонами під час Туніського етапу, містить понад 375 записів);

– визначено, що ефективні дії для досягнення конкретних результатів вимагають чіткого розподілу діяльності між різними структурами ООН, а також багатостороннього підходу до імплементаційних заходів з повним залученням приватного сектору та громадянського суспільства, зокрема створення Групи ООН з питань інформаційного суспільства, реформування Комісії з науки і технологій для розвитку, скликання Форуму з управління Інтернетом [533].

5.3. Інтеграція результатів Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства та Цілей сталого розвитку у сфері прав людини

Підведення підсумків ВСІС завершилося засіданням високого рівня Генеральної Асамблеї ООН 15 і 16 грудня 2015 року в Нью-Йорку, на якому, зокрема, вона визнала необхідність узгодження процесу ВСІС з Порядком денним у сфері сталого розвитку до 2030 року, підкресливши не тільки важливість ІКТ, але і їх наскрізний внесок у досягнення ЦСР.

Так, відповідна резолюція містить вказівки щодо виконання результатів ВСІС до 2025 року, закликаючи: до тісного узгодження між процесом ВСІС та Порядком денним сталого розвитку на період до 2030 року; інтегрувати ІКТ у свої підходи до реалізації Цілей; переглянути звітність та робочі плани установ ООН, які сприяють Напрямам дій ВСІС, для підтримки ЦСР до 2030 року. Окрім того, ІКТ визначені як цілі в ЦСР для освіти, гендерної рівності, інфраструктури (універсальне і доступне підключення до Інтернету), так і універсальний інструмент реалізації, який потрібно використовувати для досягнення всіх ЦСР. З метою ефективного впровадження Напрямів дій ВСІС для прискорення досягнення ЦСР була розроблена матриця ЦСР-ВСІС, яка чітко показує зв’язок між кожним напрямом діяльності та 17 ЦСР і надає цьому обґрунтування [607].

У резолюції цього пленарного засідання Генеральної Асамблеї ООН було визнано необхідність:

– побудови людиноцентричного, відкритого для всіх і спрямованого на розвиток інформаційного суспільства, а також продовження роботи щодо реалізації його концепції після 2015 року;

– забезпечення тісного зв'язку реалізації результатів ВСІС з реалізацією Порядку денного сталого розвитку до 2030 року, підкреслюючи роль ІКТ у досягненні ЦСР, а також те, що доступ до таких технологій сам по собі стає як показником розвитку, так й однією з його цілей;

– подолання все ще значного цифрового розриву між країнами та всередині країн, між жінками та чоловіками, створення для цього більш сприятливого нормативно-правового середовища та розширення міжнародного співробітництва з метою забезпечення більшої цінової доступності, розширення доступу, підвищення рівня освіти, нарощування потенціалу, ствердження принципу багатомовності, збереження культури, збільшення інвестицій та обсягів фінансування;

– захисту прав людини при використанні Інтернету, розглядаючи прогрес у досягненні цілей, поставлених на ВСІС, не тільки як функцію економічного розвитку і поширення ІКТ, але і як функцію прогресу в реалізації прав людини і основних свобод;

– розвитку ІКТ, здатних прискорити прогрес у досягненні всіх 17 ЦСР, а тому підходи до їх досягнення повинні передбачати використання ІКТ, які на момент прийняття Туніського порядку денного тільки починали розвиватися, а зараз є важливими факторами сталого розвитку;

– збереження культурної спадщини та забезпечення доступу до збереженої інформації в цифровому середовищі за допомогою відповідних комплексних цифрових стратегій прикладного характеру;

– важливість принципів багатомовності в інформаційному суспільстві для забезпечення мовного, культурного та історичного різноманіття всіх народів;

– переходу від «інформаційного суспільства» до «суспільства знань», в якому інформація не тільки створюється і поширюється, а й використовується на благо розвитку людства, забезпечується вільний потік інформації і знань;

– подолання цифрового розриву та розриву в знаннях, цифровій грамотності за допомогою комплексного підходу, зокрема універсального та недорогого доступу до Інтернету (швидкісного, стабільного, доступного всім, з різними мовами спілкування та місцевим інформаційним наповненням);

– стабільного збільшення інвестицій в інфраструктуру та послуги, укріплення потенціалу, сприяння здійсненню спільних наукових досліджень та передачі технологій на взаємопогоджених умовах для освоєння ІКТ для розвитку та подолання цифрового розриву;

– зміцнення довіри і безпеки при використанні ІКТ, які не повинні суперечити правам людини;

– формування культури кібербезпеки, здійснення заходів кібербезпеки у співпраці з усіма зацікавленими сторонами та міжнародними експертними органами;

– використання Інтернету як інструмента глобального управління, який є багатостороннім, прозорим і демократичним процесом, що враховує інтереси багатьох стейкголдерів та здійснюється за участі урядів, приватного сектора, громадянського суспільства, міжнародних організацій, технічних і наукових співтовариств тощо;

– визнання ролі Форуму з управління Інтернетом як багатосторонньої платформи для обговорення питань Інтернету і продовження його мандату, визначеного Туніським порядком денним, ще на 10 років;

– подальшої реалізації результатів ВСІС, що вимагатиме активних дій з боку всіх стейкголдерів, а для реалізації рішень саміту важливе значення матиме регулярний огляд прогресу в досягненні усього комплексу напрямів дій, визначених самітом;

– продовження подання Економічній і соціальній Раді ООН щорічних доповідей про виконання результатів ВСІС з урахуванням положень Порядку денного сталого розвитку до 2030 року через Комісію з науки і технологій у сфері розвитку та розгляд цих доповідей на ПФВР зі сталого розвитку;

– продовження роботи Групи ООН з інформаційного суспільства щодо координації діяльності установ ООН відповідно до їх мандатів і сфер компетенції;

– подальше проведення щорічного форуму ВСІС як платформи для обговорення всіма заінтересованими сторонами результатів саміту та обміну відповідним передовим досвідом;

– розширення діапазону кількісних показників, які збираються для полегшення прийняття рішень на основі фактичної інформації та включення статистичних даних щодо використання ІКТ у національні стратегії та регіональні програми статистичного розвитку;

– продовження роботи Партнерства для аналізу застосування ІКТ в інтересах розвитку;

– проведення у 2025 році зустрічі високого рівня щодо загального огляду стану здійснення рішень ВСІС та використання результатів цієї зустрічі в огляді реалізації Порядку денного сталого розвитку до 2030 року [519].

У сфері прав людини в інформаційному суспільстві резолюція Генеральної Асамблеї ООН, як і Женевська Декларація принципів та Туніське зобов’язання, підтверджує прихильність до універсальності, неподільності, взаємозалежності й взаємопов'язаності всіх прав людини і основних свобод, включаючи право на розвиток, які закріплені Віденською декларацією і Програмою дій Всесвітньої конференції з прав людини, а також до взаємозалежності демократії, сталого розвитку та дотримання прав людини і основоположних свобод, належного врядування на основі верховенстві права, зокрема:

А) визнається:

– що права людини займають центральне місце в концепції ВСІС, і що ІКТ продемонстрували свій потенціал для зміцнення здійснення прав людини шляхом забезпечення доступу до інформації, свободи вираження поглядів і свободи зборів і об'єднань, і що захист прав людини є важливою основою інформаційного суспільства;

– комунікація є одним з фундаментальних соціальних процесів, базовою потребою людини і основою всього суспільного устрою а, отже,

центральним елементом інформаційного суспільства і ніхто не повинен бути позбавлений благ, що надаються інформаційним суспільством;

Б) підтверджується відданість:

– «статті 19 Загальної декларації прав людини, яка проголошує, що кожна людина має право на свободу думки та її вираження і що це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань, і свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї за допомогою будь-яких засобів і незалежно від державних кордонів»;

– «положенням ст. 29 Загальної декларації прав людини, в якій проголошується, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки і можливий вільний і повний розвиток її особистості, і що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина може піддаватися тільки таким обмеженням, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» [519].

З того часу ВСІС став процесом, напрямом діяльності ООН, який включає щорічний Форум ВСІС, на якому уряди, громадянське суспільство, приватний сектор, наукові кола, міжнародні організації, технічні спільноти та інші можуть збиратися разом, співпрацювати і обмінюватися інформацією про те, як досягти ЦСР за допомогою дій ВСІС. Тобто, Форум ВСІС став глобальною багатосторонньою платформою впровадження дій ВСІС із просування сталого розвитку, організованою у тісній співпраці з різними організаціями ООН, зокрема МСЕ і ЮНЕСКО.

Відповідно до Туніської програми дій для інформаційного суспільства, починаючи з 2006 року, проводиться щорічний Форум ООН з управління Інтернетом (IGF) для обміну інформацією та передовим досвідом щодо розробки й застосування урядами, приватним сектором і громадянським суспільством загальних принципів, норм, правил, процедур прийняття рішень та програм, що регулюють еволюцію й використання Інтернету [484].

Резолюцією, прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 2015 року (70/125) «Підсумковий документ засідання високого рівня Генеральної Асамблеї щодо загального огляду виконання результатів Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства [519], мандат IGF, який виходить з Туніського порядку денного (параграфи 72−78), був продовжений ще на 10 років.

Починаючи з 2009 року, одним із напрямів діяльності IGF є адаптація прав і свобод людини до онлайн-середовища, а також визначення принципів інтернет-політики, дотримання яких забезпечує створення максимально сприятливих умов для підтримки прав людини.

Власне тому, на одній із зустрічей цього форуму створена Динамічна коаліція з прав та принципів Інтернету – відкрита мережа осіб та організацій, що базуються на форумі IGF і працюють над дотриманням прав людини в Інтернеті та укоріненням процесів і систем управління Інтернетом у стандартах прав людини [485].

Цією коаліцією, спираючись на Загальну декларацію прав людини та інші пакти, що становлять Міжнародну хартію прав людини, у 2011 році були розроблені 10 основних прав людини та принципів для Інтернету, що охоплює весь спектр прав людини, зокрема:

1) універсальність і рівність – усі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах, які повинні поважатися, захищатися та виконуватися в онлайн-середовищі;

2) права та соціальна справедливість – Інтернет є простором для заохочення, захисту та реалізації прав людини та сприяння соціальній справедливості; кожен зобов'язаний поважати права людини всіх інших в онлайн-середовищі;

3) доступність – кожна людина має рівне право на доступ і користування безпечним і відкритим Інтернетом;

4) вираження та асоціація – кожна людина має право шукати, одержувати і вільно поширювати інформацію в Інтернеті без цензури або

іншого втручання; кожна людина також має право вільно об'єднуватися через Інтернет і в Інтернеті для соціальних, політичних, культурних або інших цілей;

5) конфіденційність та захист даних – кожна людина має право на приватність в Інтернеті, що включає свободу від стеження, право використовувати шифрування та право на анонімність в Інтернеті; кожен також має право на захист даних, включаючи контроль над збором, зберіганням, обробкою, видаленням і розкриттям персональних даних;

6) життя, свобода та безпека – права на життя, свободу та безпеку повинні поважатися, захищатися та виконуватися в Інтернеті; ці права не припустимо порушувати або використовувати для порушення інших прав в онлайн-середовищі;

7) різноманітність – потрібно заохочувати культурне та мовне розмаїття в Інтернеті, заохочувати технічні та політичні інновації для заохочення безлічі самовиражень;

8) мережева рівність – кожна людина повинна мати універсальний і відкритий доступ до Інтернет-контенту, вільний від дискримінаційної пріоритизації, фільтрації або контролю трафіку з комерційних, політичних або інших причин;

9) стандарти та правила – архітектура Інтернету, системи зв'язку, формати документів і даних повинні базуватися на відкритих стандартах, які забезпечують повну сумісність, інклюзивність і рівні можливості для всіх;

10) управління – права людини і соціальна справедливість повинні бути правовою і нормативною базою, на якій функціонує і регулюється Інтернет; це має відбуватися прозоро та багатосторонньо, ґрунтуючись на принципах відкритості, інклюзивної участі та підзвітності [409].

Зазначені правила та принципи розвивалися на інших зустрічах IGF. Так, на сімнадцятій зустрічі, яка відбулася у 2022 році в Аддіс-Абебі й зібрала 5120 учасників, Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш наголосив «Ми часто чуємо, що майбутнє буде цифровим, але майбутнє

цифрових технологій має бути орієнтоване на людину. Ця амбіція відображена у вашій темі – побудова стійкого Інтернету для спільного сталого та спільного майбутнього. Це також мотивація запропонованого мною Глобального цифрового договору про відкрите, вільне, інклюзивне та безпечне цифрове майбутнє для всіх» [478]. А в підсумковому документі цієї зустрічі, зокрема в розділі «Права людини та цифровий розвиток», зазначено: «Загальний доступ повинен поважати права людини, щоб забезпечити доступність і безпеку Інтернету для всіх. До них відносяться свобода вираження поглядів і об'єднань, право на недоторканність приватного життя та інші цивільні, політичні, економічні, соціальні та культурні права, викладені в міжнародних угодах про права. Структури управління Інтернетом і розробка цифрових технологій мають поважати ці права. Організації, що займаються розробкою стандартів, повинні розглянути можливість запрошення до участі експертів з прав людини в Інтернеті з усіх спільнот зацікавлених сторін у своїй роботі» [478].

На вісімнадцятій зустрічі форуму IGF (жовтень 2023 року) в Кіото головною темою «Інтернет, який ми хочемо – розширення можливостей усіх людей» охоплено вісім підтем:

– штучний інтелект і нові технології;

– запобігання фрагментації Інтернету;

– кібербезпека, кіберзлочинність та онлайн-безпека;

– управління даними та довіра;

– цифрове різноманіття та інклюзивність;

– глобальне цифрове управління та співпраця;

– права та свободи людини;

– сталий розвиток та навколишнє середовище [479].

Перший Український форум з управління Інтернетом (IGF-UA) відбувся у вересні 2010 року в Києві. Форуми IGF-UA стали продовженням світової серії Форумів з обговорення найважливіших питань розвитку інформаційного суспільства, консолідації зусиль державних органів, бізнесу,

інтернет-суспільства, професійної та академічної еліти для прискорення впровадження досягнень ІТ, створення умов всебічного розвитку Всесвітньої мережі Інтернет в суспільних інтересах [388].

24−25 листопада 2022 року в режимі відеоконференції відбувся 13-й Український форум з управління Інтернетом (IGF-UA-2022), на якому були обговорені такі проблеми: кібербезпека в умовах війни; Україна – цифровий хаб; становлення української Інтернет-спільноти (ISOC UA) в рамках глобальних процесів; фрагментація Інтернету; діалог між міжнародними та І*-організаціями та Україною; зобов'язання України перед ЄС щодо інтеграції до Єдиного цифрового ринку ЄС та хід їх виконання; участь ISOC UA та України в реалізації ISOC Active Plan 2022−2023; цифрові права користувачів і перспективи децентралізованих Інтернет-сервісів в Україні та світі в умовах домінування технологічних гігантів [102].

У липні 2018 року Генеральним секретарем ООН було скликано Групу високого рівня з цифрового співробітництва для розробки пропозицій щодо зміцнення співпраці в цифровому просторі між урядами, приватним сектором, громадянським суспільством, міжнародними організаціями, науковими колами, технічним співтовариством та іншими відповідними зацікавленими сторонами.

Перед групою були поставлені такі завдання:

– підвищення інформованості щодо трансформаційного впливу цифрових технологій на суспільство та економіку;

– сприяння широкій громадській дискусії щодо забезпечення безпечного та інклюзивного цифрового майбутнього для всіх на основі відповідних стандартів прав людини [544].

Реалізуючи ці завда,ння 10 червня 2019 року група представила Генеральному секретарю ООН доповідь «Епоха цифрової взаємозалежності», в якій, зокрема, у розділі «Люди, суспільства та цифрові технології»:

– підкреслюється той факт, «що універсальні права людини однаково застосовуються як онлайн, так і офлайн, але існує нагальна потреба вивчити,

як перевірені часом рамки та конвенції про права людини повинні керувати цифровим співробітництвом та цифровими технологіями»;

– наголошується на тому, що нагально необхідні «загальносуспільні обговорення про кордони, норми та спільні прагнення до використання цифрових технологій, включаючи складні питання, такі як конфіденційність, людська свобода волі та безпека, щоб досягти інклюзивних та справедливих результатів»;

– обговорюється також право на недоторканність приватного життя, необхідність чіткої відповідальності людини за автономні системи та закликається посилити зусилля з розробки та впровадження глобальних норм кібербезпеки [555].

У доповіді підкреслюються, що «у сучасному динамічному цифровому світі наявна нагальна потреба у покращенні цифрової співпраці, і що ми живемо в епоху цифрової взаємозалежності», а така «співпраця має ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, таких як інклюзивність, повага, орієнтованість на людей, права людини, міжнародне право, прозорість та сталий розвиток». У зв’язку з цим надані рекомендації стосовно підвищення ефективності спільного вирішення питань, пов’язаних з соціальним, етичним, правовим та економічним впливом цифрових технологій, з метою максимізації їх переваг та мінімізації шкоди стосовно: глобального підключення; цифрових суспільних благ; цифрової інклюзії та даних; цифрових служб підтримки; цифрових прав людини; штучного інтелекту; цифрової довіри та безпеки; архітектури цифрової співпраці [555].

У цій доповіді група також рекомендувала Генеральному секретарю ООН терміново розпочати динамічний і відкритий процес консультацій з метою розробки сучасних механізмів глобального цифрового співробітництва. Як початкову мету цього процесу планувалося відзначити 75-річчя ООН у 2020 році розробкою «Глобального зобов'язання щодо цифрового співробітництва», яке закріпить спільні цінності, принципи,

концепції та цілі для вдосконалення архітектури глобального цифрового співробітництва, а також призначити посланника з питань технологій [555].

На завершення доповіді її автори висловили сподівання, що викладені в ній ідеї «стануть частиною фундаменту інклюзивного та взаємозалежного цифрового світу з новою архітектурою управління, яка відповідає поставленим цілям» [555].

Доповідь «Епоха цифрової взаємозалежності» та надані рекомендації знайшли подальший розвиток у Дорожній карті цифрового співробітництва Генерального секретаря ООН.

11 червня 2020 року Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш представив міжнародній спільноті набір рекомендованих дій, які допоможуть об'єднати, поважати та захистити всіх людей у цифрову епоху – Дорожню карту цифрового співробітництва, що стала результатом багаторічних глобальних зусиль багатьох зацікавлених сторін, спрямованих на вирішення низки питань, пов'язаних з Інтернетом, штучним інтелектом та іншими цифровими технологіями.

Дорожня карта представляє рекомендації щодо конкретних дій різних зацікавлених сторін, покликаних зміцнити глобальне цифрове співробітництво в наступних сферах:

1) досягнення універсального зв'язку до 2030 року – кожен повинен мати безпечний і доступний доступ до Інтернету, що включає осмислене використання цифрових послуг відповідно до Цілей сталого розвитку.

2) просування цифрових суспільних благ для досягнення більш справедливого світу (програмного забезпечення з відкритим вихідним кодом, відкритих даних, відкритих моделей штучного інтелекту, відкритих стандартів та відкритого контенту, які повинні відповідати вимогам конфіденційності, чинним законам і найкращим практикам, не завдавати шкоди та допомагати досягти ЦСР);

3) досягнення цифрової інклюзивності для всіх (подолання різних проявів цифрового розриву);

4) розбудова потенціалу у сфері цифрових технологій, що має орієнтуватися на потреби, адаптуватися до індивідуального та національного контексту, краще координуватися на глобальному рівні;

5) права людини в цифровому просторі, особливо з позицій їх пріоритетності і забезпечення захисту від порушень інструментами наданими цифровими технологіями (насамперед, захист даних, цифрова ідентифікація, використання технологій спостереження, переслідування в Інтернеті та управління контентом);

6) забезпечення глобального управління штучним інтелектом, що вимагає посилених багатосторонніх зусиль у межах глобального співробітництва з метою розробки та використання штучного інтелекту, що заслуговує на довіру, у своїй основі має права людини, є безпечним, стійким і сприяє миру;

7) сприяння довірі та безпеці в цифровому середовищі, чому може слугувати формування широкої та всеосяжної позиції щодо загальних елементів розуміння цифрової довіри та безпеки на основі спільного бачення цифрових технологій та співпраці щодо них, заснованій на глобальних цінностях;

8) побудова більш ефективної архітектури для цифрової співпраці, зокрема посилення значення Форуму з питань управління Інтернетом з метою підвищення його чутливості та відповідності сучасним цифровим викликам [569].

Декларація про святкування сімдесят п'ятої річниці ООН була прийнята Генеральною Асамблеєю 21 вересня 2020 року.

У декларації наголошується на важливості Порядку денного в галузі сталого розвитку до 2030 року, а також інших рішень, від яких «залежатиме стійкість нашої планети і добробут майбутніх поколінь». У зв'язку з цим визначено 12 найважливіших зобов'язань, пов’язаних з досягненням ЦСР і забезпеченням безпечного і справедливого життя на планеті, зокрема «покращувати цифрове співробітництво» з метою використання корисного

потенціалу технологій, побудови спільного цифрового майбутнього, вирішення проблем довіри і безпеки в цифровій сфері, що має залишатися серед пріоритетів та прискорити реалізацію Порядку денного до 2030 року [450].

Декларація завершується проханням до Генерального секретаря ООН «представити рекомендації до кінця сімдесят п'ятої сесії Генеральної Асамблеї для просування нашого спільного порядку денного та вирішення поточних і майбутніх викликів» [450].

Після політичної декларації, прийнятої з нагоди 75-річчя ООН у вересні 2020 року, Генеральний секретар у вересні 2021 року оприлюднив свою доповідь «Наш спільний порядок денний». У ній, зокрема, пропонується узгодити Глобальний цифровий договір (Global Digital Compact) на Саміті майбутнього у вересні 2024 року за участю всіх зацікавлених сторін: урядів, системи ООН, приватного сектору, а саме технологічних компаній, громадянського суспільства, інших організацій, наукових кіл та окремих осіб. Очікується, що Глобальний цифровий договір «окреслить спільні принципи для відкритого, вільного та безпечного цифрового майбутнього для всіх», може охопити такі питання: цифровий зв'язок, уникнення фрагментації Інтернету, надання людям можливості вибору щодо того, як використовуються їхні дані, застосування прав людини в Інтернеті та просування надійного Інтернету шляхом введення критеріїв відповідальності за дискримінацію [516].

Організація та стан підготовки Глобального цифрового договору були, зокрема, розглянуті на сесії Економічної та Соціальної Ради ООН у січні 2023 року в процесі заслуховування доповіді Генерального секретаря ООН Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) «Прогрес, досягнутий у здійсненні та виконанні результатів Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства на регіональному та міжнародному рівнях», підготовленою у відповідності з резолюцією Економічної і Соціальної Ради 2006/46, яка узагальнює інформацію, надану 32 суб'єктами системи ООН,

міжнародними організаціями та іншими зацікавленими сторонами про тенденції, досягнення та перешкоди в реалізації результатів ВСІС.

У доповіді підбито підсумки прогресу та заходів, що відбулися у 2022 році щодо імплементації результатів ВСІС, зокрема процесу підготовки Глобального цифрового договору, який визначить загальні принципи відкритого, вільного та безпечного цифрового майбутнього для всіх, і який, після узгодження, стане одним із ключових компонентів дискусій на Саміті майбутнього і матиме на меті формування нового глобальний консенсус щодо того, яким має бути майбутнє і як його захистити, з цифровою співпрацею в його основі [525].

Координуючу роль відносно розв’язання цифрових проблем у системі ООН, включаючи реалізацію Дорожньої карти цифрового співробітництва та підготовку до Глобального цифрового договору, відіграє офіс Посланника Генерального секретаря ООН з питань технологій [510].

Консультації з підготовки Глобального цифрового договору надають урядам та іншим зацікавленим сторонам можливості, зокрема:

– активізувати міжнародне співробітництво у світлі кардинальних змін, що відбулися в цифрових технологіях з часу проведення ВСІС;

– враховувати результати численних міжнародних форумів, на яких обговорювалися аспекти інформаційного суспільства як всередині, так і поза системою ООН;

– інтегрувати цифровий розвиток у ЦСР напередодні перегляду Порядку денного до 2030 року.

Осмислення подій після ВСІС вимагало оцінки різноманітного досвіду та взаємозв'язків між цифровим розривом та іншими нерівностями як між країнами, так і між їхнім населенням. Структури ООН та інші зацікавлені сторони відіграли певну роль у цій роботі:

– МСЕ скликала Всесвітню конференцію з розвитку електрозв'язку «Поєднати роз’єднаних для досягнення сталого розвитку», розробила програму роботи сектору розвитку на наступні чотири роки, в якій викладено

зобов'язання МСЕ щодо розвитку ІКТ, показники ефективності для пріоритетних завдань, зокрема таких як доступний зв'язок, цифрова трансформація, сприятлива політика і регулювання, мобілізація ресурсів і безпечні ІКТ для сталого розвитку [606];

– ПРООН розробила Цифрову стратегію на 2022−2025 роки, спрямовану на впровадження цифрових технологій в усі сфери своєї роботи, підтримку розвитку інклюзивних цифрових екосистем та використання нових технологічних можливостей [453];

– міністри цифрових технологій G7 опублікували заяву, в якій визначили пріоритетні заходи для відновлення після пандемії (2021 рік) [504] та продовжили просування концепції корисних суспільству цифрових технологій, зокрема, в декларації за підсумками зустрічі 30 квітня 2023 року, яка включає плани дій G7 щодо: безпечної та стійкої мережевої інфраструктури; відкритого, безкоштовного, глобального, сумісного, надійного і безпечного Інтернету; сприяння глобальній сумісності між інструментами для надійності ШІ [504];

– міністри G20 прийняли Декларацію «Про використання цифрових технологій для стійкого, сильного, сталого та інклюзивного відновлення» (2021 рік), яка стала продовженням діалогу і співпраці щодо використання цифровізації як засобу досягнення ЦСР [446];

– завдячуючи співпраці міжурядових організацій розроблена і функціонує Globalpolicy.AI – онлайн-платформа, яка має на меті допомогти політикам і громадськості орієнтуватися в управлінні штучним інтелектом й отримати доступ до необхідних знань, інструментів, даних і найкращих практик для розробки політики щодо штучного інтелекту відповідно до прав людини та демократичних цінностей [416].

У згаданій доповіді Генерального секретаря ООН Конференції ЮНКТАД наголошено на тому, що в 2025 році Генеральною Асамблеєю буде проведений огляд еволюції інформаційного суспільства, який вимагатиме аналізу змін, що відбулися в технологіях і підключенні до

Інтернету, в послугах і додатках, в прийнятті й використанні, у володінні та управлінні цифровими ресурсами, а також у розумінні впливу цих змін на суспільство, економіку і культуру [525].

Саміт ЦСР 2023, який відбувся 18−19 вересня 2023 року під час тижня високого рівня Генеральної Асамблеї ООН, мав на меті:

– переглянути виконання Порядку денного сталого розвитку до 2030 року та 17 ЦСР;

– провести всебічний огляд стану ЦСР;

– відреагувати на вплив численних і взаємопов’язаних криз, з якими стикається світ;

– прийняти політичні рішення високого рівня щодо забезпечення трансформаційних і прискорених дій для досягнення ЦСР до 2030 року [543].

Саміту ЦСР 2023 передував ПФВР у липні 2022 року під егідою Економічної та соціальної ради, який закликав провести саміт, щоб «ознаменувати початок нового етапу прискореного прогресу на шляху до Цілей сталого розвитку» [473].

На цьому форумі вийшло спеціальне видання доповіді Генерального секретаря ООН «Прогрес у досягненні цілей сталого розвитку: на шляху до плану порятунку людей і планети», в якій він на підставі оновленої інформації про прогрес, досягнутий з 2015 року щодо глобальної системи індикаторів ЦСР, відмітив певні труднощі на шляху реалізації багатьох ЦСР та висунув п'ять основних рекомендацій для прискорення реалізації ЦСР для розгляду державами-членами напередодні саміту ЦСР [526].

Зокрема, у сфері «цифрової трансформації для всіх» відзначено такі чинники і потреби:

– наявність постійних цифрових розривів між країнами та всередині країн, що перешкоджають широкому прогресу в досягненні ЦСР за допомогою цифрових технологій та використанню нових джерел даних;

– цифрова трансформація, управління цифровими ризиками та цифровою шкодою, використання потенціалу цифрових технологій вимагає

інвестування в інклюзивну та доступну цифрову інфраструктуру, оскільки прогалини у доступі до цифрових технологій, зв'язку та інфраструктури, мають значні наслідки для прав людини та розвитку;

– поширення робототехніки, ШІ, квантових обчислень, IoT, хмарних і мобільних обчислень може покращити добробут людей та досягнення ЦСР;

– підвищення цифрової грамотності у державному секторі та за його межами має бути зосереджене на самостійності та навчанні протягом усього життя;

– ефективне цифрове партнерство з приватним сектором та іншими зацікавленими сторонами сприятиме просуванню прогресу в досягненні ЦСР;

– розробка Глобального цифрового договору триває, а його прийняття стане значним кроком у напрямі того, щоб цифрові технології працювали на суспільне благо [526].

До першочергових дій у цій сфері в доповіді віднесено: інвестування в фундаментальні, інклюзивні та доступні цифрові інфраструктури; стимулювання цифрового партнерства з приватним сектором та іншими зацікавленими сторонами для створення цифрових застосунків, які сприяють прогресу у досягненні ЦСР [526].

Проєкт підсумкової декларації Саміту ЦСР 2023 був оприлюднений 8 травня 2023 року під назвою: «Нульовий проєкт політичної декларації, який буде ухвалено на Політичному форумі високого рівня зі сталого розвитку (HLPF) під егідою Генеральної Асамблеї у вересні 2023 року» [608].

У процесі підготовки до цього форуму проводилися консультації та здійснювався збір, узагальнення повідомлень щодо політичної декларації Саміту ЦСР 2023 від системи ООН та інших міжурядових органів і форумів. Так, у заяві від ЄС з цього приводу підкреслюється, що «Декларація має бути науково обґрунтованою, відображати нагальність цілісного виконання Порядку денного до 2030 року та досягнення ЦСР в умовах численних криз, що перетинаються. Для цього ми повинні пов'язати Порядок денний до

2030 року з поточними глобальними викликами та розробити довгострокове бачення та рішення, які гарантують, що ми нікого не залишимо осторонь. Декларація потребує чітких зобов'язань, чіткого фокусу на країнах і регіонах, які стикаються з найбільш значними викликами» [456].

Регіональний європейський контекст просування ідеї сталого розвитку людства має своє відображення у відповідних орієнтирах, організації прогнозування, сприяння і комунікації, передусім в межах ЄС.

Так, процес інтеграції цілей і завдань Порядку денного на період до 2030 року в політику і програми ЄС здійснюється, зокрема, згідно з рекомендаціями, що містяться в таких документах:

– «Комунікація Комісії з Європейським парламентом, Радою, європейським економічним і соціальним комітетом та комітетом регіонів «Наступні кроки для сталого європейського майбутнього Європейські дії заради сталого розвитку» (2016 рік) [438];

– «Документ для роздумів: На шляху до сталої Європи до 2030 року» з додатками (2019 рік) [413];

– «Політичні орієнтири Комісії 2019−2024» (2019 рік) [523];

– Робочий документ персоналу Комісії «Досягнення Цілей сталого розвитку ООН – комплексний підхід» (2020 рік) [437].

Окрім того, питання інтеграції ЦСР осмислювалися в таких публікаціях, як «Зіставлення політики ЄС з Порядком денним до 2030 року та ЦСР» [500], «Європейський довідник для добровільних місцевих оглядів досягнення ЦСР» [462], «Моделювання для цілей сталого розвитку (ЦСР): Огляд моделей JRC» [505], «Стійке відновлення для ЄС» [414].

Під егідою Європейської комісії створена відповідна онлайн-платформа «База знань для цілей сталого розвитку», яка надає інструменти та систематизує знання про політику, індикатори, методи та дані для підтримки впровадження ЦСР на основі фактичних даних, яка управляється Об'єднаним дослідницьким центром JRC [488; 496].

5.4. Національні програми розвитку: міжнародні основи та вітчизняна реалізація

Важливість і необхідність національних стратегій сталого розвитку була визначена у Програмі дій щодо подальшого здійснення Порядку денного на XXI століття, прийнятій на 19-й спеціальній сесії Генеральної Асамблеї 23−28 червня 1997 року, яка встановлювала глобальний підхід до забезпечення сталого розвитку. Відмічалася основна відповідальність національних урядів за досягнення цілей Порядку денного на XXI століття, а також значення міжнародного співробітництва з урахуванням принципу загальної, але диференційованої відповідальності за забезпечення соціально орієнтованого сталого розвитку на благо людини. Окрім того, підкреслювалося важливе значення стратегій сталого розвитку як об’єднувальних механізмів загальносвітового рівня, в розробці і здійснені яких повинні брати участь всі сектори суспільства, а також ставилося завдання до 2002 року сформулювати і розробити національні стратегії сталого розвитку, які відображають внесок і відповідальність усіх заінтересованих сторін [535].

У подальшому під час підготовки до Всесвітнього саміту зі сталого розвитку 2002 року, на Міжнародному форумі з національних стратегій сталого розвитку (Аккра, Гана, 2001 рік) було розроблено та запроваджено «Керівництво з підготовки національної стратегії сталого розвитку». У ньому Національна стратегія сталого розвитку визначалася як заклик до інституційних змін, «скоординований, спільний та ітеративний процес думок і дій для досягнення економічних, екологічних і соціальних цілей збалансованим та інтегрованим способом» [509].

Однак до 2002 року, згідно з національними звітами, отриманими від урядів, лише близько 85 країн розробили ту чи іншу форму національних стратегій, а характер та ефективність цих стратегій значно варіювалися [521].

Діяльність спрямована на досягнення прогресу в формуванні національних стратегій та планів дій зі сталого розвитку продовжувалася і надалі, що, зокрема, послідовно відмічалося на основних заходах та у їх відповідних документах.

Україна не залишалась осторонь розгортання процесів сталого розвитку. У 2003 році Кабінетом Міністрів України була схвалена «Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003−2015 роки», яка визначала стратегію і шляхи розв'язання глобальних та загальносуспільних проблем в Україні з метою забезпечення сталого розвитку і визнавалася важливою складовою державної політики [278]. Пізніше ця програма втратила чинність у зв’язку зі схваленням Національного плану дій на 2011 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010−2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [289].

Проблема просування ЦСР, їх регіональної і національної адаптації та впливу національного бачення на розвиток ЦСР загалом залишається актуальною і в період нової генерації ЦСР.

Так, у Порядку денному сталого розвитку на період до 2030 року було зазначено, що ЦСР є інтегрованими та неподільними та збалансовують три виміри сталого розвитку (економічний, соціальний та екологічний), а взаємозв’язки та інтегрований характер ЦСР мають вирішальне значення для їх імплементації в національні рамки у формі національних планів розвитку або стратегій сталого розвитку, що дозволить забезпечити можливу синергії та компроміси між ЦСР й пов’язаними з ними цілями. Інтеграція ЦСР та ідеї сталого розвитку взагалі базується на досвіді Національних стратегій сталого розвитку, які були включені в 1992 році в Порядок денний на XXI століття [508].

Цілі сталого розвитку також інтегруються до планів і програм сталого розвитку на континентальному [418], регіональному та субнаціональному

[597] рівні, а окремі держави включають регіональні та континентальні програми до своїх планів.

Після 2015 року процедура та засоби інтеграції Порядку денного до 2030 року та його 17 ЦСР у рамки національної політики, а також моніторингу та форм звітності країн щодо реалізації ЦСР дещо змінилася. Основними з них, зокрема, стали:

– національні доповіді щодо імплементації ЦСР на основі національної специфіки стану та перспектив сталого розвитку;

– добровільні національні огляди та їх надання ПФВР зі сталого розвитку;

– притаманні тій чи іншій країні стратегії, доктрини, програми, плани та інші документи, що відображають цілі, завдання, напрями національного розвитку.

Для забезпечення підготовки та подання добровільних національних оглядів до ПФВР зі сталого розвитку під егідою Економічної і соціальної ради ООН було розроблено і впроваджено:

– керівні принципи звітування для добровільних національних оглядів на ПФВР зі сталого розвитку [596];

– керівні принципи добровільної спільної звітності Генерального секретаря ООН для добровільних національних оглядів [545];

– посібник для країн у підготовці добровільних національних оглядів [472];

– систему відповідних методологічних семінарів;

– онлайн-платформу що призначена для збору та оприлюднення інформації з країн, які беруть участь у добровільних національних оглядах ПФВР зі сталого розвитку [600].

Окрім зазначених, є багато інших інструментів, які країни можуть використати для підтримки своїх процесів добровільної національної перевірки, серед яких варто виокремити «Права людини та добровільні

національні огляди», підготовлені Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини та ПРООН [477].

Так, щодо України на згаданій вище онлайн-платформі міститься таке: Добровільний національний огляд 2020 [598], Основне повідомлення 2020, відомості про Координатора по Україні, а також наведено перелік ініціатив і добровільних зобов'язань, у яких Україна вказана як партнер або провідна організація в онлайн-платформі Partnerships for SDG [474; 542].

Зміст оприлюднених документів і повідомлень демонструє і підтверджує відданість України цінностям та цілям, визначеним у Порядку денному в галузі сталого розвитку на період до 2030 року, інтегрованість ЦСР у державну політику, провадження необхідних реформ, стан досягнення й особливості національної адаптації ЦСР, аналіз ключових тенденцій та проблеми, розв'язання яких потребує підтримки, висновки тощо, і які розглядаються «у поєднанні з інтегрованими соціальними послугами та цифровізацією» [387; 599].

15 вересня 2017 року Кабінету Міністрів України оприлюднив Національну доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна», яка визначає базові показники для досягнення ЦСР. На підставі сімнадцяти ЦСР і 169 завдань, визначених у Порядку денному до 2030 року [573], з урахуванням специфіки національного розвитку було розроблено національну систему ЦСР, яка охоплювала 17 цілей, 86 завдань та 172 показники для моніторингу сталого розвитку України до 2030 року [216].

Найглибшу адаптацію було здійснено відносно сприйняття, конкретизації або неврахування глобальних завдань, зокрема:

– їм надавалося національне визначення, що конкретизувало їх з урахуванням національної специфіки чи наукових досліджень, або вони формулювалися за результатами консультацій з експертами та громадськістю;

– вони поєднувалися з іншими завданнями або враховувалися у завданнях до інших цілей;

– окремо деякі завдання не встановлювалися, оскільки такі завдання було враховано у відповідних програмних документах;

– низка глобальних завдань не враховувалася у національних завданнях, позаяк були визнані нерелевантними для України, а в деяких випадках замість них встановлювалися окремі національні завдання, сформульовані в результаті консультацій з громадськістю і зацікавленими сторонами з урахуванням національних пріоритетів та особливостей (наприклад, завдання «16.8. Відновлення Донбасу» та «16.9. Конфліктне та постконфліктне врегулювання. Зміцнення соціальної стійкості, розбудова миру та громадська безпека»).

Значна увага в цій національній доповіді була приділена розробці системи моніторингу за прогресом у досягненні ЦСР з урахуванням українського контексту.

У серпні 2019 року розпорядженням Кабінету Міністрів України «Питання збору даних для моніторингу реалізації цілей сталого розвитку» була запроваджена система вітчизняного моніторингу прогресу в досягненні ЦСР, зокрема затверджено індикатори, за якими здійснюється збір даних для моніторингу реалізації ЦСР, а також покладено обов’язки із забезпечення збору даних, відповідної координації для моніторингу реалізації ЦСР та їх оприлюднення на Державну службу статистики [246].

У 2020 році розрахунок проведено для 110 національних індикаторів ЦСР, у 2021 році – для 116 [237], а станом на 2023 рік Держстатом оприлюдена звітність за 183 індикаторами [551].

Остаточно ЦСР України було закріплено 30 вересня 2019 року в Указі Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», в якому було зазначено, що ці цілі «є орієнтирами для розроблення проєктів прогнозних і програмних документів, проєктів нормативно-правових актів з метою забезпечення збалансованості економічного, соціального та екологічного вимірів сталого розвитку України». Цим Указом, зокрема, було рекомендовано Національній академії

наук України та національним галузевим академіям ураховувати ЦСР України на період до 2030 року під час визначення напрямів наукових досліджень [292].

Перший Добровільний національний огляд стану досягнення ЦСР Україна представила у липні 2020 року на ПФВР зі сталого розвитку під егідою Економічної і соціальної ради ООН. У ньому наведено: підсумки першого етапу реалізації ЦСР з 2015 по 2019 роки, результати моніторингу ЦСР, аналіз ключових тенденцій, оцінку ступеня інкорпорації завдань ЦСР у стратегічні та програмні документи України [241].

Для забезпечення фінансування впровадження Цілей сталого розвитку в Україні:

– у 2021 році Кабінет Міністрів України разом з організаціями ООН розпочав роботу над удосконаленням державного фінансування сталого розвитку в Україні у рамках Спільної програми з фінансування ЦСР «Сприяння процесам стратегічного планування та фінансування сталого розвитку на національному та регіональному рівнях в Україні» [348];

– 8 лютого 2022 року ПРООН було розроблено та оприлюднено детальну методологію та методи відображення ЦСР в українській бюджетній системі, сумісні з національною системою управління економікою, бюджетом і державними фінансами [52];

– 12 серпня 2022 року Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій за підтримки ПРООН на підставі зазначеної вище методології було проведено оцінку фінансування вітчизняного розвитку до початку повномасштабної війни в Україні, але висновки та рекомендації щодо сталого розвитку залишаються актуальними під час війни та після неї [238].

На державному рівні відбудова України від наслідків війни системного вигляду набула після створення 21 квітня 2022 року Національної ради з відновлення України від наслідків війни як консультативно-дорадчого органу при Президентові України та затвердження положення про неї [247].

Завданнями Нацради, зокрема, стали: розроблення плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, який передбачатиме вирішення усіх поточних і перспективних проблем по відновленню і модернізації України, спричинених війною; «визначення та напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, прийняття та реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди»; «підготовка стратегічних ініціатив, проєктів нормативно-правових актів, прийняття і реалізація яких є необхідними для ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди» [247].

Для належної реалізації завдань Нацради утворюються робочі групи, однією з яких є група з питань діджиталізації, а згідно з внесеними в подальшому змінами також з прав людини [270].

Питання прав людини та цифровізації в України мають наскрізне значення, а тому знайшли своє відображення в проєктах Плану відновлення України різних робочих груп, серед яких «Освіта і наука» [296], «Культура та інформаційна політика» [295], «Юстиція» [298], проте найбільш концентровано вони відображені в матеріалах робочих груп «Діджиталізація» [294] та «Права людини» [297].

План з відновлення України від наслідків війни був представлений, обговорений та схвалений за участі 20 представників міжнародних інституцій та понад 40 держав на Міжнародній конференції з питань відновлення України (URC 2022) в м. Лугано, яка була логічним продовженням низки щорічних конференцій з питань реформ в Україні (Ukraine Reform Conference) [205]. На конференції також було схвалено «Декларацію Лугано», в якій зокрема сформульовано Керівні принципи процесу відновлення України – «Принципи Лугано»: партнерство; спрямованість на реформи; прозорість, підзвітність і верховенство права; демократична участь; залучення багатьох зацікавлених сторін; гендерна рівність та інклюзія; сталий розвиток [248].

З метою стимулювання тематичних дискусій на Міжнародній конференції URC 2022 Economist Impact представив «Трекер реформ в Україні», в якому аналізується їх стан у чотирьох ключових сферах: економіка, екологія та енергетика, соціальна сфера та управління. У ньому міститься скорочений опис для кожної сфери реформи з оцінкою: 1) прогресу реформ з 2014 року; 2) стійкості реформ у 2022 році; та 3) перспектив реформ з акцентом на їх ролі у процесі відновлення України [579]. Зокрема, відмічається, що «цифрова трансформація України є очевидною історією успіху, завдяки значним покращенням у наданні цифрових державних послуг, електронній демократії та кібербезпеці» [579].

План Відновлення України спрямований на прискорення стійкого економічного зростання і базується на 5 основних принципах: негайний початок і поступовий розвиток; нарощування справедливого добробуту; інтеграція в ЄС; відбудова кращого, ніж було, в національному та регіональному масштабах; стимулювання приватних інвестицій [250].

Зокрема, цілі, завдання, етапи Плану відновлення за напрямом V «Захист основоположних свобод та підвищення обізнаності в сфері прав людини» концентруються передусім на забезпеченні права на доступ до інформації відповідно до європейських стандартів та в умовах збройної агресії рф проти України, а також підвищенні культури прав людини серед усіх категорій громадян, зокрема представників державної влади, військовослужбовців [297].

У рамках Плану визначено перелік Національних програм для досягнення ключових результатів та відповідні проєкти. Зокрема в межах національної програми «Основи відновлення: Зміцнення інституційної спроможності» з-поміж інших визначено такі проєкти, як: інформатизація та діджиталізація підтримки розробки політики; Проєкт з посилення спроможності до координації інтеграції до ЄС; Розроблення та впровадження системи електронного голосування нового покоління «Рада цифрова» та інші, які свідчать про подальшу цифровізацію України [233]. Програма «Основи

відновлення: Цифрова держава» містить такі ініціативи: Державна програма «Україна – цифровой хаб для Азійського та Європейського магістрального трафіку»; е-Суд; Комплексна система моніторингу післявоєнного відновлення на основі відкритих даних; Перенесення державних інформаційних ресурсів до хмар, організація збереження інформації шляхом резервного копіювання; Розвиток електронної взаємодії електронних інформаційних ресурсів; Цифрова доступність (безбар'єрність); Штучний інтелект при наданні публічних послуг; Інтегрована система електронної ідентифікації та інші. А серед заходів реалізації цієї національної програми – Розробка Цифрового порядку денного України на 2022−2025 роки [234].

Загалом зазначеним планом передбачено 850 проєктів (580 – з реалізацією у 2023−2025 роках, 270 – у 2026−2032 роках), фінансування яких потребує понад 750 млрд доларів, а за результатами їх виконання ставиться за мету входження України до 2032 року в ТОП-25 за Індексом економічної складності та Індексом людського капіталу [250].

Висновки до розділу 5

Виникнення, подальше формування та юридичне оформлення інформаційних прав людини, їх нових генерацій і проявів є частиною органічного процесу еволюції людства та його суспільної організації. З утворенням ООН та прийняттям ключового міжнародного документа у сфері прав людини – Загальної декларації прав людини подальший розвиток людської цивілізації модерується на рівні інституцій ООН на засадах рівності й справедливості, поваги до життя і гідності кожної людини, що становлять основу розуміння прав людини і будь-яких перспектив людства.

Наприкінці XX-го століття ідея сталого розвитку людства, що витікає з права на розвиток, набула ознак загальновизнаного стратегічного пріоритету і трансформувалася в систему напрямів діяльності, планів дій, показників

оцінки досягнення результатів, методик національної адаптації тощо. Подолання актуальних викликів і загроз правам людини у цій системі мають фундаментальне значення та виступають світоглядною засадою майбутнього людства.

Водночас із загальними процесами стратегічного планування на основі ідеї розвитку з початку XXI-го століття під впливом соціальної інформатизації як відносно самостійна на міжнародному рівні оформлюється стратегія розвитку інформаційного суспільства, орієнтованого на людину. Обговорення питань інформаційного суспільства під егідою ООН призвели, по-перше, до визнання невідворотності інформаційного розвитку людства, яке відобразилося в низці загальних декларацій та поетапних планів їх втілення, по-друге, до усвідомлення того, що інформаційний розвиток і його пріоритети й цінності, які відповідним чином відбиваються і в ідеї прав людини, в сучасному суспільстві становлять базис подальшого існування людства загалом.

У 20-х роках XXI століття можна констатувати оформлення на рівні ООН інтеграції цих двох стратегій та незмінність акцентів на взаємозалежності демократії, сталого розвитку й дотримання прав людини і основоположних свобод, належного врядування на основі верховенстві права, які на новому етапі стратегічного планування розглядаються вже крізь призму пріоритетів, визначених проблемами розвитку Інтернету та управління ним, а також взаємодії людини і цифрових технологій. Це стало значним кроком у просуванні поточної генерації інформаційних прав людини – цифрових прав, оскільки закріпило: 1) ключові інформаційні потреби людства в епоху цифровізації (доступ до Інтернету, цифрову інклюзивність, безпечне цифрове середовище, орієнтованість цифрових технологій на людину тощо); 2) незмінність цінності прав людини та пріоритету їх захисту і в цифровому середовищі; 3) залежність досягнення соціальної справедливості від просування цифрових суспільних благ.

З огляду на це роль інформаційних прав людини в сучасному стратегічному плануванні можна вважати наскрізною, позаяк вони утворюють систему базових ідей, що відображає найактуальніші потреби і цінності людства.

Сучасні реалії України визначально зумовлені повномасштабною агресією рф та необхідністю виконання завдань по збереженню національної державності, що істотно корегує досягнення цілей сталого розвитку та захист і забезпечення в Україні прав людини. Проте Україна прагне не тільки бути представником цивілізованої спільноти, а й яскравим дієвим провідником її фундаментальних ідей і принципів, насамперед прав людини, зокрема їх найактуальніших проявів в епоху цифровізації. У зв'язку з цим План відновлення України (Лугано, 2022 р.) відображає адаптовано до складних українських реалій бачення виходу України із стану війни та розвитку відповідно до Цілей сталого розвитку. План, зокрема, значною мірою базується на діджіталізації як механізмі розвитку й підвищення спроможності у різних сферах суспільних відносин і державного управління, що неминуче призведе й до розвитку інформаційних (цифрових) прав людини на національному рівні – усвідомленню значущості, надалі їх юридизації, зокрема конституалізації, перетворення на елемент правової культури тощо.

Водночас необхідно відзначити, що інформаційні права людини власне як самостійний комплекс ще повною мірою не виступають предметом розглянутих документів, програм та ініціатив на рівні ООН і форматів їх національної реалізації. Однак ідея прав людини є основою сучасної правової організації суспільства та стрижневим компонентом бачення його реалій і перспектив. Відповідно, принцип human rights by design має становити невід'ємний ідеологічний компонент основи будь-якого програмування суспільного і державного розвитку. Саме тому в згаданих документах розвиток комплексу інформаційних прав людини відбувається фрагментарно відповідно до етапів їх усвідомлення і визнання, означених вирішенням

ключових проблем людства, а не становить цілісний відокремлений предмет уваги. Втім, подальші перспективи, що будуть вибудовуватися вже в умовах безпосереднього юридичного визнання усе більшого обсягу інформаційних прав людини, очевидно будуть більше зосереджені саме на спектрі цих прав як відображенні природи людини в інформаційному суспільстві, інформаційного виміру її гідності й свободи, принципів соціально-правової комунікації, засад взаємодії з державою тощо.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження, на основі здобутків вітчизняної та зарубіжної правової науки, положень чинного національного законодавства, норм міжнародного права і практики їх реалізації та удосконалення, вирішено наукову проблему фрагментарності, прогальності та, подекуди, суперечності теоретико-правових положень щодо стану і перспективи прав людини в сучасних умовах інформатизації, шляхом формування теоретико-правових основ концепції інформаційних прав людини, її теоретичного обґрунтування та узгодження з іншими компонентами теорії права.

1. З метою окреслення і конкретизації наукового простору концептуалізації інформаційних прав людини здійснено огляд стану пов’язаних з ними вітчизняних наукових розробок. У результаті встановлено, що обсяг наукових знань, який відповідає вирішуваній проблемі та забезпечує достовірність і обґрунтованість отриманих результатів, формується інтеграцією традиційних і нових наукових напрямів комплексного міжгалузевого характеру, таких як права людини загалом, окремі права людини та їх забезпечення, захист прав людини, право на інформацію, правопорушення і відповідальність в інформаційній сфері тощо. Як наслідок, спрямованості досліджень інформаційних прав людини властиві неоднорідність і розгалуженість у системі напрямів юридичної науки.

Так, дослідження прав людини, що утворюють доктринальний фундамент ідеї інформаційних прав людини, здійснюються переважно за спеціальностями 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень», 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право», 12.00.11 «Міжнародне право», а осмислення своєрідності інформаційних прав у різних аспектах пов’язано з урахуванням результатів широкого спектру юридичних наукових досліджень явищ інформаційної

сфери, серед яких переважають власне інформаційно-правові дослідження, здійснювані наразі за спеціальністю 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право».

Водночас аналіз тематики і спрямованості захищених дисертацій свідчить про те, що у загальній картині дослідження інформаційних прав людини мають фрагментарний, варіативний характер, а отримані результати не акцентуються власне на проблемі інформаційних прав людини як своєрідного комплексу та його історичних, теоретичних, методологічних, філософських засадах, але створюють досить широкий контекст для осмислення прав людини в інформаційному вимірі з позицій теорії права з метою формування відповідних базисних теоретико-правових конструкцій.

2. Зазначені особливості предметної наукової сфери дослідження призвели до міждисциплінарного позиціонування концептуалізації інформаційних прав людини не тільки в системі юридичних наук, а й у взаємозв’язку з іншими галузями знань, чим утворюється необхідний простір наукового пізнання та зумовлено відповідну структуру й обсяги теоретичних і методологічних засад дослідження, що охоплюють здобутки загальної теорії права та державознавства, філософії права, порівняльного правознавства, наук конституційного й адміністративного права, інформаційного та міжнародного права, викладені насамперед у працях провідних українських учених.

Базою формування авторської методології стала ідея концептуалізації як основного алгоритму дослідження, що дає змогу не тільки відобразити наукову природу інформаційних прав людини у вигляді плюралістичних теоретико-правових інтерпретацій, але й отримати знання, які можуть мати нормативно-правове і практичне значення. Така концептуалізація реалізована у дисертації як процес теоретичного осмислення змін у правах людини в контексті розвитку інформаційного суспільства, метою якого є авторська репрезентація основних узгоджених між собою теоретичних положень, що розкривають зміст сучасного розуміння інформаційних прав людини.

Зазначений підхід є аналогом алгоритму європейського розуміння верховенства права, який становить одну з теоретичних і нормативно-правових засад проведеного дослідження.

Методологія дослідження інформаційних прав людини та їх концептуалізації розроблена на підставі: сучасного розуміння вітчизняної юридичної науки і таких тенденцій її розвитку, як антропологізація та людиноцентристська переорієнтація в умовах євроінтеграції, соціалізація, деонтологізація та плюралізація, цифрова трансформація, зростання ціннісно-комунікаційного призначення та інших; загального розуміння юридичної наукової методології, її призначення, місця в юридичній науці, взаємозв'язків з предметними знаннями, філософсько-правових засад, методологічного значення та співвідношення принципів пізнання, наукових парадигм, методологічних наукових підходів і методів та інших фундаментальних методологічних положень юридичної науки. Сформований на цій основі авторський варіант методології дослідження має складну структуру, адаптовану до його предметної сфери, мети і завдань, в якій, зокрема, виокремлюються: філософсько-правові засади, що стосуються онтології, гносеології, антропології, праксеології права; теоретико-правові засади, які властиві сучасному праворозумінню (позитивістському, природно-правовому, соціологічному, інтегративному та іншим типам); принципи наукового пізнання як певні ідеї, вимоги, правила, що мають науково зумовлений характер, зокрема усебічність, науковість, історизм; основні методологічні підходи як об'єднані домінуючим методом взаємозалежні, необхідні та достатні методи дослідження – діяльнісний, системний, функціональний, структурний, аксіологічний, герменевтичний; комплекс наукових методів, притаманних теоретико-правовому осмисленню, зокрема методів загального пізнання (аналізу і синтезу, аналогії, абстрагування порівняння), загальнонаукових методів пізнання (класифікаційного, структурного, функціонального).

3. В історичному ракурсі інформаційні права людини представлено як результат еволюційних процесів становлення прав людини загалом, а їх засади – невіддільними від морального базису та фундаментальних ідей сучасного права – антропоцентричних уявлень про автономію людини й особистий простір, рівність і справедливість, свободу, гідність, цінність життя кожної людини.

Як і право загалом, його основа – ідея прав людини, зокрема в інформаційному вимірі, розвивається під впливом багатьох часто-густо взаємопов’язаних факторів і тенденцій, до яких належать: загальні – науково-технічний прогрес та зумовлена ним інформатизація, глобалізація, геополітика, економічні кризи і зростання, екологічні зміни, а також спричинені ними конфлікти у сучасних формах інформаційних протистоянь та реальних військових агресій; власне правові – зміни у доктрині прав людини (розширення змісту й колективізація прав, пошуки балансу між індивідуальним і суспільним, правами та обов’язками), конвергенції правових систем, універсалізація, підвищення впливовості міжнародного права, розвиток правової науки, зокрема інформаційного права, а також міждисциплінарних галузей соціогуманітарної інформології та безпекознавства, що мають інтегровані компоненти правових знань.

Інформаційні права людини як результат науково-технічного прогресу мають власні тенденції розвитку, визначені інформатизацією, яка веде до масштабних соціальних і, відповідно, правових трансформацій. З огляду на це в ґенезі концепту «інформаційні права людини» виокремлено:

1) «дотехнологічний» період (до середини XX століття), пов'язаний здебільшого з формуванням визнаних фундаментальних прав людини з інформаційною природою – правом на свободу думки й слова та правом на приватність, які становлять інформаційний базис системи прав людини;

2) формування окремих механізмів захисту визнаних прав людини в умовах проникнення ІТ в різні сфери суспільного життя (середина – кінець

XX століття) та їх юридичне оформлення як забезпечувальних компонентів визнаних прав людини;

3) активний розвиток різних складових комплексу інформаційних прав людини (XXI століття), що в контексті соціальної інформатизації включає такі стадії: «концептуалізація соціальної інформатизації» − визначена декларативним визнанням концепції глобального інформаційного суспільства, його цінностей і потреб як пріоритетів розвитку людства; «інтернетизація» – пов'язана з оформленням на міжнародному рівні «права на доступ до Інтернету» як невід'ємної умови здійснення прав людини з перспективою визнання його самостійним правом; «цифровізація» – визнання в міжнародному праві та закріплення національними законодавствами комплексу цифрових прав, який в контексті розвитку ІТ можна вважати новою генерацією інформаційних прав людини.

4. Теоретико-правова інтерпретація основ розуміння інформаційних прав людини як цілісної наукової концепції здійснювалася в багатьох аспектах, притаманних правовому науковому осмисленню, зокрема в межах феноменології, антропології, аксіології, а також на засадах плюралізму праворозуміння. Це забезпечило відповідну наукову рефлексію в ракурсі сутнісних інформаційних змін у праві та правах людини, в контексті формування інформаційно зумовлених компонентів правової дійсності (інформаційних обов'язків, інформаційно-правової культури й свідомості, інформаційних правовідносин, деліктів і відповідальності тощо), а також у нерозривному зв'язку з перспективами розвитку людини і людства загалом.

Як методологічна основа плюралізм праворозуміння забезпечив багатогранність сприйняття інформаційних прав людини з відправних позицій розуміння права, його природи та онтології, а саме в:

− природно-правовому ракурсі – в контексті невідчужуваності та органічності їх утворення і розвитку, зокрема як нових інформаційних просторів і проявів фундаментальних правових цінностей, благ і умов –

життя, свободи, гідності, рівності, справедливості, автономності, необхідності розвитку;

– юридико-позитивістському – як сучасного компоненту правової системи, як реального правового інституту, що має не тільки ціннісний чи ідеологічний вимір, а й закріплення в об'єктивному (писаному) праві та відповідні юридичні механізми гарантування, забезпечення, захисту;

– соціологічному – в контексті зумовленості інформаційних прав людини розвитком своєрідного «живого» інформаційного порядку соціального життя, в якому інформаційні відносини органічним чином утворюються в усіх його царинах і поступово стають звичною, невід'ємною їх частиною, формуючи нові потреби правового регулювання, зокрема ті, які мають колективний характер задоволення, – право на інформаційну безпеку, на вільний і безпечний інформаційний простір, на багатоманітність контенту тощо;

– інтегративному – в площині сутнісних правомочностей людини, опосередкованих природними інформаційними потребами соціальної комунікації (комунікативний напрям); з урахуванням альтернативності соціальних регуляторів у конкретних суспільствах в умовах інформаційного зростання (компаративний напрям), а також і власне в інформаційному праворозумінні – виходячи з первинності інформаційної природи соціальних взаємозв'язків, розуміння права як інформації і знань, а механізмів його дії – як потоків правової інформації, що здійснюють визначальний вплив на суспільство.

Осмислення інформаційних прав як своєрідного прояву прав людини базується на потребі їх збалансованого розуміння. У цьому контексті запропонована ідея інформаційних прав людини сприяє універсалізації, оскільки такі права є результатом глобалізації інформаційних процесів і розвитку загальнодоступних ІТ, які створюють подібні по суті впливи на людину в різних куточках світу. Це зумовлює формування загальної культури інформаційного суспільства з відповідними універсальними

уявленнями про права людини. Водночас варіативність розуміння прав людини в контексті їх диференціації і структурування дає змогу, по-перше, розглядати інформаційні права як невід'ємний, складно інтегрований елемент системи прав людини із своєрідним проявом в якості самостійних новітніх прав, компонентів окремих прав забезпечувального характеру, нового розуміння деяких визнаних прав; по-друге, відносити інформаційні права до різних поколінь прав людини, а також констатувати дуальність функціонального значення інформаційних прав людини (у фундаментальному й інструментальному ракурсах).

5. Визнана залежність реалізації усіх прав людини від свободи інформації і доступності ІТ зумовила необхідність осмислення «інформації» як узагальненого критерію наукового виокремлення комплексу інформаційних прав людини на основі її когнітивної інтерпретації, яка забезпечує охоплення варіативності форм вияву таких прав та, водночас, цілісність розуміння, притаманну теоретико-правовим поняттям. За такого підходу інформація інтерпретується в контексті її значення для процесів утворення знань, що проявляє її багатогранну роль у суспільній взаємодії і правовому регулюванні, а також у формуванні об'єктної сфери інформаційних прав людини. Як критерій комплексу інформаційних прав людини інформація поєднує усі форми (первинну і похідні) інформаційних домагань, зокрема щодо: власне інформації, що перетворюється у знання; отримання та обмеження доступу до неї; інформаційних ресурсів, технологій, систем; інформаційних продуктів і послуг; інформаційного розвитку людини тощо.

Як первинна форма об'єктної сфери інформаційних прав людини інформація може бути представлена абстрактною моделлю з найбільш суттєвими в правовому сенсі характеристиками, до яких належать: нематеріальність (ціннісна самостійність інформації відносно носія); суб'єктивний характер (зумовленість інформації інтелектуальною діяльністю); кількісна вимірюваність; можливість безвтратного

багаторазового використання; невід'ємність від суб'єкта (інформацію неможливо вилучити у суб'єкта, який її створив, передав, отримав тощо); здатність до легкого відтворення, копіювання, збереження; необхідність об'єктивації для включення в правовий обіг (у формі відомостей про навколишній світ, зокрема про явища, події, процеси).

При цьому перспективною юридичною формою уособлення інформації є конструкція «контент», яка вже використовується в законодавстві. Будучи по суті орієнтованим винятково на людину, поняття «контент» поєднує в собі властивості інформації в антропологічному, аксіологічному, когнітивному аспектах, саме в тих, які є пріоритетними для розуміння інформаційного змісту багатьох прав людини.

6. Наразі, не зважаючи на численність актів інформаційного законодавства та динаміку інформаційних трансформацій суспільства, проблема нормативної інтерпретації категорії «інформаційні права людини» та відповідної гармонізації законодавства залишається невирішеною. Водночас здійснений аналіз загальних і регіональних міжнародних документів у сфері прав людини, міжнародних актів з проблем прав людини в умовах інформатизації, зростаючої ролі ІТ, розвитку інформаційного суспільства, конституційних актів окремих держав, національного законодавства України продемонстрував розмаїття вже наявних ознак юридичного закріплення, яке свідчить про формування своєрідного багатофункціонального комплексу інформаційних прав у системі прав людини та відображення певного етапу їх еволюції в умовах соціальної інформатизації.

Як домінуючі шляхи юридичного розвитку інформаційних прав людини в міжнародному праві виокремлено: 1) утворення базису інформаційних права людини – визнання природно інформаційних прав (права людини на вільне вираження поглядів і переконань, на приватність, на освіту); 2) розширення змісту визнаних прав людини – низка прав у контексті свободи інформації і комунікації (права на свободу контенту, на спілкування,

на підключення, на свободу вибору онлайн-сервісів та інформації, на багатоманітність інформації й контенту), приватності (права на захист персональних даних загалом, бути забутим, на захист від зловживання геолокацією), індивідуальності й самовизначення (права на цифрову ідентичність, ідентифікацію, на розпорядження власним контентом, даними), розвитку (право на набуття цифрових навичок); 3) формування новітніх елементів комплексу інформаційних прав людини – прав, пов'язаних з доступом до технологій (на доступ до Інтернету, на доступність і надійність цифрових технологій, на доступ до ключових державних послуг онлайн), права, зумовлені новими вимогами безпеки й захисту (на кібербезпеку, на використання і безпеку технологій ШІ, на безпечне цифрове середовище, на захист від дезінформації і маніпулювань).

Юридичне оформлення інформаційних прав людини в законодавстві України відбувається, по-перше, через конституційне визнання фундаментальних природно інформаційних прав; по-друге, шляхом деталізації інформаційних компонентів прав людини в контексті регулювання різних сфер суспільних відносин. При цьому виокремлені таким чином компоненти комплексу інформаційних прав людини як самостійні й похідні права, а також з урахуванням виявленої дуальності їх функціонального значення – як фундаментальні та інструментальні, можуть бути співвіднесені з правами людини усіх поколінь.

Разом з тим можна констатувати, що через значне посилення інформаційних компонентів у системі прав людини межі традиційного поколіннєвого їх розподілу розмиваються. Завдяки юридичному визнанню інформаційних прав реалізація прав людини всіх поколінь значною мірою набуває колективного характеру, притаманного третьому поколінню, а також науково-технологічної зумовленості, властивої правам четвертого покоління. Таким чином, інформаційні права людини стали фактором своєрідної консолідації уявлень про права людини та шляхи їх подальшого розвитку, а також – універсалізації реалізації прав людини, залежність якої від

наднаціональних, правових і не тільки, механізмів організації і самоорганізації глобального інформаційного суспільства посилюється.

7. Використаний у дослідженні теоретико-правовий підхід до розуміння інформаційних прав людини було сформовано на основі поєднання багатоаспектності їх сприйняття як компоненту правової дійсності, діалектичного мислення та класифікаційного аналізу.

У результаті встановлено змістове співвідношення «інформаційних прав людини» з вже відомими і використовуваними поняттями: «права людини», «право людини на інформацію», «право на інформацію». Нерозривність змістовного зв'язку інформаційних прав з правами людини відображається конструкцією «часткове в межах цілого», що дає змогу розглядати й осмислювати інформаційні права як своєрідний невід'ємний комплекс у системі прав людини. Право на інформацію, зважаючи на його нормативну інтерпретацію у вітчизняному законодавстві, є насамперед правом концептуальним, таким що визначає модельні інформаційні можливості різних суб'єктів, зокрема й людини, притаманні системі інформаційних правовідносин. Як правовий концепт право на інформацію в інформаційному суспільстві має передусім ціннісно-ідеологічне значення та забезпечує відповідне сприйняття і юридичну деталізацію інформаційних прав суб'єктів у різних урегульованих правом інформаційних відносинах, досконалість чого є показником зрілості правової системи інформаційного суспільства. Аналогічним чином право людини на інформацію може розглядатися як концептуальна системоутворююча ідея інформаційних прав, з якої випливає невід'ємність інформаційних компонентів прав людини як гарантія їх реалізації в епоху інформатизації.

8. З огляду на плюралізм розуміння права та прав людини повнота наукового визначення інформаційних прав людини досягається багатоаспектною інтерпретацією, зокрема, як: правового феномену (у феноменологічному), результату еволюції людини в інформаційну епоху (в антропологічному), основної правової цінності в інформаційному

суспільстві (в аксіологічному), правового і морального базису системи правових відносин (у соціологічному), відображення благ і умов людського життя (в природно-правовому), сукупності юридично передбачених інформаційних прав, свобод, принципів, гарантій тощо (у формально-юридичному), невід'ємного, складно інтегрованого комплексного елемента системи прав людини (у структурному), складової сфери правових зв'язків (у комунікативному), здібності й можливості безпечного і конструктивного «споживання» інформації (в когнітивному), інформаційної форми і технології здійснення прав людини (в інструментальному), системи гарантій, механізмів стримування і захисту, засобів і заходів попередження загроз соціальній взаємодії (в безпековому аспекті).

Типологія інформаційних прав людини сформувала уявлення про них як про цілісність, яка водночас виявляється у варіативності поєднання традиційного і нового, юридичного й ідеологічного, теоретичного і практичного, формального й змістового, цілого і часткового, зокрема, в площинах прав людини і громадянина, права і свободи, поколінь прав людини, характеру і суб'єктів здійснення прав, юридичної визначеності, конкретизації змісту, функціонального призначення.

Можливості інституалізації інформаційних прав людини як комплексу юридичних прав зумовлені розвитком інформаційного права як науки та елемента системи права і безпосередньо пов'язані з конкретизацією і юридичним оформленням його правових інститутів, удосконаленням моделей інформаційних правовідносин, механізмів забезпечення й гарантування тощо. Тому повна інституалізація інформаційних прав людини (змістова й формальна) визначально залежить від удосконалення інформаційного законодавства, насамперед від його систематизації на базі нового підходу до упорядкування нормативно-правових актів із застосуванням сучасних ІТ. Наразі, зважаючи на сталість юридичного закріплення системи прав людини, інституалізація інформаційних прав у законодавстві представляється можливою у формі нового відносно

самостійного комплексу – цифрових прав, з власним видоутворювальним правом – на доступ до Інтернету.

9. Сучасній доктрині прав людини загалом нехарактерне безпосереднє виокремлення обов’язків людини ні у взаємозв’язку з кожним конкретним правом, ні у вигляді самостійного комплексу, що утворює окремий напрям її критики в контексті балансу права і обов’язку, права й відповідальності. Водночас кожне юридичне право, зокрема й право людини, поєднане з відповідними йому обов’язками аксіоматичним зв’язком «не має прав без обов’язків», який в юриспруденції традиційно вважається виявом справедливості. У процесі концептуалізації інформаційних прав людини це зумовило встановлення та осмислення такого зв’язку шляхом виокремлення інформаційного обов’язку людини.

У сфері динамічних інформаційних відносин, яка, по-перше, базується на загальній ідеї свободи інформації, а по-друге, зумовлена відставанням правового регулювання, розуміння інформаційного обов’язку як моральної чи юридичної вимоги, а також як вияву відповідальності, доповнює концепцію інформаційних прав людини тими теоретичними ідеями, які пояснюють шляхи дотримання балансу інформаційних прав та інтересів у суспільстві, усвідомлення меж інформаційних прав, підтримання порядку інформаційних відносини, зокрема в умовах певної недосконалості правового регулювання.

Формування інформаційних обов’язків людини, як і прав, відбувається під впливом складного поєднання різних чинників − аксіологічних, еволюційних, технологічних, культурних, психологічних, зрештою правових. Якщо права людини – це моральний мінімум, який набув загального юридичного змісту, то й обов’язки, які іманентно пов’язані з цими правами або кореспондовані ними, також матимуть перспективи юридичного визнання.

Наразі інформаційні обов’язки людини, юридичне закріплення яких простежується поряд з окремими інформаційними правами людини, є

насамперед запобіжниками (заборонами), логічно виведеними з потреб забезпечення цих прав у формі своєрідної етики інформаційної діяльності, що відображає їх інструментальне значення. Проте в епоху стрімкого розвитку інформаційного суспільства і технологій інформаційні обов'язки мають бути у більш широкому доктринальному фокусі, який, разом з забезпечувальним, охоплюватиме їх ціннісне та ідеологічне значення у правовій організації інформаційного суспільства.

Подальше осмислення інформаційних обов'язків людини можливе з урахуванням запропонованого розподілу на «м'які» та «жорсткі» обов'язки. Жорсткі інструментальні обов'язки встановлюються на відповідному рівні поряд з правами людини, здійснення яких вони забезпечують, і деталізуються в актах національного законодавства. Практику юридичного закріплення м'яких, здебільшого декларативних, обов'язків варто переосмислити, враховуючи тривалу критику ліберальної доктрини прав людини щодо мінімалізму наголосів на обов'язках загалом. Посилення акцентів на м'яких інформаційних обов'язках матиме сенс, особливо для усвідомлення, а згодом, і збільшення ролі кожної людини в інформаційному суспільстві, підвищення рівня інформаційної свідомості, культури й автономності індивідів, без чого сьогодні неможливий сталий розвиток людства.

10. Сучасний етап еволюції інформаційних прав людини означений новою віхою розвитку ІТ – цифрових технологій. Їх широке впровадження зумовлює масштабні цифрові трансформації в інтелектуальному, соціальному, економічному, правовому, культурному та інших вимірах, створюючи низку проблем, що в контексті ідеї інформаційних прав людини мають розглядатися із взаємопов'язаних позицій забезпечення подальшого безпечного існування людства та належного правового відображення соціальних процесів в умовах стрімкого розвитку ІТ, зокрема визнання інформаційних прав людини, усвідомлення та юридичного визначення їх змісту, меж і припустимих обмежень.

Під впливом цифровізації, потенціал якої наразі не вичерпаний, система прав людини органічно розвивається – формуються передумови і підстави для загального визнання та юридичного закріплення нових прав, що визначають пріоритетні у цей період людські цінності, ефективні механізми здійснення вже відомих прав, обмеження й вимоги з ними пов’язані, принципи взаємодії держави, суспільства і людини тощо. Означені зміни втілюються в ідеї «цифрові права» з базовим правом на доступ до Інтернету, яка вже набула декларативного закріплення в європейському правовому просторі і в дисертації інтерпретована як генерація інформаційних прав людини на поточному етапі соціальної інформатизації.

Наразі визнання та юридизація цифрових прав (права на доступ до Інтернету) у національних конституційних актах є поодинокими, що зумовлено соціально-економічними можливостями різних держав щодо їх безпосереднього гарантування. Водночас істотні кроки у визнанні й конкретизації цифрових прав на міжнародному рівні, а також поширена практика конституалізації компонентів цих прав інтерпретаційним шляхом дають змогу не тільки убачати перспективи їх правового оформлення на всіх рівнях, а й констатувати поступове наповнення ідеї цифрових прав прагматичним юридичним змістом, а також можливість їх концептуального представлення в системі прав людини на засадах її структуризації, зокрема у вигляді своєрідного каталогу, який включає: основні принципи; основні права людини, що потребують уваги в контексті цифровізації; нові права; напрями гарантування; вимоги та окремі акценти; позитивні зобов’язання держави.

У процесі юридичного просування інформаційних прав людини, зокрема в цифровому форматі, окрему проблему становить забезпечення рівності та балансу прав і інтересів, що безпосередньо пов’язано з розумінням юридичних меж і обмежень таких прав, їх співвідношення, а також правових засобів встановлення і запровадження припустимих у демократичному суспільстві обмежень, особливо в надзвичайних умовах.

Через формування змісту і закріплення окремих інформаційних прав людини на різних рівнях законодавства (конституційному й профільному) юридично зафіксовані межі певного права не завжди безпосередньо випливають з його конституційне формулювання (якщо таке є) та вимагають інтерпретації шляхом інтеграції змісту різних нормативних положень, які не тільки констатують певне інформаційне право як елемент свободи людини, а й встановлюють обов'язки, вимоги, заборони, з ним пов'язані. Проблема обмеження інформаційних прав людини зумовлюється усвідомленням їх юридичних меж і розумінням рівності, свободи, демократичних засад суспільства, верховенства права. Особливо вона стає відчутною щодо додаткових обмежень визнаних негативних інформаційних прав людини (права на приватність), а також обмежень неконституалізованих прав, встановлення яких у надзвичайних ситуаціях, зокрема в умовах правового режиму воєнного стану, має співвідноситися з наявними законними можливостями обмежень таких прав у звичайних умовах, спиратися на невичерпність визнаних прав людини, безперервність дії Міжнародного права прав людини і винятковість застосування Міжнародного гуманітарного права та не порушувати вимог правової визначеності, передбачуваності, пропорційності.

Одним з пріоритетних напрямів розвитку інформаційних прав людини є юридичне формування компонентів цього комплексу, що становитимуть рішення проблеми подальшої взаємодії людини і технологій ШІ, а також проблеми формування етики створення, запровадження, просування таких технологій на всіх рівнях (науковому, виробничому, маркетинговому тощо), на основі людиноцентричності, поваги до прав людини, сприйняття природи права як явища і соціального регулятора, а також з дотриманням принципу human rights by design.

Відчутним проявом цієї проблеми є дещо передчасне просування в наукових юридичних роботах і подекуди європейських декларативних документах ідеї можливої «правосуб'єктності» ШІ, зокрема за аналогіями та

поряд з традиційними суб'єктами права, що не враховує усіх властивостей і природи права як соціального явища та вже на концептуальному рівні становить загрозу людині та її правам. Подібні пропозиції утворюють хибний шлях розвитку права, який через появу нового штучного суб'єкта веде до неприпустимого відходу від людиноцентричності та зміщення акцентів з інших природних, органічних, ціннісних орієнтирів у праві, насамперед прав людини. Натомість, слідування ідеї еволюційного розвитку права орієнтує на сприйняття ШІ як новітнього елемента суспільних відносин, виникнення і поширення якого органічним шляхом створює потреби у незвично швидкій і, можливо, дещо нетрадиційній, правовій рефлексії.

11. Базисом визнання, змістового наповнення і подальшого просування інформаційних прав людини є сучасні соціокультурні умови, які значною мірою визначаються тенденціями глобалізації та інформатизації. Інформаційний розвиток кожної сфери соціального життя чинить вплив на культуру загалом і зумовлює її відповідні трансформації, що можуть мати характер не тільки послідовних змістових змін, а й утворювати нові її структурні елементи. З огляду на це формування культурного базису інформаційних прав людини представлено в контексті розвитку загальної культури інформаційного суспільства (інформаційної культури) та її своєрідних компонентів: інформаційно-правової культури як чинника процесів усвідомлення, ціннісного визнання, забезпечення й гарантування, здійснення й захисту інформаційних прав на всіх рівнях (побутовому, професійному, індивідуальному, колективному, загальнодержавному тощо); інформаційної гігієни як елемента інформаційно-правової культури, який відображає здатності до самозахисту людини від негативного впливу інформації.

Інформаційно-правова культура – це зріз якісного стану правової організації інформаційного суспільства, який досягається втіленням у реальному житті інтегрованої системи правових та інформаційних цінностей, набутих у процесі світового прогресу. Визнання інформаційних прав людини

і повага до них утворює фундамент цих цінностей, а зміст інформаційно-правової культури становить система уявлень, стимулів, орієнтирів та умов, необхідних для просування інформаційних прав і розвитку суспільства на цій основі. Її загальними маркерами є: визнання і гарантованість інформаційних прав людини; відповідність системи правових норм інформаційним потребам суспільства (розвиненість галузі інформаційного права); впровадження і використання ІТ в правовій сфері відповідно до потреб часу; упорядкованість і систематизованість нормативно-правової інформації; забезпеченість вільного доступу через Інтернет до інформаційно-правових ресурсів; розвиток інформаційно-правової науки (інформаційного права, правової інформології, правової інформатики, інформаційної деліктології тощо); фахова підготовленість правників щодо вирішення правових проблем інформаційної діяльності; рівень інформаційної деліктності; стан законності і правопорядку в інформаційній сфері. Осмислення інформаційно-правової культури, визначення шляхів підвищення її рівня як на суспільному, так і на особистісному рівні вбачається необхідною умовою просування інформаційних прав людини, удосконалення на цій основі різноманітних правових механізмів і стратегічного прогнозування подальших інформаційних перетворень у правовій сфері.

Інформаційну гігієну в контексті предмета дослідження розглянуто як базовий елемент інформаційно-правової культури, який є комплексом знань, умінь, навичок, мотивації щодо самозахисту людини від негативного впливу інформації у вільному, не завжди контрольованому інформаційному просторі. Інформаційна гігієна – це відповідальне, осмислене й контрольоване ставлення людини до «споживання» і поширення інформації та використання ІТ в процесі здійснення своїх інформаційних прав. У такому розумінні інформаційна гігієна розглядається як невід’ємний та ефективний засіб забезпечення власної і суспільної інформаційної безпеки та своєрідна неюридична гарантія інформаційних прав людини. Насамперед вона пов’язана з критичним ставленням до інформації та її джерел, на основі якого

людина здійснює самообмеження у «споживанні» інформації задля уникнення її шкідливого впливу, що фактично є добровільним обмеженням себе у реалізації права на інформацію, що апріорі не може суперечити законності та має розглядатися як захисний засіб у балансі з не завжди достатньо ефективними централізованими обмеженнями доступу до інформації.

Сприйняття і розвиток інформаційної гігієни в такому контексті веде до: зменшення вразливості людини до маніпулятивного та іншого небажаного впливу; формування власної більш стійкої позиції щодо тих чи інших подій, фактів, закликів і можливості прогнозувати їх наслідки; зменшення поширюваності шкідливої інформації; уникнення порушень балансу інтересів та вимог законності обмеження прав на інформацію завдяки перенесенню таких обмежень у добровільну площину.

12. В юридичному сенсі потреби забезпечення безпеки людини в інформаційному суспільстві, які сьогодні втілюються в її інформаційних правах як ключовій ідеї, так і в змісті окремих новітніх інформаційних прав, не можуть сприйматися суто в контексті пошуку та оформлення балансу суспільного й приватного інтересу під час їх реалізації. Як атрибут інформаційного суспільства інформаційна безпека пронизує усі можливі його рівні й структури, створюючи таким чином основу існування і розвитку.

У системі уявлень про інформаційні права людини, які уміщені в декларативних міжнародно-правових документах, безпековий ракурс простежено як самостійний – в акцентах на інформаційній та кібернетичній безпеці, безпечності ІТ, зокрема ШІ та Інтернету, саме як об’єктах домагань людини. Але такі «безпекові» права мають при цьому колективний характер здійснення та, відповідно, ґрунтуються на провідній ролі інститутів інформаційного суспільства та держави. З огляду на своєрідну інтегрованість у зміст інформаційних прав людини, проблему інформаційної безпеки запропоновано сприймати в міждисциплінарній парадигмі, яка сприяє охопленню усіх правових, технологічних, психологічних її компонентів,

зокрема як на загальносуспільному, так і на індивідуальному та інших рівнях, а комплекс заходів забезпечення інформаційної безпеки – як основу функціонування системи інформаційних прав людини, що включає не тільки власне «безпекові» права людини, а й відповідні позитивні зобов’язання держави щодо визнання, юридичного закріплення, гарантування, забезпечення, захисту, сприяння, стимулювання заохочення, супроводження цих прав.

13. Наявність у інформаційних прав людини юридично визначених меж створює нерозривний змістовий зв'язок між суб’єктивним правом людини, її обов’язком, а також обов’язками інших, щодо непорушення меж цього права, що є основою оптимальної соціальної взаємодії і має ґрунтуватися, насамперед, на відповідальності людини як елемента свободи. Точність і юридична завершеність меж прав людини забезпечується їх конкретизацією у вигляді юридично забезпечених заборон – моделей (складів) правопорушень та юридичної відповідальності, передбачених охоронними нормами. З огляду на це невід’ємною частиною концепції інформаційних прав людини визначено взаємозв’язки з теоріями правопорушень та юридичної відповідальності в аспекті порушень (змісту, причин, юридичних наслідків) інформаційних прав людини.

В якості узагальненої теоретико-правової конструкції, яка охоплює всю варіативність правопорушень в інформаційній сфері, зокрема й порушень інформаційних прав людини, запропоновано та обґрунтовано поняття «інформаційний делікт». Його позиціонування в системі протиправних діянь має складний інтегрований характер, зумовлений видовим розмаїттям і проникною природою інформаційних правовідносин. З позицій структуризації елементів системи права «інформаційний делікт» як окремий міжгалузевий вид правопорушень охоплює всі протиправні діяння, які певним чином пов’язані з інформацією і за які встановлюється кримінальна, адміністративна, цивільно-правова та інша юридична відповідальність.

На теоретичному рівні інформаційний делікт запропоновано визначати таким чином: це протиправне, суспільно небезпечне чи шкідливе, винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, яке порушує вимоги норм права у сфері інформаційної діяльності (в галузі створення, передачі, використання, оброблення, зберігання, захисту інформації тощо) або в будь-якій іншій сфері з використанням інформаційних засобів і технологій, чим створюється небезпека або завдається шкода основним цінностям інформаційного суспільства, зокрема інформаційним правам людини, і за яке передбачена юридична відповідальність. Юридичним критерієм виокремлення інформаційних деліктів є присутність інформаційних компонентів (ознак) у складі правопорушення в якості об'єкта правопорушення (інформаційні делікти з власною юридичною природою, у вузькому розумінні) та елемента об'єктивної сторони правопорушення (у разі його вчинення з використанням ІТ). З'ясовано, що унікальні властивості інформаційних деліктів виявляються насамперед у площині їх протиправності, небезпечності/шкідливості та об'єктивному виразі, тоді як суб'єктивні характеристики (види суб'єктів, деліктоздатність, вина та її форми, мета і мотиви) наразі залишаються наповненими традиційним змістом.

Виникнення й поширення інформаційних деліктів як своєрідного виду правопорушень, окрім суто технологічних факторів, зумовлюється низкою правових причин і умов, з яких складається певне правове середовище, в якому відбувається деліктизація небезпечних діянь в інформаційній сфері. Для кожної національної правової системи таке середовище є унікальним поєднанням численних внутрішніх і зовнішніх факторів (історичного, культурного, економічного, геополітичного, безпекового та іншого характеру), але, водночас, утвореним глобалізацією соціального життя, а також інтеграційними процесами у праві, що виявляються як взаємовплив різних типів правових систем у поєднанні з посиленням міжнародно-правової складової правового регулювання.

У таких умовах готовність правової системи адекватно реагувати на динамічну інформатизацію є основним запобіжником надмірного зростання інформаційної деліктності, ступінь поширення неделіктизованих діянь можна вважати одним з показників спроможності правової системи до адаптації у динамічному інформаційному середовищі, а розповсюдженість вже визначених законом інформаційних деліктів вказує на рівень ефективності функціонування охоронної складової правової системи. В абстрактному вигляді правові детермінанти інформаційної деліктності можуть бути виведені інтерпретацією системи критеріїв і показників верховенства права Rule of Law Checklist, здійсненою відносно сфери інформаційних відносин.

14. Стрімкі інформаційні трансформації об’єктивно спричиняють певне відставання процесів правового осмислення та юридичної деліктизації правопорушень в інформаційній сфері, зокрема як засобу охорони і захисту інформаційних прав людини, що, своєю чергою, зумовлює недосконалість забезпечення інформаційних правовідносин необхідними виваженими і збалансованими механізмами юридичної відповідальності. Ця проблема особливо посилюється щодо порушень інформаційних прав, які наразі не набули безпосереднього конституційного визнання і, відповідно, гарантування. Тому в процесі активного розвитку глобального інформаційного суспільства роль і місце права та його механізмів в упорядкуванні інформаційної сфери визначається не стільки власне можливостями права, скільки поєднанням його дії з впливом інших соціальних регуляторів, утворених або перетворених на певному етапі соціальної інформатизації, приміром традицій Інтернет-спільноти, етики створення ІТ, інформаційної чи мережевої культури, інформаційної гігієни тощо.

Розвиток ідеї інформаційного делікту та невідворотності відповідальності за його вчинення сприятимуть, по-перше, удосконаленню наявних і формуванню нових виважених механізмів юридичної відповідальності (як відповідальності негативної, ретроспективної); по-друге,

усвідомленню й підвищенню ролі перспективної відповідальності, яка створюватиме значний саморегулятивний ефект, що лежить вже у площині зростання рівня правосвідомості та правової культури в інформаційному суспільстві.

Наразі норми інформаційного права як інтегрованої галузі чи складного міжгалузевого утворення не забезпечуються власними механізмами юридичної відповідальності в усій сукупності компенсаційних, штрафних, караних заходів, а «обслуговуються» охоронними й захисними засобами інших галузей права, в межах яких необхідно розглядати своєрідні галузеві види юридичної відповідальності за інформаційні делікти. Тому загальна ідея такої відповідальності, що охоплює, зокрема, відповідальність за порушення інформаційних прав людини, на доктринальному рівні утворюється дефрагментацією та інтерпретацією знань про адміністративну, кримінальну, цивільно-правову відповідальність у галузевих сферах інформаційних правовідносин.

З огляду на це та зважаючи на юридичну оформленість низки інформаційних деліктів в адміністративному, кримінальному, цивільному праві, юридичну відповідальність за них можна інтерпретувати як інтеграцію галузевих видів юридичної відповідальності з притаманним їм традиційним функціоналом і комплексом засобів та особливостями інформаційної деліктизації. Водночас у сфері врегульованої правом інформаційної діяльності простежується як наявність галузевих заходів юридичної відповідальності інформаційного характеру, так і виникнення окремих універсальних компонентів відповідальності, які не мають безпосередньої прив’язки до класичних видів галузевої відповідальності, що в перспективі розвитку інформаційного права може зумовити формування власного своєрідного інституту інформаційної юридичної відповідальності.

15. З утворенням ООН і прийняттям ключового міжнародного документа у сфері прав людини – Загальної декларації прав людини подальший розвиток людської цивілізації модерується на рівні інституцій

ООН на засадах рівності й справедливості, поваги до життя та гідності кожної людини, що становлять основу розуміння прав людини і будь-яких перспектив людства.

Наприкінці XX-го століття ідея сталого розвитку людства, що витікає з права на розвиток, набула ознак загальновизнаного стратегічного пріоритету і трансформувалася в систему напрямів діяльності, планів дій, показників оцінки досягнення результатів, методик національної адаптації тощо. Подолання актуальних викликів і загроз правам людини у цій системі мають фундаментальне значення та виступають світоглядною засадою майбутнього людства.

Водночас із загальними процесами стратегічного планування на основі ідеї розвитку з початку XXI-го століття під впливом соціальної інформатизації як відносно самостійна на міжнародному рівні оформлюється стратегія розвитку інформаційного суспільства, орієнтованого на людину. Обговорення питань інформаційного суспільства під егідою ООН призвели, по-перше, до визнання невідворотності інформаційного розвитку людства, яке відобразилося в низці загальних декларацій та поетапних планів їх втілення; по-друге, до усвідомлення того, що інформаційний розвиток та його пріоритети й цінності, які відповідним чином відбиваються і в ідеї прав людини, в сучасному суспільстві становлять базис подальшого існування людства загалом.

У 20-х роках XXI століття можна констатувати оформлення на рівні ООН інтеграції цих двох стратегій та незмінність акцентів на взаємозалежності демократії, сталого розвитку та дотриманні прав людини і основоположних свобод, належного врядування на основі верховенства права, які на новому етапі стратегічного планування розглядаються вже крізь призму пріоритетів, визначених проблемами розвитку Інтернету та управління ним, а також взаємодії людини і цифрових технологій. Це стало значним кроком в утвердженні ідеї інформаційних прав людини, оскільки:

1) зумовило перехід від розуміння таких прав лише як ідеології інформаційного суспільства до набуття ними ціннісного і формально-юридичного вимірів з перспективами подальшого юридичного розвитку;

2) закріпило ключові інформаційні потреби людства в епоху цифровізації (доступ до Інтернету, цифрову інклюзивність, безпечне цифрове середовище, орієнтованість цифрових технологій на людину тощо); незмінність цінності прав людини та пріоритетності їх захисту і в цифровому середовищі; залежність соціальної справедливості від цифрових суспільних благ;

3) визначило наскрізну роль інформаційних прав людини як системи базових ідей, що відображають найактуальніші потреби і цінності людства в сучасному стратегічному плануванні як на рівні документів ООН, так і в їх національних інтерпретаціях.

Україна як представник цивілізованої спільноти навіть у складних реаліях повномасштабної агресії рф прагне бути провідником фундаментальних ідей і принципів, насамперед прав людини, зокрема їх найактуальніших проявів в епоху цифровізації, що, по-перше, підтверджується відповідною вітчизняною адаптацією загальної стратегії сталого розвитку, а також Планом відновлення України, в якій права людини і діджіталізація виступають базовими компонентами подальших змін; по-друге, продемонстровано реальною спроможністю використання цифрових технологій на благо суспільства, зокрема виходячи з потреб воєнного часу.

16. Констатовано, що запропоновані, узагальнені та інтерпретовані в процесі дослідження ідеї ведуть до того висновку, що інформаційні права людини є складним результатом правового поступу, детермінованого реаліями сучасного інформаційно залежного соціального життя. Подальші перспективи цих прав вибудовуватимуться в умовах продовження юридичного визнання їх компонентного складу і новітніх проявів та, очевидно, будуть більше зосереджені саме на своєрідності інформаційних

прав як інформаційного виміру природи людини, гідності, свободи, принципів соціально-правової взаємодії в інформаційному суспільстві.

З огляду на невичерпність потенціалу соціальної інформатизації, зокрема на етапі цифровізації, отримані в дослідженні результати сприятимуть розвитку загальної теорії права, інформаційного права України, а також таких комплексних галузей знань, як соціогуманітарна інформологія, інформаційна деліктологія.

Найбільш актуальними напрямами продовження концептуалізації інформаційних прав людини та її практичного втілення вбачаються: інституалізація інформаційних прав людини в межах удосконалення інформаційного законодавства України; галузево-правова деталізація компонентів інформаційних прав як конкретних юридичних можливостей; деліктизація нових форм (видів) порушень інформаційних прав людини та встановлення відповідних їм заходів юридичної відповідальності; формування механізмів підвищення рівня інформаційно-правової культури та інформаційної гігієни як гарантій гармонії у сфері здійснення інформаційних прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврамова О., Жидкова О. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми. *Право України*. 2010. № 2. С. 101−107.

2. Антошина І.В. Інформаційна функція українського права: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2015. 20 с.

3. Арістова І.В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти: монографія / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Бандурки. Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 368 с.

4. Арнаутова Л.М. Правове забезпечення інформаційної політики сучасної України в контексті європейської інтеграції (теоретико-методологічний аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. 20 с.

5. Багрій-Шахматов Л.В. Соціально-правові проблеми кримінальної відповідальності і форми її реалізації. Одеса, 2000. 412 с.

6. Балинська О.М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: монографія. Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. Львів: Паіс, 2008. 212 с.

7. Балинська О.М. Семіотика права: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 416 с.

8. Бандура О.О. Аксіологія права як складова філософії права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. № 1−2 (9−10). С. 45−56.

9. Бандура О.О. Антропологія права як складова філософії права (загальні міркування). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1 (13). С. 102−111.

10. Бандура О.О. Гносеологія права як складова філософії права (загальні думки). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. № 1−2 (15−16). С. 25−33.

11. Бандура О.О. Онтологія права як складова філософії права (деякі міркування). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2 (12). С. 55−66.

12. Бандура О.О. Праксіологія права як складова філософії права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2 (14). С. 11−23.

13. Банк Р. Сучасна правова парадигма інформаційної безпеки України. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1. С. 56−61.

14. Барабаш О.О. Четверте покоління прав людини: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 213−217.

15. Баранов О.А. Інтелект штучний. Енциклопедія соціогумагітарної інформології / корд. проєкту та заг. ред. проф. К.І. Бєляков. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 114−121.

16. Баранов О.А. Інтернет речей (IoT): робот зі штучним інтелектом у правовідносинах. *Юридична Україна*. 2018. № 5-6. С. 75−95.

17. Баранов О.А. Інтернет речей (IoT): регулювання надання послуг роботами зі штучним інтелектом. *Інформація і право.* 2018. № 4(27). С. 46−70.

18. Баранов О.А. Інтернет речей і штучний інтелект: витоки проблеми правового регулювання. URL: http://aphd.ua/publication-376/ (дата звернення: 14.10.2023).

19. Баранов О.А. Правове забезпечення інформаційної сфери: теорія, методологія і практика: монографія. Київ: Едельвейс, 2014. 497 с.

20. Баранов О.А. Про тлумачення та визначення поняття «кібербезпеки». *Правова інформатика.* Київ. 2014. № 2(42). С. 54−62.

21. Баранов О.А. Теоретико-методологічні основи правового забезпечення інформаційної сфери України: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2015. 40 с.

22. Бариська Я.Ю., Попович Т.П., Когут М.Г. Природно-правова і позитивіська школи права: порівняльний аналіз основних позицій. *Науковий*

вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. 2018. Вип. 49. Том 1. С. 10−13.

23. Берназюк О.О. Цифрові технології у праві: тенденції та перспективи розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Ужгород, 2021. 558 с.

24. Бехруз Х.Н. Основи цивілізаційного підходу в порівняльному правознавстві. Одеса: Фенікс, 2007. 64 с.

25. Бехруз Х.Н. Методологічні підходи порівняльного правознавства: відкрита лекція; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького [та ін.]. Київ; Сімферополь: Логос, 2007. 31 с.

26. Бєляков К.І. Інформація в праві: теорія і практика. Київ: КВІЦ, 2006. 118 с.

27. Бєляков К.І. Інформатизація в Україні: проблеми організаційного, правового та наукового забезпечення. Монографія. Київ: КВІЦ, 2008. 574 с.

28. Бєляков К.І. Інформаційна діяльність: зміст та підходи до класифікації. *Інформація і право*. 2012. № 3. С. 63−69.

29. Бєляков К.І. Інформаційно-правові дослідження: походження, становлення, стан та перспективи розвитку. *Інформація і право*. 2011. № 2(2). С. 4−12.

30. Бєляков К.І. Мова інформаційно-правових досліджень: проблеми формування. *Правова інформатика*. 2012. № 4(36). С. 3−9.

31. Бєляков К.І. Ознаки неправомірної інформаційної діяльності. *Наука і правоохорона*. 2012. № 1(15). С. 103–109.

32. Бєляков К.І. Організаційно-правове та наукове забезпечення інформатизації в Україні: проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. 2009. 38 с.

33. Бєляков К.І. Правове регулювання «віртуального простору». *Наука і правоохорона*. 2011. № 2 (12). С. 102−109.

34. Бєляков К.І., Онопрієнко С.Г., Шопіна І.М. Інформаційна культура в Україні: правовий вимір. Монографія. Київ: КВІЦ, 2018. 168 с.

35. Білоскурська О.В. Конституційний обов’язок додержуватись Конституції України та законів України: монографія.Чернівці, 2011. 200 с.

36. Білоскурська О.В., Федорчук М.Д. Нормативно-правове регулювання обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні. *Правова держава*. 2022. № 46. С. 7−18.

37. Бобровник С.В. Методологічний інструментарій дослідження правових категорій. *Правова держава*. 2018. Вип. 29. С. 50−56.

38. Бостан С. Філософія держави: проблеми наукової ідентифікації. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2 (8) С. 3−9.

39. Бостан С.К., Бостан Л.М. Міждисциплінарний підхід при вивченні фундаментальних юридичних дисциплін. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2014. № 4 (46). С. 180−184.

40. Бостан С.К. Методологія правового дослідження інструментальні засади. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Право»*. 2021. № 2 (3). С. 115−130.

41. Брамбілла та інші проти Італії (Brambilla and Others v. Italy). URL: https://cedem.org.ua/library/brambilla-ta-inshi-proty-italiyi-brambilla-and-others-v-italy/ (дата звернення: 21.09.2023).

42. Братасюк М.Г. Природно-правова парадигма в постмодерній філософсько-правовій думці. *Проблеми філософії права.* 2003. Т. І. С. 167−172.

43. Братасюк М.Г. Сучасна концепція прав людини: методологія дослідження. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. Вип. 4. Т. 1. С. 36−40.

44. Братасюк О.Б., Ментух Н.Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 58−61.

45. Брижко В.М. Організаційно-правові питання захисту персональних даних: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2004. 251 с.

46. Бутузов В.М. Протидія комп'ютерній злочинності в Україні (системно-структурний аналіз): монографія. Київ: КИТ, 2010. 407 с.

47. Вакарюк Л. Основні підходи до розуміння поняття «інформаційні права людини». *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 155−159.

48. Великосельська О.М. Наукова бібліотека в інформаційному суспільстві. URL: http://lib.khmnu.edu.ua/about_library/naukova_robota/2011/vel_nau.htm (дата звернення: 22.01.2024).

49. Верлос Н.В. Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 129−133.

50. Верховна Рада України. Проєкт Закону про цифровий контент та цифрові послуги. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=6576&conv=9 (дата звернення: 25.01.2024).

51. Веселова Л.Ю. Аміністративно-правові основи кібербезпеки в умовах гібридної війни: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2021. 32 с.

52. Відображення в бюджеті української бюджетної системи цілей сталого розвитку. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/UNDP-BSDGsReport-UA_v04.pdf (дата звернення: 04.04.2024).

53. Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія : моногр. / І. Безклубий, С. Бобровник, І. Гриценко та ін.; за заг. ред. І. Безклубого. Київ: Грамота, 2014. 448 с.

54. Волкова А.О. Адміністративно-правова відповідальність за порушення в інформаційній сфері: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Кривий Ріг, 2020. 21 с.

55. Волкова А.О. Особливості юридичної відповідальності за правопорушення в інформаційній сфері. *Правова інформатика*. 2014. № 1(41). С. 72−80.

56. Гайтан В.В. Місце інформаційних прав у системі прав людини. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. МОНмолодьспорт України, НУ «ОЮА». Одеса: Юрид. л-ра, 2012. Вип. 68. С. 103−109.

57. Ганьба Б.П Системний підхід та його застосування в дослідженні України як демократичної, соціальної, правової держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2001. 19 с.

58. Геселев О.В. Інтегративне праворозуміння як складова сучасної постмодерної правової культури: сутність та актуальне значення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 96−103.

59. Гігієна. Енциклопедія Сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles. php?id=29475 (дата звернення: 06.05.2024).

60. Гоголь Б.М. Право на інформацію в цивільному праві України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2010. 16 с.

61. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу (частина третя: права людини). *Право України*. 2015. № 1. С. 13−92.

62. Головко О.М. Цифрова культура та інформаційна культура: права людини в епоху цифрових трансформацій. *Інформація і право*. 2019. № 4(31). С. 37−44.

63. Горун О.Ю. Протидія ворожій медіа-пропаганді в умовах правового режиму військового стану в Україні. *Інформація і право*. 2023. № 1(44). С. 116−128.

64. Горчаков Д.П. Вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці. *Наукові записки. Т. 45: Політичні науки.* 2005. С. 4−8.

65. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12 (дата звернення: 20.02.2024).

66. Гринюк Р.Ф. Теоретична модель правової держави і проблеми її реалізації в сучасних умовах: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2007. 39 с.

67. Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2008. 16 с.

68. Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 20. Львів: Край, 2009. 292 с.

69. Гусарєв С.Д. Актуальні питання сучасного розвитку юридичної науки в Україні. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2008. № 4. С. 35−40.

70. Гусарєв С.Д. Гуманізм як основоположна ідея сучасного правового світогляду. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 47−51.

71. Гусарєв С.Д. Діяльний підхід у дослідженнях юридичної діяльності. *Науковий вісник НАВСУ*. 2004. № 4. С. 30−39.

72. Гусарєв С.Д. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 29−33.

73. Гусарєв С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2007. 35 с.

74. Данільян О.Г., Дзьобань О.П. Діалектична єдність інформаційних прав та інформаційної свободи: до усвідомлення. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 1 (32). С. 5−15.

75. Дзьобань О.П., Мануйлов Є.М. Інформаційна безпека в контексті інформаційної культури. *Інформація і право*. 2017. № 1(20). С. 74−81.

76. Дзьобань О.П., Яроцький В.Л. Герменевтичний метод у сучасних цивілістичних дослідженнях: до питання про доцільність застосування. *Інформація і право.* 2017. № 2. (21). С. 5−15.

77. Дідук А.Г. Правовий режим конфіденційної інформації: цивільно-правовий аспект: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Харків, 2008. 23 с.

78. Діордіца І. Класифікація інформаційних прав і свобод людини та громадянина. *Підприємництво господарство і право*. 2016. № 7. С. 116−122.

79. Довгань Б., Міхайліна Т. Цифрові права людини четвертого покоління крізь призму трансгуманізму. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 1. С. 171−175.

80. Довгань О.Д. Теоретико-правові основи забезпечення інформаційної безпеки України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2016. 39 с.

81. Донченко О., Бунчук О. Культура прав людини: міжнародно-правові стандарти й національний досвід. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 253−260.

82. Доронін І.М. Національна безпека України в інформаційну епоху: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2020. 39 с.

83. Дудатьєв А.В. Аксіоматика теорії комплексної безпеки соціотехнічних систем. *Інформаційні технології та комп'ютерна інженерія*. 2013. № 1. С. 22−25.

84. Дудатьєв А.В. Інформаційна безпека соціотехнічних систем в умовах інформаційної війни. *Інформаційні технології та комп'ютерна інженерія.* 2011. № 3. С. 75−79.

85. Дудикевич В.Б., Гарасим Ю.Р., Цвяк І.М. Моделювання інформаційно-психологічних операцій в соціотехнічних системах. *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.* 2010. № 9 (151). Ч. 1. С. 130−135.

86. Дудченко В.В. Подальший розвиток природно-правової концепції в українській юриспруденції. *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 803−804.

87. Дудченко В.В. Про герменевтичний підхід до права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 11−16.

88. Енциклопедія соціогуманітарної інформології / коорд. проєкту та заг. ред. проф. К.І. Бєляков. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2021. Т. 2. 432 с.

89. Енциклопедія соціогуманітарної інформології. Том 1 / коорд. проєкту проф. К.І. Бєляков. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Т. 1. 472 с.

90. Еріксен Т.Г. Тиранія моменту: Швидкий і повільний час в інформаційну добу / Пер. з англ. В. Дмитрука. Львів: Кальварія, 2004. 196 с.

91. Європейські стандарти у галузі суспільного мовлення. / За ред. Шевченка Т.С., Сушко О.А. Київ: Тютюкін, 2010. 264 с.

92. Єльникова М.О. Сучасні концепції розуміння прав і свобод людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Вип. 28. Т. 1. С. 72−76.

93. Жуков В.І. Підстави для розширеного тлумачення терміна «інформація» в чинному законодавстві України. *Інтелектуальна власність*. 2006. № 9. С. 30−38.

94. Завальнюк В.В. Антропологізація права як тенденція розвитку юриспруденції сучасної України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2019. 40 с.

95. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ від 10.12.1948. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws /show/995_015 (дата звернення: 27.10.2023).

96. Загальна теорія права: підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.

97. Заєць А.П. Правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 1999. 36 с.

98. Заморська Л.І. Системний підхід у дослідженнях правової реальності. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 7. С. 38−44.

99. Заярний О. Адміністративна деліктолізація протиправних діянь, що вчиняються в інформаційній сфері: деякі концептуально-прикладні проблеми. *National law journal: theory and practice.* December 2016. P. 43−48.

100. Заярний О.А. Адміністративна деліктологія в інформаційній сфері: проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2018. 36 с.

101. Заярний О.А. Правове забезпечення розвитку інформаційної сфери України: адміністративно-деліктний аспект: монографія. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 700 с.

102. Звіт за підсумками 13-го Українського форуму з управління Інтернетом IGF-UA. URL: http://igf-ua.org/wp-content/uploads/2023/01/Ukrainian-IGF-UA_2022_Annual-Report_UKR.docx (дата звернення: 17.04.2024).

103. Золотар О.О. Обмеження доступу до інформації: інформаційно-правовий аспект. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2012. № 1(8). С. 74−80.

104. Золотар О.О. Права і свободи людини: інформаційний вимір. *ІТ право: проблеми і перспективи розвитку в Україні*: зб. мат. наук.-прак. конф. (Львів, 18 листоп. 2016 р.) Львів, 2016. С. 59−68.

105. Золотар О.О. Права людини – від епохи Просвітництва до інформаційного суспільства. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*. Wrocław, 2016. 38. nr 3. URL: https://wuwr.pl/sfzh/article/download/1279/1250/ (дата звернення: 21.09.2023).

106. Золотар О.О. Правовий статус людини в інформаційному суспільстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 1. С. 84−87.

107. Золотар О.О. Правові основи інформаційної безпеки людини: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Київ, Харків, 2018. Київ, 2018. 501 с.

108. Іванків І.Б. Права людства. Монографія. Київ: Ваіте, 2020. 158 с.

109. Калюжний К.Р. Сутність інформаційних прав людини в науці інформаційного права. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2012. № 4(25). С. 55−58.

110. Калюжний Р.А., Сопілко І.М. Перспективний напрям розвитку юридичної науки: трансформація правової системи в умовах глобалізації. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2011. № 4. С. 124−127.

111. Каменська Н.П. Інститут звернень до публічної адміністрації: теорія та практика: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2018. 19 с.

112. Кармаза О.О., Кушерець Д.В. Штучний інтелект у цивілістичному процесі: перспективи використання. URL: http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/102/2586/5540-1?inline=1 (дата звернення: 13.11.2023).

113. Кастельс М., Хіманен П. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель: пер. з англ. Київ: Ваклер, 2006. 230 с.

114. Кельман М. Методологія правознавства як світ організованих форм мислення та діяльності дослідника. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2017. № 876. С. 61−67.

115. Кельман М. Осмислення методологічних підходів у сучасному правознавстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2018. Вип. 18. С. 24−30.

116. Кельман М.С. Використання методів моделювання при прогнозуванні державно-правових явищ. *Публічне право.* 2017. № 1(25). С. 136−145.

117. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2013. 35 с.

118. Кельман М.С. Співвідношення методу і методологічного підходу у правовій науці. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 204−211.

119. Кельман М.С. Філософсько-методологічні засади юридичної науки. *Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр.* 2009. Вип. 43. С. 19−24.

120. Кельман М.С. Юридична наука: проблеми методології: монографія; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Тернопіль: Терно-граф, 2011. 492 с.

121. Кельман М.С. Юридичні конструкції як елемент юридичної діяльності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 845. С. 390−395.

122. Кельман М.С., Кельман Л.М., Романська І.В. Осмислення методології пізнання наукових теорій у правознавстві. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2019. № 1. С. 32−42.

123. Керівні принципи у сфері прав людини для інтернет-провайдерів. URL: https://rm.coe.int/1680599368 (дата звернення: 25.09.2023).

124. Коваленко Л.П. Деякі питання щодо правопорушень в інформаційній сфері. *Форум права*. 2013. № 4. С. 158−167.

125. Ковальський В. Принцип єдності історичного і логічного у сучасних правових реаліях. *Юридична Україна*. 2014. № 10. С. 4−7.

126. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15 (дата звернення: 20.02.2024).

127. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10 (дата звернення: 20.02.2024).

128. Кодинець А.О. Цивільно-правове регулювання зобов’язальних інформаційних відносин: монографія. Київ: Алерта, 2016. 582 с.

129. Козловський А.А. Право як пізнання: вступ до гносеології права. Чернівці: Рута, 1999. 295 с.

130. Козюбра М. Загальнотеоретичне правознавство в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 193. С. 3−11.

131. Козюбра М. Переосмислення предметного поля вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції як одна з умов її включення в євроінтеграційні процеси в галузі науки і освіти. Методологія в праві / Безклубий І.А., Гриценко І.С., Козюбра М.І. та ін.; за заг. ред. І. Безклубого; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: Грамота, 2017. С. 25−31.

132. Козюбра М. Право, наука та інші форми світосприйняття і методологія: лінії взаємозв'язків. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2018. Т. 2. С. 3−12.

133. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України.* 2010. № 4. С. 9−21.

134. Колпаков В.К. Адміністративно-деліктний правовий феномен: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 528 с.

135. Колпаков В.К.. Адміністративно-правова відповідальність за інформаційний делікт. Інформаційний проступок. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології: монографія / І.В. Арістова, О.А. Баранов, О.П. Дзьобань та ін.; за заг. ред. проф. К.І. Бєлякова. Київ: КВІЦ, 2019. С. 226-256.

136. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних: Міжнародний документ від 28.01.1981. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326 (дата звернення: 07.09.2023).

137. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): міжнародний

документ від 04.11.1950. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 07.09.2023).

138. Конвенція про кіберзлочинність: міжнародний документ. Ратифікація від 07.09.2005. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (дата звернення: 07.09.2023).

139. Конституція України. Текст Основного Закону з офіційним тлумаченням Конституційного Суду / Огляд і коментарі В.Ф. Погорілка та В.Л. Федоренка. Київ: Наукова думка, 2006. С. 129.

140. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 20.02.2024).

141. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с. URL: https://yurincom.com /legal_news/new_legislation/kontseptsiia-onovlennia-tsyvilnoho-kodeksu-ukrainy/ (дата звернення: 09.09.2023).

142. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80 (дата звернення: 12.12.2023).

143. Корж Є.М. Реалізація інформаційної функції права в діяльності органів внутрішніх справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Запоріжжя, 2010. 19 с.

144. Корж І.Ф. Штучний інтелект і право. *Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 2 груд. 2021 р.). Київ: Фенікс, 2021. С. 22−27.

145. Кормич Б.А. Інформаційне право. Підручник. Харків: БУРУН і К., 2011. 334 с.

146. Корнієнко М.В. Права людини в умовах воєнного стану: загальноправовий дискурс. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1−2. С. 27−31.

147. Косович В. Сучасна загальна теорія права та держави: тенденції розвитку. *Вісник Львівського університету.* Сер.: Юридична. 2020. Вип. 70. С. 3−9.

148. Косович В. Правові дефініції як засіб забезпечення створення досконалих нормативно-правових актів України. *Вісник Львівського університету.* Сер.: Юридична. 2013. Вип. 57. С. 43−52.

149. Костенко О.В. Напрями розвитку права у сфері інтернет речей (IoT) та штучного інтелекту. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 3. С. 130−136.

150. Костенко О.В., Костенко В.В. Правова відповідальність та ідентифікація суб’єктів і об’єктів зі штучним інтелектом (IOT). *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1. 2020. С. 158-162.

151. Костецька Т.А. Конституційно-правове регулювання інформаційних прав: деякі термінологічні аспекти. *Часопис Київського університету права.* 2013. №2. С. 114−117.

152. Костицький В.В. Соціологія права: наук.-теоретична спадщина Євгена Ерліха і проблеми розвитку сучасної науки; Ін-т законодав. передбачень і прав. експертизи. Київ, Дрогобич: Коло, 2015. 227 с.

153. Костицький М.В. Філософські та наукознавчі проблеми юриспруденції (як науково-практичного комплексу) та окремих галузей юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2013. № 1−2. С. 18−29.

154. Костицький М.В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3−11.

155. Костицький М.В. Логіка як методологія наукового пізнання (зокрема в правознавстві). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 3−13.

156. Костицький М.В. Нормативізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1(11). С. 18−29.

157. Костицький М.В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції. Рута. 2009. 580 с.

158. Котляревська Г.М. Адміністративно-правове забезпечення механізму звернення громадян в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2020. 38 с.

159. Кохановська О.В. Правове регулювання у сфері інформаційних відносин: монографія. Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 2001. 212 с.

160. Кохановська О.В. Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. 463 с.

161. Кохановська О.В. Цивільно-правова відповідальність за інформаційний делікт. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології: монографія / І.В. Арістова, О.А. Баранов, О.П. Дзьобань та ін.; за заг. ред. проф. К.І. Бєлякова. Київ: КВІЦ, 2019. С. 271−294.

162. Кохановська О.В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні : автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 34 с.

163. Кравчук І.М. Правове регулювання надання адміністративних послуг за допомогою Інтернет-технологій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 19 с.

164. Кресін О.В. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології: монографія / Кресін О.В. (кер. авт. кол.) та ін.; за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького Нац. акад. наук України. Київ, 2006. 256 с.

165. Крестовська Н.М. Цивілізаційний підхід у порівняльному правознавстві. *Правова держава*. 2016. Вип. 27. С. 443−449.

166. Крилова Д. Четверте покоління прав людини в контексті взаємозв'язку правових і моральних норм. *Jurnalul juridic naţional: teorie şi practică.* 2017. № 2. С. 26−30.

167. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws /show/2341-14 (дата звернення: 20.02.2024).

168. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 20.02.2024).

169. Кузнецова М.Ю. Інформаційно-правовий статус: поняття, ознаки, структура. *Науковий вісник Державного херсонського університету.* Серія: юридичні науки. 2018. Вип. 2. Том. 1. С. 165−168.

170. Кузніченко С.О. Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2022. № 1−2. С. 32−36.

171. Кулініч О.О. Інформація як об'єкт цивільних прав. *Університетські наукові записки.* 2005. № 3 (15). С. 126−128.

172. Кучинська О.П., Іванов М.С. Загальнотеоретичне та праксеологічне розуміння прав людини. *Вісник кримінального судочинства.* 2017. № 1. С. 142−148.

173. Кучук А. Аксіологічний підхід до дослідження правових явищ. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 9. С. 116−120.

174. Кучук А.М. Принципи пізнання правових явищ як елемент методології. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. Вип. 4. С. 8−11.

175. Кушакова Н. Конституційне право на інформацію: правомірні та неправомірні обмеження. *Вісник Конституційного Суду України*. 2002. № 3. С. 66−70.

176. Кушнір І.П. Інформаційно-правовий статус Державної прикордонної служби України. *Приватне та публічне право.* 2018. № 4. С. 50−53.

177. Левченко А.В. Обмеження права на таємницю кореспонденції в умовах воєнного стану: українські реалії та закордонний досвід. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 2. С. 116−122.

178. Литвин Н.А. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної діяльності органів Державної фіскальної служби України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2019. 39 с.

179. Ліпкан В. Інформаційні права і свободи людини та громадянина. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 9. С. 64−68.

180. Литвинов О.М. Прогностичний підхід до аналізу організованої злочинності. *Форум права.* 2011. № 1. С. 590−594.

181. Лощихін О.М. Функціональний метод у науковому інструментарії дослідження сучасної державності. *Науковий вісник Академії муніципального управління.* Серія: Право. 2011. Вип. 1. С. 23−31.

182. Лук'янець Д.М. Адміністративно-деліктні відносини в Україні: теорія та практика правового регулювання: Монографія. Суми: ВТД «Універсальна книга», 2006. 376 с.

183. Луцький Р.П. Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 43 с.

184. Мазіна О.О. Поняття інформації як об'єкту цивільних правовідносин. URL: http//www.stattionline.org.ua (дата звернення: 15.05.2022).

185. Майбутнє, якого ми хочемо, Організація Об'єднаних Націй, яка нам потрібна. Оновлена інформація про роботу Канцелярії Спеціального радника з подготовки заходів з приводу 75-річчя ООН. Вересень 2020 року. URL: https://sozi.com.ua/image/catalog/home/laws/the_future_we_want.pdf (дата звернення: 12.04.2024).

186. Макеєва О.М. Функції правової культури у сучасному інформаційному просторі. *Юридичний вісник.* 2021. № 1(58). С. 54−60.

187. Максименко Ю.Є. Теоретико-правові засади забезпечення інформаційної безпеки України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. 186 с.

188. Максимов С. Виправдання позитивізму (до аналізу концепції права Х. Харта). *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 2. С. 146−156.

189. Максимов С. Дуальність права. *Право України*. 2010. № 4. С. 36−42.

190. Максимов С.І. Основні типи праворозуміння: правовий позитивізм і природно-правове мислення. Філософія права / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін.; за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.

191. Максимов С.І. Правова реальність як предмет філософського осмислення: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2002. 40 с.

192. Мамченко Н.В. Дуалізм природного і позитивного права як синтез цілей правової системи: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 19 с.

193. Манжул І.В. Визначення методів пізнання в науковій літературі. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2012. № 11. С. 11−17.

194. Маріц Д.О. Теоретичні проблеми правового регулювання інформаційних відносин в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2019. 35 с.

195. Марущак А.І. Визначення поняття «Інформаційні права людини». *Інформація і право.* 2011. № 2(2). С. 21−26.

196. Марущак А. І. Інформаційне право України: Підручник. Київ: Дакор, 2011. 456 с.

197. Марущак А.І. Цивільні права на інформацію. *Юридичний вісник.* 2009. № 3(12). С. 33−36.

198. Марценко Н. Правовий режим штучного інтелекту в цивільному праві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 91−98.

199. Марчук В.П. Соціологічні теорії права в Німеччині: історія і сучасність. Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці: ЧДУ, 1998. 128 с.

200. Матишевський П.С. Кримінальне право України: Загальна частина : підруч. для студ. юрид. вузів і фак. Київ: А.С.К., 2001. 347 с.

201. Мединська О.Я., Синоруб Г.П. Права людини та цифрова трансформація. *Людина в українському суспільстві в системі цінностей прав людини: сучасний вимір медіадіяльності*: матер. Всеукр. наук.-практ. конференції (Київ, 14 травня 2021 р.). Київ: Інститут журналістики, 2021. С. 192−196.

202. Мельник К.С. Правові та організаційні засади захисту персональних даних в умовах євроінтеграції України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2016. 19 с.

203. Мельник С.В., Тихомиров О.О., Лєнков О.С. До проблеми формування понятійно-термінологічного апарату кібербезпеки. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка*. 2011. Вип. 30. С. 165−171.

204. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / Ю.М. Оборотов та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю.М. Оборотова; Півден. регіон. центр Нац. акад. прав. наук України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса: Фенікс, 2019. 419 с.

205. Міжнародна конференція з питань реформ в Україні, Лондон, липень 2017 р. URL: https://ua.urc-international.com/urc2017 (дата звернення: 24.04.2024).

206. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: міжнародний документ. Прийнято Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/995_043 (дата звернення: 24.09.2023).

207. Мінченко О.В. Використання феноменологічного підходу у правових дослідженнях. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 2(30). С. 13−17.

208. Мінченко О.В. Юридико-лінгвістична теорія правознавства: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2020. 36 с.

209. Мірило правовладдя: коментар, глосарій, Rule of Law Checklist. Венеційська Комісія Ради Європи / пер. С. Головатий. 2017. 164 с.

210. Мічурін Є.О. Правова природа штучного інтелекту. *Форум права*. 2020. № 64(5). С. 67−75.

211. Мукомела І.В. Правові засади інформаційного суспільства : загальнотеоретичний аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 20 с.

212. Надобко С.В. Поняття та ознаки адміністративної відповідальності: сучасні концепції та підходи. *Право і суспільство*. 2014. №5-2. С. 223-228.

213. Настюк В.Я., Бєлєвцева В.В. Загальноправова характеристика адміністративної відповідальності за інформаційні правопорушення. *Інформація і право*. 2013. № 1 (7). С. 151−157.

214. Науково-експертний висновок до Концепції оновлення Цивільного кодексу України: брошура / під заг. ред. члена-кореспондента НАН України В.А. Устименка. Київ: НАН України, ДУ «Інститут економіко-правових досліджень ім. В.К. Мамутова НАН України», 2021. 112 с.

215. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: Канон, А.С.К, 2001. 1102 с.

216. Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна». / Кабінет Міністрів України. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage /app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

217. Неліпович Г.І. Юридична конструкція як засіб структурування правової інформації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2017. 20 с.

218. Несинова С.В., Князєва Ю.С. Нове покоління прав людини: сучасні проблеми класифікації. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля.* Серія «Юридичні науки». 2015. № 2 (7). С. 36−42.

219. Нижник Н.Р., Лемак В.В. Постсоціалістична держава: теоретико-правові проблеми; Ужгородський національний ун-т. Ужгород: УжНУ, 2003. 104 с.

220. Новицька Н.Б. Організаційно-правові аспекти інформаційної культури в управлінській діяльності: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь. 2007. 18 с.

221. Новицька Н.Б. Правові основи захисту суспільної моралі в інформаційній сфері України: теорія та практика: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2016. 37 с.

222. Новицька Н.Б. Щодо визначення сутності поняття «інформаційна культура». *Соціологія права.* 2017. №1-2. С. 54−59.

223. Новицький А.М. Правове регулювання інституціоналізації інформаційного суспільства в Україні: монографія. Ірпінь: НУДПС України, 2011. 444 с.

224. Новицький А.М. Правові основи формування інститутів інформаційного суспільства в Україні: теорія та практика: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2012. 40 с.

225. Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права. *Право України.* 2010. № 4. С. 49−55.

226. Оборотов Ю. Сучасна держава: від образу до реалій. Юридичний вісник. 2014. № 6. С. 6–13.

227. Оксамитний В. Міждержавні правові системи як реальність сучасного світу. *Право України.* 2013. № 3−4. С. 209−222.

228. Оніщенко Н. До питання про розвиток доктрини прав людини в Україні (роки незалежності). *Право України.* 2013. № 9. С. 176−193.

229. Оніщенко Н.М. Правова доктрина, юридична наука та захист прав людини (коефіцієнт корисної дії). *Альманах права*. 2020. Вип. 11. С. 11−15.

230. Оніщенко Н.М. Юридична наука: ціннісно-комунікаційне. *Бюлетень Міністнрства юстиції України*. 2019. № 4. С. 36−39.

231. Онопрієнко С.Г. Правове забезпечення інформаційної культури в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Тернопіль, 2017. 20 с.

232. Організаційно-правові та тактичні основи протидії злочинності у сфері високих інформаційних технологій: навч. посіб. / За ред. Б.В. Романюка; Є.Д. Скулиша. Київ: КИТ, 2011. 404 с.

233. Основи відновлення: Зміцнення інституційної спроможності. URL: https://recovery.gov.ua/project/program/strengthening-institutional-capacity (дата звернення: 27.04.2024).

234. Основи відновлення: Цифрова держава. URL: https://recovery.gov.ua/project/program/digital-government (дата звернення: 27.04.2024).

235. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12 (дата звернення: 20.02.2024).

236. Основи інформаційної безпеки України: навч. посіб. / за заг. ред. А.І. Марущака. Київ: Наук.-вид. центр НА СБ України, 2013. 388 с.

237. Оцінка прогресу досягнення ЦСР в Україні (за методологією Економічної та соціальної Комісії ООН для Азії та Тихого океану (UNESCAP)). URL: https://ukrstat.gov.ua/csr_prezent/2.htm (дата звернення: 27.04.2024).

238. Оцінка фінансування розвитку: Україна. URL: https://www.undp.org/ukraine/publications/development-finance-assessment-ukraine (дата звернення: 27.04.2024).

239. Павлишин О.В. Методологічне значення семіотики права та її місце у структурі правового пізнання. *Право України.* 2014. № 4. С. 160−165.

240. Паспорти спеціальностей: Постанова президії ВАК України від 8 жовтня 2008 р. № 45. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MUS9158 (дата звернення: 20.02.2024).

241. Перший Добровільний національний огляд щодо Цілей сталого розвитку в Україні. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-10/VNR%20SDG%20Ukraine%202020.pdf (дата звернення: 27.04.2024).

242. Петришин О. Проблеми соціалізації правової науки. *Право України.* 2010. № 4. С. 133−141.

243. Петров Є.В. Інформація як об’єкт цивільно-правових відносин: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків., 2003. 24 с.

244. Петров Є.В. Інформація як об’єкт цивільно-правових відносин: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків., 2003. 206 с.

245. Петров Є.В. Інформація як об'єкт правовідносин. *Вісник Національного Університету внутрішніх справ. Спецвипуск.* Харків, 2001. С. 249−252.

246. Питання збору даних для моніторингу реалізації цілей сталого розвитку: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 № 686-р. / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/686-2019-%D1%80 (дата звернення: 27.04.2024).

247. Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни: Указ Президента України від 21.04.2022 № 266/2022 / Президент України. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2662022-42225 (дата звернення: 27.04.2024).

248. Підсумковий документ Міжнародної конференції з питань відновлення України (URC 2022) «Декларація Лугано». Лугано, 4−5 липня 2022 року. URL: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62cd2e0ba5613c953a9b52d4_Lugano%20Declaration_UA.pdf (дата звернення: 27.04.2024).

249. Пілюков Ю.О. Формування поняття інформації у криміналістиці та судово-експертній діяльності. *Криміналістичний вісник*. 2017. № 1(27). С. 25−33.

250. План Відновлення України. URL: https://recovery.gov.ua/ (дата звернення: 27.04.2024).

251. Погоріла Л.П. Недержавні засоби масової інформації як інститут громадянського суспільства (теоретикоправовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 20 с.

252. Погорілко В.Ф., Бобровник С.В. Державознавство. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 2: Д - Й. 744 с.

253. Подорожна Т.С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: монографія; Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. Львів: ПАІС, 2009. 195 с.

254. Полетило К.С. Оцінка обмеження інформаційних прав і свобод людини судами Швеції. *Наука і правоохорона*. 2015. № 1. С. 281−288.

255. Політанський В.С. Обмеження права на доступ до інформації. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. № 26. С. 215−227.

256. Політанський В.С. Право на інформацію як фундаментальне право людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2016. 20 с.

257. Полтораков О. Гібридна війна в контексті асиметричного світоустрою. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 100. С. 258−260.

258. Попович Т., Шаварин А. Сутнісне наповнення четвертого покоління прав людини. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 12. С. 266−271.

259. Попович, Т.П. Конституційно-правовий обов'язок: наукові підходи до розуміння. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 6. Volume 1. С. 156−160.

260. Права людини: соціально-антропологічний вимір. Колективна монографія. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина*

Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (гол. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 13. Львів: Світ, 2006. 280 с.

261. Права приватної особи в умовах пандемії COVID-19: проб¬леми здійснення і захисту: монографія / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, К.І. Бєляков та ін.; за ред. д. юрид. н., проф. Є.О. Харитонова, д. юрид. н., проф. О.І. Харитонової, к. юрид. н., доц. К.Г. Некіт. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 404 с.

262. Правдюк С.А. Класифікація інформаційних правопорушень. *Порівняльно-аналітичне право.* 2013. № 4. С. 209−211.

263. Правдюк С.А. Комп'ютерні правопорушення та інформаційні правопорушення: аспекти співвідношення. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України.* 2013. Вип. 182. Ч. 3. С. 216−223.

264. Правдюк С.М. Інформаційні правопорушення: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2015. 17 с.

265. Правдюк С.М. Інформаційні правопорушення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2015. 227 с.

266. Правдюк С.М. Нормативно-правові засади боротьби з інформаційними правопорушеннями в україні: стан та перспективи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2013. № 6-3. том 1. С. 84−89.

267. Правова наука. Електронна база даних Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України». URL: http://db.ippi.org.ua (дата звернення: 10.02.2024).

268. Примірний перелік та опис предметних напрямів досліджень в межах спеціальності 081 «Право»: Наказ МОН України № 1477 від 28 груд.

2018 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS31369.html (дата звернення: 10.02.2024).

269. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20 (дата звернення: 20.02.2024).

270. Про внесення змін до Указу Президента України від 21 квітня 2022 року № 266/2022: Указ Президента України від 15.06.2022 № 411/2022. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show /411/2022 (дата звернення: 20.04.2024).

271. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26.01.2021 № 1135-IX. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws /show/1135-20 (дата звернення: 20.02.2024).

272. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів: Закон України від 23.09.1997 № 540/97-ВР. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540/97-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 20.02.2024).

273. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/2939-17 (дата звернення: 20.02.2024).

274. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16.11.1992 № 2782-XII. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12 (дата звернення: 20.02.2024).

275. Про електронні комунікації: Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws /show/1089-20 (дата звернення: 20.02.2024).

276. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18 (дата звернення: 20.02.2024).

277. Про затвердження завдань Національної програми інформатизації на 2022-2024 роки: Постанова Верховної Ради України від 08.07.2022

№ 2360-IX. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws /show/2360-20 (дата звернення: 20.02.2024).

278. Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003−2015 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2003 № 634. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/634-2003-%D0%BF (дата звернення: 20.04.2024).

279. Про затвердження Переліку наукових спеціальностей: Наказ МОНмолодьспорт №1057 від 14.09.2011. URL: https://osvita.ua/legislation /Vishya_osvita/23852/ (дата звернення: 20.02.2024).

280. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws /show/1023-12 (дата звернення: 20.02.2024).

281. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 20.02.2024).

282. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII (перша редакція). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/2657-12/ed19921002 (дата звернення: 20.02.2024).

283. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12 (дата звернення: 20.02.2024).

284. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19 (дата звернення: 20.02.2024).

285. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12 (дата звернення: 20.02.2024).

286. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19 (дата звернення: 20.02.2024).

287. Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність: Закон України від 07.09.2005 № 2824-IV. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2824-iv (дата звернення: 20.02.2024).

288. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 26.08.2021 № 447/2021. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021 (дата звернення: 20.02.2024).

289. Про скорочення кількості та укрупнення державних цільових програм: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.06.2011 № 704. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/704-2011-%D0%BF#Text (дата звернення: 20.04.2024).

290. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 № 1. *Верховна Рада України.* URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09/print (дата звернення: 12.10.2023).

291. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21.12.1993 № 3759-XII. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws /show/3759-12 (дата звернення: 20.02.2024).

292. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України №722/2019 від 30.09.2019. *Президент України.* URL: https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825 (дата звернення: 20.04.2024).

293. Проблеми теорії права і конституціоналізму у працях М.В. Цвіка: збірка / Нац. акад. прав. наук України; упоряд.: О.В. Петришин та ін. Харків: Право, 2010. 271 с.

294. Проєкт Плану відновлення України Матеріали робочої групи «Діджиталізація». *Кабінет Міністрів України.* URL: https://www.kmu.gov.ua /storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/digitization.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

295. Проєкт Плану відновлення України Матеріали робочої групи «Культура та інформаційна політика». *Кабінет Міністрів України.* URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/culture-and-information-policy.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

296. Проєкт Плану відновлення України Матеріали робочої групи «Освіта і наука». *Кабінет Міністрів України.* URL: https://www.kmu.gov.ua /storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/education-and-science.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

297. Проєкт Плану відновлення України Матеріали робочої групи «Права людини». *Кабінет Міністрів України.* URL: https://www.kmu.gov.ua /storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/human-rights2.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

298. Проєкт Плану відновлення України Матеріали робочої групи «Юстиція». *Кабінет Міністрів України.* URL: https://www.kmu.gov.ua /storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/justice.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

299. Проць І.М. Окремі організаційно-правові механізми обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 381−384.

300. Прудникова О.В. Антицінності віртуального простору: філософський аналіз. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2017. № 3. С. 47−56.

301. Прудникова О.В. Інформаційна культура інформаційного суспільства: філософський вимір. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2016. № 4 (31). С. 44−53.

302. Пруднікова О.В. Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Право. 2015. 352 с.

303. Пруднікова О.В. Інформаційна культура і формування «людини інформаційної». *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2016. № 2 (29). С. 154−165.

304. Пруднікова О.В. Інформаційна культура інформаційного суспільства: філософський вимір. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2016. № 4(31). С. 44−53.

305. Пуховська А.С. Еволюція розуміння прав людини в контексті юридичного позитивізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2013. Вип. 23. Ч. І. Т. 1. С. 86−91.

306. Рабінович П. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу). *Право України.* 2010. № 3. С. 19−23.

307. Рабінович П.М. На шляху до формування доктрини основоположних прав людини. *Право України.* 2022. № 1. С. 23−38.

308. Рабінович П.М. Права людини та їх юридичне забезпечення (Основи загальної теорії права і держави): навч. посіб. Київ, 1992. 100 с.

309. Рабінович П.М., Рабінович С.П., Панкевич О.З. Інтегральність праворозуміння як методологічна проблема. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2021. Т. 28. № 3. С. 47−55.

310. Рабінович П.М. Універсальні стандарти людяності як концептуальні засади антропоцентричного праворозуміння. *Право України.* 2021. № 1. С. 76−87.

311. Рабінович П. Основоположі права людини: терміно-поняттєвий інструметарій дослідження та викладання. *Право України*. 2015. № 2. С. 9−23.

312. Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 576 с.

313. Радутний О.Е. Розвиток кримінально-правової доктрини в напрямі визнання штучного інтелекту та цифрової людини суб'єктом правовідносин та суб'єктом злочину. *Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення*: матер. Міжнар. наук.-практ. кругл. Столу (Харків, 17 трав. 2019 р.). Харків: Константа, 2019. С. 202−213.

314. Радутний О.Е. Штучний інтелект та окремі питання кримінального права. *Концептуальні основи кримінальної законотворчості*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 19 жовт. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 382−392.

315. Размєтаєва Ю.С. Цифрові права людини та проблеми екстратериторіальності в їх захисті. *Право та державне управління*. 2020. № 4. С. 12−23.

316. Рак О.Ю. Комунікативно-сугестивний вплив інформаційної війни на свідомість соціуму інтроформаційними методами. *Нова парадигма*. 2014. Вип. 122. С. 182−195.

317. Римаренко С.Ю. Права нації та права людини: між Сціллою та Харібдою. Київ: Світогляд, 2005. 78 с.

318. Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016. № 2-рп/2016 (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) / Конституційний Суд України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/2-rp2016.pdf (дата звернення: 11.04.2024).

319. Рішення Конституційного Суду України від 12.06.2007 № 2-рп/2007 (справа про утворення політичних партій в Україні) / Конституційний Суд України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default /files/ndf/2-rp/2007.doc (дата звернення: 11.04.2024).

320. Рішення Конституційного Суду України від 19.10.2009 № 26-рп/2009 / Конституційний Суд України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites /default/files/ndf/26-rp/2009.doc (дата звернення: 11.04.2024).

321. Рішення Конституційного Суду України від 22.09.2005 № 5-рп/2005 (справа про постійне користування земельними ділянками) / Конституційний Суд України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default /files/ndf/5-rp/2005.doc (дата звернення: 11.04.2024).

322. Рішення Конституційного Суду України від 22.01.2020 № 1-р(I)/2020 / Конституційний Суд України. URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/431-pravo-na-informaciyu (дата звернення: 11.04.2024).

323. Рішення Конституційного Суду України від 22.05.2018 № 5-р/2018 / Конституційний Суд України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites /default/files/docs/5_p_2018.pdf (дата звернення: 11.04.2024).

324. Рішення Конституційного Суду України від 22.06.2022 № 5-р(II)/2022 (щодо дискримінації у реалізації права на житло) / Конституційний Суд України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5-r_2_2022.pdf (дата звернення: 11.04.2024).

325. Рішення Конституційного Суду України від 29.06.2010 № 17-рп/2010 / Конституційний Суд України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites /default/files/ndf/17-rp/2010.doc (дата звернення: 11.04.2024).

326. Рождественська О.С. Особливий суб’єкт інформаційних правовідносин (загальнотеоретичний аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук:12.00.01. Харків, 2009. 20 с.

327. Ромащенко В.А. Правове регулювання інформаційного суспільства в Україні: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2018. 19 с.

328. Руднєва О.М. Розвиток концепції прав людини під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 11. С. 30−37.

329. Рудник Л.І. Право на доступ до інформації: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2015. 248 с.

330. Рябошапченко А.О. Права і свободи людини: філософсько-етичні та політико-правові засади. *PhD Thesis.* Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2021. С. 205−210.

331. Савінова Н.А. Кримінально-правова відповідальність за інформаційний делікт. Інфо-рмаційний злочин. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології: монографія / І. В. Арістова, О.А. Баранов, О.П. Дзьобань та ін.; за заг. ред. проф. К.І. Бєлякова. Київ: КВІЦ, 2019. С. 205-226.

332. Савінова Н.А. Кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: теоретичні та практичні аспекти: монографія. Київ: ТОВ «ДКС», 2012. 342 с.

333. Савчин М. Права людини. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui /bitstream/lib/ (дата звернення: 14.03.2024).

334. Савчин М.В. Права людини у світлі конституційної реформи. *Український часопис міжнародного права.* 2015. Спецвипуск. Конституція України та міжнародне право. С. 67−79.

335. Сайфуліна Ю.В. Феноменологічний підхід щодо розуміння права. *Право і суспільство.* 2012. № 1. С. 40−44.

336. Селезньова О.М. Інформаційні права: теоретичні та системні положення. *Інформація і право.* 2019. № 3(30). С. 9−15.

337. Селезньова О.М. Теоретико-методологічні засади інформаційного права України як інтегрованої категорії: автореф. дис. … докт. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ, 2015. 38 с.

338. Селезньова О.М. Теоретико-методологічні засади інформаційного права України як інтегрованої категорії : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2015. 445 с.

339. Селезньова О.М., Руданець В.В. Концепти розуміння сутності та ознак правопорушення в інформаційній сфері. *Право і суспільство*. 2017. № 3. Ч. 2. С. 142−145.

340. Сердюк О.В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права: монографія / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків: Яшма, 2007. 320 с.

341. Сердюк О.В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: філософсько-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2010. 40 с.

342. Славко А.С. Обмеження прав і свобод людини і громадянина за умов дії режиму воєнного стану: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* 2016. № 41. С. 74−78.

343. Солодка О.М. Забезпечення інформаційного суверенітету держави: правовий дискурс. *Інформація і право.* 2020. № 1 (32). С. 80−87.

344. Солодка О.М. Інформаційний суверенітет та інформаційна безпека України: діалектика понять. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. С. 233−239.

345. Солодка О.М. Пріоритети удосконалення інформаційної безпеки України. *Інформація і право.* 2015. № 3(15). С. 36−42.

346. Сопілко І. Сучасні інтерпретації інформаціно-правової культури як парадигмальні дороговкази державної інформаційної політики. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 55−63.

347. Сопілко І.М. Формування підходів до уніфікації понятійно-категоріального апарату інформаційного права. *Часопис Київського університету права.* 2009. № 3. С. 126−132.

348. Спільна програма Організації Об’єднаних Націй з фінансування Цілей сталого розвитку «Сприяння процесам стратегічного планування та фінансування сталого розвитку на національному та регіональному рівнях в Україні». URL: https://jointsdgfund.org/sites/default/files/2020-10/Brief%20SDG%20Financing_ukr.pdf (дата звернення: 17.04.2024).

349. Стаднік І.В., Бондар А.С. Права людини в контексті юридичного позитивізму. *Правничий часопис Донецького університету*. 2019. № 2. С. 3−12.

350. Стандарти Ради Європи у сфері медіа. Законодавчий бюлетень. Київ: IREX UMedia, 2005. 88 с.

351. Стасюк С.В. Об’єкт інформаційних правових відносин: загальнотеоретичний аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2012. 19 с.

352. Стефанчук М.О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення: монографія. Київ: Артек, 2020. 478 с.

353. Супрун В.М. Теоретико-правові основи інформаційного суверенітету: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2010. 20 с.

354. Теорія держави і права: навч. посіб. для підгот. фахівців з інформ. безпеки / О.О. Тихомиров, М.М. Мікуліна, Ю.А. Іванов та ін.; за заг. ред. Л.М. Стрельбицької. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 332 с.

355. Тихомиров О.Д. Просторовий вимір права: проблеми методологічного осмислення. *Право України*. № 3-4. 2013. С. 32−38.

356. Тихомиров О.О. Забезпечення інформаційної безпеки як функція сучасної держави : монографія; за заг. ред. Р. А. Калюжного. Київ: Центр навч.-наук. та наук. практ. видань НА СБ України, 2014. 196 с.

357. Тихомиров О.О. Інформаційні права людини: генераційний підхід. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*: зб. матер. наук.-практ. конф., (Київ, НА СБ України, 19 берез. 2015 р.): у 2 ч. Київ: Наук-вид. відділ НА СБ України, 2015. Ч. 1. С. 158−162.

358. Тихомиров О.О. Діяльнісний підхід у дослідженнях забезпечення інформаційної безпеки: об’єкти і суб’єкти. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2012. №2 (9). С. 18−24.

359. Тихомиров О.О. Діяльнісний підхід у дослідженнях забезпечення інформаційної безпеки: мета, засоби і методи, принципи, результати. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2012. № 3 (10). С. 11−17.

360. Тихомиров О.О. До осмислення правової природи протиправних діянь в кібернетичній сфері. *Європейське право і європейська правова освіта*

– *пріоритетні напрями підготовки вітчизняних фахівців права*: мат. постійно діючого наук.-теор. семінару (Національна академія внутрішніх справ, 14 травня 2014 року). 2014. Вип. 3. С. 73−75.

361. Тихомиров О.О. Еволюція інформаційних прав людини. *Інформація і право*. 2023. № 1 (44). С. 50−57.

362. Тихомиров О.О. Забезпечення інформаційної безпеки як функція держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011. 19 с.

363. Тихомиров О.О. Ідея інформаційної гігієни в контексті інформаційної безпеки і захисту інформаційних прав людини. *Правові новели*. 2023. № 20. С. 59−65.

364. Тихомиров О.О. Інформаційна безпека: соціотехнічна парадигма. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави.* 2014. №1. С. 13−20.

365. Тихомиров О.О. Інформаційні права людини в контексті плюралізму праворозуміння. *Юридичний вісник*. 2021. № 6. С. 14−23.

366. Тихомиров О.О. Інформаційні права людини та право на інформацію: співвідношення понять. *Правові новели*. 2021. № 15. С. 72−78.

367. Тихомиров О.О. Інформаційні права людини як цивільно-правова категорія. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 1 (34). С. 104−109.

368. Тихомиров О.О. Інформаційні правопорушення: теоретико-правова концепція. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави.* 2015. № 1 (17). С. 38−47.

369. Тихомиров О.О. Інформаційний делікт як підстава «інформаційної» юридичної відповідальності: відмітні ознаки. *Інформація і право*. 2019. № 1. С. 37−44.

370. Тихомиров О.О. «Інформація» у доктрині цивільного права України. *Держава і право: зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2015. Вип. 67. С. 156−167.

371. Тихомиров О.О. Каталог цифрових прав людини. *Scientific Practice: Modern and Classical Research Methods*: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Boston, USA, May 26, 2023). Boston, 2023. С. 76−79.

372. Тихомиров О.О. Класифікація інформаційних прав людини: розвиток підходів. *Інформація і право*. 2022. № 1(40). С. 46−53.

373. Тихомиров О.О. Межі і обмеження інформаційних прав людини. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С. 31−39.

374. Тихомиров О.О. Права людини інформаційні. Енциклопедія соціогуманітарної інформології / коорд. проєкту та заг. ред. проф. К.І. Бєляков. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Т.1. С. 175−178.

375. Тихомиров О.О. Права людини: інформаційний вимір: монографія. Одеса: Вид-во «Юридика», 2023. 304 с.

376. Тихомиров О.О. Правова культура в інформаційному суспільстві: до проблеми осмислення інформаційно-правової культури. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2020. № 3 (56). С. 74−80.

377. Тихомиров О.О. Правові детермінанти інформаційної деліктності в контексті Rule of law Checklist. *Порівняльно-аналітичне право: електронне видання.* 2018. № 4. С. 354−357. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/08/Porivnyalno-analitichne-pravo-4-2018_1.pdf (дата звернення: 25.08.2023).

378. Тихомиров О.О. Право на інформацію. Енциклопедія соціогуманітарної інформології / коорд. проєкту та заг. ред. проф. К.І. Бєляков. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Т.1. С. 182−185.

379. Тихомиров О.О. Проблеми обмеження інформаційних прав людини в умовах воєнного стану в Україні. *Juris Europensis Scientia.* 2022. Вип. 6. С. 62−67.

380. Тихомиров О.О., Тугарова О.К. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері: навч. посіб. Київ: Нац. акад. СБУ, 2015. 172 с.

381. Тихомиров О. О. Цивільно-правова відповідальність за інформаційні правопорушення. *Порівняльно-аналітичне право:* електронне видання. 2015. № 1. С. 37−40. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/1_2015.pdf (дата звернення: 25.08.2023).

382. Ткачук Н.І. Інформаційні права і свободи людини і громадянина в Україні: визначення термінів, співвідношення понять. *Інформація і право*. 2018. № 2(25). С. 17-30.

383. Ткачук Т.Ю. Правове забезпечення інформаційної безпеки в у мовах євроінтеграції України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Ужгород, 2019. 487 с.

384. Токарська А.С. Комунікативна природа права і правової комунікації. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. № 1. С. 32−39.

385. Токарська А.С Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2008. 35 с.

386. Тоффлер Е. Третя хвиля / Пер. з англ. А. Євси. Київ: Всесвіт, 2000. 453 с.

387. Україна. Ключові повідомлення. URL: https://hlpf.un.org/sites /default/files/vnrs/2021/26175Ukraine_SDG_VNR_Ukraine_Key_Messages_ukr_ clean_699.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

388. Український форум з управління Інтернетом. URL: //http://igf-ua.org/ (дата звернення: 20.04.2024).

389. Фігель Ю.О. Класифікація обмежень прав людини. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки.* 2016. № 3. С. 79−87.

390. Фігель Ю.О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки*. 2015. № 2. С. 222−230.

391. Фігель Ю.О. Проблеми обмеження права на доступ до інформації. *Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки.* 2015. № 1. С. 132−139.

392. Халамендик В.Б. Інформаційна гігієна як фактор збереження психічного здоров'я людини. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії.* 2008. Вип. 35. С. 83-91.

393. Харенко О.В. Інформаційно-правовий статус друкованих засобів масової інформації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 16 (1). С.82−86.

394. Харенко О.В. Правове регулювання інформаційної діяльності друкованих засобів масової інформації: автореф. дис. … канд. юрид. наук.: 12.00.07. Київ, 2017. 18 с.

395. Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України: підручник. Вид. 2-е, перероб. і доп. Київ: Істина, 2007. 816 с.

396. Харт Х. Л. А. Концепція права. Київ: Сфера. 1998. 238 с.

397. Цивільне право України: підруч.: у 2-х кн. / О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. 2-е вид., допов. і перероб. Київ: Юрінком Інтер, 2004. Кн. 1. 736 с.

398. Цивільне та сімейне право України: підруч. / За ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубєвої. Київ: Правова єдність, 2009. 968 с.

399. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 20.02.2024).

400. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15 (дата звернення: 20.02.2024).

401. Чернишова Н.В. Кримінальне право України (Загальна частина): навч. посіб. Київ: Атіка, 2003. 288 с.

402. Чистоклетов Л.Г., Хитра О.Л. Адміністративно-правові засоби у забезпеченні інформаційної безпеки України. URL: http://aphd.ua/publication-349 (дата звернення: 09.07.2022).

403. Шаповал В.М. Феномен прав і свобод людини та громадянина (теоретикоправовий і конституційний аспекти). *Право України*. 2015. № 2. С. 24-45.

404. Шутак І.Д. Правовий моніторинг: застосування прогностичного методу. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 2. С. 47−57.

405. Що таке Контент та як правильно його використовувати? URL: https://rozkrutka.site/shcho-take-kontent-tipi-pravilne-vikoristannya/ (дата звернення: 15.02.2024).

406. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології: монографія / І.В. Арістова, О.А. Баранов, О.П. Дзьобань та ін.; за заг. ред. проф. К. І. Бєлякова. Київ: КВІЦ, 2019. 344 с.

407. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 2001. Т. 3. С. 669.

408. Яриш О.М. Правове регулювання цивільних відносин, об’єктом яких є інформація. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2014. № 9-2. С. 197−199.

409. 10 Internet Rights & Principles. URL: https://internetrightsandprinciples.org/campaign/ (дата звернення: 18.09.2023).

410. 2000-2015, Millennium Development Goals. URL: https://research.un.org/en/docs/dev/2000-2015 (дата звернення: 19.04.2024).

411. 2005 World Summit Outcome. General Assembly Resolution. 16 September 2005. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_60_1.pdf (дата звернення: 19.04.2024).

412. 2020 Ranking Digital Rights Corporate Accountability Index. URL: https://rankingdigitalrights.org/index2020/ (дата звернення: 24.09.2023).

413. A Sustainable Europe by 2030. URL: https://commission.europa.eu/publications/sustainable-europe-2030_en#details

414. A sustainable recovery for the EU. A text meaning approach to map the eu Recovery Plan to the sustainanble Development Goals. URL: https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC122301/recovery_plan_and_sdgs_final_online_1.pdf (дата звернення: 19.04.2024).

415. A Universal Declaration of Human Responsibilities URL: https://www.interactioncouncil.org/publications/universal-declaration-human-responsibilities (дата звернення: 24.09.2023).

416. Achieving impact through intergovernmental co-operation on artificial intelligence. URL: https://globalpolicy.ai/en/about/ (дата звернення: 19.04.2024).

417. African (Banjul) Charter on Human and Peoples' Rights. 27 June 1981. URL: https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49 (дата звернення: 24.09.2023).

418. Agenda 2063: The Africa We Want. URL: https://au.int/en/agenda2063/overview (дата звернення: 19.04.2024).

419. Agenda 21. URL: https://sustainabledevelopment.un.org /outcomedocuments/agenda21 (дата звернення: 19.04.2024).

420. Agenda for the Information Society. URL: https://www.itu.int/net /wsis/outcome/booklet/tunis-agenda_C.html (дата звернення: 19.04.2024).

421. Alexander J.M. Capabilities, human rights and moral pluralism. *The International Journal of Human Rights*. 8(4), 451-469.

422. All the Member states of the UN Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) adopted on Thursday a historic agreement that defines the common values and principles needed to ensure the healthy development of AI. 25 November 2021. URL: https://news.un.org/en/story/2021/11/1106612 (дата звернення: 19.04.2024).

423. American Convention on Human Rights "Pact of San Jose, Costa Rica" (B-32) URL: https://www.oas.org/dil /access_to_information_American_Convention_on_Human_Rights.pdf (дата звернення: 24.09.2023).

424. American Declaration of the Rights and Duties of Man URL: https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic2.american%20declaration.htm (дата звернення: 24.09.2023).

425. Artificial Intelligence and Machine Learning Appliedto Cybersecurity The result of an intensive three-day IEEE Confluence 6-8 October 2017. URL: https://www.ieee.org/content/dam/ieee-org/ieee/web/org/about/industry /ieee_confluence_report.pdf (дата звернення: 27.02.2023).

426. Asaro P. Robots and Responsibility from a Legal Perspective. URL: https://peterasaro.org/writing/ASARO%20Legal%20Perspective.pdf (дата звернення: 27.02.2023).

427. ASEAN Human Rights Declaration. November 19, 2012. URL: https://asean.org/asean-human-rights-declaration/ (дата звернення: 22.10.2023).

428. Berners-Lee T. It's time to recognise internet access as a human right. URL: https://webfoundation.org/2020/10/its-time-to-recognise-internet-access-as-a-human-right/ (дата звернення: 19.09.2023).

429. Bostrom N. How long before superintelligence? Oxfrord Future of Humanity Institute. University of Oxford. *Int. Jour. of Future Studies*. 1998. Vol. 2. URL: https://nickbostrom.com/superintelligence.html (дата звернення: 11.02.2023).

430. Carta Portuguesa de Direitos Humanos na Era Digital. Lei n.º 27/2021, de 17 de maio. URL: https://www.parlamento.pt/Legislacao/Paginas /Educacao_Carta-Portuguesa-de-Direitos-Humanos-na-Era-Digital.aspx (дата звернення: 25.09.2023).

431. Celeste E. The Irish Constitution and the Challenges of the Digital Age. Is It Time for a Bunreacht na hÉireann 2.0? URL: https://ulsites.ul.ie/law/papers-constitution-80-conference (дата звернення: 25.09.2023).

432. Cerf V. Internet access is not a human right. The New York Times, Jan. 4, 2012. p. A25. URL: https://www.nytimes.com/2012/01/05/opinion/internet-access-is-not-a-human-right.html (дата звернення: 25.09.2023).

433. CHAI 2020 Progress Report 9/30. URL: https://humancompatible.ai/app/uploads/2020/11/CHAI-2020-Progress-Report-public-9-30.pdf (дата звернення: 25.09.2023).

434. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000/C 364/01). URL: https://www.europarl.euro pa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (дата звернення: 25.09.2023).

435. Cheok A.D., Zhang E.Y. Human – Robot Intimate Relationships. Springer. 2019. P. 218.

436. Christophe Golay, #ESCR and #SDGS: Practical manual on the role of United Nations human rights mechanisms in monitoring the Sustainable Development Goals that seek to realize economy, social and cultural rights, Geneva Academy, 2020. URL: https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/ESCR%20and%20SDGs%20-%20Geneva%20Academy%20Website%20-%2029.6.2020%20(interactive).pdf (дата звернення: 20.04.2024).

437. Commission staff working document. Delivering on the UN's Sustainable Development Goals – A comprehensive approach. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2020-11/delivering_on_uns_sustainable_development_goals_staff_working_document_en.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

438. Communication from the commission to the european parliament, the council, the european economic and social committee and the committee of the regions. Next steps for a sustainable European future European action for sustainability. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016DC0739 (дата звернення: 20.04.2024).

439. Constitution of Georgia. URL: https://matsne.gov.ge/en/document/view/30346?publication=36 (дата звернення: 15.09.2023).

440. Content (media). URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Content_(media) (дата звернення: 20.01.2024).

441. Copeland B.J. Artificial intelligence (AI). URL: https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence (дата звернення: 22.01.2023).

442. Cosmopolitanism and Human Rights. By Sharon Anderson-Gold. Cardiff: University of Wales Press, 2001. Pp. ix, 166.

443. Custers B. New digital rights: Imagining additional fundamental rights for the digital era. *Computer Law & Security Review*. 2022. Vol. 44. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364921001096#cit_17 (дата звернення: 18.09.2023).

444. De Hert P., Kloza D. ‘Internet (access) as a new fundamental right. Inflating the current rights framework?’. *European Journal of Law and Technology*. Vol. 3. No. 3. URL: https://ejlt.org/index.php/ejlt/article /view/123/268 (дата звернення: 18.09.2023).

445. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/contenu/menu/droit-national-en-vigueur/constitution/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789 (дата звернення: 18.09.2023).

446. Declaration of G20 Digital Ministers: Leveraging Digitalisation for a Resilient, Strong, Sustainable and Inclusive Recovery. Trieste, 5 August 2021. URL: http://www.g20.utoronto.ca/2021/210805-digital.html (дата звернення: 18.04.2024).

447. Declaration of Principles Building the Information Society: a global challenge in the new Millennium. URL: https://www.itu.int/dms_pub/itu-s/md/03/wsis/doc/S03-WSIS-DOC-0004!!PDF-E.pdf (дата звернення: 18.04.2024).

448. Declaration of the Committee of Ministers on human rights and the rule of law in the Information Society. CM(2005)56. URL: https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Public_participation_internet_governance/Declaration-Information-Society/011_DeclarationFinal%20text_en.asp (дата звернення: 21.09.2023).

449. Declaration on Human Rights and the Rule of Law in the Information Society. May, 13, 2005. URL: https://search.coe.int/cm/Pages /result_details.aspx?ObjectID=09000016805da1a0 (дата звернення: 21.09.2023).

450. Declaration on the commemoration of the seventy-fifth anniversary of the United Nations. General Assembly Resolution. 21 September 2020. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3885081/files/A_RES_75_1-EN.pdf (дата звернення: 18.04.2024).

451. Declaration on the Right to Development. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-right-development (дата звернення: 18.04.2024).

452. Digital democracy with a purpose. Lisbon declaration. URL: https://www.lisbondeclaration.eu/ (дата звернення: 14.09.2023).

453. Digital Strategy 2022-2025. URL: https://www.undp.org/publications /digital-strategy-2022-2025 (дата звернення: 18.04.2024).

454. Domaradzki S., Pupovac D. Karel Vasak's Generations of Rights and the Contemporary Human Rights Discourse. *Human Rights Review*. 2019. 20. P. 423-443. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s12142-019-00565-x (дата звернення: 08.07.2023).

455. Donnelly M., White F. Digital content and consumer protection: An empirical study of supplier compliance with consumer information obligations. *Computer Law & Security Review*. November 2019. Volume 35. Issue 6. URL: https://doi.org/10.1016/j.clsr.2019.105343 (дата звернення: 17.09.2023).

456. EU Statement By H.E. Mr. Silvio Gonzato Deputy Head of the EU Delegation to the UN. 3 February 2023. URL: https://hlpf.un.org/sites /default/files/2023-02/EU%20Statement%20Annex%202.pdf (дата звернення: 17.04.2024).

457. European Court of Human Rights. Case of Ahmet Yildirim v. Turkey (Application no. 3111/10). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre# {%22itemid%22:[%22001-115705%22]} (дата звернення: 17.09.2023).

458. European Court of Human Rights. Case of Brambilla and Others v. Italy. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-164526 (дата звернення: 17.09.2023).

459. European Court of Human Rights. Case of Oleksandr Volkov v. Ukraine (Application no. 21722/11). 9 January 2013. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ eng?i=001-115871 (дата звернення: 17.09.2023).

460. European Court of Justice, C-496/99, Commission v. CAS Succhi di Frutta, 29 April 2004, § 63.

461. European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade. Brussels, 26.1.2022 COM(2022) 28 final. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/declaration-european-digital-rights-and-principles#Declaration (дата звернення: 17.09.2023).

462. European Handbook for SDG Voluntary Local Reviews - 2022 Edition. URL: https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream /JRC129381/JRC129381_01.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

463. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commissionon Civil Law Ruleson Robotics (2015/2103 (INL)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html#title1 (дата звернення: 17.09.2023).

464. Finland makes broadband a 'legal right'. URL: https://www.bbc.com/news/10461048 (дата звернення: 17.09.2023).

465. Follow-up to the report of the Secretary-General entitled “Our Common Agenda”. General Assembly Resolution. 15 November 2021. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/342/14/PDF/N2134214.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

466. Four in Five Regard Internet Access as a Fundamental Right: Global Poll. 2010. URL: http://news.bbc.co.uk/2/shared/bsp/hi/pdfs /08_03_10_BBC_internet_poll.pdf (дата звернення: 17.09.2023).

467. G20 Ministerial Statement on Trade and Digital Economy. URL: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2019/june/tradoc_157920.pdf (дата звернення: 17.09.2023).

468. General Data Protection Regulation. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016. URL: https://gdpr.eu/tag/gdpr/ (дата звернення: 17.09.2023).

469. Global Sustainable Development Report (2023). URL: https://sdgs.un.org/ru/gsdr/gsdr2023 (дата звернення: 20.04.2024).

470. Grimes D.R. Health disinformation & social media: The crucial role of information hygiene in mitigating conspiracy theory and infodemics. *EMBO reports*. 2020. №21(11). e51819. URL: https://doi.org/10.15252/embr.202051819 (дата звернення: 09.005.2024).

471. Grimes D.R., Brennan L.J., O'Connor R. Establishing a taxonomy of potential hazards associated with communicating medical science in the age of disinformation. BMJ open 10: e035626 URL: http://dx.doi.org/10.1136/bmjopen-2019-035626 (дата звернення: 09.05.2024).

472. Handbook for preparation of Voluntary National Reviews. URL: https://hlpf.un.org/sites/default/files/vnrs/hand-book/VNR%20Handbook%202023%20EN_0.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

473. High-Level Political Forum on Sustainable Development. SDG Summit. URL: https://hlpf.un.org/sdg-summit (дата звернення: 20.04.2024).

474. High-Level Political Forum on Sustainable Development. Ukraine. URL: https://hlpf.un.org/countries/ukraine (дата звернення: 20.04.2024).

475. High-Level Political Forum on Sustainable Development. URL: https://hlpf.un.org/ (дата звернення: 20.04.2024).

476. How «human rights by design» can save us from AI misuse. URL: https://thenextweb.com/news/how-human-rights-by-design-can-save-us-from-ai-misuse-syndication (дата звернення: 01.09.2023).

477. Human Rights and Voluntary National Reviews. URL: https://hlpf.un.org/sites/default/files/2022-

11/Human%20Rights%20and%20VNRs%20Guidance%20Note%202022.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

478. IGF 2022. Summary Seventeenth Meeting of Internet Governance Forum 28 November – 2 December 2022 Addis Ababa, Ethiopia. URL: https://mail.intgovforum.org/IGF2022_summaryreport_final.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

479. IGF 2023. URL: https://www.intgovforum.org/en/content/igf-2023 (дата звернення: 20.04.2024).

480. Improving the protection of social rights in Europe. Volume I. Analysis of the legal framework of the Council of Europe for the protection of social rights in Europe. URL: https://rm.coe.int/droits-sociaux-volume-i-eng/1680a0770a (дата звернення: 04.10.2023).

481. In larger freedom: towards development, security and human rights for all. Report of the Secretary-General. A/59/2005. 21 March 2005. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/A.59.2005.Add.3.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

482. International Legal Protection of Human Rights in Armed Conflict. United Nations. New York and Geneva, 2011. 120 p. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/HR_in_armed_conflict.pdf (дата звернення: 03.01.2024).

483. Internet access as a fundamental right. Exploring aspects of connectivity. URL: https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_STU(2021)696170 (дата звернення: 24.09.2023).

484. Internet Governance Forum (IGF). URL: https://www.intgovforum.org/en (дата звернення: 20.04.2024).

485. Internet Rights and Principles Dynamic Coalition URL: https://internetrightsandprinciples.org/ (дата звернення: 20.09.2023).

486. Janssen A., Howells G. Information rights and obligations: a challenge for party autonomy and transactional fairness. Routledge. 2016. P. 1-2.

487. Jensen S. Putting to rest the Three Generations Theory of human rights. URL: https://www.openglobalrights.org/putting-to-rest-the-three-generations-theory-of-human-rights/ (дата звернення: 20.09.2023).

488. Joint Research Centre. URL: https://commission.europa.eu/about-european-commission/departments-and-executive-agencies/joint-research-centre_en (дата звернення: 20.04.2024).

489. Jones C. Human rights and moral cosmopolitanism. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. 13(1). 115-135.

490. Jones C. 'Basic Human Rights: The Moral Minimum' Global Justice: Defending Cosmopolitanism (Oxford, 2001; online edn, Oxford Academic, 3 Oct. 2011).

491. Jorgensen R.F. Framing the Net: The Internet and Human Rights, Edward Elgar Pub. Limited. 262 pp.

492. Karppinen K. Human rights and the digital. The Routledge Companion to Media and Human Rights. URL: https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/231230/preprint_Human_rights_and_the_digital.pdf?sequence=1 (дата звернення: 10.09.2023).

493. Kee. J. On Freedom, the Law, and Human Obligations. URL: https://theimaginativeconservative.org/2014/07/freedom-rule-of-law-human-obligations.html (дата звернення: 20.09.2023).

494. Keeping the Internet up and running in times of crisis. URL: https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/keeping-the-internet-up-and-running-in-times-of-crisis-4017c4c9/ (дата звернення: 20.04.2024).

495. Kerikmäe T., Müürsepp P., Särav S., Chochia A. Ethical Lawyer or Moral Computer – Historical and Contemporary Discourse on Incredulity between the Human and a Machine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2017. № 2 (89). P. 39.

496. KnowSDGs. URL: https://knowsdgs.jrc.ec.europa.eu (дата звернення: 20.04.2024).

497. Leitsätze zum Urteil des Ersten Senats vom 27. Februar 2008. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2008/02/rs20080227_1bvr037007.html (дата звернення: 20.09.2023).

498. Leitsätze zum Urteil des Ersten Senats vom 9. Februar 2010. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/entscheidungen/ls20100209_1bvl000109.html (дата звернення: 20.09.2023).

499. Mapping EU Policies with the 2030 Agenda and SDGs. URL: https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC130904/JRC130904_01.pdf

500. Mapping EU Policies with the 2030 Agenda and SDGs. Abstract. URL: https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC130904 (дата звернення: 20.04.2024).

501. Mathiesen K. Human Rights for the Digital Age. *Journal of Mass Media Ethics*. 29:1, 2-18. URL: https://www.academia.edu/31963932/Human_Rights_for_the_Digital_Age (дата звернення: 20.09.2023).

502. Maydanyk R.A., Maydanyk N.I., Velykanova M.M. Liability for damage caused using artificial intelligence technologies. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.* 2021. № 28(2). 150-159.

503. MDG Gap Task Force Report. URL: https://www.un-ilibrary.org/content/periodicals/24118540 (дата звернення: 20.04.2024).

504. Ministerial Declaration G7 Digital and Technology Ministers' meeting - 28 April 2021. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/981567/G7_Digital_and_Technology_Ministerial_Declaration.pdf (дата звернення: 29.09.2023).

505. Modelling for Sustainable Development Goals (SDGs): Overview of JRC models. URL: https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC122403/jrc_report_modelling_and_sdgs_online.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

506. Motilal S. Human Rights, Human Moral Obligations and Moral Cosmopolitanism. URL: https://www.geisteswissenschaften.fu-berlin.de/v/dchan /termine/shashi-motilal_human-rights1.pdf (дата звернення: 22.09.2023).

507. Motilal. S. 'Human Moral Obligations, Dharma, and Human Rights', in Ashwani Peetush, and Jay Drydyk (eds), *Human Rights: India and the West* (Delhi, 2015; online edn, Oxford Academic, 18 June 2015).

508. National strategies and SDG integration. URL: https://sdgs.un.org/topics/national-sustainable-development-strategies (дата звернення: 20.04.2024).

509. National Sustainable Development Strategy (NSDS). URL: https://sustainabledevelopment.un.org/topics/nationalsustainabledevelopmentstrategies (дата звернення: 20.04.2024).

510. Office of the Secretary-General's Envoy on Technology. URL: https://www.un.org/techenvoy/ (дата звернення: 20.04.2024).

511. OHCHR and UNDP. Human Rights and Voluntary National Reviews. URL: https://hlpf.un.org/sites/default/files/2022-11/Human%20Rights%20and%20VNRs%20Guidance%20Note%202022.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

512. Okinawa Charter on Global Information Societ URL: https://www.mofa.go.jp/policy/economy/summit/2000/documents/charter.html (дата звернення: 20.04.2024).

513. Oladejo S. Digital right: Nigeria and the world. URL: https://www.academia.edu/34004022/DIGITAL_RIGHT_NIGERIA_AND_THE_WORLD (дата звернення: 22.09.2023).

514. One Hundred Year Study on Artificial Intelligence (AI100). 100 Year Study on AI released its 2021 Report. URL: https://ai100.stanford.edu /sites/g/files/sbiybj18871/files/media/file/AI100Report_MT_10.pdf (дата звернення: 10.01.2023).

515. Our Common Agenda. URL: https://www.un.org/en/common-agenda (дата звернення: 20.04.2024).

516. Our Common Agenda. Report of the Secretary-Genera. URL: https://www.un.org/en/content/common-agenda-report/assets/pdf/Common_Agenda_Report_English.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

517. Our Common Agenda. Summary. URL: https://www.un.org/en /content/common-agenda-report/assets/pdf/Common_Agenda_Summary_English.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

518. ‘Our Common Digital Future’ – a Charter for a Sustainable Digital Age (draft). URL: https://www.wbgu.de/en/publications/charter (дата звернення: 20.04.2024).

519. Outcome document of the high-level meeting of the General Assembly on the overall review of the implementation of the outcomes of the World Summit on the Information Society. General Assembly Resolution. 16 December 2015. URL: https://unctad.org/system/files/official-document /ares70d125_en.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

520. Plan of Action Declaration of Principles. URL: http://www.un-documents.net/wsis-poa.htm (дата звернення: 20.04.2024).

521. Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development. URL: https://www.un.org/esa/sustdev/documents/WSSD_POI_PD /English/WSSD_PlanImpl.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

522. Political declaration of the high-level political forum on sustainable development convened under the auspices of the General Assembly. General Assembly Resolution. 15 October 2019. URL: https://digitallibrary.un.org /record/3829888/files/A_74_L.2-EN.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

523. Political guidelines of the Commission 2019-2024. URL: https://commission.europa.eu/document/download/063d44e9-04ed-4033-acf9-639ecb187e87_en?filename=political-guidelines-next-commission_en.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

524. Portugal's Constitution of 1976 with Amendments through 2005. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005.pdf (дата звернення: 20.09.2023).

525. Progress made in the implementation of and follow-up to the outcomes of the World Summit on the Information Society at the regional and international levels. Report of the Secretary-General. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/a78d62_en.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

526. Progress towards the Sustainable Development Goals: Towards a Rescue Plan for People and Planet. Report of the Secretary-General (Special Edition) URL: https://hlpf.un.org/sites/default/files/2023-04/SDG%20Progress%20Report%20Special%20Edition.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

527. Raz J. Human Rights Without Foundations (March 2007). *Oxford Legal Studies Research.* Paper No. 14/2007.

528. Recommendation CM/Rec (2022)11 of the Committee of Ministers to member States on principles for media and communication governance. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a61712 (дата звернення: 25.09.2023).

529. Redeker G., Gasser U. "Towards Digital Constitutionalism? Mapping Attempts to Craft an Internet Bill of Rights." Berkman Klein Center for Internet & Society Research Publication 2015-15. URL: http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:28552582 (дата звернення: 25.09.2023).

530. Report of the social and human sciences commission (shs). 41 c/73.22 november 2021. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379920 (дата звернення: 25.09.2023).

531. Report of the special rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Frank La Rue, A/HRC/17/27, Human Rights Council, 16 May 2011. URL:

https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/17session/A.HRC.17.27_en.pdf (дата звернення: 25.09.2023).

532. Report of the united nations conference on environment and development (Rio de Janeiro, 3-14 June 1992). URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf (дата звернення: 25.09.2023).

533. Report of the World Summit on the Information Society. General Assembly. 15 March 2006. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N06/254/42/IMG/N0625442.pdf (дата звернення: 25.09.2023).

534. Report with recommendations to the Commissionon Civil Law Ruleson Robotics (2015/2103 (INL)). Committee on Legal Affairs. 27.01.2017. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2017-0005_EN.html#title2 (дата звернення: 25.09.2023).

535. Resolution and Decisions. Adopted by the General Assembly during its nineteenth special session. 23 to 28 june 1997. URL: https://digitallibrary.un.org/record/253102?ln=en (дата звернення: 25.09.2023).

536. Rola Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych w rozwoju międzynarodowych stosunków gospodarczych i politycznych/ pod red. A. Pawłowkiej. Lublin: Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Administracji, 2009. S. 136.

537. Rouland N. Introduction historique au droit Droit fundamental. Presses Universitaires de France, 1998. P. 30.

538. Samuel D. Warren, Louis D. Brandeis. The Right to Privacy. URL: https://www.jstor.org/stable/1321160#metadata_info_tab_contents (дата звернення: 25.09.2023).

539. Sánchez O.A. Some Contributions to a Universal Declaration of Human Obligations. URL: https://www.interactioncouncil.org/publications/some-

contributions-universal-declaration-human-obligations (дата звернення: 23.10.2023).

540. Saudi Arabia Gives Citizen shipto a Non-Muslim, English-Speaking Robot. URL: https://www.newsweek.com/saudi-arabia-robot-sophia-muslim-694152 (дата звернення: 17.01.2023).

541. Science and technology for development. Note by the Secretary-General. General Assembly Economic and Social Council. 5 May 2004. URL: https://digitallibrary.un.org/record/522769/files/A_59_80%26E_2004_61-EN.pdf (дата звернення: 25.09.2023).

542. SDG Actions Platform. URL: https://sdgs.un.org/partnerships (дата звернення: 20.04.2024).

543. SDG Summit 18-19 September 2023, New York. Programme. URL: https://www.un.org/en/conferences/ (дата звернення: 20.04.2024).

544. Secretary-General's High-level Panel on Digital Cooperation //https://www.un.org/en/sg-digital-cooperation-panel (дата звернення: 20.04.2024).

545. Secretary-General's Voluntary common reporting guidelines for VNRs. URL: https://hlpf.un.org/sites/default/files/vnrs/hand-book/VNR%20Handbook%202023%20EN_0.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

546. "Shaping Information Societies for Human Needs" Civil Society Declaration to the World Summit on the Information Society. WSIS Civil Society Plenary. Geneva, 8 December 2003. URL: https://www.itu.int/net/wsis/docs/geneva/civil-society-declaration.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

547. Singh. A.K. Universal Declaration of Human Responsibilities: A Distant Dream in 21st Century. Pen Acclaims. Volume 9, April 2020.

548. Sopilko I. Information-legal culture in conditions of the legal system modernizations. The legal system of Ukraine in the conditions of transformation of society. Joint monograph. Edited by Iryna Sopilko. Podhajska: European institute of further education, 2020. P. 66–77.

549. Stefanchuk M.O., Muzyka-Stefanchuk O.A., Stefanchuk M.M. Prospects of legal regulation of relations in the field of Artificial intelligence use. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. № 28(1). P. 157-168.

550. Suggestions Submitted by the Representative of France for Articles of the International Declaration of Human Rights, the “Cassin Draft”, Art. 3, in A WORLD MADE NEW, Mary Ann Glendon 74 (2001).

551. Sustainable Development Goals. Статус звітності. URL: https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/reporting-status/ (дата звернення: 20.04.2024).

552. Szoszkiewicz Ł. Internet Access as a New Human Right?. *Adam Mickiewicz University Law Review*. 2018. Vol. 8, URL: https://www.researchgate.net/publication/328290234_Internet_Access_as_a_New_Human_Right_State_of_the_Art_on_the_Threshold_of_2020 (дата звернення: 20.09.2023).

553. Tenth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, Vienna, 10-17 April 2000. Crimes related to computer networks /A/ CONF. 187/10. P. 4 (дата звернення: 20.04.2024).

554. The 2023 SDG Summit – the High-level Political Forum on Sustainable Development under the auspices of the General Assembly. URL: https://www.un.org/en/conferences/SDGSummit2023 (дата звернення: 20.04.2024).

555. The age of digital interdependence. Report of the UN Secretary-General’s High-level Panel on Digital Cooperation. URL: https://www.un.org/en/pdfs/DigitalCooperation-report-for%20web.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

556. The Bill of Rights: A Transcription. America's Founding Documents URL: https://www.archives.gov/founding-docs/bill-of-rights-transcript (дата звернення: 09.02.2024).

557. The Charter of Digital Rights: A guide for policy-makers. The EDRi papers. URL: https://edri.org/wp-

content/uploads/2014/06/EDRi_DigitalRightsCharter_web.pdf (дата звернення: 20.09.2023).

558. The Constitution of Georgia. URL: https://matsne.gov.ge/en /document/view/30346?publication=36 (дата звернення: 20.09.2023).

559. The Constitution of Greece – Hellenic Parliament. URL: https://www.hellenicparliament.gr/en/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/ (дата звернення: 20.09.2023).

560. The English Bill of Rights, 1689. URL: https://www.ssc.wisc.edu/~rkeyser/wp/wp-content/uploads/2015/06/English-Bill-of-Rights1.pdf (дата звернення: 20.09.2023).

561. The EU should regulate AI on the basis of rights, not risks. URL: https://www.accessnow.org/eu-regulation-ai-risk-based-approach/ (дата звернення: 11.01.2023).

562. The evolution of human rights. COMPASS: Manual for Human Rights Education with Young people. URL: https://www.coe.int/en/web/compass/the-evolution-of-human-rights (дата звернення: 23.09.2023).

563. The Future is Now: Science for Achieving Sustainable Development (GSDR 2019). URL: https://sdgs.un.org/sites/default/files/2020-07/24797GSDR_report_2019.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

564. The future we want. General Assembly Resolution. 27 July 2012. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration /generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_66_288.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

565. The Human Rights Guide to the Sustainable Development Goals. URL: https://sdg.humanrights.dk/en (дата звернення: 20.04.2024).

566. The MDG Gap Task Force Report 2014. URL: http://www.un.org/development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/PDFs/MGD%20Gap/2014GAP_FULL_EN.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

567. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet. UN. General Assembly Resolution A/HRC/RES/32/13 URL: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=a/hrc/res/32/13 (дата звернення: 07.09.2023).

568. The right to Internet access. Parliamentary Assembly Resolution 1987 (2014). Final version. URL: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=20870&lang=en (дата звернення: 18.09.2023).

569. The UN Secretary-General's Roadmap on Digital Cooperation. URL: https://www.un.org/en/sg-digital-cooperation-panel (дата звернення: 20.04.2024).

570. Tomalty J. Is There A Human Right To Internet Access? URL: https://philosophynow.org/issues/118/Is_There_A_Human_Right_To_Internet_Access (дата звернення: 20.09.2023).

571. Towards Knowledge Societies. UNESCO WORLD REPORT. UNESCO Publishing, 2005. P. 27-29. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000141843 (дата звернення: 20.09.2023).

572. Trajkovic M. Moral values as the binding force of the human rights. Annals Fac. L. Belgrade Int'l Ed., 127.

573. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. General Assembly Resolution. 25 September 2015. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

574. Tully S. 'A Human Right to Access the Internet? Problems and *Prospects' Human Rights Law Review*. 14 (2014), 175.

575. Tunis Commitment. URL: https://www.itu.int/net/wsis/docs2/tunis/off/7.html (дата звернення: 20.04.2024).

576. Tykhomyrov O.O., Bieliakov K.I., Kostenko O.V., Radovetska L.V. Digital rights in the human rights system. *InterEULawEast*. 2023. Vol. X (1). P. 183−207. DOI: https://doi.org/10.22598/iele.2023.10.1.10; URL: https://hrcak.srce.hr/file/440551 (дата звернення: 25.08.2023).

577. Tykhomyrov O.O, Kostenko O.M., Bieliakov K.I., Aristova I.V. «Legal personality» of artificial intelligence: methodological problems of scientific reasoning by Ukrainian and EU experts. *AI & SOCIETY*. February 2023. DOI: https://doi.org/10.1007/s00146-023-01641-0 (дата звернення: 25.08.2023).

578. Tykhomyrov O.O., Tykhomyrov D.O., Radovetska L.V., Vatral A.V. Informational human obligations: state and prospects of doctrine interpretation. *The Age of Human Rights Journal*. 2023. № 21. e 7698. DOI: https://doi.org/10.17561/tahrj.v21.7698 (дата звернення: 25.08.2023).

579. Ukraine Reform Tracker. URL: https://impact.economist.com /projects/ukraine-reform-tracker/ (дата звернення: 20.04.2024).

580. UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights, The Pledge to “Leave No One Behind”: The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights and the 2030 Agenda for Sustainable Development, E/C.12/2019, 2019. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal /Download.aspx?symbolno=E%2fC.12%2f2019%2f1&Lang=en (дата звернення: 20.04.2024).

581. UN OHCHR, A Human Rights Based Approach to Data: Leaving no one behind in the 2030 Agenda for Sustainable Development, 2018. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/HRIndicators/GuidanceNoteonApproachtoData.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

582. UN OHCHR, Human Rights Indicators: A Guide to Measurement and Implementation, 2012. URL: https://reliefweb.int/report/world/human-rights-indicators-guide-measurement-and-implementation?gclid=CjwKCAjwjYKjBhB5EiwAiFdSfn8h9i1QtKjnIhiz38G3Poc5dalPeEGZznnB1j7frfups-ybYS899RoC4t0QAvD_BwE (дата звернення: 20.04.2024).

583. UN OHCHR, Special Procedures of the Human Rights Council work on the 2030 Agenda. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15 /treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2fC.12%2f2019%2f1&Lang=en (дата звернення: 20.04.2024).

584. UN75: Shaping our Future Together. URL: https://www.un.org/en/un75/finalreport (дата звернення: 20.04.2024).

585. United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3-14 June 1992. URL: https://www.un.org/en /conferences/environment/rio1992 (дата звернення: 20.04.2024).

586. United Nations Conference on Sustainable Development, 20-22 June 2012, Rio de Janeiro. URL: https://www.un.org/en/conferences /environment/rio2012 (дата звернення: 20.04.2024).

587. United Nations General Assembly Human Rights Council: Resolution A/HRC/20/L.13 (29.07.12) The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet URL: http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies /HRCouncil/RegularSession/Session20/A.HRC.20.L.13_en.doc (дата звернення: 20.09.2023).

588. United Nations General Assembly Human Rights Council: Resolution A/HRC/RES/32/13 (01.08.16) https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=a /hrc/res/32/13 (дата звернення: 20.09.2023).

589. United Nations General Assembly Human Rights Council: Resolution A/HRC/20/L.13 (05.07.12) The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet. URL: http://daccess-ods.un.org /access.nsf/Get?Open&DS=A/HRC/RES/20/8&Lang=E (дата звернення: 20.09.2023).

590. United Nations General Assembly: Resolution A/RES/59(I) (14.12.1946). Calling of an International Conference on Freedom of Information. URL: https://undocs.org/en/A/RES/59(I) (дата звернення: 20.09.2023).

591. United Nations Group on The Information Society for Digital Transformation. About. URL: https://www.itu.int/net4/wsis/ungis/About (дата звернення: 20.04.2024).

592. United Nations Millennium Declaration. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-millennium-declaration (дата звернення: 20.04.2024).

593. Urban T. The AI Revolution: The Roadto Super intelligence. January 22, 2015. URL: https://waitbutwhy.com/2015/01/artificial-intelligence-revolution-1.html (дата звернення: 12.01.2023).

594. Vasak K. A 30-Year Struggle: the Sustained Efforts to give Force of law to the Universal Declaration of Human Rights. The UNESCO Currier, November 1977. 29-32. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark: /48223/pf0000074816 (дата звернення: 18.02.2024).

595. Velykanova, M.M. Artificial intelligence: legal problems and risks. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2020. № 27(4). 185-198.

596. Voluntary common reporting guidelines for voluntary national reviews at the high-level political forum for sustainable development (HLPF). URL: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents /17346Updated_Voluntary_Guidelines.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

597. Voluntary Local Reviews. URL: https://sdgs.un.org/topics/voluntary-local-reviews (дата звернення: 20.04.2024).

598. Voluntary National Review 2020. URL: https://hlpf.un.org/countries /ukraine/voluntary-national-review-2020 (дата звернення: 20.04.2024).

599. Voluntary National Review 2020. URL: https://hlpf.un.org/sites /default/files/vnrs/2021/26295VNR_2020_Ukraine_Report.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

600. Voluntary National Reviews. URL: https://hlpf.un.org/vnrs (дата звернення: 20.04.2024).

601. White paper. On Artificial Intelligence - A European approach to excellence and trust. Brussels, 19.2.2020 COM (2020) 65 final. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/commission-white-paper-artificial-intelligence-feb2020_en.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

602. Wijesuriya J.A., Walker D. Duty of candour: a statutory obligation or just the right thing to do?. *BJA: British Journal of Anaesthesia*, 2017. 119(2), 175-178.

603. Wilman F.G. Two emerging principles of EU internet law: A comparative analysis of the prohibitions of general data retention and general monitoring obligations. *Computer Law & Security Review.* Volume 46. September 2022. 105728. URL: https://doi.org/10.1016/j.clsr.2022.105728 (дата звернення: 20.09.2023).

604. World Summit on the Information Society. General Assembly Resolution. 31 January 2002. URL: https://digitallibrary.un.org/record /455403/files/A_RES_56_183-EN.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

605. World Summit on the Information Society. General Assembly Resolution. 22 December 2004. URL: https://digitallibrary.un.org/record /538071/files/A_RES_59_220-EN.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

606. World Telecommunication Development Conference 2022 (WTDC-22): Final Report. URL: https://www.itu.int/en/publications/ITU-D/pages/publications.aspx?parent=D-TDC-WTDC-2022&media=electronic (дата звернення: 20.04.2024).

607. WSIS – SDG Matrix. Linking WSIS Action Lines with Sustainable Development Goals. URL: https://www.itu.int/net4/wsis/sdg/ (дата звернення: 20.04.2024).

608. Zero Draft Political Declaration to be adopted at the High-level Political Forum on Sustainable Development (HLPF), under the auspices of the General Assembly in September 2023. URL: https://hlpf.un.org/sites/default/files/2023-05/Zero%20Final%20SDG%20PD%208%20May%202023.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

ДОДАТКИ

Додаток А

Інформаційні права в міжнародних домовленостях з прав людини

Блок пріоритетів (цінностей)	Документ / Інформаційні права людини	Американська декларація про права і обов'язки людини	Загальна декларація прав людини	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод	Американська конвенція з прав людини + Сан-Сальвадорський протокол»	Африканська хартія прав людини і народів	Хартія основних прав Європейського Союзу	Арабська хартія прав людини	Декларація про права людини та верховенство права в інформаційному суспільстві	Декларація прав людини Асоціації держав Південно-Східної Азії	Резолюція про право на доступ до Інтернету	Резолюцію щодо заохочення, захисту та реалізації прав людини в Інтернеті	Португальська хартія прав людини в цифрову епоху	Лісабонська декларація – Цифрова демократія з метою	Європейська декларація про цифрові права та принципи цифрового десятиліття
		ОАД, 1948	ООН, 1948	РЄ, 1950	ОАД, 1969, 1988	ОАЄ, 1981	ЄС, 2000	ЛАД, 2004	РЄ, 2005	АСЕАН, 2012	РЄ, 2014	ООН, 2016	Португалія, 2021	ЄС, 2021	ЄС, 2022
свобода інформації і комунікації	Право на свободу думки, совісті, релігії	ст. IV	ст. 18	ст. 9	ст. 12	ст. 8	ст. 10	ст. 30	розділ1 п. 1	ст. 22			ст. 4		
	Право на свободу слова, вираження поглядів і переконань, право на інформацію (свобода інформації) → **свобода контенту (мережевий нейтралітет)**	ст. IV	ст. 19	ст. 10	ст. 13	ст. 9	ст. 11, 27	ст. 32	розділ1 п. 1	ст. 23	п. 5.2	р.1 п.1	ст. 4, 5	п. 5.1	розділ 4 п.1
	право на спілкування (свобода комунікації), право на підключення								розділ1 п. 1			р.1 п.1	ст. 3, 8	п. 2.3	розділ 2 п. 2
	право на свободу вибору онлайн-сервісів і інформації													п. 5.3	розділ 3 п.2
	право на багатоманітність												ст. 3, 10, 16	п. 3.2	розділ 4 п.1
інформація на приватність	право на приватність (конфіденційність)	ст. V	ст. 12	ст. 8	ст. 11		ст. 7	ст. 16, 21	розділ1 п. 2	ст. 21	п. 5.4	р.1 п.2	ст. 8	п. 2.1, 2.2	розділ 5 п. 1
	право на таємницю кореспонденції	ст. X	ст. 12	ст. 8	ст. 11		ст. 7	ст. 21	розділ1 п. 2	ст. 21					

	право на захист персональних даних						ст. 8		розділ1 п. 2	ст. 21		р.1 п.2	ст. 12, 14		розділ 5 п.2
	право бути забутим												ст. 13		
	право на захист від зловживання геолокацією												ст. 17		
індивідуальність і самовизначення	право на ім'я, індивідуальність → **цифрову ідентичність, ідентифікацію**				ст. 18								ст. 12	п. 1.1	розділ 2 п. 4
	право на повагу і захист репутації	ст. V	ст. 12		ст. 13			ст. 21		ст. 21		р.1 п.2			
	право на цифрову волю, спадщину (на розпорядження власним контентом, даними)												ст. 18	п. 11	розділ 5 п. 2
розвиток	право на освіту → **набуття цифрових навичок**	ст. XII	ст. 26		ст. 13 (ДП)	ст. 17	ст. 14	ст. 41	розділ1 п. 3	ст. 31		р.1 п.3	ст. 11	п. 8	розділ 2 п.2
	право на об'єкти культурної, наукової творчості	ст. XIII	ст. 27		ст. 14 (ДП)	ст. 17	ст. 13	ст. 42	розділ 1 п. 6	ст. 32			ст. 4, 16	п. 11	
доступ до технологій	**право на доступ до Інтернету**								розділ1 п. 1		п. 5.1		ст. 3	п. 2.1, 3	розділ 2 п. 1
	право на доступність і надійність цифрових технологій												ст. 3, 14	п. 1.2, 2.1, 2.2, 2.3, 5.2	розділ 2 п.1
	право на доступ до ключових державних послуг онлайн												ст. 19	п. 10	розділ 2 п.3
безпека і захист	**право на кібербезпеку**												ст. 15		розділ 5 п. 1
	право на використання і безпеку технологій ШІ												ст. 9	п. 4	розділ 3 п.1
	право на безпечне цифрове середовище												ст. 3		розділ 4 п.1
	Право на захист від дезінформації, маніпулювань												ст. 6	п 5.3	розділ 4

Додаток Б

Інформаційні обов’язки в міжнародних домовленостях з прав людини

Документ / Інформаційний обов’язок людини у тексті	Американська декларація прав і обов'язків людини	Міжнародна хартія прав людини	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод	Американська конвенція з прав людини + «Сан-Сальвадорський протокол»	Африканська хартія прав людини і народів	Хартія основних прав Європейського Союзу	Арабська хартія прав людини	Декларація прав людини Асоціації держав Південно-Східної Азії	Декларація про права людини та верховенство права в інформаційному суспільстві	Резолюція щодо заохочення, захисту та реалізації прав людини в Інтернеті	Європейська декларація про цифрові права та принципи цифрового десятиліття
	ОАД, 1948	ООН, 1948/ 1966	РЄ, 1950	ОАД, 1969/ 1988	ОАЄ, 1982	ЄС, 2000	ЛАД, 2004	ASEAN 2012	РЄ, 2005	ООН, 2016	РЄ, 2022
наявність обов’язків і відповідальності щодо права на вираження поглядів		+	+								
рамки обмежень права на вираження поглядів		+	+	+	+		+				
обов’язковість початкової освіти	+	+		+		+		+			
заборона пропаганди війни, насильства, національної, расової чи релігійної ненависті		+		+				+			
заборона незаконного (шкідливого) контенту									+	+	+
заборона дезінформації, маніпулювання											+
заборона залякування											+

Додаток В

Акт впровадження в освітній процес та наукову діяльність Національної академії Служби безпеки України

ЗАТВЕРДЖУЮ
Перший проректор (з навчальної роботи)
Національної академії СБ України
доктор юридичних наук, ст. дослідник
Віталій ГРЕБЕНЮК
«26» 06 2023 року

АКТ
впровадження в освітній процес та наукову діяльність
Національної академії Служби безпеки України
результатів дисертаційного дослідження

«26» червня 2023 р. м. Київ

Про впровадження в освітній процес та наукову діяльність Національної академії СБ України основних результатів дисертаційного дослідження Тихомирова Олександра Олександровича на тему «Інформаційні права людини: теоретико-правова концептуалізація», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 081 – Право

Комісія у складі:

голови: директора Навчально-наукового гуманітарного інституту НА СБ України, кандидата юридичних наук, доцента Реги Ю.О.

членів комісії: завідувача кафедри цивільно-правових дисциплін Навчально-наукового гуманітарного інституту НА СБ України, доктора юридичних наук, професора Столбового В.М.

головного наукового співробітника НЛ №1 Науково-організаційного центру НА СБ України, доктора юридичних наук, професора Стрельбицького М.П.

доцента кафедри теорії та історії держави і права Навчально-наукового гуманітарного інституту НА СБ України, кандидата юридичних наук Радовецької Л.В.

склала цей акт з приводу того, що результати дисертаційного дослідження Тихомирова О.О. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за темою «Інформаційні права людини: теоретико-правова концептуалізація» впроваджено в освітній процес Національної академії СБ України шляхом внесення окремих його положень до змісту низки навчальних дисциплін, що

викладаються кафедрами теорії та історії держави і права, цивільно-правових дисциплін Навчально-наукового гуманітарного інституту. Зокрема наукові положення, отримані в процесі дисертаційного дослідження, щодо інформаційних трансформацій у праворозумінні, теорії прав людини, теорії правопорушення і юридичної відповідальності, а також щодо правової культури і правосвідомості, тенденцій розвитку Міжнародного права прав людини та галузі інформаційного права доповнили зміст таких навчальних дисциплін: «Теорія держави і права», «Юридична деонтологія», «Правове регулювання захисту персональних даних», «Правові засади охорони банківської таємниці» та були використані в процесі підготовки навчальних посібників, які їх забезпечують:

Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері: навчальний посібник / О.О. Тихомиров , О.К. Тугарова. Київ: Нац. акад. СБУ, 2015. 172 с.;

Теорія держави і права: навч. посіб. для підгот. фахівців з інформ. безпеки / [О.О. Тихомиров, М.М. Мікуліна, Ю.А. Іванов та ін.]; за заг. ред. Л.М. Стрельбицької. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 332 с. ISBN 978-617-7278-80-0;

Юридична деонтологія. Від навчання до практики: навчальний посібник / [Л. В. Радовецька С.П. Лясковська; О.О. Тихомиров та ін.]. Київ: Видавничій дім «Кондор», 2016. 332 с. 2019. 296 с. ISBN 978-617-7729-93-7

Правові засади охорони банківської таємниці: ел. навч. посібник / О.О. Тихомиров. Київ: Нац. акад. СБУ, 2016. (Формат: html);

Правове регулювання захисту персональних даних: ел. навч. посібник / О.О. Тихомиров , В.В. Породько , О.І. Полонська. Київ: Нац. акад. СБУ, 2017. (Формат: html);

Сучасні основи професійної діяльності правника: навч. посіб. / [Л.В. Радовецька, О.О. Тихомиров, О.К. Тугарова та ін.]. Київ: Видавничій дім «Кондор», 2022. 344 с. ISBN 976-966-8916-83-0;

Правове регулювання захисту персональних даних в Україні: навч. посібник / О.О. Тихомиров, В.В. Породько, О.І. Полонська. Київ: Нац. акад. СБУ, 2022. 138 с.

У наукову діяльність результати дисертаційного дослідження Тихомирова О.О. впроваджені шляхом опублікування монографії *«Права людини: інформаційний вимір»*, оприлюднення наукових статтей у фаховому виданні НА СБ України «Інформаційна безпека людини, суспільства, держави» (2 статті – *«Інформаційні правопорушення: теоретико-правова концепція», «Інформаційна безпека: соціотехнічна парадигма»*), а також у формі обговорень в межах наукових заходів з проблем інформаційної і кібернетичної безпеки, прав людини тощо та опублікуванні відповідних тез доповідей (6 тез – *«Особливості правового осмислення кіберзлочинності та шляхів її подолання», «Кіберзлочин: теоретико-правові проблеми», «Щодо проблем правової підготовки фахівців з інформаційної безпеки», «Інформаційні права людини: генераційний підхід», «Моральні, світоглядні, культурні засади прав людини як базис удосконалення*

діяльності СБ України», «Обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні в контексті вимог правової визначеності і передбачуваності»).

Отримані особисто дисертантом результати становлять своєрідний вклад у систему знань сфери інформаційної складової національної та державної безпеки, зокрема як:

– концептуалізація уявлень щодо еволюції прав людини в умовах зростання суспільної ролі інформаційних технологій, що дає змогу з'ясувати їх значення, встановлення балансу між ними й інтересами державної безпеки, рамки припустимих в сучасному демократичному суспільстві обмежень таких прав, формування відповідних захисних механізмів;

– формування системи знань про особливості правопорушень в інформаційній сфері, зокрема кіберзлочинів, та юридичної відповідальності за них як в філософському і теоретичному ракурсі, так і в окремих галузевих аспектах.

Зазначені наукові здобутки Тихомирова О.О. мають теоретичну значущість для подальших безпекових наукових досліджень, перспективи практичного використання в межах оптимізації оперативно-службової діяльності співробітників СБ України щодо дотримання інформаційних прав людини та протидії правопорушенням в інформаційній сфері, а також для підготовки фахівців з права та інших спеціальностей в контексті отримання ними професійних інформаційно-правових компетентностей щодо інформаційних прав людини, інформаційних деліктів і відповідальності за їх вчинення та інших інформаційних перетворень у державно-правовому і суспільному житті.

Враховуючи викладене комісія підтверджує, що основні результати дисертаційного дослідження Тихомирова О.О. обговорені на наукових заходах, оприлюднені в наукових і навчальних працях, мають належний теоретичний рівень і практичну значущість та використовуються в освітньому процесі і в науковій діяльності Національної академії СБ України.

Голова комісії:
кандидат юридичних наук,
доцент — Юрій РЕГА

Члени комісії:

доктор юридичних наук,
професор — Володимир СТОЛБОВИЙ

доктор юридичних наук,
професор — Микола СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ

кандидат юридичних наук, — Людмила РАДОВЕЦЬКА

Додаток Г

Акт впровадження результатів дослідження в діяльність Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший заступник директора Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»,
к.т.н., доцент _____ В.М. Фурашев
«27» жовтня 2022 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження кандидата юридичних наук, доцента Тихомирова О.О. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних на тему: «Реалізація інформаційних прав людини: теоретико-правова концептуалізація»

Комісія у складі: завідувача наукової лабораторії, доктора юридичних наук, доцента Дороніна І.М., ученого секретаря, кандидата юридичних наук, старшого дослідника Беланюк М.В., завідувача наукової лабораторії, доктора філософії Костенка О.В. склала цей акт про те, що результати дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук Тихомирова О.О. на тему «*Реалізація інформаційних прав людини: теоретико-правова концептуалізація*», використані у науковій діяльності Інституту, а саме в рамках планової дослідницької теми *«Теоретико-правові основи захисту прав, свобод і безпеки людини в інформаційній сфері»* (№ державної реєстрації 0117U007745). Надані матеріали також знайшли відображення в статтях автора, що увійшли до проекту «*Енциклопедія соціогуманітарної інформології*» (том I та том II) та фахового журналу Інституту *«Інформація і право»*, а також використані при підготовці пропозицій щодо удосконалення законодавства в інформаційній сфері.

Надане дослідження відповідає п. 1.9. Пріоритетних напрямків фундаментальних та прикладних наукових досліджень у галузі права Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 роки, затвердженої Постановою загальних зборів НАПрН України від 26.03.2021 р. № 12-21 у частині формування теоретичних та методологічних засад інформаційних прав людини та юридичної відповідальності за інформаційні делікти, як напрямів реалізації завдань правового забезпечення інформаційної сфери в умовах поширення інформаційних технологій, розвитку національного та глобального інформаційного простору.

Члени комісії:

Доктор юридичних наук, доцент _____ *І.М. Доронін*

Кандидат юридичних наук, ст. дослідник _____ *М.В. Беланюк*

Доктор філософії 081 - Право _____ *О.В. Костенко*

Додаток Д

Довідка про впровадження в діяльність Департаменту інформаційної політики та інформаційної безпеки Міністерства культури та інформаційної політики України

Довідка
впровадження в діяльність Департаменту інформаційної політики та інформаційної безпеки Міністерства культури та інформаційної політики України результатів дисертаційного дослідження Тихомирова Олександра Олександровича на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 081 «Право» на тему «Інформаційні права людини: теоретико-правова концептуалізація»

Цією довідкою підтверджуємо, що результати дисертаційного дослідження Тихомирова О. О. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (спеціальність 081 «Право») на тему: «Інформаційні права людини: теоретико-правова концептуалізація» впроваджено в діяльність Департаменту інформаційної політики та інформаційної безпеки Міністерства культури та інформаційної політики України.

Зокрема отримані в процесі дисертаційного дослідження наукові положення щодо інформаційних трансформацій у системі прав людини, які відображають фундаментальні правові основи інформаційного суспільства та відповідні зміни у зобов'язаннях держави, місця інформаційних прав людини та їх перспективи в стратегічному плануванні майбутнього людства, сутнісних взаємозв'язків інформаційних прав, культури і безпеки, проблем обмеження інформаційних прав людини в Україні в умовах воєнного стану тощо, використовуються в процесі забезпечення виконання Плану заходів з реалізації Стратегії інформаційної безпеки на період до 2025 року, затвердженого розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 березня 2023 р. № 272-р. Водночас пропозиції Тихомирова О. О. враховано в роботі Департаменту інформаційної політики та інформаційної безпеки Міністерства культури та інформаційної політики України.

Директор департаменту
інформаційної політики
інформаційної безпеки **Ганна КРАСНОСТУП**
15.09.2023

Підпис Красноступ засвідчую:
нач. відділу персоналу
упр. по роботі з персоналом А.М. Пікач

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
Ідентифікаційний код 43220215
УПРАВЛІННЯ ПО РОБОТІ З ПЕРСОНАЛОМ
м. КИЇВ

Додаток Е

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати:

Монографії:

21. Тихомиров О. О. Права людини: інформаційний вимір: монографія. Одеса: Вид-во «Юридика», 2023. 304 с.

статті у виданнях, що індексуються Scopus:

22. Tykhomyrov O. O, Kostenko O. M., Bieliakov K. I., Aristova I. V. «Legal personality» of artificial intelligence: methodological problems of scientific reasoning by Ukrainian and EU experts. *AI & SOCIETY* (Q1). February 2023. DOI: https://doi.org/10.1007/s00146-023-01641-0 (дата звернення: 25.08.2023).

23. Tykhomyrov O. O., Bieliakov K. I., Kostenko O. V., Radovetska L. V. Digital rights in the human rights system. *InterEULawEast* (Q3). 2023. Vol. X (1). P. 183−207. DOI: https://doi.org/10.22598/iele.2023.10.1.10; URL: https://hrcak.srce.hr/file/440551 (дата звернення: 25.08.2023).

24. Tykhomyrov O. O., Tykhomyrov D. O., Radovetska L. V., Vatral A. V. Informational human obligations: state and prospects of doctrine interpretation. *The Age of Human Rights Journal* (Q4). 2023. № 21. e 7698. DOI: https://doi.org/10.17561/tahrj.v21.7698 (дата звернення: 25.08.2023).

статті у фахових виданнях України:

25. Тихомиров О. О. Інформаційна безпека: соціотехнічна парадигма. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2014. № 1 (14). С. 13−20.

26. Тихомиров О. О. Інформаційні права людини як цивільно-правова категорія. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 1 (34). С. 104−109.

27. Тихомиров О. О. Інформаційні правопорушення: теоретико-правова концепція. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2015. № 1 (17). С. 38−47.

28. Тихомиров О. О. Цивільно-правова відповідальність за інформаційні правопорушення. *Порівняльно-аналітичне право:* електронне видання. 2015. № 1. С. 37−40. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/1_2015.pdf (дата звернення: 25.08.2023).

29. Тихомиров О. О. «Інформація» у доктрині цивільного права України. *Держава і право:* зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2015. Вип. 67. С. 156−167.

30. Тихомиров О. О. Правові детермінанти інформаційної деліктності в контексті Rule of law Checklist. *Порівняльно-аналітичне право:* електронне видання. 2018. № 4. С. 354−357. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/08/Porivnyalno-analitichne-pravo-4-2018_1.pdf (дата звернення: 25.08.2023).

31. Тихомиров О. О. Інформаційний делікт як підстава «інформаційної» юридичної відповідальності: відмітні ознаки. *Інформація і право*. 2019. № 1. С. 37−44.

32. Тихомиров О. О. Правова культура в інформаційному суспільстві: до проблеми осмислення інформаційно-правової культури. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2020. № 3 (56). С. 74−80.

33. Тихомиров О. О., Коваленко О. О. Право на приватність в умовах сучасних комунікацій. *Юридичний електронний науковий журнал:* електронне видання. 2020. № 5. С. 133−136. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-5/29 (дата звернення: 25.08.2023).

34. Тихомиров О. О. Інформаційні права людини в контексті плюралізму праворозуміння. *Юридичний вісник*. 2021. № 6. С. 14−23.

35. Тихомиров О. О. Інформаційні права людини та право на інформацію: співвідношення понять. *Правові новели*. 2021. № 15. С. 72−78.

36. Тихомиров О. О. Класифікація інформаційних прав людини: розвиток підходів. *Інформація і право*. 2022. № 1(40). С. 46−53.

37. Тихомиров О. О. Проблеми обмеження інформаційних прав людини в умовах воєнного стану в Україні. *Juris Europensis Scientia.* 2022. Вип. 6. С. 62−67.

38. Тихомиров О. О. Еволюція інформаційних прав людини. *Інформація і право*. 2023. № 1 (44). С. 50−57.

39. Тихомиров О. О. Межі і обмеження інформаційних прав людини. *Право і суспільство.* 2023. № 1. С. 31−39.

40. Тихомиров О. О. Ідея інформаційної гігієни в контексті інформаційної безпеки і захисту інформаційних прав людини. *Правові новели*. 2023. № 20. С. 59−65.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

21. Тихомиров О. О. Кіберзлочин: теоретико-правові проблеми. *Інформаційна безпека: виклики і загрози сучасності*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 5 квіт. 2013 р.). Київ: Центр навч.-наук. та наук.-практ. видань НА СБ України, 2013. С. 179−182. (Виступ, публікація).

22. Тихомиров О. О. Щодо проблем правової підготовки фахівців з інформаційної безпеки. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави* : матеріали наук. практ. конф. (Київ, 20 берез. 2014 р.): у 2 ч. Київ: Центр навч.-наук. та наук.-практ. видань НА СБ України, 2014. Ч. 2. С. 184−187. (Виступ, публікація).

23. Тихомиров О. О. До осмислення правової природи протиправних діянь в кібернетичній сфері. *Європейське право та європейська правова освіта – пріоритетні напрями підготовки вітчизняних фахівців права*.

матеріали постійно діючого наук.-теорет. семінару (Київ, 14 квіт. 2014 р.). Київ: НАВС, 2014. Вип. 3. С. 73−75. (Виступ, публікація).

24. Тихомиров О. О. Правові гарантії захищеності людини в процесі інформаційного протиборства. *Проблеми протидії правопорушенням в інформаційній сфері «інформаційні війни»*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 6 черв. 2014 р.) / Правова інформатика. НТУУ «КПІ». 2014. № 2 (42). С. 136−137. (Виступ, публікація).

25. Тихомиров О. О. Інформаційні права людини: генераційний підхід. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 19 берез. 2015 р.): у 2 ч. Київ: Наук-вид. відділ НА СБ України, 2015. Ч. 1. С. 158−162. (Публікація).

26. Тихомиров О. О. Деякі когнітологічні проблеми інформації як об’єкта права. *Безпека людини в умовах глобалізації: сучасні правові парадигми*: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24 лют. 2017 р.): у 2 т. Київ: НАУ, 2017. Т. 2. С. 156−158. (Публікація).

27. Тихомиров О. О. Інформаційні права людини: до проблеми правового визначення. *Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та практичні аспекти*: матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 12 квіт. 2018 р.). Київ: НАВС, 2018. С. 384−387. (Публікація).

28. Тихомиров О. О. Щодо правової оцінки «інформаційної відповідальності» як засобу забезпечення інформаційної безпеки. *Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України:* матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 30 листоп. 2018 р.). Київ: ФОП Кандиба Т.П. 2018. С. 499−501. (Публікація).

29. Тихомиров О. О. Інформаційно-правова культура як гарантія прав і свобод людини. *Юриспруденція в сучасному інформаційному просторі*: матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 1 берез. 2019 р.): у 2 т. Київ: НАУ, 2019. Т. 1. С. 110−112. (Публікація).

30. Тихомиров О. О. Щодо осмислення ціннісного виміру інформації в контексті прав людини. *Основні права людини: розуміння та виклики:*

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 10 груд. 2019 р.). Київ: Видавничій дім «Гельветика», 2019. С. 58–60. (Публікація).

31. Тихомиров О. О. Інформаційні права людини чи нові форми реалізації прав людини в інформаційному суспільстві? *Здобутки кафедри теорії держави і права крізь призму історичного поступу Національної академії внутрішніх справ*: матеріали круглого столу (Київ, 24 берез. 2021 р.). Київ: Видавничий дім «Освіта України», 2021. С. 115−116. (Виступ, публікація).

32. Тихомиров О. О. Національна безпека в контексті реалізації новітніх прав людини. *Незалежність України: права людини та національна безпека*: матеріали Першої Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 21 трав. 2021 р.) / Національний університет «Львівська політехніка»; упоряд. Л. В. Ярмол. Львів: Галицька видавнича спілка, 2021. С. 301−303. (Публікація).

33. Tykhomyrov O. O. The problem of informational human rights' interference in the security safeguarding process. *International economics and business symposium (Effects of covid-19)* (Gaziantep, Turkey, 27−28 May 2021). Gaziantep, Turkey, 2021. P. 311. (Публікація).

34. Тихомиров О. О. Інформаційні права людини в Україні: від декларацій до реалізації. *Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, IT та інтернет права*: матеріали П'ятої Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 28 трав. 2021 р.). Львів: Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2021. С. 172−175. (Публікація).

35. Тихомиров О. О. До проблеми прав людини в умовах становлення «правового статусу» штучного інтелекту. *Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 2 груд. 2021 р.) / наук. керівник конф. О. А. Баранов; упоряд.: В. М. Фурашев, С. О. Дорогих. Київ−Одеса: Фенікс, 2021. С. 170−174. (Публікація).

36. Тихомиров О. О. Щодо «цифровізації» прав людини. *Права людини в епоху цифрових трансформацій*: матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лют. 2022 р.). Київ: НАУ, 2022. С. 72−76. (Публікація).

37. Тихомиров О. О. Моральні, світоглядні, культурні засади прав людини як базис удосконалення діяльності СБ України. *Актуальні проблеми забезпечення прав і свобод людини в діяльності Служби безпеки України*: матеріали круглого столу (Київ, 5 жовт. 2022 р.). Київ: НА СБУ, 2022. С. 139−141. (Публікація).

38. Тихомиров О. О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні в контексті вимог правової визначеності і передбачуваності. *Актуальні проблеми права в умовах воєнного стану*: матеріали наук. круглого столу кафедри цивільно-правових дисциплін НА СБУ (Київ, 28 квіт. 2023 р.). Київ: НА СБУ, 2023. С. 16−19. (Виступ, публікація).

39. Тихомиров О. О. Каталог цифрових прав людини. *Scientific Practice: Modern and Classical Research Methods:* матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Boston, USA, May 26, 2023). Boston, 2023. С. 76−79. (Публікація).

40. Tykhomyrov O. O. To the problem of legal observation of the meaning the abuse of the right to information. *XI International Scientific an Conference «Challenges in Science»* (Washington, USA, May 26−28, 2023). Washington, 2023. P. 259−261. (Публікація).

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

14. Тихомиров О. О., Тугарова О. К. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері: навч. посіб. Київ: Нац. акад. СБУ, 2015. 172 с.

15. Теорія держави і права: навч. посіб. для підгот. фахівців з інформ. безпеки / О. О. Тихомиров, М. М. Мікуліна, Ю. А. Іванов та ін.; за заг. ред. Л. М. Стрельбицької. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 332 с.

16. Тихомиров О. О., Радовецька Л. В. Методологія юридичних досліджень сфери безпеки. *Методологія в праві*: монографія / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін; за заг. ред. І. Безклубого. Київ: Грамота, 2017. С. 317−328.

17. Юридична деонтологія. Від навчання до практики: навч. посіб. / О. О. Тихомиров, Л. В. Радовецька, С. П. Лясковська та ін. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2019. 332 с.

18. Тихомиров О. О. Інформаційний делікт: понятійно-термінологічний і типологічний аспекти. *Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології*: монографія / І. В. Арістова, О. А. Баранов, О. П. Дзьобань та ін.; за заг. ред. проф. К. І. Бєлякова. Київ: КВІЦ, 2019. С. 169−180.

19. Тихомиров О. О. Правові детермінанти інформаційної деліктності. *Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології*: монографія / І.В. Арістова, О. А. Баранов, О. П. Дзьобань та ін.; за заг. ред. проф. К. І. Бєлякова. Київ: КВІЦ, 2019. С. 180−186.

20. Тихомиров О. О. Юридичні ознаки та особливості складу інформаційних деліктів. *Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології*: монографія / І. В. Арістова, О. А. Баранов, О. П. Дзьобань та ін.; за заг. ред. проф. К. І. Бєлякова. Київ: КВІЦ, 2019. С. 186−194.

21. Тихомиров О. О., Бєляков К. І. Інформаційний делікт. *Деліктологія*: монографія / За заг. ред. С. В. Пєткова, І. М. Копотуна. Куновіце: Академія ГУСПОЛ, 2020. Т. 1. С. 209−232.

22. Тихомиров О. О. Право на інформацію. *Енциклопедія соціогуманітарної інформології* / коорд. проєкту, заг. ред. проф. К. І. Бєляков. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Т. 1. С. 182−195.

23. Тихомиров О. О. Права людини інформаційні. *Енциклопедія соціогуманітарної інформології* / коорд. проєкту, заг. ред. проф. К. І. Бєляков. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Т. 1. С. 175−178.

24. Тихомиров О. О. Правопорушення в інформаційній сфері (інформаційні делікти). *Енциклопедія соціогуманітарної інформології* / коорд. проєкту, заг. ред. проф. К. І. Бєляков. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Т. 1. С. 197−200.

25. Сучасні основи професійної діяльності правника: навч. посіб. / Л. В. Радовецька, О. О. Тихомиров, О. К. Тугарова та ін. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2022. 344 с.

26. Тихомиров О. О., Породько В. В., Полонська О. І. Правове регулювання захисту персональних даних в Україні: навч. посіб. Київ: Нац. акад. СБУ, 2022. 138 с.